Raymond Bloch
Jean Cousin

roma și destinul ei

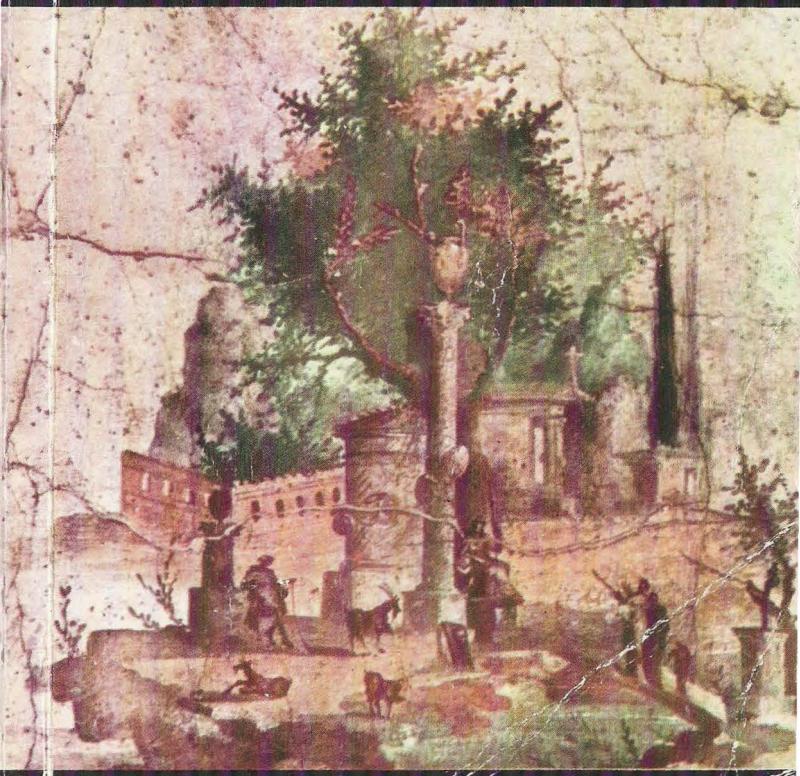

Editura Meridiane

Roma
și
destinul ei

Biblioteca de artă
Arte și civilizații

RAYMOND BLOCH
JEAN COUSIN
Rome et son destin

(c) 1960, by Max Leclerc et Cie.
Proprietors of Librairie Armand Colin

Toate drepturile
asupra prezentei ediții în limba română
sînt rezervate Editurii Meridiane

Raymond Bloch
Jean Cousin

roma şi destinul ei

Volumul II

Traducere şi note de
BARBU ŞI DAN SLUŞANSCHI

EDITURA MERIDIANE
BUCUREŞTI, 1985

Pe copertă:

Artă greco-romană.
Boscotrecase, vila numită „a lui Agrippa Postumus".
Peisaj bucolic și sacru
Primul sfert al secolului I e. n.
Neapole, Museo Nazionale

Cartea a 3-a

IMPERIUL ROMAN

Capitolul 1

DE LA PRINCIPAT LA DOMINAT

Cezar a murit. Dar în zadar: Roma a cunoscut aproape de îndată ceea ce au vrut să evite asasinii săi, și anume, puterea unuia singur.

Nu vom deschide însă aici o expunere amănunțită a evenimentelor care au urmat de la moartea lui Cezar și pînă la nașterea principatului. Ne vom mărgini, în această a treia și ultimă parte ce tratează despre Imperiu, să desprindem doar liniile mari ale destinului său: ridicarea la putere a lui Octavian, consolidarea autorității sale, nașterea ideii dinastice, problemele succesiunii imperiale, mijloacele la care trebuie să se recurgă (adică forțele de pe uscat și de pe mare) pentru a-i asigura Imperiului viața și supraviețuirea. Acest studiu ne va face să vedem cum trăiau, cum gîndeau, cum se rugau acești oameni: astfel, vom trece de la bunurile pămîntești la cele ale spiritului și de la bunurile spiritului la spiritul însuși, în credințele și în aspirațiile sale mai presus de natură.

Am rupt în mod deliberat cu tradiția care povestește cuminte istoria împăraților în succesiunea lor cronologică: am respectat această uzanță doar pentru o clipă, spre a arăta înlănțuirea legăturilor dinastice și a combinațiilor succesorale. Ceea ce explică soarta Romei, de la Imperiul timpuriu și pînă la cel tîrziu, nu este atît șirul Iulio-Claudienilor, al Flavienilor, al Antoninilor

și al moștenitorilor lor direcți sau indirecți, deși rolul lor nu este, desigur, de neglijat, cît o puternică evoluție a forțelor care se înfruntă. Dacă există o înlănțuire, ea nu este una între împărați, ci una între idei, între sentimente și între activități.

1. OMUL DESTINULUI

A doua zi după idele lui martie din anul 44, Antoniu își are partizanii săi, de pildă pe Octavian, Brutus, apărătorii săi, de pildă pe Cicero, al cărui *De re publica* a lăsat, în ochii unora, impresia că definește dinainte principatul și că îi constituie, într-un fel, prefața ideologică. Dar ce lucrare a citit oare Bonaparte înainte de a încerca și de a reuși lovitura de la 18 Brumar [1]?

Aici, încă o dată, pasiunile și ambițiile au fost hotărîtoare. Antoniu, care avea „hîrtiile" lui Cezar, medita asupra lor, le falsifica; pompeienii voiau să reia puterea prin Sex. Pompeius; partidul popular țintea să îngrădească aspirațiile senatului; și totuși, armatele aveau de partea lor forța, decizia; în sfîrșit, „tiranicizii" încercau să profite de victoria lor: această victorie îi umplea de teamă.

În fața lor, a tuturora, se afla un tînăr, rechemat de la Apollonia, nepot al lui Cezar, asociat în ajun la campaniile lui, moștenitor al numelui lui și doritor să devină moștenitorul reușitei lui. Uniți împotriva acestuia, ceilalți ar fi cîștigat cu ușurință, dar ei erau dezbinați. Astfel ieșirile pasionale ale lui Cicero îl ridică împotriva lui Antoniu și a democraților și îndreaptă o clipă senatul către Octavian. Acest senat, subminat de gelozii și lipsă de judecată, cedează treptat în fața celui mai tare, sau în fața aparențelor tăriei.

---

[1] La data de 9 noiembrie 1799 (= *18 Brumaire* în calendarul Franței revoluționare) o lovitură de stat condusă de Napoleon Bonaparte înlocuiește, ca organ al puterii executive, Directoratul prin Consulat, prim-consulul devenind principalul promotor al acestei schimbări politice (N. tr.)

Şirul istoriei se va înlănţui apoi doar din răsturnări de alianţe: Octavian va fi pivotul lor.

Ultimul secol al Republicii a văzut succedîndu-se diverse încălcări juridice: repetarea tribunatului în favoarea lui C. Gracchus în 123/122, septenatul consular al lui Marius (107, 104—101, 86), dictatura atribuită lui Sulla fără limită de timp în 82, puterile proconsulare de lungă durată sau de durată nelimitată conferite lui Pompei în 67/66 şi lui Cezar în 55 şi în 52, asocierea puterii consulare şi proconsulare acordată aceluiaşi Pompei în 52, ba chiar unicitatea consulatului — fără coleg. Cînd Cezar nu reuşeşte să obţină privilegii asemănătoare, se ajunge la războaiele civile şi la conferirea dictaturii de către popor şi senat, pentru zece ani în 46, pe viaţă în 44. Erau prea multe fisuri în „sistem" pentru ca spărtura să nu se lărgească. Octavian, care primise funcţia de prefect al oraşului în 47 — era pontif din anul precedent —, se află în faţa lui Brutus şi a lui Cassius, pe de o parte, a lui Antoniu şi a lui Lepidus (care se împăcaseră), pe de altă parte, dar Antoniu a făcut ca asasinii lui Cezar să fie despuiaţi de provinciile lor, de Macedonia şi de Siria. Octavian este atunci instrumentul politicii senatului. Curînd evenimentele vor dovedi însă că tînărul nu se gîndeşte decît la propriul său viitor. Cu prilejul tulburărilor care urmează în faţa Mutinei, cei doi consuli pier, singur Octavian scapă, Antoniu fuge; Octavian devine propretor şi, prin urmare, şeful legal al armatei republicane.

De acum înainte toate se învălmăşesc. Întrevederea de la Bononia îi regrupase pe Octavian, Antoniu şi Lepidus într-o înţelegere rău consfinţită (sfîrşitul lui octombrie 43); *lex Titia* de la 27 noiembrie îi făcuse *tresuiri rei publicae constituendae* [1] cu puteri definite, anume un *imperium* de cinci ani care le conferea o autoritate constituantă. Triumvirii îşi împart provinciile din Occident; Brutus şi Cassius au, fără îndoială, puterea

[1] „Triumviri pentru întocmirea treburilor publice" (în latină în text) (N. tr.).

în Orient, unde reprezintă nădejdile republicane: în cîmpiile de la Philippi, în 42, ei sînt zdrobiți, iar în Italia sprijinitorii cauzei lor sînt proscriși sau uciși. Cicero plătește cu viața atașamentul față de ideile sale. De acum lumea le aparține triumvirilor; dar ei trebuie s-o împartă: de aici, noi neînțelegeri, noi războaie. Se asistă la trocuri de provincii între cei trei bărbați, Italia rămînînd rezervorul comun din care să dobîndească resurse și soldați. Dar Antoniu s-a dus în Orient să caute avere și glorie; Lepidus a dispărut de pe scena politică; Octavian a devenit stăpînul Occidentului.

Pacea de la Brundisium din 40, care pare să-i împace pe Octavian cu Antoniu, căsătoria diplomatică a lui Antoniu cu Octavia, sora lui Octavian, pacea de la Misenum din 39, o pace de resemnare cu Sex. Pompeius, pacea de la Tarentum din 37 nu sînt decît soluții improvizate, aranjamente și cîrpeli; Lepidus fiind înlăturat în urma afacerii din Sicilia, unde încercase să răscoale legiunile în folosul său, triumviratul devine un duumvirat. Lumea se va împărți oare între Octavian și Antoniu sau unul îl va domina pe celălalt?

Antoniu se află la Efes în toamna lui 42 pentru a restabili pacea, Cleopatra la Tars în 41 pentru a-l seduce: drept rezultat, Antoniu ajunge la Alexandria, căutîndu-și acolo pierzania în tot cursul iernii 41/40, și nu mai revine la Roma decît în august 40; în Orient, Orodes, partul, năvălește în Asia Mică, pune stăpînire pe Fenicia și pe Ierusalim, de unde îl va alunga Ventidius Bassus. Întors în Orient, după o trecere prin Atena — pe cînd Herodes a fost instalat la Ierusalim de o armată romană —, Antoniu împarte regatele asiatice între Dareios, Polemon, Archelaos și Cleopatra; pregătește o expediție contra parților: ea eșuează. Uitînd de Octavia, a fost sedus de regina Egiptului, care îi naște trei copii și se servește de el pentru a-și croi un imperiu. Isis și Dionysos reincarnați, ei se comportă ca suverani independenți. Roma se șterge în depărtările ei occidentale. O monarhie nouă se ridică în Orient.

Dar Octavian își ia măsuri de pază. El a întărit pozițiile romane din Illyricum, a coborît cursul Savei, a prins Dalmația în mrejele puterii sale militare. În interior, a pus să fie condamnat la moarte, de către un senat speriat, Salvidienus Rufus, pe care îl acuză de trădare în 40; îi alungă în 32 pe cei doi consuli care încearcă să reducă puterile triumvirale. Octavia fiind repudiată, testamentul lui Antoniu dezvăluind că Cezarion este considerat de el drept singurul moștenitor al lui Cezar și că Antoniu însuși dorește să fie îngropat la Alexandria, războiul devine de neînlăturat. În fața lui Octavian, care a legat de el întreaga Italie printr-un jurămînt de credință și a pus să fie numit consul, Antoniu nu are decît o flotă și o armată rău comandate. Afacerea se sfîrșește cu înfrîngerea „egiptenilor": la promontoriul Actium, în 31, descumpănirea Cleopatrei, stîngăcia tacticii, oboseala lui Antoniu, miracolul apolinic care sprijină forțele lui Octavian provoacă fuga reginei, fuga lui Antoniu, fuga galerelor... În anul următor, Octavian apare în fața Alexandriei: la 1 august 30, Antoniu s-a sinucis, Cleopatra s-a otrăvit, Egiptul este roman. Un an mai tîrziu, Octavian își sărbătorește victoria printr-un triplu triumf.

Isprava odată săvîrșită, unii s-au străduit să caute subtilitățile juridice și constituționale care l-au ajutat pe Octavian. La drept vorbind, aici contează doar faptele.

Ascensiunea lui Octavian? El și-a întreprins manevrele cu titlu personal și pe cheltuiala sa. O spune el însuși în inscripția de la Ancyra, care concordă cu Cicero și cu Velleius; el a liberat republica, a restabilit libertatea. 1 ianuarie 43 i-a conferit *adlectio* [1] și rangul consular și i-a confirmat *imperium* de propretor; la 19 august el devine consul, în urma loviturii pe care a dat-o la Roma și este reînnoit ca triumvir. Cuvîntul pe care îl folosește pentru a evoca victoria de la

[1] „Primirea în senat" (în latină în text) (N. tr.).

Filippi este „răzbunare": chiar pe cîmpul de bătaie este instituit cultul lui Mars Ultor, Marte răzbunător al lui Cezar.

Era el oare într-o situație ilegală, cînd poporul de la Roma, din Italia și din provinciile occidentale i-a votat încredere și cînd zeii nu au revocat puterile consulatului său? Titlul îi va fi reînnoit în fiecare an începînd din 31 — prin alegeri. Pe de altă parte, are titlul de *imperator* din 38, poate din 40, sacrosanctitatea tribuniciană din 36; această prerogativă o datorește unui vot al poporului. În 30 pune să i se confere dreptul de asistență [1]. Dacă în 42 și în 41 nu au existat consuli suffecți, ei se văd reapărînd în 40 pînă în 29 inclusiv, cu toții devotați cauzei sale. În 29, el propune să se revină la tradiția republicană; nu numește suffecți, ci rămîne în funcție; în 28, abrogă actele triumviratului.

La această dată, secundul său este Agrippa, consul deja în 37. În 27 se preface chiar că vrea să revină la viața particulară, dar scenariul este pregătit și el îi „cedează" senatului, care insistă ca să păstreze consulatul, comanda armatei și administrația anumitor provincii. În 23 părăsește consulatul, dar face să i se acorde puterea tribuniciană, care îi dă dreptul să se opună oricărui magistrat, și o putere preconsulară extinsă asupra întregului imperiu. Transformînd titlul de *imperator* în „prenume" și *cognomen*-ul [2] tatălui său adoptiv în „nume", el le adaugă denumirea de *Augustus* care i-a fost dată în 27 și devine *Imperator Caesar Augustus*, dar lasă organismelor instituționale ale tradiției aparențele care se potrivesc cu formele republicane.

Jocul său a constat în a face să fie legitimate și legalizate denaturările pe care le-a făptuit. Nu există nici un act de al său care să nu fi fost acoperit cu un vot — un vot al poporului sau

---

[1] Dreptul de a funcționa ca o autoritate efectivă la care să poată apela oricare cetățean care avea nevoie de ajutor politic sau juridic (N. tr.).

[2] „Porecla" (în latină în text) (N. tr.).

al senatului. Dacă a devenit *princeps*, este pentru că Roma a voit-o.

După ce şi-a extins puterile în timp şi în spaţiu, el îşi va folosi toată prudenţa în a refuza ceea ce ar putea avea un aer regal sau dictatorial.

El nu acceptă toate triumfurile pe care vor să i le decearnă: în 25 după victoria asupra cantabrilor, în 20/19 după cea asupra parţilor, în 8 după cea a lui Tiberiu asupra germanilor, — dar se încoronează cu lauri cînd unul din legaţii săi repurtează biruinţa. Refuză dictatura în 22, căci cuvîntul nu le este pe plac romanilor. Refuză funcţia de *curator* al moravurilor, cea de *curator* perpetuu al annonei, consulatul pe viaţă. Dacă acceptă puterea tribuniciană în 23, dacă admite colegialitatea (în consulat) cu Agrippa, apoi cu Tiberiu, dacă primeşte pontificatul suprem în 12, o face cu precauţie şi se acoperă întotdeauna cu pretexte: urgenţa, necesitatea, binele public, deosebirea dintre regimul din Italia şi cel din provincii. Consulatele sale din 5 şi din 2 sînt limitate la dorinţa de a-i înfăţişa el însuşi poporului pe nepoţii săi Gaius şi Lucius; onorurile consulatului pe viaţă care i se decernează în 19 au drept scop uşurarea sarcinii de legislator, înconjurarea cu cinstiri deosebite.

De-a lungul întregii sale cariere, el a făcut figură de salvator: a fost omul Destinului.

Cum să nu fi fost el *princeps*?

Antoniu, simţind ascensiunea rivalului său, zisese, amintind că purta numele lui Cezar: „El datoreşte totul acestui nume". Actele sale ulterioare au făcut în aşa fel încît a meritat titlul care i-a făcut gloria, acela de „primul cetăţean al Romei", cu consecinţele pe care într-un asemenea moment un astfel de titlu le putea comporta.

Istorici, jurişti, filologi au căutat izvoarele şi valorile acestei denumiri. S-a crezut că originile i se puteau găsi încă din secolul al II-lea în discuţiile Scipionilor, mai tîrziu în meditaţiile pe care Cicero le-a întreprins asupra republicii şi a legilor, ba şi în istorisirea şi în analiza *Visului*

lui Scipio. Aproape că nu este vreun cuvînt latin care să nu fi fost cîntărit: *rector*, *corrector*, *gubernator*, *emendator*, *custos*, *moderator*, *tutor*, *procurator*, *conservator*, *dux*, *princeps senatus*, *ciuitatis*, *iuuentutis*, *legationis*, *rei frumentariae* [1] etc., spre a vedea în ce fel fiecare din ele ducea la noțiunea cumulativă de „principe" și cum se pregătise această definiție a puterii supreme rezumată în persoana lui Augustus. Lucrurile stau la fel cu autoritatea, cu „dominatul", cu principatul și cu *imperium maius* [2]. Trebuie, fără îndoială, să omagiem aceste lucrări de lexicografie politico-juridică. Dar Cicero a fost una din victimele lui Octavian și nimic nu îngăduie să se creadă că Cicero, în timp ce propunea să se reformeze voturile, senatus-consultele, cenzura și senatul, s-a gîndit la un monarh absolut care ar fi deposedat senatul de puterea sa.

Cicero s-a temut întotdeauna de oamenii mari al căror tutore n-ar fi fost. Teoria sa despre *princeps* rămîne o vedere filozofică. Nu trebuie deci să se vorbească aici de un „sistem" augustan, nici măcar de o ideologie a principatului înainte de principat. Principatul este în afara ierarhiei onorurilor; cuvintele care îi desemnează funcțiunile nu sînt decît aspecte ale puterii sale; instituțiile Republicii care continuă să existe în vremea Imperiului trăiesc sub tutela acestuia; venirea la putere a lui Augustus este cea a celui mai tare, a celui mai bun, o *prostasia* [3] (cum ar spune grecii), care făcea din princeps un „cel dintîi prin autoritate", cum visase Cicero și cum o spune Augustus însuși. Octavian a fost chezașul libertății, înainte de a fi *rector rei publicae*; și va vedea deciziile sale primind putere de lege în 13 e.n. și devenind *leges de imperio*. Șef militar

---

[1] „Conducător, îndreptător, cîrmuitor, schimbător în bine, păzitor, călăuzitor, apărător, purtător de grijă, păstrător, comandant, cel dintîi din senat, din cetate, din tinerime, dintr-o solie, în aprovizionarea cu grîu" (în latină în text) (N. tr.).

[2] „Comandă, putere supremă" (în latină în text) (N. tr.).

[3] „Președinție" (în greacă în text) (N. tr.).

dotat cu putere de tribun, cu o demnitate religioasă, el a fost la început *dux*, *rector*, *moderator*, *pontifex*, *primus inter pares*[1]; a devenit *princeps*, în cele din urmă, printr-o totalizare a puterilor mai înainte împrăștiate între mai multe mîini, cu o putere superioară de convenție protocolară și administrativă, care îl așeza mai presus de proconsuli, de solii, de guvernatorii de provincii, o putere care sugerează un dictator, fără a asigura și titlul acestuia.

Această putere de fapt este cea care i-a dat *auctoritas*.

Din ziua în care jurămîntul italicilor îi încredințează comanda armatelor, în 32, el a fost *princeps*: acționînd din inițiativă personală la un moment în care senatul nu era liber și în care voința sa trebuia socotită, chiar și în ochii lui Cicero însuși, drept o autoritate, dat fiind că teroarea împiedica exercitarea activității sale administrative, el era *princeps* de fapt. De la fapt la drept, trecerea a fost cu atît mai asigurată: principatul lui Augustus este o creație necontenită, un mecanism, un dinamism fatal.

Iar opoziția? Este greu s-o descoperi într-o lume în care armata are puterea și în care istoria adevărată nu se petrece la lumina zilei. M. Valerius Messalla Corvinus, pe care Dellius îl numește „acrobatul războaielor civile", a trecut din tabăra lui Dolabella în cea a lui Crassus, de la Cassius la Antoniu, de la Antoniu la Octavian: el este cel care avea să propună senatului să-l numească pe Augustus „părinte al patriei". În 28, Antistius Labeo, juristul, prezintă încă numele triumvirului Lepidus cu ocazia revizuirii listelor senatului, deși îl știe înlăturat de la putere de către Octavian Augustus și propune ca un grup de senatori să vegheze noaptea la ușa împăratului, dar se exclude pe sine de la această sarcină „pentru că el sforăie" ! Augustus — care nu admitea nici nesupunerea

[1] „Comandant, conducător, călăuzitor, pontif, primul între egali" (în latină în text) (V. nota 1, pag. anterioară) (N. tr.).

nici obrăznicia — s-a ferit să-i confere consulatul și l-a dat adversarului său, Ateius Capito. Asinius Pollio are mai multă faimă în ochii posterității: partizan al lui Antoniu, a negociat în numele lui pacea de la Brundisium; a luptat contra parthinilor din Albania și a primit la Roma onorurile triumfului, dar a refuzat să-l urmeze pe Octavian la plecarea sa în Orient. S-a profitat de acest refuz, îmbinat cu niște intervenții oratorice împotriva reglementării Jocurilor Troiene sau cu primirea pe care i-a făcut-o lui Timagenes, alungat de Augustus, pentru a face din el un republican; argumentul nu este serios. La fel, unii au vrut să găsească fatalism și pesimism în a sa *Istorie a războaielor civile*; trebuie deosebit de multă ingeniozitate pentru a descoperi, în fragmentele care au rămas, un element de interpretare în stare să dovedească măcar ceva; chiar și ținînd seama în mare măsură de ipoteza care face din Appianus și din Plutarh oglindiri, ba și interpreți ai gîndirii lui Pollio, rămînem în domeniul conjecturii. Se știe numai, de la Tacit, că scrierile lui Pollio au transmis o amintire strălucită despre Brutus și Cassius, dar se știe, de asemenea, că același Pollio îl criticase pe Cezar pentru lipsa lui de grijă pentru adevăr și pentru credulitatea sa. Este acesta republicanism? Anti-octavianism? Să spunem mai simplu: independență de spirit. Și să nu facem din ostilitățile sale literare un argument politic.

Mai sigură este opoziția lui T. Labienus, supranumit Rabienus [1] din cauza toanelor sale mînioase, care și-a văzut condamnate la ardere lucrările scrise în spirit pompeian și anti-augustan și care îi reproșa lui Pollio de a fi lansat obiceiul audițiilor particulare de literatură. Un altul, Cassius Severus, îndrăzni să-l atace pe un prieten al lui Augustus, Nonius Asprenas, acuzîndu-l că a otrăvit 130 de comeseni, și pe un altul, Paulus Fabius Maximus, tratîndu-l de „mutră care cere

[1] De la *rabies* = furie, turbare, mînie: supranumele echivalează deci cu Turbatul (N. tr.).

palme"; aceasta i-a adus condamnarea și trimiterea în exil în Creta și apoi la Seriphos. Cremutius Cordus era ostil războaielor civile; „el a proscris pentru eternitate toate proscripțiile", spune Seneca. El publicase o lucrare în care îl lăuda pe Brutus și îl numea pe Cassius „ultimul dintre romani"; tras în judecată, Cremutius Cordus revendică semeț dreptul de a scrie, iar Tacit, comentîndu-i cuvintele, adaugă cu nu mai puțin curaj: „Este îngăduit să rîzi de nebunia celor care cred că puterea lor prezentă va putea șterge amintirea epocii care urmează. Cînd este prigonit, geniul cîștigă în autoritate". Dar operele lui Cremutius Cordus fură condamnate la ardere. Autoritatea principelui se vădea astfel prin surghiuniri de scriitori, prin condamnări de lucrări. Dar bîrfelile la adresa lui Augustus și a familiei sale umpleau străzile; interzicerea clevetirilor nu făcea decît să le sporească numărul: latinii, spune Seneca, preferau „să-și piardă capul decît o vorbă de duh".

2. DINASTII ȘI DINAȘTI

Puterea odată cucerită, Augustus trebuia să-i dea Imperiului temelii solide. Cu anii, se preciza pentru el clipa cînd va fi nevoit să părăsească scena vieții. Aclamat ca *imperator*, putuse să zică: „Începînd de atunci am biruit asupra tuturor". Asupra tuturor, dar nu și asupra destinului.

Cine îi va urma? Cum să se asigure perenitatea Imperiului? El organizase administrarea afacerilor civile cu un personal de liberți; cu douăzeci de senatori, cu consulii în funcție și cu cei desemnați, cu membri ai familiei sale și cu prieteni ca Agrippa și Mecena, formase consiliul principelui, ale cărui hotăriri, începînd din 12 e.n., aveau putere de lege; împărțise Roma în 14 sectoare sau *regiones* și în 265 cartiere sau *uici*, pe care le administra prefectul orașului; înființase prefec-

tura annonei [1], prefectura vigililor, diversele servicii de îngrijire însărcinate cu întreținerea monumentelor, cu evacuarea gunoaielor, cu procurarea apei etc. Sub ordinele sale, prefectura pretoriului comanda trupele staționate la porțile Romei și în Italia; ea avea să primească curînd puteri de jurisdicție criminală. Italia era împărțită în 11 districte, în care posturi de pretorieni asigurau ordinea pe uscat; două flote, una la Misenum, alta la Ravenna, păzeau coastele. Provinciile — 10 senatoriale, 8 imperiale — erau administrate, primele de către proconsuli (foști consuli) sau propretori (foști pretori), iar celelalte de către legați imperiali numiți pentru un an de către împărat și revocabili de către el; la puterile lor civile, aceștia din urmă adăugau comandamente militare.

Augustus stabilise astfel cadre care au format armătura imperiului pînă în perioada anarhică a imperiului tîrziu și care, în pofida schimbărilor făcute ulterior, i-au dat lumii antice unitatea, împăratului tăria, iar provincialilor garanția unei administrații ordonate. Dar și aici se punea problema destinului.

Ea nu putea fi rezolvată cu ușurință, pentru că se punea pentru prima oară de la regalitate încoace. În mod abstract, se puteau prezenta două soluții, moștenirea directă sau adopțiunea, dar împăratul nu avea un descendent masculin direct; în schimb avea o fiică, pe Iulia, a cărei pasiune — și pasiuni — aveau să se vădească de temut. Măritată cu Marcellus, care a murit la douăzeci de ani în 23, tînăra văduvă fu remăritată cu Agrippa care, el însuși văduv după Caecilia, o luase în căsătorie pe fiica mai mare a Octaviei, Marcella Maior; „rațiunea de stat" și, fără îndoială, și alte rațiuni îl convinseră să rupă a doua căsătorie spre a deveni la patruzeci și unu de ani al doilea soț al Iuliei, cu douăzeci și cinci de ani mai tînără decît el. Din această nouă căsătorie

[1] „A tainului de merinde" (în latină în text, V. *Glosarul*). (N. tr.).

se născură mai mulți copii, între care doi fii, Gaius și Lucius Caesar, dar Agrippa muri și el în 12 î.e.n. Iulia, văduvă din nou la douăzeci și opt de ani, recădea sub autoritatea părintească, iar fiii ei, adoptați încă din leagăn, ieșeau de sub tutela ei. Dacă nu voia să piardă totul, trebuia să-și recîștige libertatea și imperiul. Din partea lui, Augustus trebuia să păstreze puterea supremă în descendența sa. Cel mai în vîrstă dintre fiii vitregi ai lui Augustus, Claudius Nero, care se acoperea de glorie în campaniile militare, fu noua partidă aleasă de către această coaliție de pasiuni, de interese, de calcule și, la începutul lui 11 î.e.n., Claudius Nero — pentru istorie Tiberiu — o repudia (în urma căror presiuni?) pe Vipsania Agrippina pentru a o lua de soție pe Iulia, în luna a zecea a văduviei ei legale, printr-o căsătorie care fu străbătută de cele mai puternice furtuni ale politicii, ale ambiției și ale trupului.

Cînd Tiberiu, pentru motive pe care istoria nu le-a prea deslușit, a crezut că era bine să se exileze la Rodos, departe de aceste agitații perverse, și cînd Iulia s-a simțit frustrată de singurul mijloc pe care-l avea pentru a-și satisface ambițiile imperiale, ideea paricidului pătrunse în spiritul acestei fiice nelegiuite. De atîtea ori Italia văzuse sîngele curgînd! De atîtea ori fusese amenințată viața lui Augustus! Salvidienus Rufus în 40, M. Aemilius Lepidus în 31, Terentius Murena și Fannius Caepio în 22, Egnatius Rufus în 19, Cornelius Cinna către 13 făuriseră deja planuri întunecate.

Zeii — și Augustus — făcură în așa fel ca pumnalul să nu se abată asupra stăpînului Romei. Iulia fu deportată, complicii ei doborîți. Lucius Caesar muri la Marsilia, Gaius în Licia; Agrippa Postumus fu exilat sub pază bună în insula Planasia. Cînd în 14 e.n. Augustus muri la rîndul său de moarte bună, singurul moștenitor masculin era Tiberiu și el asumă puterea într-o legalitate pe deplin recunoscută. Iulia își urmă tatăl în mormînt patru luni mai tîrziu și la scurtă vreme după urca-

rea pe tron a noului principe, Agrippa Postumus, despre care se spunea că era nebun, fu trimis pe lumea cealaltă.

Iulio-Claudienii (14—68)

Tiberiu — Tiberius Claudius Nero — este un coborîtor din familia Claudiilor; mama sa, Livia, căsătorindu-se cu Octavianus Augustus, el ajunge rudă prin alianță cu familia Iuliilor. Are însușiri militare, calități de administrator; nu este incapabil de afecțiune, dar este susceptibil, prefăcut, orgolios; cu vîrsta, calitățile pălesc, defectele sporesc, infirmitățile se accentuează. În taina și singurătatea de la Capri, devine un tiran. Fiul său prin sînge, Drusus, și fiul său adoptiv, Germanicus, mor înaintea lui. Rămîn, ca să-i urmeze, Gaius, ultimul fiu supraviețuitor al lui Germanicus, Claudius, fratele lui Germanicus și Tiberius Gemellus, fiul lui Drusus. Tiberiu nu se hotărăște. Senatul îl alege pe Gaius: acesta primește porecla de Caligula, din cauza încălțămintei lui galice [1]. El este un descendent direct al lui Augustus prin mama sa Agrippina, fiica Iuliei. Istoricii nu mai contenesc cu anecdotele despre extravaganțele și nebunia sa sîngeroasă.

Se zice că Tiberiu a murit înăbușit sub niște așternuturi; Caligula fu asasinat în palatul său, fără moștenitor direct, fără succesor desemnat. Se vorbea de o întoarcere la regimul republican; senatul șovăia; soldații se agitau. Unul din oamenii gărzii descoperi în spatele unei perdele pe unchiul mortului, Claudiu; îl scoase de acolo cu sufletul la gură pentru a-l saluta cu numele de *imperator*. Pînă la vîrsta de cincizeci de ani, acest infirm cu capul bălăbănind rămăsese în umbră; nu era un om lipsit nici de inteligență, nici de cultură, dar îi lipsea elocința, căci era gîngav. La Roma,

[1] Este porecla dată de soldații cohortelor din provinciile galice micului Gaius, aflat pe lîngă tatăl său, Germanicus, care comanda pe atunci legiunile care străjuiau hotarul Rinului (*caligula* = „săndăluță"): cf. Suetoniu, *Caligula*, 9, 1 (N. tr.).

aceasta era o scădere. Înaintea suirii sale pe tron, plăcuse la trei femei, dintre care ultima, Messalina, era fiica unui Messala, a cărui soție era ea însăși nepoata Octaviei, sora lui Augustus. Această femeie scîrbi Roma cu destrăbălările ei, apoi fu asasinată. Claudiu se arătă nepăsător de moartea ei, dar nu și la intrigile propriei sale nepoate, a doua Agrippină din istorie, pe care o luă în căsătorie în numele binelui public, prin grația unui senatus-consult de circumstanță. El îi lăsă pe liberți să guverneze alături de ea, trufașa, intriganta, violenta, și se ocupă de alte lucruri. Agrippina avea un fiu, L. Domitius Ahenobarbus, născut dintr-o căsătorie anterioară; Claudiu avea doi copii, Britannicus și Octavia. Octavia, printr-o căsătorie, putea să scoată în afara familiei puterea imperială: de altfel era logodită cu un anume Silanus, descendent indirect și depărtat al lui Augustus; Silanus a fost acuzat de incest, șters din lista senatorială și s-a sinucis. Atunci Octavia a fost logodită cu fiul Agrippinei. În 50 acest fiu este adoptat de către Claudiu. Dar împăratul pare să încline în favoarea lui Britannicus; Agrippina se gîndește că cei care descotorosiseră Roma de Messalina ar putea foarte bine s-o alunge și pe ea însăși. Trebuie deci să se grăbească. Sînt îndepărtați de Claudiu cei care o stingheresc pe Agrippina; este omorîtă bunica lui Britannicus și se profită de absența lui Narcissus, consilierul lui Claudiu, pentru a-l otrăvi pe împărat. Moartea lui este ascunsă poporului și, timp de trei zile, Octavia și Britannicus sînt sechestrați; în sfîrșit, la 13 octombrie 54, L. Domitius Ahenobarbus, fiul Agrippinei — Nero —, este înfățișat soldaților care îl proclamă împărat. Senatul se declară de părerea lor. Fiică, soră, soție și mamă de împărat, Agrippina crezu că avea să domnească: trecerea ei fu nimicită de tovarășii de desfrîu ai principelui; ea amenință că dezvăluie dedesubturile intrigii și că-l conduce pe Britannicus, moștenitorul legitim, în tabăra pretorienilor. Nero o chemă pe Locusta, [otrăvitoarea] care pricinuise moartea lui Claudiu, și Locusta puse la cale și

pieirea lui Britannicus. Asasinul avea optsprezece ani; victima şaisprezece. Patru ani mai tîrziu, în 59, Agrippina fu asasinată la rîndul ei. Nimic nu se mai împotriveşte de acum înainte furiilor monstrului sau nebuniilor sale: se întemniţează, se surghiuneşte, se ucide; Octavia însăşi dispare: ea nu avea nici douăzeci de ani! Incendierea Romei, războaiele din Britannia şi din Orient, crimele politice au dezgustat opinia publică; în Galia se răscoală Iulius Vindex, în Spania Galba; Roma la fel; Nero fuge, se ascunde la cîteva mile de Oraş. La apropierea soldaţilor care l-au aclamat pe Galba, el îşi înfige un pumnal în piept.

Flavienii (69—96)

„Ieşea la iveală o mare taină a puterii imperiale, spune Tacit: un împărat se putea face şi în altă parte decît la Roma"[1]. O taină, dar şi o slăbiciune. Pînă la Nero, dinastia lui Augustus domnise prin filiaţie naturală sau prin adopţiune. Nero a murit fără urmaş şi fără moştenitor sau succesor desemnat. Rămîn ca stăpîni pe situaţie senatul şi armata, primul cu o autoritate artificială, a doua cu o putere de temut. Nici unul nici cealaltă nu au simţul patriei romane; ei reprezintă Imperiul, nu oraşul; mulţi militari nu se consideră soldaţi ai Romei, ci ai provinciei lor natale: ei aleg drept împăraţi oameni care au luptat în rîndurile lor.

Galba era un moş de şaptezeci şi trei de ani; la vestea unei revolte în Germania, el îl desemnă ca moştenitor al său la imperiu pe C. Piso, fratele unei victime a lui Nero. Această alegere a displăcut. Pretorienii s-au răsculat: Otho se aşază în fruntea lor. Partizanii lui Galba se bat în for cu cei ai lui Otho. Străjile proprii ale lui Galba şi Piso dau bir cu fugiţii, iar ei sînt înjunghiaţi. Otho este aclamat de către armata din Italia; cea din Germania îl proclamă pe Vitellius. Adversarii se întîlnesc la Betriacum în aprilie 69, Otho

[1] Tacit, *Istorii*, 4, 2 (N. tr.).

este zdrobit și își curmă zilele. Este rîndul Italiei să se indigneze de prezența unui împărat impus de Germania. Orientul, care era nepăsător și a cărui armată nu avea un spirit de corp atît de viguros ca armata din Germania sau cea din Italia, începu să se tulbure; agitația înaintă din aproape în aproape, din Siria în Iudeea, în Egipt, în regiunea dunăreană, în Italia; legiunile porniră asupra Romei. Acolo, cele două părți se înfruntă cu furie, totul terminîndu-se cu uciderea lui Vitellius (20 decembrie 69). Cei trei împărați nu domniseră nici măcar optsprezece luni.

Ei îl avură ca succesor pe Vespasian, care comanda anume armata din Iudeea. Acesta era sabin, nepot al unui centurion, fiul unui colector de impozite. După domnia aristocrației romane, care deținuse puterea sub Iulio-Claudieni, acum mica burghezie italică ajungea la cîrma treburilor. Vespasian își aranjează succesiunea ca un magnat al industriei. El deține demnitatea consulară în mod aproape permanent; îl asociază de șapte ori la ea pe fiul său Titus și de șase ori pe fiul său Domițian: Titus primește puterea de tribun, *imperium* proconsular, titlul de *imperator*, dreptul la saluturile imperiale; Domițian este înzestrat cu titlul de *Caesar* și înscris astfel ca al doilea la rînd în așteptarea moștenirii. Puțin îi pasă lui Vespasian că niște stoici îi reproșează „regalitatea" și că alții vorbesc de străbunii republicani; omul de afaceri din vremea imperiului și-a pus în rînduială casa și interesele. Fiii săi îi urmează; Titus domnește din 79 pînă în 81, Domițian din 81 pînă în 96.

Sub tragicul miraj al povestirilor istorice stăruie o neclintită unitate: cea a eredității familiale susținute de spița religioasă, căci nu trebuia numai ca imperiul să rămînă în același neam prin voința suveranului domnitor, prin jocul adoptării, prin înlăturarea obstacolelor, ci trebuia ca și „casa" — care era „divină" în urma pontificatului șefului ei sau a apoteozei lui — să rămînă și ea deținătoarea puterii omenești și depozitara puterii divine, sub un aspect etern.

Această îngrozitoare dominare a principiilor dinastice poate fi însoțită de valuri de sînge, de mîrșăvii, de ticăloșii. Puțin interesează! Imperiul rămîne. El rămîne, chiar și după moartea tiranicului Domițian, executat de apropiații săi și înlocuit cu bătrînul Nerva: acesta ieșise în evidență în urma combinațiilor prefectului pretoriului și fusese aclamat de către senatori ca reinstaurator al Libertății, fiind, în special, înfățișat spre adeziunea poporului și a armatei drept „cel mai bun", drept omul ales de către elită. Zdruncinat în curînd de freamătul pretorienilor dezamăgiți în lăcomia lor, de agitațiile suevilor, de răzvrătirile legiunilor de la Argentoratum (Strasbourg) și de pe Dunăre, de mișcările populațiilor din Siria, Nerva adoptă și cooptează un succesor, anume pe Traian, care era deja asociat la puterea tribuniciană și pontificală.

Antoninii (96—192)

Traian nu a fost adoptat în intimitatea camerei nupțiale, potrivit procedurii impuse de regula juridică — Nerva fiind celibatar —, ci chiar în templul lui Iupiter. El primi din mîna adoptatorului său imperial laurii victoriei, care aveau să-i asigure, într-o perspectivă teologică mistică, norocul de a fi și de a se numi *Inuictus* [1]. Proclamat „asemănător zeilor", el era înălțat la maiestatea divină.

Vechea Umbrie a lui Nerva îi făcuse Romei și imperiului darul unui împărat spaniol.

Lovit de un atac, Traian a murit fără copii. Se pare că înainte de moarte îi indicase Plotinei, soției sale, că acela care urma să-i fie succesor era Hadrian. Acesta era totodată nepotul său direct, dar prin alianță, nepotul unui văr al său și pupilul său. Și el era spaniol. Această desemnare făcută *in extremis* a trezit neîncredere, dar Hadrian avea merite militare certe; el a fost aclamat

---

[1] „Neînfrîntul" (în latină în text) (N. tr.).

de trupe și continuitatea puterii a fost astfel asigurată laolaltă cu descendența dinastică.

Cei pe care îi adoptaseră Nerva și, mai apoi, Traian își păstraseră numele gentilic, contrar regulii juridice: Hadrian, care este un Aelius, le-a dat numele său celor doi moștenitori ai săi, lui L. Ceionus Commodus Verus și lui Antoninus, în 136 și în 138, printr-un act privat, deși un descendent din propria sa familie, nepot al surorii sale, l-ar fi putut scuti de acest gest pe care nu-l impuneau nici calitățile lui Commodus nici făgăduințele nesigure ale lui Antoninus. Dar fericita întîmplare a unei descoperiri foarte recente din Argos și deducțiile subtile ale lui J. Carcopino duc la presupunerea că L. Ceionus Commodus nu era poate altceva decît un bastard al lui Hadrian, născut de o Plautia pe care o iubise cu duioșie. Pentru a-i ascunde nașterea, îl dotase cu un tată legal, un „trădător", pe care cineva se grăbi să-l trimită la Hades spre a i se evita indiscrețiile. Dar L. Ceionus Commodus Verus dispăru la rîndul său. Atunci Hadrian îl adoptă pe Antoninus, originar din Nemausus [Nîmes], dar născut la Lanuvium, însă nu consimte la aceasta decît după ce l-a pus să-i adopte deodată, printr-un consimțămînt de o spontaneitate resemnată, pe M. Annius Verus, nepotul soției sale și pe Lucius Commodus, fiul lui Ceionus. Adoptații luară numele respective de M. Aelius Aurelius Verus Caesar și L. Aelius Aurelius Commodus. Succesiunea era din nou asigurată: după Hadrian, romanii îi avură ca împărați pe Antoninus din 137 pînă în 161, pe Marcus Aurelius din 161 pînă în 180 și pe Commodus din 180 pînă în 192.

La 31 decembrie 192, Commodus care, prin grozăvia crimelor sale, ridicase împotriva sa senatul, poporul și curtea, a fost sugrumat în baie.

În zorii zilei de 1 ianuarie 193, prefectul pretoriului, Pertinax, fu aclamat ca împărat, grație conjuraților care îi convinseseră pe pretorieni să le ia partea. Dinastia antonină își trăise traiul.

În decursul timpului, imperiul roman îi va cunoaște ca șefi pe Pertinax, pe un prefect al orașului, Didius Iulianus, care ia puterea la mezat, pe Pescennius Niger, pe care îl proclamă legiunile din Siria, pe Clodius Albinus, ales de legiunile din Britannia, în sfîrșit pe Septimius Severus pe care-l aleg la 13 aprilie 193 trupele din Iliria. Septimius Severus este primul dintr-un șir de africani. Timp de optsprezece ani, el se străduiește să repună ordine în administrația civilă și în armată. El fu înlocuit de fiul său, Caracalla, omul „cu mantia de purpură". Nebuniile sale sîngeroase, care le amintesc romanilor monstruozitățile lui Commodus, fură atît de înspăimîntătoare, încît prefectul pretoriului, Macrinus, puse să-l asasineze. Macrinus păstră puterea pentru el însuși: o conspirație de femei, conduse de o siriană, Iulia Moesa, sora Iuliei Domna, văduva lui Septimius Severus, le prezentă legiunilor din Siria pe nepotul ei de fiu, Avitus Bassianus, preotul lui Elagabal. Urmărit de foștii săi partizani, Macrinus este asasinat în 218. Bassianus urcă pe tron și ia numele zeului său. Patru ani mai tîrziu, trupul lui este azvîrlit în Tibru cu o piatră de gît. Este chemat să-i urmeze vărul său Severus Alexander: o revoltă militară la malurile Rinului îl face să dispară în 235. Răscoala face să se ridice o nouă căpetenie, Maximinus, a cărui forță brutală părea să-l predestineze estradelor de prin bîlciuri, dar Africa îl proclamă pe un moșneag de optzeci de ani, Gordianus I. De abia și-l asociase pe fiul său, Gordianus al II-lea, că Maximinus puse să-i omoare. Atunci senatul prezintă doi împărați, pe Pupienus pentru a comanda armatele și pe Balbinus pentru treburile civile. Maximinus pornește împotriva lor: este înjunghiat sub zidurile Aquileiei și pretorienii îi măcelăresc pe Pupienus și pe Balbinus.

Un copil de treisprezece ani, Gordianus al III-lea (238—244) este adus atunci la putere. El moare dincolo de Eufrat într-un război provocat

de un arab, fiul unei căpetenii de tîlhari, Philippus, care ia puterea. Şi el va cunoaşte soarta predecesorilor săi. După el, Decius (249—251) moare în lupta cu vrăjmaşii; Trebonianus Gallus (251—253), Valerianus şi fiul său Gallienus (254—268) sînt asasinaţi sau pier de moarte violentă. Atunci începe o perioadă îngrozitoare, numită, prin aluzie la istoria grecească, domnia celor Treizeci de tirani: douăzeci şi nouă de împăraţi ajung la putere cu ajutorul răzmeriţelor, al darurilor, al uzurpărilor efemere.

Din 268 pînă în 284, printre aceşti oameni care se ridică în Siria, în Panonia, în Africa, în Galia, vor domina unii gali, ca Postumus şi Tetricus, dar mai ales ilirii care au simţul muncii şi mult spirit militar: Claudius Dalmatul, Aurelian Panonianul şi, înainte de Diocleţian, Tacitus, Probus, Carus, Numerianus, nici unul dintre ei nereuşind să scape legii sîngelui vărsat. Fratele lui Numerianus se războia încă în Moesia: un tribun îl ucide. Diocleţian, ajuns la putere în 285, rămîne unicul stăpînitor.

De la Diocleţian pînă la Constantin (284—337)

De abia urcat pe tron, Diocleţian hotărî să-şi aleagă un asociat: acesta fu Maximianus, fiul unui ţăran de pe lîngă Sirmium. În 292, el a împărţit din nou puterea. Păstrînd pentru Maximianus şi pentru sine însuşi titlul de Augustus, el le-a dat celor doi noi asociaţi numele de *Caesar*. Fiecare Augustus îl adoptă pe Cezarul său; unul, Galerius, o luă în căsătorie pe Valeria, fiica lui Diocleţian; celălalt, Constantius Chlorus, o repudie pe soţia sa Elena, mama viitorului Constantin şi o luă de soţie pe Theodora, fiica lui Maximianus. Astfel, Imperiul roman avea în fruntea sa o pereche de socri şi una de gineri. Nu mai era un imperiu: era un consorţiu.

Această tetrarhie a stat la cîrma lumii: a unei lumi agitate de războaie, de invazii, de tulburări religioase, de dezordini economice. În 305, Diocleţian se retrage; în aceeaşi zi, Maximianus

îl imită. Cei doi *Caesares* deveniră *Augusti* și fură înlocuiți: Constantius Chlorus de către Severus, Galerius de către Maximinus Daia. Cînd Constantius simți apropiindu-i-se sfîrșitul, el îl chemă pe fiul său Constantin și îl impuse ca împărat; Galerius consimți să-i dea titlul de *Caesar* și făcu din Severus un *Augustus*.

Cei treizeci și unu de ani ai domniei lui Constantin se împart în două perioade, prima dintre ele fiind ocupată de războiul civil (306—323). Trebuie să renunțăm aici la istorisirea acestor dezordini în care dispar Severus, dat morții la Ravenna, Maximianus care, revenind asupra abdicării sale, se spînzură în cele din urmă la Marsilia, Galerius care fu răpus de ulcere, Maxentius care se înecă în Tibru, fugind înot de armata lui Constantin. Severus îl adoptase pe un anume Licinius, căruia Constantin i-o dădu în căsătorie pe sora sa Constantia; aproape de îndată, în 313, Maximinus Daia o rupe cu Licinius; dar, bătut la Adrianopole, se refugie pînă la Cappadocia și ajunse să se sinucidă la Tars.

Rămîneau față în față Constantin și Licinius: între ei războiul nu întîrzie să izbucnească. După un răgaz, el se reaprinse, opt ani mai tîrziu. Licinius, învins, se aruncă la picioarele învingătorului, care se prefăcu că-l iartă și-l exilă la Thessalonic. Puțin mai tîrziu însă, el puse să-l sugrume. Constantin era acum unicul stăpîn și avea să rămînă din 323 pînă în 337, nu fără să pună să fie înjunghiați Crispus, un fiu din prima lui căsătorie, cea mai mare parte din consilierii săi, precum și fiul lui Licinius. Cît o privește pe soția sa, Fausta, el puse să fie scufundată într-o baie cu apă clocotită, în care ea își găsi sfîrșitul în 326. El însuși avea să moară în anul 337.

Sfîrșitul Imperiului

Ce să spunem despre evenimentele care au urmat? Cincizeci și opt de ani se vor scurge de la moartea lui Constantin pînă la moartea lui Teodosiu, al
27 cărui sfîrșit marchează începutul dispariției im-

periului de Apus. Le despart două perioade: cea a moștenitorilor lui Constantin (337—363) și cea a lui Valentinian și a lui Teodosiu însuși. Primii, fii și nepoți ai lui Constantin, dispar în groaznice măceluri care nu cruță nici legăturile familiale nici vîrsta. Un uzurpator, Magnentius, face o diversiune în 350: învins, el se omoară la Lyon în 353. Murind toți membrii familiei lui Constantin, iar ginerele său Iulianus nelăsînd moștenitori, este ales Iovianus, șeful gărzilor palatului; opt luni mai tîrziu era și el mort. Se făcu apel, la noroc, la un militar, un panonian, Valentinianus, care luă Occidentul și-i dădu Orientul fratelui său Valens; Procopius, rudă cu Iulianus, străduindu-se să ocupe Constantinopolul, fu decapitat. Domnia acestor doi frați a fost o vreme de groază: Valentinian creștea lîngă dormitorul său două ursoaice pe care le hrănea cu carnea victimelor sale; Valens, după sfatul magicienilor care îi preziseseră că numele succesorului său va începe cu *Theod*, punea să-i ucidă pe toți cei cărora li se potrivea această prezicere. Murind (375), Valentinianus lăsă imperiul celor doi fii ai săi, Gratianus și Valentinianus al II-lea; moartea lui Valens în 378 îi dădu lui Gratianus imperiul de Răsărit, iar Gratianus și-l asocie pe Theodosius, un spaniol, un războinic viteaz, care se străduí să respingă invaziile vizigoților. Dar Apusul se încinse de flăcările războiului civil: convertirea lui Gratianus la creștinism stîrni răzvrătirea legiunilor din Britannia comandate de Maximus. Gratianus fu asasinat la Lyon și Theodosius îl recunoscu pe rebel. Patru ani mai tîrziu, Maximus îl atacă pe Valentinianus al II-lea, dar trebui să capituleze și fu decapitat (388). Atunci Valentinianus al II-lea și Theodosius își împărțiră imperiul, dar nu pentru multă vreme; un ofițer al lui Valentinianus, gata să fie dizgrațiat, puse să-l omoare.

Theodosius rămase singur. Cînd muri la rîndul său — nu fără să-l fi făcut să dispară pe Eugenius, un retor, pe care asasinul lui Valentinianus, Arbogast, i-l propusese spre a împărți cu el imperiul —, fiii săi moșteniră puterea; Arcadius avea

optsprezece ani; Rufinus fu tutorele său în Răsărit; Honorius avea nouă ani; Stilicho asigură tutela sa pentru stăpînirea Apusului.

Imperiul de Apus avea să mai dureze pînă în 476, ceva mai puțin de un secol; imperiul de Răsărit mai bine de 1000 de ani, pînă în 1453.

„Roma ajunsă bătrînă aspiră la odihnă", scrisese Ammianus Marcellinus în acest dramatic secol al IV-lea. Odihnă? Ea nu va avea parte de așa ceva de-a lungul multor veacuri.

Așadar, în cursul evenimentelor care formează cadrul destinului Romei, se văd, printr-un întreg șirag de anarhii, supraviețuiri de familii în care se menține unitatea prin filiația naturală sau adopțiunea dinastică și o succesiune de grupuri etnice, spanioli, africani, sirieni, iliri, gali, care guvernează din afară, din străinătate. „Roma nu mai este Roma": ea este în armatele ei care străbat lumea și poartă povara și tara acelui șir de epileptici, de depravați, de soldățoi și de brute. Unii, cei dintîi, provin cu toții din aristocrație; cei ce urmează sînt ieșiți din mica burghezie, din rîndurile senatoriale sau din clasa ecvestră; începînd din secolul al III-lea, ei vin mai ales din armată, dar Pertinax este fiul unui cărbunar, Maximinus este un cioban din Balcani, Aurelian este fiul unui țăran din Panonia, Dioclețian este un libert și un fiu de grefier, Galerius are drept mamă o vrăjitoare, Constantin o slujnică de han, iar Theodosius a avut o vreme drept coleg și rival un retor. Abia dacă zece dintre ei mor în patul lor; mai mulți pier față în față cu dușmanii, dar unul singur în mijlocul lor, cu armele în mînă; toți ceilalți sînt sugrumați, otrăviți, înjunghiați, aruncați în Tibru, iar pielea unuia din ei, uscată și argăsită, umplută cu paie și vopsită în roșu a mers să se legene la capătul unei frînghii în bolta unui templu de pe malurile Eufratului...

Măreții și mizerii ale puterii! În pofida a tot și a toate, Roma și-a dus traiul și și-a trecut mai departe făclia.

TABLOUL GENEALOGIC AL FAMILIEI AUGUSTUS

C. OCTAVIUS, cavaler, pretor, guvernator al Macedoniei, căsăt. cu Atia, fiica lui Atius Balbus și a Iuliei, sora lui Iulius Caesar

OCTAVIA, moartă în 11 î.e.n.
căsăt. cu 1° M. CLAUDIUS MARCELLUS
2° M. ANTONIUS (triumvirul)

C. IULIUS CAESAR OCTAVIANUS AUGUSTUS (OCTAVIAN)
(63 î.e.n. — 14 e.n.)
căsăt. cu 1° CLODIA
2° SCRIBONIA, repudiată în 38
3° LIVIA DRUSILLA, divorțată de Tib. Claudius Nero

1° MARCELLUS
ales de Augustus
ca succesor, m. 23
î.e.n.
căsăt. cu IULIA,
fiica lui Augustus

2° ANTONIA
căsăt. cu DRUSUS

2° IULIA (prima) căsăt. cu:
1° MARCELLUS
2° M. VIPSANIUS AGRIPPA
3° TIBERIU, fiul Liviei

TIBERIU
(TIB. CLAUDIUS NERO)
42 î.e.n. — 37 e.n.
căsăt. cu 1° VIPSANIA
fiica lui Agrippa
2° IULIA, fiica lui
Augustus

DRUSUS
m. 9 e.n.
căsăt. cu ANTONIA,
fiica Octaviei

1° DRUSUS, m. 23

2° C. CAESAR
m. 4 e.n.

2° L. CAESAR
m. 2 e.n.

2° AGRIPPA
Postumus

2° AGRIPPINA
soția lui
GERMANICUS

3° IULIA
(a doua)

GERMANICUS
(16 î.e.n. —
19 e.n.)
căsăt. cu AGRIPPINA I

CLAUDIU
(10 î.e.n. — 54 e.n.)
are de la a 4-a soție
MESSALINA, pe

BRITANNICUS
(41—55)

OCTAVIA
căsăt. cu NERO

C. CAESAR CALIGULA
(12—41)

AGRIPPINA II căsăt. cu
1° DOMITIUS AHENOBARBUS
2° CLAUDIU, unchiul ei

1° NERO
căsăt. cu 1° OCTAVIA, sora lui Britannicus
2° POPPEA

N.B. Cifrele din fața numerelor de copii indică din ce căsătorie s-au născut: 1°. 2°. 3°.

3. FORȚELE RĂZBOIULUI

Această făclie nu putea să o ducă mai departe decît în pace: pacea romană, o pace întinsă asupra lumii prin arme, căci pămînturile și mările nu puteau fi dominate fără forță. În orice parte își îndrepta atunci cineva privirile, popoarele care înconjură Italia sînt agitate de neînțelegeri interne și se pregătesc sau par a se pregăti să se arunce unele asupra altora, mînate de pofte și de foamete, de pasiuni și de teamă. Roma trebuia să-și ia măsuri de precauție. Ea dispunea de o armată și de o flotă, dar care era oare puterea lor?

Armata de uscat

Antoniu odată învins, Octavian se găsi înzestrat cu o armată considerabilă, a cărei întreținere îi depășea mijloacele financiare; trebui să se gîndească la demobilizarea a 50 de legiuni, la acordarea de ajutoare în bani ori de loturi de pămînt, sau la înființarea de colonii. Dar el trebui, de asemenea, să se consacre reorganizării unor corpuri de trupe care luptaseră unele împotriva altora sub stindarde opuse și să procedeze la o integrare morală și în același timp tehnică. El formă astfel 28 de legiuni, reduse la 25 după dezastrul din pădurea Teutoburgică — cele care au fost distruse nemaifiind înlocuite — și purtînd numerele I—XVI și XX—XXII [1]. Aceste legiuni fură staționate pe Rin (8), în țările dunărene (7), în Siria (4), în Egipt (2), în Spania (3), în Numidia (1) (fig. 18 și 19).

Grupe tactice autonome, legiunile erau formate din efective numărînd în medie de la 5 000 la 6 000 de oameni, în cea mai mare parte voluntari, angajați pentru șaisprezece pînă la douăzeci de ani, efective sporite cu un escadron de 120 de călăreți, cu un detașament de veterani și cu o

[1] Sub imperiu, nu arareori două sau mai multe legiuni purtau același număr de ordine, fiind diferențiate însă prin supranumele lor: de pildă *I Italica*, dar și *I Germanica* și, în decursul timpului, *I Adiutrix*, *I Ionia*, etc. (N. tr.).

artilerie de baliste, iar mai tîrziu de onagri. Numărul legiunilor a fost mărit de Claudiu, care a înființat două în vederea operațiilor din Britannia. După războiul civil din 69, cifra fu ridicată la 29, Traian o urcă la 30 (il. 21), iar apoi Septimius Severus la 33. Începînd de la această dată, mobilitatea trupelor pe frontul dunărean și în Asia Mică nu permite să se măsoare volumul efectivelor: unele legiuni par să dispară, altele par să apară și numai *Notitia dignitatum* [1] aduce dovada existenței lor. Pentru încorporare, Augustus cerea cetățenia romană și originea italică. Vespasian i-a exclus pe italici care manifestaseră în 68 înclinări spre răzvrătire, dar provincialii au putut intra iarăși în armată mai tîrziu, spre a umple golurile pe care le provoca neîncetat refuzul cetățenilor romani de a se depărta de meleagurile lor natale. Trupele auxiliare au fost și ele reorganizate, ele formînd o parte tactică și fiind alcătuite din ostași procurați de statele-cliente în virtutea tratatelor, sau de către provincii. Ca regulă generală, trecerea prin armată și participarea la campaniile militare le ofereau provincialilor dreptul la cetățenie. Aceste trupe auxiliare cuprindeau unități de cavalerie și de infanterie, *alae* și *cohortes*, dar cohortele puteau fi *peditatae*, adică formate numai din pedestrași, sau *equitatae*, adică dotate cu un contingent de cavalerie (120 pînă la 240 de oameni, potrivit efectivului total); ele primeau o matricolă și un nume indicînd poporul care îi procura efectivele sau pe ofițerul care le constituise *(cohors Gallorum* sau *ala Flauiana* etc.).

În Italia erau staționate doar unitățile puse sub ordinele împăratului sau formînd o parte a pretoriului imperial, cele 9 cohorte pretoriene de cîte 500 de oameni, din care cea mai mare parte erau cantonate în afara Romei, apoi fură adunate de Augustus însuși în vecinătatea orașului. Așezate la început în mod dispersat, ele au fost instalate sub Tiberiu în tabăra de pe Viminal. Infanterie grea, gata de intervenții imediate, garda pretoriană juca un rol însemnat — doar prin prezența și prin amenințarea acțiunii sale — în viața politică, în perioadele de agitație, căci prefecții pretoriului au provocat brusca dispariție a lui Caligula și a lui Galba, sau cea a lui Seian și a lui Plautianus. Aceia dintre pretorieni care, gradați, plecau ca centurioni în legiuni, reveneau la Roma în posturile de triplu centurionat urban și se întorceau la legiuni ca primipili [2]. Ei se reangajau la sfîrșitul termenului de activitate, puteau fi utilizați la sarcini tehnice sau administrative,

---

[1] *Notitia dignitatum utriusque imperii* („Lista demnităților din ambele părți ale imperiului") redactată la sfîrșitul sec. IV e.n. sau, poate, la începutul veacului următor, conține prețioase informații asupra funcțiilor administrative oficiale și a trupelor de pe întinsul întregii puteri romane (N. tr.).

[2] Centurion care comandă prima centurie a legiunii, ocupînd deci postul privilegiat de „cel mai însemnat subofițer" al marii unități (N. tr.).

și aceștia *euocati* [1] contribuiau să dea birourilor și cadrelor continuitate și tărie, iar imperiului — unitate.

Aceste cohorte erau sprijinite de către *speculatores* [2] și de cele 4 cohorte urbane formate din italici și destinate apărării orașului — care reiau, fără îndoială, dispozitivul

18. A, cască (după arcul de la Orange); — B, Casca de la Weisenau; — C, sabie romană, sec. I e.n. (pe stela lui C. Romanius); — D, pumnale reprezentate pe stela lui Pintaius Transmontanus și pe cea a lui Q. Petilius; — E—F, platoșă de infanterie romană, sec. II e.n.; — G, căști și diferite ornamente, după Columna lui Traian (A—D după P. COUISSIN, *Les armes romaines*; E—F după DAREMBERG—SAGLIO—POTTIER, *Dictionnaire des Antiquités*; G, după S. REINACH, *Répertoire des reliefs grecs et romains*)

[1] „Reangajați" (în latină în text) (N. tr.).

[2] „Garda" (în latină în text) (N. tr.).

legiunilor urbane din epoca republicană — , dar şi, din 6 e.n., de către vigili, cam 7 000 de oameni, din care un detaşament se afla la Ostia: aceştia erau recrutaţi dintre liberţi, nefiind, la drept vorbind, soldaţi, ci particulari încadraţi de foşti militari. În ce-l priveşte pe Augustus însuşi, el avea o gardă personală, fără organizare militară, formată din barbari şi din sclavi particulari, rînduiţi în decurii, al căror sistem a durat pînă la Galba.

Puţine schimbări pînă la Diocleţian: în afară de creşterea numărului de legiuni de la Claudiu la Severi, se notează o introducere a înrolării locale de către Hadrian, încorporarea mai multor soldaţi iliri, constituirea unei miliţii uşoare naţionale de 300 pînă la 1 000 de oameni, clienţi sau aliaţi, utilizarea crescîndă a trupelor călare, a cărei iniţiativă pare să o fi luat Gallienus (260—268), dizolvarea de către Septimius Severus a pretorienilor, care încercau să impună un fel de tiranie militară, şi înlocuirea lor cu legionari de nădejde, instituirea de către Maxentius a cohortei palatine şi a celei a „protectorilor lui Augustus", deschise militarilor de carieră şi formînd împotriva senatului o barieră de oameni devotaţi cauzei împăratului.

Aceste unităţi nu jucau numai un rol militar de apărare a teritoriului, ci şi un rol politic şi, chiar şi în acest stat reconstituit, cu care Augustus obişnuia să se mîndrească, dominaţia militară, ba şi militaristă, era o statornică ispită.

Ar fi greşit să se creadă că această organizare teoretică nu suferea pe alocuri unele deformări. În pofida unei discipline ferme, au izbucnit răzvrătiri şi rebeliuni. Aurelian şi Probus au căzut sub loviturile propriilor lor oameni. Singur, Diocleţian a ştiut să-şi strunească din nou trupele nedisciplinate. Condiţiile de viaţă, care impuneau soldaţilor să muncească la lucrările militare, să furnizeze mînă de lucru pentru construcţiile civile şi religioase (temple, terme, amfiteatre, drumuri, apeducte, poduri, canale şi ziduri sau materiale de construcţie, cărămizi, piatră, cherestea) agravau nemulţumirile pe care le stîrnea viaţa de tabără, afară de cazul că, în ciudate înjghebări care îngăduiau femeilor să trăiască în apropierea corturilor, fără o condiţie legitimă, trupa constituia la frontiere un fel de sate improvizate, în care tradiţiile natale se menţineau. Dar aceste „sate" de barăci, în măsura în care cantonamentele nu erau menite să devină adevărate tîrguri sau a-

devărate cetăți statornice, erau tot atîtea grupuri mișcătoare prielnice disocierilor. Numai posturile importante, pe care le legau la hotare drumuri strategice prevăzute cu *castella*, intrau în statornicirea frontierei, a *limes*-ului, cele din Britannia, de la Rin, din Germania Superioară, din Retia, de la malul dunărean, din Dacia, din Dobrogea, din Asia și din Mauretania Tingitană.

Analiza dă la iveală multe alte cauze ale slăbiciunii acestei armate: un buget militar neîndestulător pentru efective ridicate; deci o armată prost plătită și împinsă la jaf local și la rechiziții abuzive; un dezechilibru între cantonamentele de pace și cantonamentele de operații, primele prea îmbelșugate pentru a nu se lăsa ademenite de propaganda subversivă; nepotrivirea dintre unitățile legiunilor și auxiliarilor de frontieră, mereu active, și cohortele pretoriene și urbane inactive și avînd un regim mai confortabil; absența unei rezerve de manevră, capabilă să fie îndreptată cu repeziciune către un punct primejdios; lipsa de unitate a imperiului, al cărui centru de greutate se deplasa pe măsura cuceririlor și care nu dispunea de mijloace suficiente pentru a comanda la distanță unități luptătoare. Și nu se pot uita slăbiciunile anumitor împărați, intrigile din orașul-metropolă, posibilitatea de „a face" un împărat în afara Romei, cum o spune Tacit, fără a mai vorbi de repercusiunile asupra moralului trupelor dispuse ca pentru defensivă, atacate de dușmani și rămase fără ordine pentru a riposta.

În decursul timpului vedem un Tiberiu care continuă sarcina lui Augustus, un Caligula care se face de rîs, un Claudiu mai activ, un Nero care își descurajează pretorienii; după Galba, Otho și Vitellius cu sorțile lor militare diverse, Vespasian care își regăsește menirea de soldat, ca și Titus, Domițian și Traian, ultimul răsfățat de trupele sale, și, după împărați care fac să se uite rebeliunile din 69, Commodus care lasă armata să se risipească și vede formîndu-se „companii de dezertori". Încrederea nu avea cum să o readucă

nici vreunul din urmaşii lui, aleşi la licitaţie, nici Septimius Severus care a slăbit disciplina matrimonială a trupei şi a dat fiilor săi drept cuvînt de ordine: „Îmbogăţiţi-i pe soldaţi!"

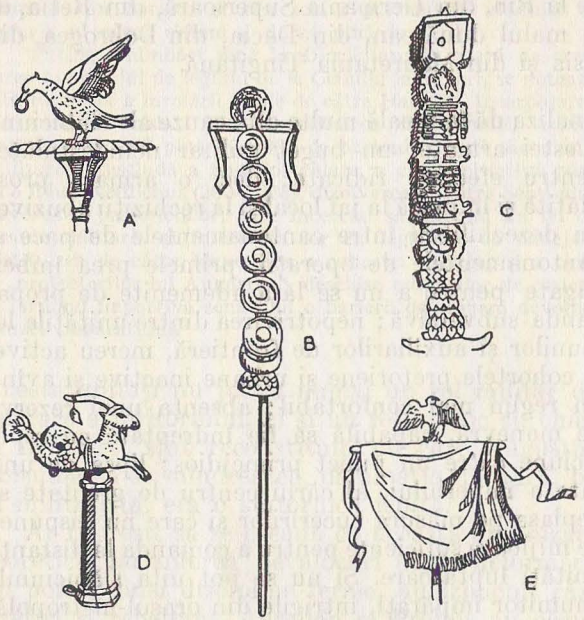

19. A, acvilă romană (însemn al legiunii); — B, hampă cu palma deschisă, semn benefic, şi falere (însemn al manipulului); — C, hampă cu stindard (însemn pretorian); — D, însemn ornamentat cu un berbece *(legio I Minervia)*; — E, *uexillum* (însemn de cavalerie) (După R. CAGNAT şi V. CHAPOT, *op. cit.*)

Cînd Maximinus ajunge la putere cu ajutorul rebelilor, urmînd unor împăraţi a căror comportare nu le îngăduise să-i ţină în mînă pe soldaţi, războiul nu mai avea drept scop decît prădarea teritoriului duşman: domnia lui deschide calea unui şir de tulburări în cursul cărora îi vedem pe aproape toţi împăraţii asasinaţi de către ofiţerii lor. Armata devine un fel de proletariat înarmat în luptă cu burghezia civilă.

Criza își atinge apogeul cu Gallienus, care anunță revenirea la ordine întreprinsă de iliri și desăvîrșită de Dioclețian. El pricepe în sfîrșit că îndatorirea de credință și ascultare față de persoana împăratului, nu față de stat, că rivalitățile dintre condotieri și corpuri de trupă, că atribuirea de puteri militare senatorilor, că disparitatea dintre armamentul barbarilor și al romanilor mai ușor și mai puțin eficace, că insulele de război civil și vetrele de insurecții locale sînt în grade diferite, dar grave, surse de nenorociri. El are meritul de a fi încercat remedii, ceea ce nu s-a putut produce fără răbufniri de mînie și fără rezistențe violente.

Izvoarele nu ne îngăduie să definim exact datele reformei lui Dioclețian, care va fi urmată de o reformă a lui Constantin. După unele, împăratul ar fi împătrit forțele de la frontieră; după altele, ar fi organizat doar grupe de manevră; primii grăniceri, împrăștiați sau grupați în garnizoane după caz, ocrotesc, cultivă și ascultă de un șef civil; ei sînt sprijiniți de legiunile și de călărețiii cantonați în spate și comandați de șeful *limes*-ului. Și unii și ceilalți beneficiază de condiții fiscale deosebite.

Fiecare *ciuitas* a trebuit să procure oameni sau, în lipsa lor, banii corespunzători, pentru a-i plăti pe înlocuitori, luați adesea dintre barbari. Astfel, armata s-a „barbarizat" și uneori posturile de comandă s-au găsit în mîinile unor barbari raliați. Ne putem întreba dacă remediul n-a fost mai rău decît răul.

Care era de fapt situația militară? În 260, în chiar anul proclamării lui Gallienus, alamanii năvălesc în Cîmpurile decumate [1]. Goții vin pînă la Lacul Garda în 268. Invazia pătrunde pe toate fronturile în 276—277, cînd bagauzii [2] au coborît deja în Galia, cînd alamanii și iuthungii au tăiat Dunărea, cînd goții au pus mîna pe Efes și au

[1] Teritorii romane dintre Rin și Dunăre, apărate împotriva germanilor de un puternic *limes* (sec. I—III e.n.) (N. tr.).

[2] Țărani gali răsculați (*bagauda* însemna în galică „răzvrătit") (N. tr.).

prădat Thessalonicul, iar francii pustiesc marginile mediteraneene, cînd britanii lui Carausius au uzurpat puterea în Britannia. Diocleţian şi trupele sale vor avea să asedieze Alexandria, să-i bată pe frizoni şi pe iazigi, pe picţi şi pe germani, pe beduinii din Siria şi din Arabia. Sub domnia sa, francii salieni se vor stabili în Zeelanda, iar gepizii în Transilvania.

Constantin va avea şi de rezolvat dificultăţi interne, şi de luptat împotriva goţilor, a sarmaţilor, a vandalilor, fără a mai vorbi de incursiunile şi de tulburările de graniţă ba de ici, ba de colo. Această situaţie militară l-a dus la modificarea statutului trupelor sale. Armatele staţionate la frontiere erau prea depărtate de autoritatea imperială şi prea independente de puterea militară; rescriptele din 311 şi din 325 arată că, pe măsură ce, prin eliminarea lui Licinius, a devenit conducător suprem, Constantin a modificat repartiţiile efectivelor, condiţia lor socială, locurile lor de aşezare. Urmările lor se mai pot vedea în „listele" de la Verona şi în ale lui Polonius Silvius, în *Regionare*, în *Itinerare* şi în *Notitiae*. La frontiere, *alares* şi *cohortales*, soldaţi agricultori cu ocupaţie durabilă, şi *ripenses* care, formaţi din călăreţi, din pedestraşi şi din grupuri autonome de legionari, stau de strajă la margini (pe linia Rin—Dunăre, ca şi pe linia Eufratului, unde denumirea de *ripa* este o generalizare, deoarece Eufratul nu constituie pe tot parcursul linia de hotar); aparte, şi în spate, *comitatenses*, oameni care formează un fel de miliţie, cantonată în oraşe şi care — în timp ce primele unităţi au trecut sub comanda prefecţilor de legiune şi a şefilor de *limes* — sînt conduşi de şefii cavaleriei *(magistri equitum)* şi de şefii infanteriei *(magistri peditum)* care depind direct de împărat, fără intermediul prefectului pretoriului. Distincţia *ripenses-riparienses* nu mai vizează decît o diferenţă de eşalonare. Cohortele pretoriene fiind suprimate, pentru că erau prea puţin sigure, după

afacerea de la podul Milvius [1], toată armata se găsea pusă sub autoritatea absolută a lui Constantin, și *comitatus* [2] este nucleul forței militare a imperiului. Această reformă, care este însoțită de măsuri sociale și de scutiri rînd pe rînd acordate într-un loc și suprimate în altul, are drept consecință slăbirea pazei la hotare și întărirea centrului. O întărire uneori iluzorie, căci o armată stînd în interior și în repaus se moleșește. Constantin își asigură puterea, dar își slăbește frontierele.

Theodosius își va da seama: zadarnic îi instalează pe ostrogoți în Panonia și curăță Tracia și Moesia de invadatorii lor gotici: în curînd are loc o nouă năvală a alanilor care îl va lovi pe generalul Stilicho [3].

Începînd din 400, toate drumurile Europei sînt străbătute de invazii: vandali și suevi în Galia, apoi în Spania, unde vandalii cuceresc Sevilla și Cartagena în 425; Alaric coboară în Italia; bagauzii se răscoală în Galia în 435; Hippo Regius este asediat de vandali; în 450 Attila invadează la rîndul său Apusul, alamanii se instalează în Alsacia, burgunzii în Valea Ronului, Euric [4] face să i se cedeze provincia *Tarraconensis* [5]... În 500 Clovis a trecut la creștinism, Teodoric l-a asasinat pe Odoacru, hunii i-au alungat pe ostrogoți din Balcani. Imperiul — despărțit în imperiul de Apus și imperiul de la Bizanț — nu va înceta să se apere contra invaziilor și a incursiunilor, a instabilității șefilor militari și a împăraților...

Faptul important, faptul determinant este nomadismul dușmanilor, căruia „frontiera" nu-i re-

---

[1] Podul peste Tibru, la Roma, unde s-a dat în 312 bătălia decisivă dintre Constantin și Maxentius, luptă în care garda pretoriană a luptat cu dîrzenie împotriva lui Constantin (N. tr.).

[2] „Suita imperială" (în latină în text) (N. tr.).

[3] Mîna dreaptă, în Apus, a împăratului Honorius (N. tr.).

[4] Euric, rege vizigot avîndu-și capitala la Toulouse, (466—484 e.n.) (N. tr.).

[5] Centrul și nord-estul Spaniei (N. tr.).

zistă, o frontieră care nu are nimic comparabil cu frontierele moderne, fiind alcătuită doar de un rîu, de niște mlaștini, de niște păduri sau de o linie de posturi. Iată oameni mereu în mișcare, călări și puternic înarmați, linii de fortificații care au înlocuit treptat, oriunde era cu putință, tehnica și strategia posturilor de pază, ziduri — ca cele ale lui Hadrian și ale lui Antoninus ; *limes*-ul germanic și retic, cel din Africa, din Tripolitania pînă la Thamuda (în Maroc) cu rețeaua sa de drumuri și de *castella*, cel din Balcani și din Oltenia, la apus de Olt pentru a ajunge la Dunăre, cel din Anti-Liban pentru a atinge linia naturală de apărare a Eufratului și a Khamurului și, pentru munții din Djebel Sindjar, traseul Tigrului, astfel ca să protejeze teritoriul siro-mesopotamian și să sprijine lucrările anterioare ale lui Septimius Severus...

În fața acestor adversari mobili și agresivi se află nu numai parapetele sau linia fortificată, ci și armata grănicerească, cea care și-i dă ca șefi pe britanicul Albinus, pe siro-egipteanul Pescennius Niger, pe iliro-panonianul Septimius Severus, o armată puternică, alcătuită în bună parte din elemente locale, ale căror interese nu se confundau cu cele ale Romei. Dacă la hotare ea păzea cu nădejde, o făcea pentru că își apăra teritoriul ; era susținută de unități dispuse în adîncime, mobile în timp de război, înclinate spre pacificare, spre stabilizarea populațiilor, spre organizarea de grupuri de așezări, de orașe, de terenuri cultivate.

Printre armele lor, în afară de cele „clasice", era *spatha*, un fel de lamă lată cu care se lovea atît împungînd, cît și tăind, era arcul venit din Orient și de la armatele parte, care păstraseră vechile obiceiuri ale grecilor și le îmbogățiseră cu o tehnică de aruncare. Erau și lăncierii călări moșteniți de la Sassanizi, catafracții [1] a căror folosire o dezvoltase Alexander Severus și care vor fi întăriți cu clibanarii în armuri de fier și

[1] Purtători de platoșă, V. *Glosarul*. (N. tr.).

grupați în unghi, al căror dispozitiv era invers pe frontul iranian decît pe cel germanic. Arcul, cavaleria, zidurile de apărare sînt mereu prezente în aceste isprăvi ostășești, în care Roma îi amestecă pe dalmați cu maurii și pe orientali cu germanii, căci romanii nu mai vor să se bată, iar italicii se dau și ei îndărăt. De la Marc-Aureliu, frecvența războaielor sleiește resursele de bărbați, iar antagonismele dintre iliri și germani sînt atît de mari, încît trupele formate din ei nu pot fi sudate laolaltă, iar șefii sînt constrînși la dispersarea lor.

Marina

Dar au loc iarăși, ca în vremea Republicii, și cu o mai mare amploare, și unele atacuri îmbinate ale armatei și ale flotei oamenilor din nord — atît în nord, cît și în sud, pe Marea Neagră și pe Mediterană —, cînd acești năvălitori pun mîna pe porturi și iau în folosința lor flota adversă, care nu mai este vorba să fie scufundată sau arsă, ca în vremurile lui Scipio.

În domeniul maritim, nici greșelile Republicii nici politica sa de improvizații nu sînt duse mai departe. Augustus a ales, pentru flotă, bazele de la Forum Iulii [Fréjus], Misenum și Ravenna. El a adunat în bazinul tirenian și în Adriatica escadre gata să intervină, Ravenna putînd primi pînă la 250 de vase, iar Forum Iulii, unde dusese corăbiile capturate la Actium, primind fără întîrziere o nouă destinație. Această concentrare italică avea drept scop să protejeze căile comerciale spre capitala imperiului și împrejurimile peninsulei. În plus, dacă Marea Neagră și cea Roșie puteau fi lăsate pe seama controlului unor aliați și dacă Marea Mînecii nu prezenta o importanță majoră, deși exista o escadră a Britanniei, malurile Rinului și ale Dunării meritau supraveghere. De aici, flotilele fluviale din Germania, din Panonia și Moesia; poate că existau unele și pe Eufrat, cu porturile lor de bază și de popas, cu sistemul lor tipic de recrutare, de instrucție, de soldă și de disciplină.

Este o flotă menită, mai ales la început, să mențină acea pace pe care o simbolizează Augustus și pe care se laudă, în inscripția de la Ancyra (il. 18), că a readus-o pe uscat și pe mare. Ea nu a intervenit decît în 6 e.n. împotriva piraților de pe coastele Sardiniei, iar în apele Adriaticii doar în momentul revoltei panonice. Se poate constata că după această dată nici un text literar nu face aluzie la piraterie pînă sub domnia lui Septimius Severus; nici un text juridic nu evocă o aplicare sau o întărire a legii Rodiene [1]. Niște aluzii la prădăciuni de merinde pe coastele Mauretaniei, la o intervenție a unor marinari lîngă Brundisium în 24 e.n. și în cîteva orașe de coastă, pentru operațiile de poliție maritimă și portuară, aluzii complementare la detașamente de marinari la Puteoli, la Ostia și Centumcellae nu sînt de ajuns pentru a se face să se creadă într-o activitate însemnată. În afară de expediția lui Gallus în Marea Roșie, încheiată cu un eșec, nimic nu îngăduie să se presupună că Augustus a dus o politică maritimă întreprinzătoare în afara activităților annonare. Cît privește proiectele, atribuite lui Nero, de a cuceri drumul mătăsii după doborîrea regatului Axumit [din Etiopia], ele rămîn foarte puțin cunoscute și mai mult decît problematice. Pe deasupra, în timp ce aceste flote puteau avea un rol militar în vreme de război, ele erau incapabile să ofere ocrotire convoaielor de grîne care veneau din Egipt în iunie și profitau de vînturile etesiene [2] din august spre a se întoarce acolo, dată fiind diferența lor de viteză. În schimb avem cîteva dovezi că navele de război serveau drept curieri pentru însărcinații cu misiuni, ofițeri și guvernatori de provincii, sub Augustus, Hadrian și Antoninus. Dar se recurgea și la corăbii comerciale: acesta a fost cazul cu Vespasian înspre

---

[1] *Lex Rhodia de iactu* conținea prevederi de drept privat, inspirate din legislația de la Rodos, privitoare la pagubele pricinuite în urma naufragiilor (N. tr.).

[2] Vînturile etesiene (gr. *etēsiai*: „anuale") sînt curenții de aer care vara, pe caniculă, bat cu putere pe Mediterana Centrală, de la nord către sud (N. tr.).

Egipt, cu Titus revenind la Roma din Orient și cu Hadrian în Marea Egee (fig. 20, 21 și 22).

Altfel decît armata, care participa la mișcările politice, flota rămînea calmă: gestul lui Carausius, „amiralul" breton care a candidat la domnie, este izolat. Se întîlnesc totuși „mișcări" de marinari în diverse epoci: sub Tiberiu, cînd

20. Șlepuri comerciale, basorelief de la Ostia

împăratul, hotărît să se descotorosească de Seian, a vrut să fugă în caz de nereușită cu flota de la Misenum, și cu ocazia conspirației lui Piso, cînd lealitatea marinarilor a fost pusă la încercare de către unul din conjurați. Au fost mișcări și în 41, cu prilejul alegerii lui Claudiu, în 68/69, cînd rebeliunea lui Galba în Spania stîrni o companie de marinari să se răscoale la Misenum, companie care, puțin mai tîrziu, i se alătură lui Otho în nordul Italiei și atrase de partea sa ambele flote. Campania, combinată pe uscat și pe mare, s-a încheiat, cum se știe, prin înfrîngerea de la Bedriacum; ea a dezvăluit totuși valoarea pe care o putea avea marina pentru o debarcare și o acțiune combinată a forțelor de uscat și de mare, nu numai în ofensiva armată, ci și pentru moralul populațiilor riverane. Expediția din Liguria a fost cît pe ce să izbutească. Dar dezordinea provocată în Italia și gîtuirea aprovizionării Romei, ca urmare a acțiunii flotei, dovedesc îndeajuns însemnătatea unităților și a echipajelor ei. Este oare de prisos să se noteze că singura monedă pe care a bătut-o Vespasian în 71 spre a aminti succesul său poartă legenda; *Victoria Naualis?* Că a făcut din legiunea *I Adiutrix* (marină) o formație definitivă? Că marinarii de la Ravenna înrolați de către Primus după a doua bătălie de la Bedriacum au fost regrupați în legiunea a II-a *Adiutrix pia fidelis?* Că au fost conferite flotelor demobilizări avantajoase, așezări în colonii la Paestum și în Panonia, titluri onorifice *(praetoria classis* pentru flotilele italice, *Augusta* pentru cele alexandrine, germanice și poate siriene, *Flauia* pentru cea moesiană) și că grade de *ducenarius,* ba și de *trecenarius* (comandanți ai unor grupuri de, respectiv, 200 și 300 de oameni) au fost conferite prefecților flotelor de la Misenum, ceea ce îi încadrează la nivelul prefecților ecvestri? Credincioasă lui Domițian și leală sub Nerva, flota din Germania a fost denu-

mită la rîndul ei *pia fidelis Domiliana*, iar monedele lui Nerva unesc armata și marina sub maxima: *Concordia exercituum* [1].

Active sub Traian, pe care flotele îl transportă împreună cu trupele sale prin Adriatica și în Orient cu ocazia revoltelor din Palestina, colaborînd pe uscat cu forțele terestre sub Hadrian pentru afacerile din Britannia, sub Antoninus contra tulburărilor din Mauretania, unde o staționare era fixată la Caesarea (Cherchel), sub Lucius Verus contra parților, pornind din Antiohia și la Seleucia, ele au trebuit să intervină

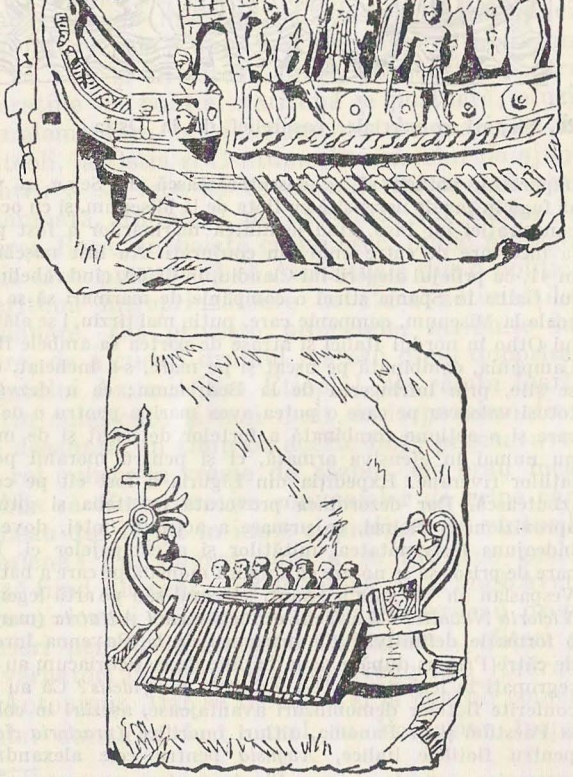

21. Sus, vas de război din epoca imperială, basorelief, Muzeul Vaticanului; — jos, triremă romană, basorelief de la Herculanum, Muzeul din Napoli

[1] „Armonia dintre armate" (în latină în text) (N. tr.).

activ în Mediterana sub Marcus Aurelius, împotriva costobocilor în Marea Egee și în Hellespont și împotriva maurilor pe țărmurile Spaniei, unde o inscripție funerară, la Dertosa, dezvăluie prezența unor marinari din Ravenna. Poate tot la această dată vedem creîndu-se și *classis noua Lybica* [1].

Perioada următoare avea să pună flotele să se amestece în luptele partizane care îi opun pe împărați și pe adversarii lor politici sau pe candi-

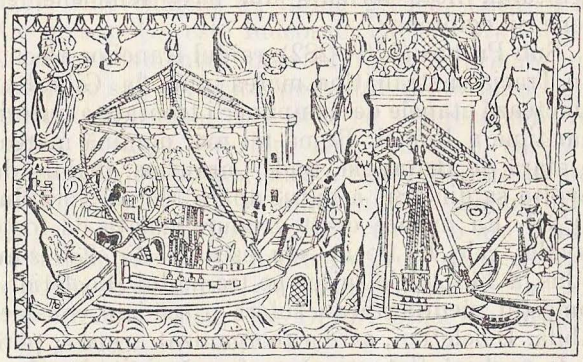

22. Vase de comerț din epoca imperială, basorelief de la Ostia, Muzeul Torlonia, Roma

dații la tron între ei. Ele trec de la Didius Iulianus la Severus; ele îl ajută pe Severus contra lui Pescennius Niger în Orient; revin în apus după căderea Bizanțului; pleacă din nou spre răsărit cu Caracalla în 214 pentru a se uni cu flota din Alexandria. În continuare, flota își urmează misiunea de luptă, de transport și de poliție, cînd pirații reapar pe căile comerciale, îndeosebi sub domnia lui Elagabal. Cu unele prilejuri, textele semnalează mici debarcări de marinari pentru asigurarea ordinii pe uscat sau pentru urmărirea tîlharilor, chiar și în Italia. Inscripțiile reunite în *Corpus* dau astfel, cam pretutindeni pe înconjurul Mediteranei, în Spania, la Thessalonic, la Chalcedon, la Seleucia din Pieria, la Efes, la Salona, dovezi despre trecerea — și moartea — unor mari-

[1] „Noua flotă libiană" (în latină în text) (N. tr.).

nari imperiali: în 254, invazia boranilor silește marina Bosforului să-i transporte în Asia; în 257/258, în 263, în 264, grupuri năvălitoare de goți ajung la Trapezunt, apoi la Efes, în 265 la Heraclea Pontică, în 267 la gurile Dunării; în 268 herulii se avîntă din Dunăre cu 500 de corăbii ușoare; în 270 goții atacă Rodos, Creta, Ciprul și sînt înfrînți de flota lui Probus, guvernatorul Egiptului, flotă formată din nave feniciene, siriene și egiptene.

Sub Probus (276—282), raidul francilor plecați din Tracia și străbătînd marea pînă la Gibraltar punctează etapele descompunerii treptate a puterii maritime a Romei. Roma nu mai domină marea, în afară de Britannia, unde Carausius, înainte de revolta sa din 288, a putut apăra Marea Nordului în 287. Ea nu are decît grupuri izolate de forțe navale: cele 10 flotile sau escadre din 230 s-au redus la 3 în 285 la suirea pe tron a lui Dioclețian; comerțul meditaranean suferă o scădere considerabilă. Dioclețian, care a reorganizat armata, pare să fi neglijat flota și să se fi mărginit, în afara nordului Europei, la întreținerea unor mici grupuri de patrulare și de poliție. Flota lui Constantin care l-a înfrînt pe Licinius la Adrianopole (324) era o adunătură de vase grecești, iar cea a lui Licinius una de vase egiptene, feniciene, doriene, ioniene și asiatice; Vegetius [1] nu mai vorbește de marină decît evocînd trecutul și, pentru a scuza nepăsarea Romei față de marina ei, el dă asigurări că barbarii nu luptă decît pe uscat și că marea este pacificată de multă vreme!

Această explicație cucernică nu-i poate convinge pe cei ce cunosc interesul pe care împărații Orientului îl purtau forțelor navale, rolul mării în invaziile vandalilor în secolul al V-lea și sugestiile lui Leon al VI-lea, împăratul filozof, în ale sale *Tactica*, la începutul secolului al IX-lea.

Comanda a fost asigurată spre sfîrșitul Republicii, cel puțin virtual, de către senatori; un singur

[1] Autorul unui *Tratat de artă militară*, redactat în 4 cărți cel mai devreme la sfîrșitul sec. IV e.n. (N. tr.).

personaj senatorial apare sub Imperiu, cu Marcius Agrippa sub Caracalla în campania din 214—217. În afară de cîtiva liberți, ca Anicetus sub Nero, toți au fost cavaleri, ca M. Vispanius Agrippa, tovarășul lui Augustus, sau ieșiți din funcții administrative și însărcinați în privința flotei tot cu funcții administrative. Ei erau ajutați pe plan tehnic de navarhi și trierarhi, dintre care cei mai numeroși, atît cît se poate face un recensămînt sigur, sînt oameni de limbă greacă. Ceea ce se știe prea puțin este îndeosebi dacă ei erau legați de comandamentul unic al forțelor armate, pe care pare să-l exercite prefectul pretoriului: discursul lui Mecena, care pare să sugereze sub Augustus această ierarhie, lasă loc unei oarecare rezerve; în orice caz, aceste flote, dirijate de sus de împărat, aveau o independență dăunătoare. Cît privește ehipajele, a căror vîrstă o arată adesea inscripțiile — cea mai mare proporție are vîrsta de douăzeci de ani —, ele sînt recrutate din Balcani pînă în Asia Mică, din Orient pînă în Sardinia și în Africa.

Fără îndoială că marinarii și micimanii apărau Roma, dar cu ce fel de simț al „patriei"? Cu ce fel de sentiment național?

Care era numărul vaselor de război? Evaluările variază între 400 și 800 de vase, dar acestea nu sînt decît conjecturi.

În schimb, flota de comerț (Orosius [1] evaluează la 3700 vase flota comercială a lui Heraclius, de la începutul secolului al V-lea) era urmărită mai îndeaproape: sistemul rechiziției și al serviciului obligatoriu, necesitatea de-a se grupa în asociații și colegii, impusă exploatatorilor de linii maritime, supravegherea comerțului cu grîne și cu celelalte alimente vitale fuseseră puse în practică în mod strict încă din epoca lui Claudiu; aceasta și provocase unele reclamații și greve — cum o știm dintr-o inscripție privitoare la luntrașii din Arles. Cu ajutorul unor privilegii acordate de Hadrian și confirmate de Antoninus și de Marcus Aurelius,

[1] Important autor de texte istorice și teologice (sf. sec. IV — începp. sec. V e.n.) (N. tr.).

aceste asociații fură legate și mai strîns de serviciul statului. Imperiul tîrziu n-a făcut decît să întărească amestecul statului. Vedem statul rechiziționînd pentru serviciul „național" toate corăbiile cu un tonaj egal sau mai mare de 2000 de baniță. Alimentarea Constantinopolului este astfel asigurată în virtutea unei legi a lui Valens, de către o flotă națională de comerț, înjghebată de un corp de *nauicularii* [1] a căror organizare datează de la Constantin.

Dar este de ajuns să-i citim pe Ammianus [2], pe Zosimus [3] și *Notitia dignitatum* spre a ne da seama și de faptul că împărații din secolul al IV-lea au întreținut și întărit flotile fluviale pentru asigurarea controalelor vamale, supravegherea mișcărilor barbarilor, trecerea fluviilor, mai cu seamă Rinul — linie înaintată a pozițiilor de apărare italice —, unde le găsim încă din secolul I, Dunărea, unde *Notitia* enumeră pînă la cincisprezece detașamente, Sena, Saône, Ronul, sau lacurile Constanța, Neuchâtel și Como.

De asemenea, este de ajuns să remarcăm în *Codul Theodosian* numeroasele clauze penale care pedepsesc abuzurile, pentru a ne da seama că speculația, escalele întîrziate, neglijența în întreținerea navelor, actele de piraterie, acostările în cursă, fraudele de tot felul, ba și traficul de influență spre a scăpa de rechiziții se înmulțesc, într-o ambianță de necinste generalizată, de care profită traficanții fără patrie și cetățenii fără spirit civic.

Nu este exagerat să rămînem cu convingerea că statul roman, care și-a datorit puterea armatei și flotei sale, le-a datorit tot lor și slăbiciunea sa...

---

[1] „Armatori" (în latină în text) (N. tr.).

[2] Cel mai mare istoric latin al antichității tîrzii (cca. 330—400); autor al unei *Istorii* din care ni s-au păstrat cărțile XIV—XXXI, referitoare la evenimentele anilor 353—378 (N. tr.).

[3] Comite al palatului sub Theodosius al II-lea (408—450 e.n.), autor al unei *Noi istorii* scrise în grecește, ale cărei informații sînt prețioase pentru cunoașterea evenimentelor acestei epoci. (N. tr.).

Capitolul 2

IMPERIUL ȘI BUNURILE PĂMÎNTULUI

Faptul că imperiul a readus pacea și că înscăunarea lui Augustus marchează o nouă eră este un loc comun. Afirmația nu este greșită, dacă ne gîndim la războaie civile și la instituții. Nu este însă de ajuns o schimbare de regim pentru a determina de îndată o transformare a societății. De aceea se cuvine să-i privim pe acești oameni trăind și să-i așezăm mai întîi în cadrul lor geografic pentru a le măsura resursele; vom vedea mai bine cum se fac diferitele schimburi și cum se comportă oamenii în prezența forțelor noi pe care evoluția ideilor le-a făcut să apară (harta 12 și 13).

1. RESURSE AGRICOLE

Valea Padului era regiunea cea mai bogată a Italiei. În afară de perioada războaielor civile, care au devastat-o parțial în 69, ea a rămas înfloritoare. Avea o populație numeroasă și orașe prospere: Padua număra 500 de cavaleri îmbogățiți în comerțul de lînă; Mediolanum (Milano) era o piață de schimb cu populațiile alpine; Aquileia expedia către Valea Dunării și a Savei vin, ulei, grîu, produse ale pescuitului și primea rășină, smoală, ceară, miere și obiecte manufacturate din Noricum; Verona comanda drumul Brennerului; luntrașii ei, grupați în corporații,

brăzdau Lacul Garda şi transportau grîu, alac şi lînă; teatrul şi, mai tîrziu, în epoca lui Vespasian, amfiteatrul ei atrăgeau mulţimi imense; Brixia (Brescia), bine alimentată cu apă prin apeductul pe care îl datorea lui Augustus, adăpostea între zidurile ei numeroşi lucrători în lemn, metal şi lînă; Comum (Como) era vestit prin viile, prin fermele sale, prin şcoala şi prin biblioteca sa. Apoi, mai erau, în lagunele de aici, Altinum, iar în cîmpia orientală a Padului, Opitergium (Odergo), Concordia, Adria şi Vicetia.

La sud de Pad, oraşele principale erau Placentia, Ravenna, Parma, Bononia şi Mutina cu terenurile lor de păşunat de la Macri Campi la poalele Apeninilor, unde tîrguşorul Regium Lepidum servea ca piaţă locală, împreună cu Faventia, Caesena, Ancara, Claterna şi Forum Cornelium. Regiunea, care este mlăştinoasă, fusese asanată sub Republică de către M. Aemilius Scaurus; Parma, Mutina şi Cremona avuseseră de suferit din pricina războaielor civile în 43 şi în 42, dar se refăcuseră repede; cît priveşte Bononia, incendiată în 53, reconstruită de Claudiu, devastată în 69, ea nu şi-a putut relua comerţul de săgeţi, de încălţăminte şi de gips decît mai tîrziu, sub Antonini. Ravenna, al cărei aer este apreciat atît de mult, încît se făcuse din ea o staţiune climaterică pentru gladiatorii profesionişti, era de la Augustus înainte portul-bază al flotei din Adriatica şi punctul de sosire al produselor din interior, datorită canalizării unui braţ al Padului: farul ei le servea navigatorilor drept călăuză; şantierele ei navale construiau numeroase corăbii şi dădeau naştere în jurul lor la activităţi anexe, a căror însemnătate o atestă inscripţiile.

La apus, Augusta Praetoria (Aosta) şi Augusta Taurinorum (Torino) străjuiau drumurile spre Saint Bernard. La nordul rîului, Segusio (Susa), Novaria, Laus Pompei, Ticinum (Pavia), Eporedia şi Vercellae, la sud Dertona, Valentia, Augusta Bagiennorum, Pollentia cu lînurile ei negre pentru haine de sclavi şi Genua (Genova) cu portul ei ligur formau centrele de activitate ale nordului

Italiei. La răsărit, Tergeste (Triest) și Pola s-au dezvoltat mai cu seamă după pacificarea Panoniei și au deschis atunci calea unei pătrunderi mai adînci în Europa Centrală și balcanică.

Etruria avea un port natural — Luna — la golful unde astăzi se găsește La Spezzia; lîna ligură venea într-acolo pe mare; lemnul ajungea cu plutele pe Rîul Marca. Carierele de marmură de la Carrara, a căror modă o lansase Mamurra cu ocazia proconsulatului cisalpin al lui Cezar, foloseau o mînă de lucru însemnată, organizată în corporații. În epoca lui Augustus, orașele principale erau Pisa, care odinioară lucrase lemnul și care avea un port bun, Populonia, care își datorise prosperitatea tratării minereului din Insula Elba și care era deposedată de monopolul ei de Puteoli și Cosa, care nu mai era decît un port pescăresc. Erau lăudate și vinurile de la Luna, de la Graviscae, de la Statonia și Pisa, alacul de la Clusium. Dar se constată că regiunea a lunecat pe nesimțite spre un fel de somnolență, pentru a nu spune decadență, pe care n-o încetineau nici atracția apelor termale de la Pisa, de la Vicarello sau de la Caere, nici tranzitul pe *uiai* (căile)Aurelia, Cassia și Claudia. Epoca imperială nu pare să fi construit acolo prea mult: niște băi la Volsinii, un teatru la Ferentum, o *villa* a lui Traian la Centumcellae (Civitavecchia). Numele de locuri ca Veii, Tarquinii, Vulci, Vetulonia Fabrii (Cività Castellana), Alsium, Caere, Sutrium, Perusia și Falerii Nova (S. Maria di Falleri), în afară de cele pe care le-am citat, nu mai prea evocau în secolul I al erei noastre decît gloria trecută a civilizației etrusce.

Regiunile Picenum și Umbria sînt limitate, prima de Aesis și de Tifernus (Esino și Biferno) și de Apenini, a doua de Tibru la apus, de Crustumius (Conca) la nord, de Nar (Nera) și de Aesis la sud. Ea este împărțită de Apenini în Umbria propriu-zisă și în Umbria „galică", *ager Gallicus* al latinilor care, începînd din secolul al II-lea e.n., a primit numele de *Umbria Flaminia*. Picenum

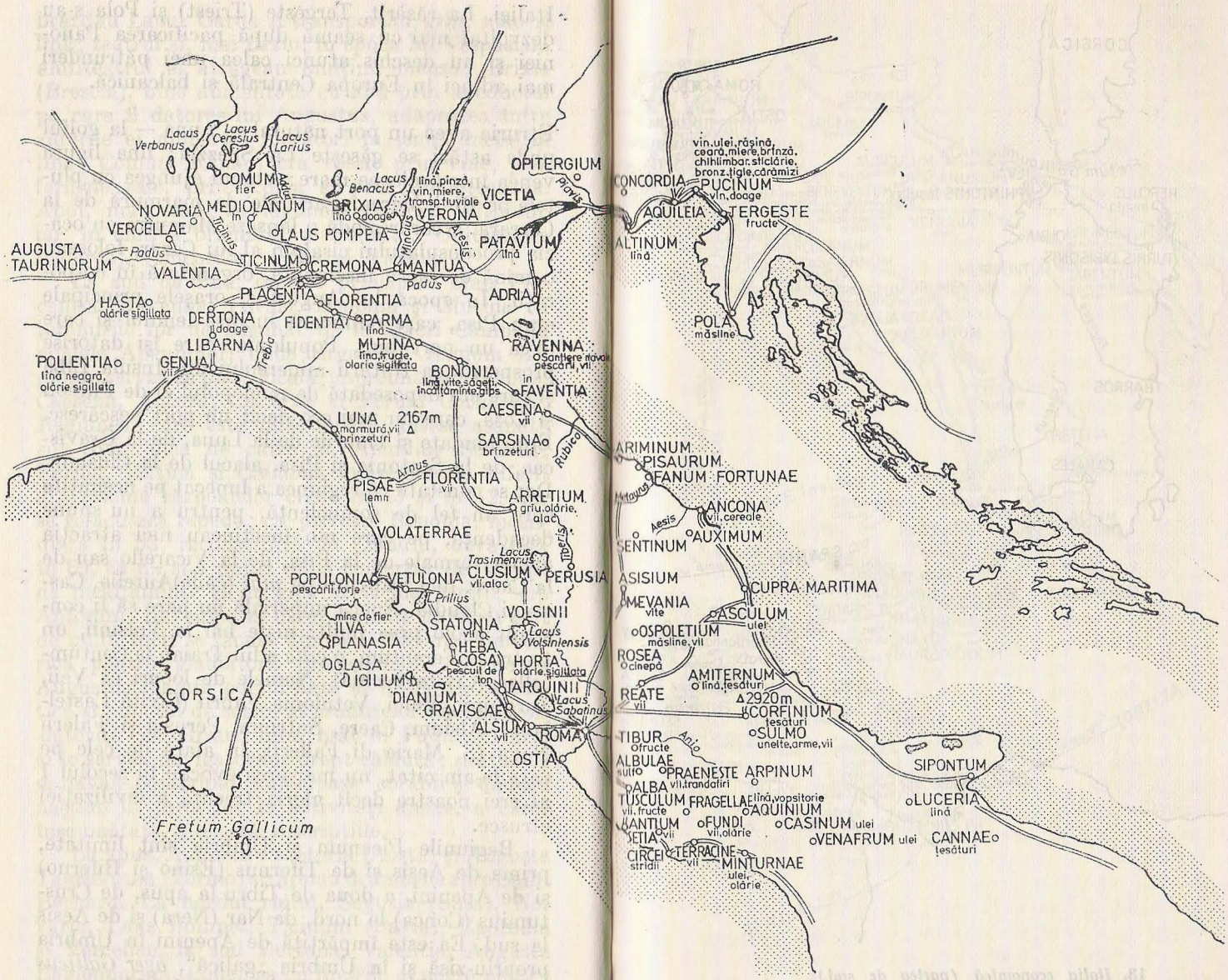

12. *Italia economică (partea de nord)*

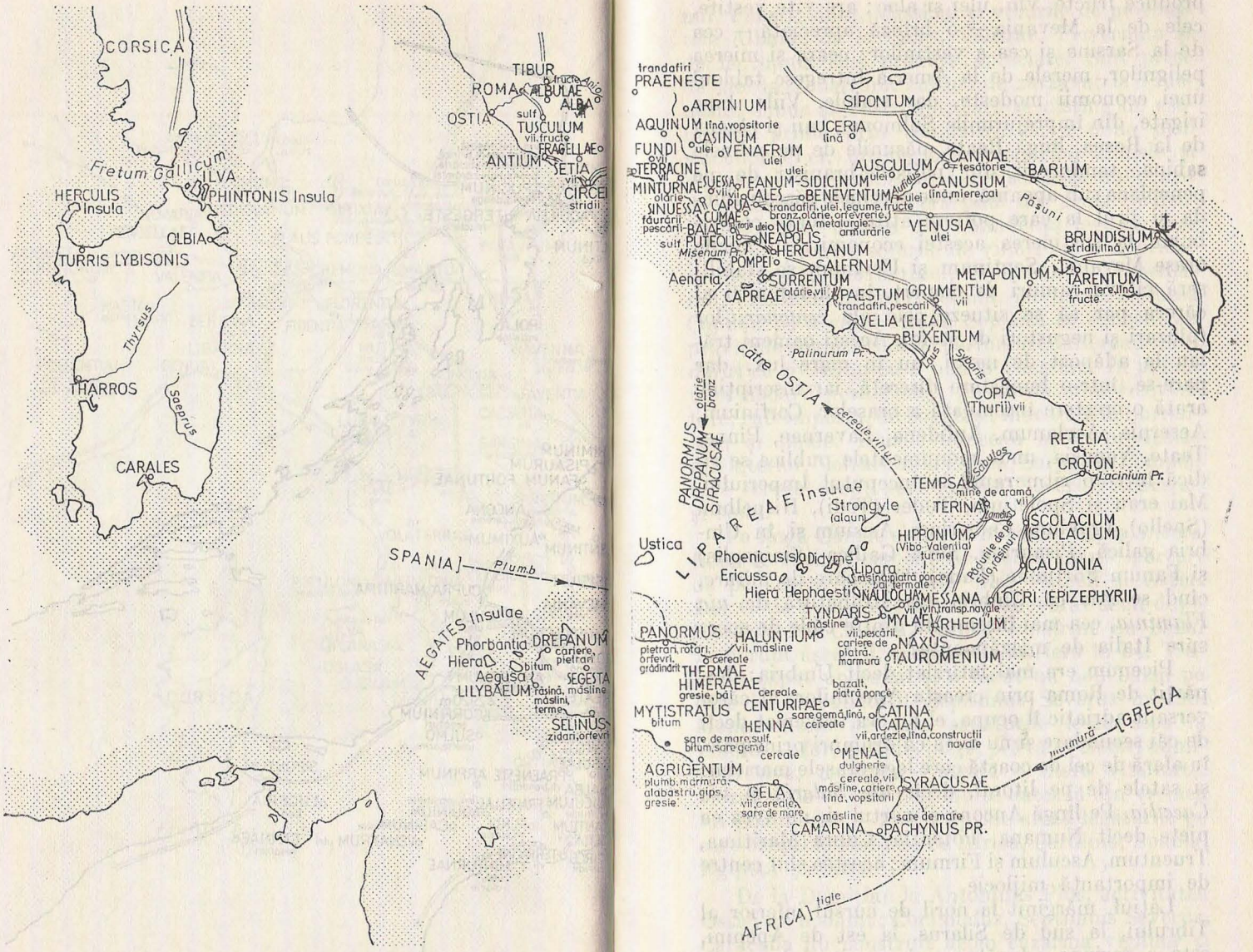

13. *Italia economică (partea de sud)*

produce fructe, vin, ulei și alac; are vite vestite, cele de la Mevania — o brînză apreciată — cea de la Sarsina și cea a vestinilor; ceara și mierea pelignilor, merele de la Ameria întregesc tabloul unei economii modeste, dar stabile. Viile, bine irigate, din împrejurimile Sulmonei, caii și cînepa de la Rosea, lîngă Reate, păşunile de pe colinele sabine, semincerii din pajiştile-branişti de pe peneplena sub-apenină, unde porcinele găseau ghinda și jirul la care poftesc atîta — toate contribuiau la susținerea acestei economii. În micile orașe Mevania, Sentinum și Urvinum se stabiliseră cîteva ramuri de comerț, în rîndul întîi al cărora par să se situeze cele ale *centonarii*-lor (pînzari și negustori de stofe). Acești oameni trăiau la adăpost de nevoi, nu în mare lux, dar pare-se, într-o bunăstare discretă, iar inscripțiile arată o creștere însemnată a orașelor, Corfinium, Aesernia, Aeclanum, Aufidena, Lavernae, Pinna, Teate, Venusia, unde monumentele publice se ridică într-un ritm rapid la începutul Imperiului. Mai erau și Spoletium, Tuder (Todi), Hispellum (Spello), Iguvium, Camerium, Asisium și, în Umbria galică, Pisaurum, Sena Gallica (Sinigaglia) și Fanum Fortunae (Fano). Este oare de mirare, cînd se știe că Umbria era străbătută de *uia Flaminia*, cea mai însemnată dintre căile de acces spre Italia de miazănoapte?

Picenum era mai întîrziat decît Umbria: despărțit de Roma prin creasta Apeninilor, al căror versant adriatic îl ocupa, el nu era traversat decît de căi secundare și nu avea ca drumuri principale, în afară de cel de coastă care lega orașele maritime și satele de pe litoral, decît *uia Salaria* și *uia Caecilia*. Pe lîngă Ancona și portul ei, nu avea ca piețe decît Numana, Potentia, Cupra Maritima, Truentum, Asculum și Firmum; acestea sînt centre de importanță mijlocie.

Latiul, mărginit la nord de cursul inferior al Tibrului, la sud de Silarus, la est de Apenini, este o regiune aducătoare de venituri bune, în pofida coastei sale nesănătoase. Aici sînt vii productive: Caecubum, Fundanum, Setianum, Faler-

nul, Faustinianul, Massicul și vinurile de pe coastele Albane, de la Cales, Velitrae, Privernum și de la Signia sînt produse apreciate. Sînt prese de ulei la Venafrum, culturi de zarzavat la Praeneste, Tibur și Tusculum, care se disting de asemenea, prima prin trandafirii ei, a doua prin smochinele ei, ultima prin piersicile, alunele și dudele ei. Campania, al cărei sol este îmbogățit de cenușile vulcanice, era unul din grînarele Italiei: acolo se găseau din abundență leguminoase și cereale; dintre soiurile de vinuri ale podgoriilor se distingeau Sorrentinul, Trebulianul, Trebellianul, Caulinianul și Trifolinul, iar în vecinătatea Capuei, pe a cărei stradă Seplasia se concentrau prăvăliile negustorilor de parfumuri, înfloreau trandafiri ce rivalizau cu cei de la Paestum. În pofida unei malarii pernicioase, ținuturile erau frecventate, sub Imperiu, de bogătași, îndeosebi la Surrentum și Baiae. Rîurile aduceau acolo produsele din interior, Volturnus la Capua, Sarnus la Pompei, care servea drept port satelor Nuceria, Acherrae și Nola.

Pe lîngă Cumae și Capul Misenum unde ancora flota de război, ocrotită de insule, marile porturi de pe coasta occidentală erau Puteoli și Ostia. Dar Ostia nu s-a dezvoltat cu adevărat decît după lucrările lui Claudiu, care a construit un bazin la nordul așezării, inaugurat de Nero în 54. Traian a săpat un canal și a făcut un nou bazin pe care l-a îmbunătățit Septimius Severus în 196. Monumentele pe care săpăturile le-au scos la lumină — for, temple, piețe, prăvălii, clădiri administrative, depozite — atestă o mare vitalitate. Mozaicurile — cele mai multe datează din vremea lui Commodus — și inscripțiile arată legăturile pe care orașul le stabilise cu Africa, Sardinia, Spania, Egiptul și Siria.

De la Domițian la Antoninus Pius, activitatea Ostiei nu a slăbit; Commodus, Septimius Severus, Caracalla au construit acolo cazarma vigililor și au amenajat teatrul; Aurelian a trasat un for, Tacitus a dat o sută de coloane de marmură și
57 Maxentius a stabilit acolo, în 309, o monetărie,

dar, încă de la sfîrșitul secolului al III-lea, orașul a suferit de pe urma repartizării traficului între cartierul vechi și Portus Augusti, dotat cu drepturi municipale și cu titlul oficial de *Portus Romae*. Ostia nu va mai fi prin urmare decît o cetate treptat depopulată și părăsită, în care sfîntul Augustin și mama sa Monica aveau să zăbovească și unde ea avea să și moară: Ostia nu mai avea să păstreze, cum afirmă Rutilius Namatianus, decît gloria de a-l fi primit pe Eneas.

Cît privește regiunile din sudul Italiei, ele avuseseră de suferit de pe urma războaielor din secolele al treilea și al doilea î.e.n. Schimbarea pămînturilor cultivate în pîrloage, ca urmare a devastărilor, și extinderea pășunilor au desființat treptat pietele orășenești. Dacă, la o dată veche — înaintea erei dominației romane — Paestum, Anxia și Armentum la apus, Rubi (Ruvo), Canusium și Gnathia sau Egnatia (Torre din Anazzo) la răsărit au fost centre ale olăritului, atelierele locale au mers după aceea spre ruină. În ochii lui Strabon, Paestum nu mai prezintă în jurul templelor sale decît un peisaj de mlaștini, dar grădinarii cultivă acolo trandafirii pe care vin să-i cumpere negustorii de parfumuri din Capua; Consentia, Pandrosia, Tempsa, Vibo Valentia au: unele din ele pescării, altele un comerț de vite. În sud, Rhegium întreține activități portuare înlesnite de poziția sa; Locri, Caulonia, Scylletium, Metapontum însuși par să aibă o activitate atît de redusă, încît doar trecutul, după Strabon, le mai asigură supraviețuirea. Regiunea Tarentum, Canusium, Brundisium creștea cai și oi. Dar populația sedentară era acolo răsfirată și activitatea de manufactură a lînii și a uleiului pare să se fi concentrat la Tarent și la Asculum (Ascoli Satriano). În schimb, abundența de nume străine în inscripțiile de la Tarent, Crotona, Hydruntum (Otranto), Barium (Bari) ne dă dovada că schimburile comerciale și activitatea portuară erau considerabile, de acolo te îmbarcai spre Orient; acolo abordai la întoarcerea din Grecia.

Acestea sînt datele pe care ni le transmit textele literare și cele epigrafice sau pe care resturile de monumente le propun imaginației noastre. Ele se întregesc, firește cu ceea ce știm despre industrie.

2. PRODUCȚIA INDUSTRIALĂ

În acest domeniu, minele din Insula Elba furnizau cel mai bun minereu de fier din Italia antică; dar epuizarea combustibilului din insulă îi silise pe exploatatori să nu mai trateze minereul pe loc. Prima topire se făcea la Populonia; prelucrarea lingourilor de fier și fontă se făcea mai ales la Puteoli. În nordul peninsulei, fierul de la Virunum, tranzitat prin Aquileia, era prelucrat la Como și la Sulmona (fig. 23).

O industrie înrudită este cea a prelucrării plumbului; minereul de plumb venea îndeosebi din Spania și știm de la Frontinus cîtă grijă avea Roma de canalizarea ei. Cunoaștem de asemenea, grație listelor moderne ale lui Dressel, numele multor fabricanți care, mai cu seamă la Roma, furnizau țevăria vilelor și a grădinilor. Această industrie nu pare totuși să fi provocat mari curente comerciale și se pot chiar ghici, în unele epoci — sub Vespasian și sub Septimius Severus — dacă nu falimente, cel puțin restrîngeri ale pieții.

Erau și aurari, argintari și bronzari: prelucrarea aurului și a argintului era concentrată la Roma: acolo comerțul lor era cel mai intens (fig. 24). S-au găsit douăzeci și două de inscripții relative la acești meseriași numai în regiunea Căii Sacra [1]. Cînd Nero a reconstruit orașul după incendiu, el a rezervat mai mult de 150 de prăvălii comercianților de lux; cel mai vestit din acești aurari, Dioscorides, care trăia sub Augustus, este de altfel un oriental. Lui i se atribuie îndeosebi Cameea de la Viena. Dacă gliptica pare să sufere un declin generalizat către începutul secolului al II-lea,

[1] Drumul solemn care străbate centrul Romei antice, pînă în forul roman *(Via Sacra)* (N. tr.).

23. Fierar, sec. III e.n. (înălțime 3,5 cm), Muzeul Vaticanului

Pliniu confirmă că existau, în schimb, pasiuni trecătoare pentru argintăria contemporană a lui Furnius, a lui Clodius și a lui Gratius, în detrimentul argintarilor din epoca republicană, care par uitați. Marțial amintește și de un anume Sep-

24. Giuvaergiu, sec. III—IV e.n. (înălțime 5,5 cm), Muzeul din Metz

ticius care lucra la un preț mai scăzut. În Campania, amatorii se adresau de preferință artiștilor campanieni, de la care mai multe nume au ajuns pînă la noi. Totuși singura piesă semnată din tezaurul de la Boscoreale (fig. 25) ne înfățișează un nume roman — al unui libert sau descendent de libert,

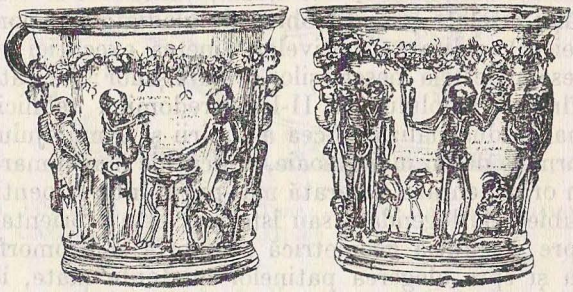

25. Vas din argint din tezaurul de la Boscoreale (înălțime 0,104 m), Luvru

fără nici o îndoială —, M. Domitius Polygnos. Tezaurele de la Berthouville, de la Hildesheim, de la Pisanella, lîngă Boscoreale, din Casa del Menandro de la Pompei și de la Marengo, în afară de ceea ce ne învață despre toreutica imperială, arată desăvîrșirea tehnicilor; piesele răspîndite prin muzee, mai cu seamă la Tarent, la Neapole, la Aquileia și la Roma ne dau o idee despre comerțul cu argintărie în Italia Imperiului. Probabil că atelierele erau specializate și fabricau ceea ce numim astăzi piese detașate, îndeosebi *emblemata*, acele motive decorative ce erau fixate pe vase; un atelier deosebit de montaj proceda apoi la ornamentarea de ansamblu.

Bronzarii, care cunoscuseră o mare înflorire la Roma încă de la sfîrșitul secolului al IV-lea î.e.n. și care au produs acele ciste — între care Ficoroni este un exemplar cunoscut —, aveau la începutul Imperiului un succes asemănător. Atunci Capua este cea care posedă atelierele cele mai vestite, al lui P. Cipius Polybius și al lui L. Ansius Epa-

phroditus. Abundența obiectelor găsite nu numai la Pompei și Herculanum, ci în toată Europa, atestă importanța activității lor; diversitatea tehnicilor (topire, laminare, aplicare de *emblemata*, cizelare în basorelief, încrustare cu email negru, argintare, aurire), mulțimea formelor (vase de masă, vase de băut, veselă, lămpi, ustensile diverse, căști cizelate și împodobite ale gladiatorilor pompeieni), calitatea motivelor, finețea execuției vădesc măiestria meseriașilor și a artiștilor; dar către sfîrșitul secolului al II-lea predomină tehnicile mai industrializate, cea a topirii și a mulajului; formele devin mai greoaie, aplicațiile mai sumare; în ornamentare, se arată mai puțin interes pentru subiectele legendare sau istorice; este o orientare spre decorația geometrică zoomorfă și fitomorfă, ca și spre alegerea patinelor cu tente mate, iar formele fibulelor vor fi diversificate aproape la nesfîrșit (fig. 26).

Către sfîrșitul secolului I al Imperiului, bronzul este concurat din plin de olărie. Olăria umbriană, care ieșea din atelierul lui C. Popilius, al lui L. Appius, al lui L. Attinius, al lui L. Quintius, olăria campaniană cu glazură neagră și palmete, olăria caleniană cu ombilic, cu medalion decorat sau cu *protome* [1] sînt ele însele concurate de olăria *sigillata*, venită neîndoios de la Pergam și de la Samos, care înflorește la sfîrșitul Republicii și sub primii împărați. Această olărie se întîlnește în centrele de la Asta, Pollentia, Mutina, dar mai cu seamă la Surrentum, la Cumae, la Arretium, ba și la Puteoli. Producția trebuie să fie însemnată, căci bazinele de amestecat ce s-au regăsit în atelierul lui Perennius au un cuprins de 45 000 de litri. P. Perennius Tigranus, care este probabil un emigrat alexandrin, este cel mai cunoscut dintre acești ceramiști, dar el are numeroși rivali, cum sînt Aco, Sarius, Cornelius, Annius, Rasinius, Petronius, Cavius, care se întrec cu el pentru vînzarea pe piață. Analiza materialului dovedește

[1] „Tăietură, deschidere în față" (în greacă în text) (N. tr.).

că munca era foarte specializată și că diversele faze de fabricare nu erau încredințate unui singur meseriaș. Se pare totuși că pînă în clipa de față nu au fost încă lămurite în întregime problemele

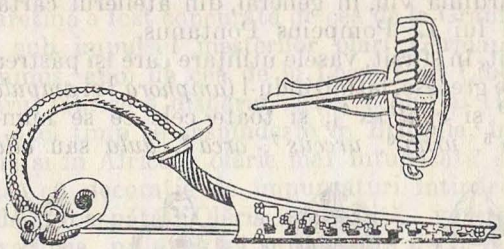

26. Fibule: A, de tip La Tène; — B, de tip arbaletă (După R. CAGNAT și V. CHAPOT, *op. cit.*)

pe care le pune răspîndirea ceramicii în imperiu: înlocuirea ceramicii italice cu ceramica locală (în ce măsură? care sînt atelierele?); extinderea sau restrîngerea pieţelor (din ce motive? în ce sens?); coeficientul de înlăturare de pe pieţele europene (unde dispare cel dintîi ceramica italică? nu este oare Africa de Nord cea care rămîne ultimul refugiu al vînzătorilor?); de ce tehnicile italice păstrează roata în locul tiparului, mai productiv? de ce acele migraţii de meseriaşi, acea transplantare de centre, acea orientare către producţia masivă de oale? Răspunsurile date pînă acum ne lasă nedumeriţi.

Perioada flaviană nu mai lasă să apară în Italia decît cîteva grupuri de fabricanţi, care nu mai sînt doar de la Arretium, ci şi din împrejurimile Pisei. În imperiu s-au stabilit alte centre: ele furnizează clientelei olăria de artă şi lămpile cu decor simplu sau cu subiecte mitologice, militare, erotice şi, mai tîrziu, creştine (fig. 27). Cunoaştem îndeosebi atelierul lui Caecilius Saevus cu 91 de subiecte, al lui C. Oppius Restitutus cu 84, al lui Florentius cu 51; cele ale lui Celer şi Hilario erau unul la Tortona, celălalt la Parma, cele ale lui Menander, Cerinthus, Fortis şi Strobilis lîngă Mutina; dar sînt şi altele în Campania,

în Elveția, lîngă Mainz la Wiesenau, în Africa etc. Lămpile găsite la Vindonissa (Windisch, lîngă Basel) nu prezintă mai puțin de 325 de subiecte diferite; ele sînt de dinaintea lui Traian. Cele din Sardinia vin, în general, din atelierul cartaginez al lui L. Pompeius Pontanus.

Sînt, în sfîrșit, vasele utilitare care își păstrează numele grecesc, latinizîndu-l (*amphora* [1] și *ampulla* [2], *crater* [3] și *cyathus* [4]), și toate cele ce se numesc *dolium* [5], *urna* [6], *urceus* [7], *orca* [8], *aula* sau *olla* [9],

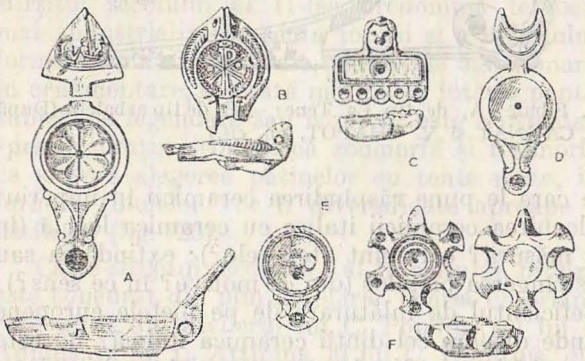

27. Lămpi galo-romane: A, lampă cu un cioc; pe toartă Ulise legat de catarg de unul din tovarășii săi (17 × 3,8 cm); — B, lampă cu motiv creștin: monograma lui Hristos (12,7 × 9 cm); — C, lampă cu 5 ciocuri (5,2 × 9,7 cm); — D, lampă cu toarta ornamentată cu o semiluană (13,2 × 7,9 cm); — E, lampă cu ornamentație animală (7,5 × 10 cm); — F, lampă rotundă cu 5 ciocuri (10,6 × 4,1 cm) (După H. MENZEL, *Antike Lampen im römisch-germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, Mainz, 1954)

---

[1] amforă (în latină în text) (N. tr.).

[2] vas mic pîntecos (în latină în text) (N. tr.).

[3] vas mare de amestecat vinul cu apă, sau pentru ulei (în latină în text) (N. tr.).

[4] pahar, cupă, ceașcă (în latină în text) (N. tr.).

[5] vas mare de lut sau lemn, pentru vin, ulei, grîu (în latină în text) (N. tr.).

[6] vas mare pentru scos apă; „urnă" în general (în latină în text) (N. tr.).

[7] vas de lut cu picior și coadă, ceașcă (în latină în text) (N. tr.).

[8] vas mare de lut pentru pește sărat (în latină în text) (N. tr.).

[9] oală, de obicei de lut (în latină în text) (N. tr.).

cadus [1], *sinus* [2], *fidelia* [3], *lagoena* sau *lagena* [4] etc. unde limba greacă se mai străvede uneori și care denumesc tot felul de recipiente, deosebite ca formă și prin conținut.

Imitată în Galia din epoca lui Augustus, olăria aretină a fost concurată de cea de la Graufesenque sub impulsul meșterilor olari Germanus și Mommus, apoi de cea de la Lezoux cu Libertus, a cărui fabrică a dispărut către secolul al III-lea. Din acel timp se răspîndește în Britania, în Renania și în Africa o olărie mai întunecată și mai mată, cu decorație de împunsături întipărite în argila proaspătă. Olăria smălțuită, venită din Alexandria, nu avea să se dezvolte decît în evul mediu.

Olăria a fost concurată la rîndul ei de vasele de sticlă. Descoperirea suflării, practică sidoniană trecută în Egipt și din Egipt în Italia, îmbunătățește producția. Dacă etruscii importaseră odinioară sticlărie din Orient și dacă Rabirius, potrivit lui Cicero, o adusese din Egipt, alexandrinii și sirienii se vor face, la începutul Imperiului, propagatorii acestei noi tehnici. Localizată la gurile Volturnului din cauza nisipurilor ce se găsesc acolo, industria sticlei ia aspectul unui monopol regional, dar vînzătorii se stabilesc și la Roma, ca Artas, sau în Campania, ca Asinius Philippus; alții pot fi întîlniți în Galia.

Sub Severi, sticla șlefuită este foarte căutată: cunoscută la Roma încă din prima jumătate a secolului I, ea încetează să mai fie apreciată în preajma secolului al VIII-lea. Un text din *Digeste* (IX, 2, 27) dovedește chiar că există numeroși falsificatori în epoca lui Septimius Severus, deoarece Ulpianus, consilierul său juridic, dispune

---

[1] vas de lut pentru vin, urcior, butoi de lemn, urnă de marmură pentru cenușă (în latină în text) (N. tr.).

[2] vas mare de lut, lat și puțin adînc, pentru lapte, vin (în latină în text) (N. tr.).

[3] vas mare (pentru vin), strachină mare, hîrdău (în latină în text) (N. tr.).

[4] vas de lut sau sticlă, pîntecos, pentru vin, legume (în latină în text) (N. tr.).

să fie puși sub urmărire. Atelierele lor de la Aquileia inundau pieţele romane. De altfel, încetul cu încetul, şlefuitorii de sticlă pot fi găsiţi cu tot mai mare greutate; Constantin, spre a stimula noi vocaţii, merge pînă la scutirea lor de dările profesionale, iar în timp ce Papa Zephyrinus (208—218) autorizează folosirea sticlăriei şlefuite pentru sfintele taine, Leon V (847—855) nu le recomandă ca fiind prea vulgare.

Sticla servea nu numai la fabricarea vaselor şi flacoanelor, cu pereţi netezi sau lucraţi, cu şanţuri sau cu reliefuri, colorați sau nu, ci şi — în afară de rolul ei de înlocuitor de pietre preţioase — la împodobirea caselor (mese de sticlă, stîlpi de sticlă ai templului de la Aradus care îl umplu de uimire pe apostolul Petru, paramente de plafoane sau duşumele, geamuri de fereastră). Către 220 apar, pe cît se pare, primele oglinzi [de sticlă].

Va trebui aşteptată epoca lui Prudentius [1], a lui Paulinus de Nola [2], a lui Fortunatus [3], a lui Paulus Silentiarius [4], spre a vedea pomenindu-se în mod curent lămpile de sticlă ce luminează locuinţele bogate sau bisericile.

În jurul Romei, industria sticlei se răspîndise pe o întindere apreciabilă: s-au găsit urme de ateliere locale în Africa de Nord, în Spania şi îndeosebi în Galia, în Belgia, în regiunea renană şi în Marea Britanie. În Galia în special, unde se pare că exista o sticlărie indigenă, imigraţia sidoniană şi alexandrină — care aduce sticlă de o nuanţă diferită —, ba şi cea punică (se întîlneşte un cartaginez, Iulius Alexander, la Lyon) îşi desfăşoară influenţa pînă în secolul al IV-lea

---

[1] Prudentius (348 — spre 415 e.n.), poet latin creştin, n. la Calagurris (Calahorra) în Spania (N. tr.).

[2] Paulinus de Nola (353—431), episcop de Nola, n. la Burdigala (Bordeaux), autor de scrisori şi poezii latine într-un stil de o mare puritate literară (N. tr.).

[3] Venantius Fortunatus (530—600), episcop de Poitiers, autor de poezii latine (N. tr.).

[4] Paulus Silentiarius, autor de poezii lirice sub domnia lui Iustinian I (sec. VI e.n.) (N. tr.).

și se pot chiar distinge procedee de fabricație așa zicînd familiale, care fac să se vorbească de școli — cea a lui Carantius, a lui Cabirus, a lui Athamas — sau de firme cu monopoluri garantate (sticlă în tipare, vase cu reliefuri, sticle cu filete aurite, imitații de geme și de camei, paste de sticlă, reprezentări de animale, de măști, de amulete, de simboluri). Spre sfîrșitul secolului al IV-lea este o vizibilă slăbire în fabricație; noul avînt din secolul al V-lea este însemnat și se vădește printr-o mulțime de mărturii care depășesc cadrul acestui studiu.

Așadar, dacă Italia prezintă o agricultură regională îndeobște activă, industria pare să fie concentrată în cîteva arii locale specializate, care creează o polarizare a economiei.

3. PRODUCTIVITATEA

Care era productivitatea în diferitele sectoare? Izvoarele noastre ne dau puține informații. Se pare totuși că rivalitatea dintre vița de vie și cereale pe care o constatarăm sub Republică a continuat. Necesitățile Romei nu se micșorează: cînd situația din Egipt s-a stabilizat, importurile au fost reluate și s-au ridicat sub Augustus la 20 de milioane de chintale pe an. Pentru a nu dăuna comerțului interior italic printr-o concurență primejdioasă, Augustus încearcă să nu le sporească și chiar favorizează cultura grîului, dar ne dăm seama că această politică nu a fost urmată metodic. Tiberiu este îngrijorat văzînd atîtea pămînturi necultivate în jurul orașului; Claudiu trebuie să mărească cheiurile Tibrului la Ostia pentru ca să primească grînele din provincii; Caligula, dînd corăbiilor de transport alte utilizări, provoacă o penurie de grîu; în 51, la perspectiva că nu mai rămîn merinde decît pentru 15 zile, se produc manifestații; în 69, Vespasian nerecurgînd la resursele Egiptului, pentru un moment nu mai rămăsese grîu decît pentru zece zile (Tacit, *Hist.*, III, 48, 2; IV, 52, 2).

În sfîrșit, Domițian merse pînă la a da un edict interzicînd plantarea în Italia a viței de vie în dauna grîului și ordonînd smulgerea unei jumătăți a viilor din provincii; dacă a anulat edictul pentru Asia cîțiva ani mai tîrziu, nu pare s-o fi făcut și pentru Italia.

Pe de altă parte, nu vedem ca metodele de cultură a cerealelor să se fi ameliorat: semănat între șiruri de viță, grîul nu găsea acolo nici un sol prielnic, nici soare îndestulător; în cîmp, aratul, îngrășarea pămîntului, plivitul și secerișul nu se schimbaseră din timpurile vechi. În zadar Pliniu cel Bătrîn ne flutură prin fața ochilor producțiile africane din Cîmpia Byzacium, unde o baniță de sămînță produce 150 de banițe de recoltă — solul bogat în fosfați este poate cauza acestui lucru, dar este probabil că propaganda procuratorilor își făcea și ea jocul — în Italia, în cele mai bune soluri, recolta nu se ridică decît la împătritul sămînței și însăși Apulia, care pînă în preajma perioadei iulio-claudiene a fost o bună producătoare de grîu, o vedem îndreptîndu-se, după spusele lui Seneca, spre cîștigurile rezultate din creșterea animalelor (fig. 28).

Despre vița de vie, ale cărei podgorii principale le-am semnalat, se știe că media numărului de butuci era de 3 200 la iugăr (25 de ari). Columella, Pliniu cel Bătrîn și Suetoniu dau cîteva informații asupra randamentului în bani al cîtorva vii alese. Se poate astfel calcula, este adevărat că în mod aproximativ, că 7 iugăre de vii, cu un vier, revin în secolul I la 32 480 de sesterți (cumpărarea sclavului, a terenului, a plantelor, aracilor; dobîndă de 6% a amortizării pentru primii doi ani de lipsă de producție); beneficiul se stabilește — cu strugurii culeși transportați la fermă — la circa 3500 de sesterți pe an. La Nomentum, lîngă Roma, în 45 e.n., retorul Remmius Palemon, maestrul lui Quintilian, care cumpărase o vie cu 600 000 de sesterți și care în afară de aceasta investise 788 000 de sesterți în cheltuieli (cumpărarea a 30 de sclavi și butași de vie; amortizarea evaluată

de 6% timp de doi ani) a putut vinde recolta neculeasă cu 400 000, ceea ce echivalează cu un venit anual de 28%; or, zece ani mai tîrziu, Seneca cumpără domeniul în plină productivitate

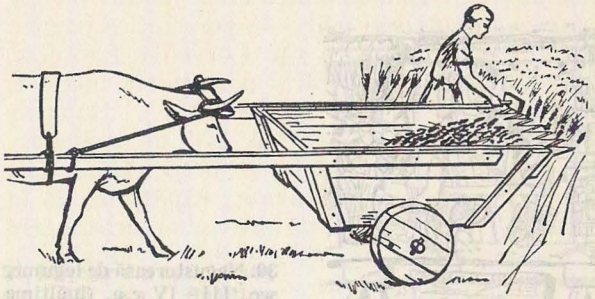

28. Reconstituirea secerătoarei descrise de Pliniu, *N.H.*, XVIII, 30, 296 (După G. RAUSSENDORF, *Agrartechnik*, II, febr. 1952)

de patru ori mai scump și se felicită că a făcut o afacere bună (fig. 29).

Cealaltă mare producție italică, uleiul de măsline, nu pare să se fi dezvoltat cu aceeași amploare; cerînd mai puțină muncă, deoarece recolta nu se face decît tot la doi ani, o plantație de măslini poate reprezenta, prin comparație, un venit foarte însemnat; soiurile de Pausia trec drept cele ce păstrează cel mai bine gustul fructului; Orchis, Radius și Regia dau mai curînd măsline pentru

29. Negustor de vin, sec. II—III e.n. (8,6× 6,5 cm), Muzeul din Dijon

alimentație decît pentru fabricarea uleiului; Liciniana dă uleiul cel mai bun, Sergia pe cel mai îmbelșugat. În vremea Imperiului, Venafrum rămîne principalul centru oleicol, dar se întîlnesc

30. Negustorească de legume, sec. III—IV e.n. (înălțime 9 cm), Muzeul din Ostia

corporații de *capulatores* la Allifae, Asculum, Casilinum etc. și, după Pliniu, Italia se află în fruntea producției mediteraneene, înaintea Istriei și Beticei. Dar, în secolul al II-lea uleiul din Spania va sfîrși prin a se impune pe piața italică.

Se scoteau venituri mai modeste din in și din cînepă, inul fiind cultivat mai cu seamă la Retovium, la Faventia, la Cumae și în regiunea Alliei (cel mai bun venea de la Saetabis, din Spania), iar cînepa în ținutul sabin. Inul servea la facerea plaselor, a pînzei, a velelor și a țesăturilor și draperiilor de teatru, cînepa pentru panere, coșuri și parîme; dar lîna concura din plin inul, care nu precumpăni în îmbrăcăminte decît în secolul al II-lea, iar fibrele vegetale din Spania și din Africa rivalizau cu cînepa. Nu trebuie uitate veniturile din horticultură (fig. 30): autorii literari fac aluzii la comerțul cu păsări și semnalează prețul lor ridicat; să salutăm în trecere invenția lui Apicius, care a avut ideea să îngrașe gîștele cu smochine *(ficus)*, o invenție care a făcut să dispară din limbile romanice numele latin al ficatului *(iecur)* și care l-a înlocuit prin *ficatum.* În aceeași epocă apar în nomenclatura agricolă fructe importate din Orientul Apropiat.

În sfîrșit, creșterea animalelor nu pare să fi suferit de pe urma dezordinilor italice ale războaielor civile de la sfîrșitul Republicii: imensele turme ale lui C. Caecilius Isidorus din 8 î.e.n. (7200 vite

31. Măcelar din antichitate, sec. III e.n. (înălțime 8,5 cm), Muzeul din Dresda

mari și 257 000 alte animale) își capătă adevărata lor însemnătate dacă luăm notă că în 1953 totalitatea șeptelului Văii Aosta și al Liguriei nu atingea asemenea cifre (fig. 31).

Aceste considerații nu dau totuși decît o vedere parțială a problemei bunurilor în vremea Imperiului: nu se pot separa bunurile de consum nici de cei care le consumă nici de mijloacele de plată. Care era situația averilor? Cum se comporta moneda? Ce se întîmpla, în această societate întemeiată pe sclavie, cu aristocrația, cu lucrătorii și cu lumea sclavilor?

Sîntem mereu urmăriți de fraza lui Pliniu: „marile domenii au pierdut Italia". Dar, de fapt, pentru un întreg grup de oameni, veniturile din pămînt și din comerț s-au confundat cu veniturile provenite din bani și, pentru cîțiva, cu veniturile din războaie.

Cezar proconsul și dictator cheltuise sume considerabile; Labienus, Mamurra, Balbus acumulaseră bogății peste bogății; prietenii lui Augustus „moșteniseră" bunurile proscrișilor și ale învinșilor; Mecena și Sallustius Crispus cumpăraseră grădini magnifice presărate cu opere

de artă; Agrippa poseda cea mai mare parte a Peninsulei Gallipoli; Statilius Taurus întreținea imense domenii în Istria; L. Tarius Rufus irosea o avere făcînd pe marele proprietar în Picenum; Rubellius Blandus avea bunuri întinse în Africa și în Asia și mai erau pomeniți și oameni ca Volusius Saturninus, Cn. Cornelius Lentulus, Quirinius, Lollius — a cărui noră purta într-o zi o toaletă de 40 de milioane de sesterți! Bunurile lui Seneca erau evaluate la 300 de milioane; vilele lui Pliniu cel Tînăr și proprietățile sale presupun capitaluri însemnate; săpăturile de la Pompei scot la lumină un ansamblu urban care nu evocă în nici un fel mizeria generalizată.

Dar orice medalie are și un revers. Inscripțiile celebre de la Veleia și de la Beneventum oferă o privire generală asupra condiției pămîntului în aceste două regiuni, care dă de gîndit: pentru a veni în ajutorul proprietarilor funciari înglodați în datorii și pentru a face față cheltuielilor de asistență a celor lipsiți, Traian instituise prevederi care permiteau să se ia ipotecă asupra proprietăților particulare și asupra bunurilor municipale. Examinarea acestor dispoziții dovedește că bunurile funciare erau foarte mobile, că parcelarea fusese împinsă la extrem, că averea se pulverizase treptat și că vînzările se înmulțiseră, pentru că proprietarul nu se îngrijea de cultivare și întreținere. În legătură cu Album Ingaunum, Pliniu cel Bătrîn semnalează că acolo pămînturile au fost „distribuite" de treizeci de ori într-un număr mic de ani. Or, cele 323 de ferme de la începutul secolului sfîrșiseră prin a cădea în mîinile a 52 de proprietari. Comasare? Poate. Dar este vorba, mai curînd, de două fenomene tradiționale combinate: pauperizarea deținătorilor mici și mijlocii; lăcomia capitaliștilor funciari.

Augustus a readus pacea. Fără îndoială. Pacea civilă; dar mai sînt și războaiele externe, cele din Spania, din Retia, de la Rin, de la Dunăre, din Orient; sub Tiberiu, ostilitățile se reiau în Germania, sub Claudiu în Britannia și în Ger-

mania, sub Nero în Britannia și în Orient, iar Galia se răscoală; odată cu Otho, Galba și Vitellius se aprinde războiul civil și se duc lupte și în Iudeea. Vespasian și Titus aveau să le pună capăt, dar Domițian avea să-și poarte legiunile

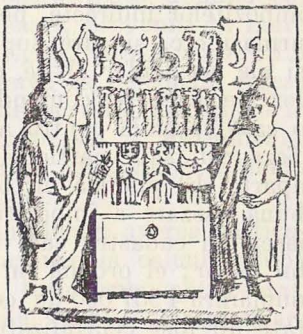

32. Fabricant de cuțite (atelier și prăvălie), sec. I e.n., pe altarul lui L. Cornelius Atimetus. Muzeul Vaticanului

în Britannia; sub Antonini, trupele romane trebuiră să lupte în Dacia, apoi împotriva parților, pe urmă contra marcomanilor și a quazilor. Începînd cu Severii, ostilitățile nu mai încetează; ele sînt însoțite de revolte, de răzvrătiri, de asasinate și curînd împărații se vor succeda într-un ritm rapid . . . În acest cadru cronologic, a cărui rigoare face să-i apară caracterul sîngeros, marile familii ale aristocrației romane au suferit lovituri crude; la fel stau lucrurile cu burghezia municipiilor.

Ne vom da lesne seama despre aceasta, urmărind de-a lungul anilor și al domniilor evoluția problemei monedei.

4. FINANȚE PUBLICE ȘI AVERI PARTICULARE

Să vedem, mai întîi, sistemul finanțelor statului. El cuprinde în primul rînd *aerarium Saturni*, tezaurul senatului, controlat de questori, de pretori și de prefecți ai tezaurului, asupra cărora se exercita, prin intermediul senatului, autoritatea imperială. Acest tezaur este alimentat din veniturile provinciilor senatoriale și achită cheltuielile aferente activității senatului. Tot restul administrației finanțelor depinde de împărat, care percepe venitul provinciilor imperiale, al impozitelor indirecte, pe cel din moștenirile fără urmași etc. și care suportă cheltuielile armatei și ale serviciilor civile, precum și costul lucrărilor pe care le comandă. Augustus înființează o casă specială pentru armată, *aerarium* militar. Tezaurul său particular, *fiscus Caesaris*, era aparte. El publică un buget anual; pentru mai buna așezare a impozitului, pune să se alcătuiască un cadastru care se inspira din proiectele lui Cezar; el ordonă un recensămînt general (se numărară 4 937 000 de cetățeni) ale cărui rezultate au fost centralizate la Roma.

Începînd cu Claudiu, socotelile imperiale fură reunite în *fiscus*, al cărui adminstrator, *uir a rationibus*, primește puteri foarte largi: acest „ministru de finanțe", care sub Claudiu era un libert, Pallas, va fi, începînd din vremea lui Hadrian, un cavaler. Sub Augustus, administrarea *aerarium*-ului a trecut de la questorii cetății la doi prefecți ai tezaurului, care sub Tiberiu fură înlocuiți cu pretori, cărora, sub Nero, le urmară, în 56, prefecți numiți de împărat. Acest sistem s-a menținut pînă la Dioclețian. La conducerea *aerarium*-ului militar erau trei prefecți; pentru patrimoniul împăratului existau procu-

ratori numiți de el, începînd cu Septimius Severus, cînd acesta a separat patrimoniul său de *fiscus*-ul statului. Același Septimius Severus a creat o casă specială menită să primească rezultatele confiscărilor și, pe cît se pare, o casă personală care trebuia să servească la „cumpărarea" armatei.

Astfel arată, cel puțin în liniile sale mari și pînă la Dioclețian, sistemul administrativ al finanțelor; acesta este mecanismul său. Dar ceea ce interesează este mai puțin cadrul instituțiilor și mai degrabă felul în care acestea funcționează: îndeosebi comportarea monedei și felul în care ea reprezintă bunurile.

Evaluarea mijloacelor financiare ale lui Augustus face să apară cifre foarte ridicate: vărsămintele sale la tezaur, către plebe, soldaților trimiși în colonii, constructorilor de temple, antreprenorilor de jocuri publice, fondului annonar s-au putut urca, pentru toată domnia sa, la 600 de milioane de denari, proveniți în mare parte din prăzile din Egipt, din Spania, din Galia și din Balcani. Averea sa personală fusese sporită din moștenirea de la tatăl său și de la Cezar; el lăsă moștenitorilor săi 50 de milioane de sesterți, iar armatei și cetățenilor le dădu legate de 80 de milioane.

Dacă luăm deci în considerare averea particulară a romanilor, vom ajunge la calculul după care comerțul general, furniturile către stat, lucrările publice, darurile către veterani (care cheltuiesc la rîndul lor) au provocat o circulație intensă de capitaluri și o creștere a investițiilor în ferme și în case de comerț. De unde o creștere a valorii proprietăților și o scădere a ratei dobînzilor mergînd de la 12 la 4%. Pentru a înlesni schimburile monetare, Augustus a fost determinat să bată monede de aur și de argint (cîte 1/42 de libră pentru aur și 1/84 pentru argint). S-au putut număra pînă la 80 de tipuri de aur și 400 de argint, metalul fiind furnizat mai cu seamă de prada din Egipt, dar și de capturile orientale din 30—27 î.e.n., de tributurile din
 Galia, de topirea statuilor de argint pe care ro-

manii și provincialii le ridicaseră în onoarea principelui, de produsul minelor, îndeosebi din Spania de Nord-Est.

Augustus introduse impozite noi (5% asupra moștenirilor, lovindu-i pe cetățenii ce moșteneau mai mult de 100 000 de sesterți fără a fi rude ale decedatului, și 5% asupra vînzării de sclavi). Dacă a bătut o monedă destinată provinciilor — el este cel care a deschis atelierul de la Lyon în 15 î.e.n. —, el a lăsat și senatul să bată monedă, începînd din 23, dar, în 12, a limitat drepturile senatoriale doar la baterea celor de bronz.

Bimetalismul lui Augustus, odată cu fragmentarea monedelor (1 *aureus* = 25 denari = = 400 ași = 800 jumătăți de as = 1600 sferturi de as), înlesnea plățile, dar, din pricina cheltuielilor pentru armata permanentă și pentru funcționari, această politică a „cantității" nu se putea susține multă vreme.

Situația sub Imperiul timpuriu

După înscăunarea sa, Tiberiu blochează 2 700 000 de sesterți în tezaurul său, dar comerțul de lux face aurul să evadeze spre Orient. Restricțiile în baterea de monede — 16 tipuri de aur și 26 de argint — atrag după sine, în 33, prin lipsa de monedă curentă, o criză financiară de o extremă gravitate. Remediile n-au fost fericite: moneda rărindu-se, camăta a sporit; limitarea ratei dobînzii impusă de către senat precum și obligația de a investi un procentaj din capital în pămînt italic îi determină pe creditori să pretindă ce li se datora, iar pe cei înecați în datorii să-și vîndă bunurile pentru a se achita, astfel că în fața ruinei debitorilor, a falimentului proprietarilor de bunuri imobile și a retragerilor de bani din partea împrumutătorilor eventuali, care tezaurizau pentru a cumpăra proprietățile vîndute la un preț scăzut, *fiscus*-ul trebuie să dea împrumut din fondurile de stat 100 de milioane de sesterți, pe trei ani, și fără dobîndă, cu garanție luată

asupra pământului. Roma a învins desigur criza, dar zdruncinarea averilor mijlocii a fost considerabilă.

Caligula își luă sarcina să irosească milioanele lui Tiberiu, înmulțind totodată, în compensație, confiscările. Claudiu, care a trecut sub controlul său încasările tezaurului, cea mai mare parte a cheltuielilor militare și navale, vărsămintele în numerar și tributurile în natură ale Sardiniei, ale Siciliei, ale Africii și ale Egiptului, plata, dar și venitul annonei, al taxei succesorale și al taxei de emancipare, adăugă la aceste intrări de bani pe cele care proveneau din confiscarea bunurilor condamnaților; Or, Caligula și Claudiu au bătut circa 75 de tipuri noi de *aurei* și aproape 70 de argint printr-o practică inflaționistă menită să înlăture o criză analoagă celei din 33! Pentru a face față dificultăților, Nero procedează la o retopire a monedelor vechi și la o emisiune de monede mai ușoare (96 de *aurei* la libră în loc de 84, 92 de monede de argint în loc de 84) ; aceste măsuri au fost îmbinate cu confiscări însemnate în Africa, în Egipt, în Asia, ba și în Spania și în Italia.

El a avut într-adevăr să facă față unor cheltuieli considerabile: incendiile care devastaseră Roma în 44 î.e.n., în 15 e.n. apoi în 59, nu ajunseseră nici pe departe la grozăvia celui din 64, care a durat mai mult de șase zile. Alte incendii vor izbucni în 80, în 190/191, în 217, în 262, în 293 și vor impune succesorilor săi indemnizații și reparații costisitoare; creșterile apelor Tibrului, care inundaseră Roma sub Augustus și sub Tiberiu, se repetă sub domnia sa și se înmulțesc mai pe urmă. Dar nebuniile lui Nero îl duc — fără a mai vorbi de războaie — la diverse risipe în jocuri publice și în *congiaria*. Tacit evaluează suma globală la 2 miliarde și 200 de milioane de sesterți (?).

Războiul civil care a urmat după moartea lui Nero nu avea să restabilească finanțele: Galba, Piso, Otho, Vitellius n-au avut nici pricepere nici timpul necesar. Vespasian, care se ridi-

case din lumea afacerilor în culmea puterii și a cărui familie era expertă în mînuirea banilor, s-a găsit în fața unui tezaur fără disponibilități și a unei datorii publice de 40 de miliarde. Nu se prea știe, de fapt, cum a resorbit el acest deficit: el a înstrăinat, probabil, proprietăți imperiale care nu intraseră în moștenirea sa legală, deoarece nu făcea parte din familia Iulio-Claudienilor; a repus în ordine, cu taxe de recuperare, totalitatea pămînturilor publice și pămînturile nedate în împroprietărire, ce fuseseră uzurpate; a instituit taxe noi din surse sacre și profane, fie ele și cam rău mirositoare; a vîndut chiar și funcții și la un preț ridicat. Toate erau pentru el, după vorba contemporanilor săi, „un burete care trebuia stors". Și aceste intrări de bani se însoțiră cu o supraveghere draconică a perceperilor pe moșteniri, a taxelor pe tranzacțiuni asupra vînzărilor publice, a taxelor asupra vînzărilor de sclavi și a taxelor de emancipare (una redusă la 4%, cealaltă menținută la 5%) — vărsate și unele și celelalte, în total sau în parte, la tezaurul imperial sau la *aerarium*, al cărui control îl aveau de acum înainte serviciile imperiale, tot după cum acestea aveau neîndoios și supravegherea minelor de metale prețioase, care sînt practic „naționalizate". În același timp, sub rezerva corectărilor pe care le impune critica izvoarelor, provinciile, și îndeosebi Egiptul, fură administrate cu o severitate financiară atît de mare, încît venitul lor fiscal a putut fi evaluat la un miliard. În orice caz, această politică a avut drept rezultat asanarea finanțelor și consolidarea averilor.

Un nou incendiu la Roma, o ciumă și apoi erupția Vezuviului, din vremea lui Titus [1], dedicarea și construirea Colosseumului, cheltuielile lui Domițian, unele justificabile (credit pentru expansiunea culturii de cereale, deschidere de șantiere pentru a da de lucru, ajutoare de caritate), celelalte periculoase (cum sînt distribuirea

[1] În 79 e.n. (N. tr.).

a numeroase *congiaria*, organizarea de jocuri costisitoare, urcarea soldelor militare) goliră în cinci ani tezaurul umplut de Vespasian.

În ceea ce privește averea privată, sub Iulio-Claudieni și Flavieni, examinarea ei duce la o

33. Monede de bronz din epoca imperială (de sus în jos și de la stînga la dreapta): *semis* al lui Augustus (bronz mic); — sestert al lui Tiberiu (bronz mare); — *dupondius* al lui Nero (bronz mijlociu); *nummus* (sec. IV e.n.) (După R. CAGNAT și V. CHAPOT, *op. cit*).

constatare comună tuturor timpurilor: cînd poporul este bogat, statul este sărac. Am văzut, fără îndoială, aristocrația ruinîndu-se prin cheltuielile ei nebunești sau sărăcind în urma confiscărilor; dar aceste ruinări și aceste pierderi nu prea atingeau masele de oameni care se aflau departe de Curte și de căile puterii. Lollia Paulina și bijuteriile ei, Domitia Lepida și crescătoriile ei de animale, Pallas, Narcis, Tigellinus, Burrus, Seneca [1] și proprietățile lor — ce însemnau oare toate acestea pe lîngă cei care, în provincii sau în Italia însăși, gospodăreau în tihnă o avere temeinică și își vedeau de comerțul sau de meșteșugurile lor în umbra și în pacea unei economii burgheze? Prăbușirea unora nu-i zguduia pe

[1] Favoriți ai lui Claudiu sau ai lui Nero (N. tr.).

ceilalți; ea provoca doar o deplasare a puterii financiare.

Studierea inscripțiilor este foarte edificatoare în această privință, dacă se cercetează sau se imaginează prin mijlocirea lor bugetele municipalităților. Aceste municipalități construiesc ziduri de apărare, turnuri, porți, drumuri și poduri; ele înfăptuiesc aducțiuni de apă, construcții de canale de scurgere, de băi, de teatre sau de amfiteatre, de piețe și de bazilici, de curii și de edificii civile, de altare și de temple. Peste 500 de inscripții dedicatorii ar aduce aici dovada acestei activități, în întregime municipale, de-a latul Italiei și al provinciilor. Or, de unde vin banii?

Din taxele locale pentru apă și băi, din amenzile penale, din taxele de intrare în funcție a magistraților, din legatele particulare, a căror însușire integrală Nerva o confirmă în folosul orașelor beneficiare, și mai cu seamă din dărnicia, uneori interesată, a binefecătorilor locali care îndreaptă spre aceste lucrări utilitare sumele pe care, la Roma, împăratul și aristocrația trufașă le consacră unor jocuri publice sau serbări.

Politica de reduceri aplicată de Nerva a fost însoțită de crearea de instituții de caritate pentru ajutorarea copiilor săraci. Reluată de Traian cu un program de împrumuturi către proprietarii de pămînt pe baza mortgajului [1] și a revărsării dobînzii la fondul copilului — „tabla" de la Veleia dă un exemplu cunoscut — această politică a îngăduit să se întreprindă construcții foarte numeroase, băi, un apeduct, un for la Roma, bazine în porturile de la Ostia, Centumcellae și Ancona, un apeduct la Ravenna, drenarea Lacului Fucinus etc.; ea a permis, de asemenea, distribuții de *congiaria*, al căror exces nu se poate înțelege decît decontînd enorma pradă de război din Dacia, privitor la care cifrele lui Ioannes Lydus, chiar reevaluate, ne lasă de altfel neîncrezători: ne putem oare închipui un convoi aducînd 500 000

[1] „Mort-gaj" = gaj în folosința creditorului, fără deducerea din datorie a roadelor obținute (N. tr.).

de libre de aur, un milion de libre de argint și 50 000 de prizonieri?

În ceea ce-l privește pe Traian, aplicînd o politică liberală față de comerț, el a avut poate intenția să înlesnească schimburile: construirea pieței care îi poartă numele poate face să se creadă că a visat să facă din Roma capitala comercială a Italiei și a imperiului, dar se pare că a trebuit să renunțe la aceasta și să recurgă la măsuri autoritare spre a reține în Italia banii care fugeau din ea; el i-a constrîns pe senatori să plaseze o treime din averea lor în bunuri italice și a pus să se supravegheze contabilitatea municipalităților de către curatori. Este un liberalism care evoluează spre un etatism și o birocrație de controlori.

O politică mai chibzuită ar fi extins rețeaua drumurilor comerciale ale Galiei și ale Spaniei, ar fi dezvoltat irigația africană, ar fi ameliorat terenurile arendate din Egipt și ar fi comasat pămînturile italice din sud, îmbunătățind totodată producția lor prin lucrări de aducțiune de apă sau de reținere a ei. Proprietarii erau lăsați în voia obiceiurilor de creștere anarhică a animalelor și a modurilor de cultură arhaice; negustorii se avîntau în expediții depărtate și nu vedeau pieței italice vegetînd, în timp ce pieței provinciale expediau produsele lor pe mare și drenau banii în afara frontierelor, iar împărații ce se succedau, legați prin tradiție de vechea concepție agrarianistă a Republicii, îi orientau pe senatori spre cumpărarea de pămînturi italice cu venituri fără riscuri. Este dovada unui simț economic timorat, condus de principii sterilizante care mențineau — la o vreme cînd Roma era, prin puterea armelor, stăpîna unor imense teritorii — pînă și accize și taxe portuare perimate, cărora un sistem îndrăzneț de „piață deschisă" ar fi trebuit să le dea brînci peste bord.

Economul și piosul Antoninus reface un timp situația: arătîndu-se în același timp luminat și filantrop (el creează noi instituții alimentare în

141), el reuşeşte să lase un tezaur garnisit cu 675 de milioane de denari.

Înţelepciunea lui Marcus Aurelius avea oare să menţină această bunăstare? Şi el controlează finanţele, reduce libertatea marilor perceptori de impozite; încearcă să pună în valoare domeniile imperiale şi să constituie o clasă de mici cultivatori care ar fi în oarecare măsură cvasi-proprietari; extinzînd avantajele date de *lex Hadriana de rudibus agris* [1] la minele din Portugalia prin *lex metalli Vispacensis*, care este în profitul exploatatorilor mici şi mijlocii cu chirie emfiteotică [2], el îmbină principiile generozităţii cu cele ale unei bune gestiuni financiare, iar el însuşi trăieşte strîns la pungă. Scuteşte de impozite oraşele împovărate de datorii; varsă la tezaur veniturile din confiscări, dar cheltuieşte fără să socotească pentru pretorieni şi pentru popor, pe care-l copleşeşte cu daruri şi *congiaria* fastuoase; dezvoltă instituţiile alimentare; face rabat de toate restanţele debitorilor statului şi consacră înfrumuseţării Romei credite însemnate; dar cînd izbucneşte războiul de la Dunăre, este nevoit să vîndă stofele preţioase, vasele de aur şi de cristal, pietrele preţioase ale lui Hadrian . . .

Frustrînd senatul de dreptul de a-l desemna pe împărat, acest principe filozof a deschis uşa fiilor de sclavi îmbogăţiţi şi ambiţioşilor porniţi pe căpătuială. Propriul său fiu, Commodus, spori încă şi mai mult dificultăţile financiare prin risipa sa: numai jocuri şi serbări, dar şi confiscări, biruri temporare repetate, iar guvernămintele, funcţiile, alegerea pedepsei cu moartea, impunitatea şi chiar şi dreptul de a trăi sînt scoase la vînzare.

Ce s-a întîmplat cu moneda? Mai întîi devalorizarea lui Nero, apoi cele ale Flavienilor; cu Traian, moneda de argint coboară de la 88 la 79%, cu Marcus Aurelius de la 78 la 70, cu Com-

---

[1] Legea Adriană privind ogoarele nelucrate = pîrloagele (N. tr.).

[2] „Pe termen lung" (N. tr.).

modus la 67. Imperiul sărăcește în metale prețioase; vinde mai puțin decît cumpără; or, cumpărările depărtate duc la exporturi de numerar, ale unui numerar care nu mai este înlocuit și pe care speculanții îl tezaurizează: decretul de la Mylasa din Caria îi urmărește în 209/210 pe bancherii care se dedau la operații de schimb pentru a recupera piesele de argint și a bloca metalul [1].

Epoca Severilor

Pertinax, care a vrut un timp să restabilească ordinea, a dat proprietatea pămînturilor necultivate celor care le cultivau, fără să-i pese de latifundiari; fiind asasinat, locul său a fost luat de Septimius Severus.

Se admite, în general, că acest mare împărat a reorganizat administrarea finanțelor și că a putut dobîndi o mare îndestulare în vistierie. Dar bunăstarea statului pare să nu fi fost decît o vremelnică și înșelătoare aparență: căci pămînturile și bunurile provenite din succesiunea Iulio-Claudienilor și a Flavienilor n-au fost înglobate în fiscul imperial, ci au intrat în *res priuata* [2] a împăratului care a cuprins și bunurile Antoninilor. Este neprecaut să se susțină, cum s-a mai făcut, că domeniul ținînd de a sa *res priuata* și cel ținînd de *patrimonium* au fost în întregime deosebite. Putem s-o spunem despre provincii; este mai anevoios s-o dovedim pentru Italia, unde întinderea bunurilor împăratului era atît de însemnată, încît a trebuit să numească procuratori ca să le gereze. Interesul pe care-l purta țării sale de baștină [3] și Siriei, patria soției sale, l-a dus la cheltuieli apăsătoare; numeroasele sale construcții (apeducte, cazarma pentru *Equites*

[1] Prin scoaterea lui din circulație și tezaurizare (N. tr.).
[2] „Averea particulară" (în latină în text) (N. tr.).
[3] Septimius Severus era de fel din Africa (v. p. 25)

 (N. tr.).

singulares [1], *Domus Seueriana*, Septizonium, terme, arcul de triumf), distribuirile de daruri (200 milioane de sesterți, împărțiri gratuite de vin, ulei, carne de porc la mii de primitori de tain), jocurile seculare din 204 care au consumat sume ridicate, sporirea soldei, care urcă de la 375 de denari la 500 și care este plătită efectivelor a 33 de legiuni (aproape 800 000 de oameni), toate îl duc la cheltuieli enorme, la care face să contribuie produsul noilor confiscări și tezaurul senatului. Or, grîul egiptean urcă treptat la îndoitul și întreitul valorii lui inițiale.

Caracalla, care îi urmează, cheltuiește cu același fast (cadouri oferite principilor barbari, construcții de terme pe Aventin, distribuție periodică și gratuită de pîine și de ulei plebei, o nouă sporire a soldei, călătorii somptuoase); el se vede obligat să urce impozitul pe succesiuni și pe eliberări din sclavie de la 5 la 10% și să perceapă de mai multe ori contribuția extraordinară a aurului coronar. Edictul său din 212, oricît de obscur ar fi, pare să fi conferit dreptul de cetățenie la o mulțime de oameni; această generozitate civică permitea să se supună la impozit o mulțime de noi contribuabili. În fața slăbirii monedei, el este determinat să facă o nouă devalorizare; *aureus* este redus de la 1/45 la 1/50, iar denarul, discreditat, este înlocuit cu *Antoninianus*, care este pus în circulație cu o valoare fiduciară de un dublu denar, deși nu conține în realitate decît o dată și jumătate greutatea de argint a denarului inițial. Diferența dintre cursul legal și valoarea reală era evident un cîștig pentru stat și nu pentru particulari, căci acest *Antoninianus* nu mai valora decît 1/64 din livră. Iar străinii, ca și provincialii, nu mai acceptau plăți decît pe baza vechiului *aureus:* așa era, la Palmyra, încă din 193, cu caravanierii.

Cum să se încerce o reformă? Toți cei care rezistă fanteziilor imperiale sînt decimați; bunu-

[1] „Oștenii din garda călare a împăratului" (în latină în text) (N. tr.).

rile lor sînt confiscate și se purcede astfel la o „naționalizare" mai vastă decît oricînd. Italicii sînt excluși de la pretoriu, iar cavalerii, care se recrutează și ei dintre militari, sînt instalați, împreună cu liberții și fiii lor, în posturile birocrației, de unde domină totul. Împăratul „cu mantia de purpură" a fost asasinat în 217: uciderea monstrului nu a salvat finanțele.

Dacă Macrinus, succesorul său, se străduiește să restrîngă cheltuielile, soldele și tributurile, domnia sa, brusc întreruptă, nu poate reface echilibrul. Nici Elagabal, cu anturajul său de femei și cu destrăbălările sale, nici Alexander Severus nu aveau să poată restabili situația: revoltele de la frontiere, răzvrătirile soldaților care pretind sporiri de solde, intrigile de curte nu ușurează sarcina lui Severus care, cu toată tinerețea sa, are totuși simțul economiei, dar care este atras spre distribuirile gratuite, spre cheltuielile somptuoase, spre acordarea de remunerații arhitecților, haruspicilor, retorilor și gramaticilor, medicilor și juriștilor. Pe plan social, el dă împrumuturi cultivatorilor săraci spre a le permite să cumpere pămînt; pentru a face să scadă prețul cărnii, reglementează tăierile; organizează la rîndul său fundația alimentară pentru *pueri Mammaeani*, dar supune la taxe diversele corpuri de meseriași și se arată tot atît de lacom de mijloace bănești, chiar și necurate, pe cît de plin de intenții pe tărîm social.

Între 235 și 268, Roma cunoaște ani groaznici de anarhie, împărații se succed într-un ritm rapid, Maximinus, Gordienii, Filip Arabul, Decius, a cărui domnie este roasă de ciumă (ea va dura cincisprezece ani!), Aemilianus, Valerianus, Gallienus, care sînt neîncetat sub arme pentru a lupta împotriva unor invazii mereu renăscînde.

Crahul era inevitabil. El s-a produs în 259, după luarea în captivitate a lui Valerianus: timp de cincisprezece ani, dezordinea monetară este la culme. Dacă aurul circulă pentru armată, argintul nu are o valoare cît de cît decentă și nu mai este decît o monedă fiduciară cu un curs forțat.

Proporția argint-metal scade de la 50% la 40% sub Decius, de la 16,5 la 14 sub Valerianus, de la 11 la 2 sub Gallienus și monedele denaturate erau aliate cu cupru, plumb, cositor și zinc, statul retrăgînd din circulație piesele vechi cu titlu mai ridicat și rebătîndu-le cu un titlu mai scăzut. Neîncrederea este atît de mare, încît strategul din Oxyrrhynchus va trebui să-i silească pe bancheri să le accepte pentru niște negocieri care sînt de fapt niște furturi, deoarece valoarea monedei este nulă și nu echivalează nici cu marfa, nici cu munca. Nivelul salariilor și prețurile vor sălta, firește, pînă la culmi de necrezut. Micile și marile cetăți din Grecia și din Orientul elenic primesc dreptul de a bate monede mărunte din *billon* [1]: cunoaștem peste 450 de serii din ele, cu sisteme locale distincte și cu legende în limba greacă.

Împărații iliri

După Gallienus, care nu a fost un împărat rău și care a și visat la o cetate ideală, la un fel de falanster platonician, dar care nu a avut timpul trebuitor să reformeze finanțele, Aurelian (270—275) încearcă, la rîndul său, să restabilească echilibrul: el înmulțește monetăriile pentru a înlesni circulația, dar cînd închide unele dintre ele, spre a face o redistribuire a surselor monetare, stîrnește revolte; încearcă să stabilizeze greutatea și emisiunea aurului grație prăzilor de la Emesa și Palmyra; abrogă dreptul de control al senatului asupra micii monede de bronz și o retrage pe cea a lui Valerianus. Pentru a regulariza circulația, el nu admite decît moneda de stat din bronz, uniformă ca metal, tip și legendă, redactată în latină și bătută după un sistem unic. Această unificare nu s-a făcut totuși nici fără rezistențe nici fără surprize neplăcute; provinciile occidentale, inundate de monedă din *billon* sub împărații gali, preferară să tezaurizeze, în așteptarea

[1] Aliaj de cupru cu puțin argint (N. tr.).

unor timpuri mai bune și ele refuzară schimbul; devalorizarea atinsese limitele; creșterea prețurilor se ridicase, în 256, la 1000%.

Dioclețian și Tetrarchia

Reforma lui Dioclețian, care ajunge la putere în 284, este puțin cunoscută: el emite o monedă de aur fixă (70, apoi 60 la libră) și o monedă de argint curat (96 la libră), apoi una divizionară din *billon*, sistem care a fost, firește, comparat cu cel al lui Nero. În afară de aceasta, el pune în circulație monede divizionare din bronz argintat (cu o peliculă subțire de argint), care servesc schimburilor obișnuite. *Follis* sau *denarius communis* al său este o mică piesă de bronz a cărei valoare se află fixată prin fragmentul de la Elatea la 1/50 000 dintr-o libră de aur — fixare autoritară vădit superioară prețului aurului-metal. Persistă totuși o nelămurire, căci edictul aceluiași Dioclețian asupra prețurilor, cunoscut sub numele de *Edictul maximului*, fixează libra la 50 000 de denari, dar *aureus*-ul ar trebui să echivaleze cu 200 de denari și prin urmare libra cu 12 000. Istoricii au definit ca atare această problemă, a cărei rezolvare clară nu se întrevede încă.

Un fapt care nu prezintă, în schimb, nici o nelămurire, este acela că, în pofida efortului de descentralizare al lui Dioclețian, care înmulțește și el atelierele de monetărie spre a satisface obligațiile tetrarhiei și nevoile comerțului, cheltuielile au crescut în proporții considerabile: efective militare și civile mult sporite, lucrări publice, construcții noi (terme, porticuri, arcuri triumfale la Roma și în provincii) au grevat bugetul. Pentru a face față acestor cheltuieli, fură instituite taxe, contribuții funciare și îndeosebi capitația, a cărei stabilire a provocat cele mai violente nemulțumiri. Această capitație, care relua principiile capitației personale din Imperiul timpuriu, varia după regiuni, din pricina uzanțelor locale anterioare și a modurilor de evaluare a averilor. Funcționarea ei a dat loc la interpretări contradictorii.

Este însă vădit că ea comporta o cotă personală îmbinată cu o cotă mobiliară în care intrau — ca elemente de bază pentru fixarea masei impozabile — bunurile funciare, semnele exterioare ale bogăției, evaluarea personalului proprietății și a animalelor, pămînturile fiind impuse după suprafață și după calitatea agricolă. De aici rezultă variații ale masei impozabile între orașe și sate și între provinciile înseși, inclusiv Egiptul. Cum aceste bunuri erau schimbătoare, se impuneau revizuiri: de aici periodicitatea „indicțiunilor" comparabilă cu revizia noastră a registrelor cadastrale, cu atît mai mult cu cît *iugum*, care este unitatea de măsură de suprafață, nu este adoptat ca atare pretutindeni, ci vedem substituindu-i-se *centena* și *millena*, grupe de 100 și de 1000 de unități care îngăduie ajustările necesare.

Dat fiind că încasarea era asigurată de către curiali sau de către administrațiile înseși, se înțelege de ce un astfel de sistem a avut drept efect o percepere riguroasă; dar el iscă plîngeri foarte vii, al căror ecou îl prindem chiar și în textele literare ale lui Salvienus și Sidonius Apollinaris [1].

Primul cuvînt care ni se ivește în minte spre a defini aceste manipulări de monede și aceste confiscări statornice este acela de empirism. Un empirism rău luminat, care încearcă să potrivească moneda în raport de trebuințe, iar încasările de bani după deficite.

Dioclețian încoronează empirismul de stat al predecesorilor săi printr-o sistematică economie dirijată. Este semnificativ că s-a putut susține, cu o aparență de dreptate, că acest împărat, care este modelul administratorilor birocrați, nu avea un „program de guvernămînt". Aceasta este o recunoaștere a faptului că inițiativele sale improvizate intrau într-un sistem legat, într-o evoluție irezistibilă. Economia, ordonată de bi-

[1] Salvienus (cca 390—484), autor de scrieri ecleziastice: Sidonius Apollinaris (cca 430—487), episcop de Clermont-Ferrand, autor al unor celebre poeme latine (N. tr.).

rouri populate de funcționari proveniți din cadrele subalterne ale armatei și militarizînd producția și repartiția, s-a îndreptat către un vădit eșec: măsurile, devenite mai tîrziu clasice — și anume căutarea unui echilibru bugetar (?), stabilizarea monedei —, neputînd fi susținute de creșterea producției, de lealitatea în fața impozitelor și de cinstea în perceperea lui, s-a ajuns la o a treia măsură autoritară caracteristică sistemelor de economie dirijată: acțiunea asupra mecanismului prețurilor. Nestăpînita sete fiscală îi face pe oamenii Imperiului tîrziu să înăsprească reglementarea vînzării sării, să interzică exportul fierului, al bronzului, al aurului, al vinului, al uleiului și să rezerve statului importul mătăsii, al fildeșului și al perlelor. Concesionarii și controlorii economici staționează și cercetează la frontiere. La Roma și în orașe negustorii detailiști și angrosiști sînt siliți să se grupeze în corporații în care domnește regula ereditățiî și ei nu pot spori numărul prăvăliilor lor pentru tot ceea ce privește alimentația. Tutela statului se exercită pînă și asupra mijloacelor de transport, deoarece vedem rechiziționîndu-se în mai multe rînduri corăbiile de comerț, precum și cărăușii pe drumuri, *bastagarii* și *catabolenses*, grupați și ei în corporații și supuși acelorași reglementări succesorale ca și meseriașii și negustorii.

Și acești oameni primeau încă salarii și compensații și se bucurau uneori de degrevări și de scutiri de taxe, dar ce să credem despre instituția „corvezilor", despre *munera?* Nu vedem decît lucrători obligați la tot felul de lucrări gratuite sau persoane mobilizate pentru perceperea impozitelor, pentru poliție, poștă, controluri și funcții subalterne ale administrației municipale.

Ce puteau, împotriva faptelor și a spiritelor, duzina de rînduri inițiale din *Edictul maximului* care înșiră titlurile lui Dioclețian, apelul la prosperitatea statului, la zei, la demnitatea și maiestatea Romei, la o justiție și la o pace „statornicită pentru veșnicie", precum și îndemnul la restricții
89 spontane? Cît prețuiau fulgerele contra lăco-

miei, a desfrîului, a prefăcătoriei, a risipitorilor de economii și a delapidatorilor fiscului? La ce servea acea uriașă listă de taxe ce loveau peste 1000 de articole sau de activități și sancționau încălcările cu pedeapsa cu moartea? Sau, mai curînd, care i-a fost rezultatul? După o frînare probabilă — dar a operat ea oare peste tot și putea ea acționa la fel în părți de lume atît de diferite ca ținuturile Asiei, ale Africii și ale Europei? — s-a văzut dezvoltîndu-se o piață a săracilor, alimentată cu subvenții, cu alocații și rechiziții și plătită cu monedă depreciată, și o piață „la negru", plătită cu monedă forte, cu aur, de către bogații cu fantezii extra-legale. Edictul lui Dioclețian, tocmai fixînd maximul, la care s-au aliniat prețurile, chiar dacă erau inferioare, nimicise beneficiul concurenței, generatoare de scăderi; el împinsese la înlocuirea schimbului controlabil cu trocul mascat și, stabilizînd prețuri de transport autoritar cu un tarif ridicat, nu numai că a asfixiat traficul pe mare, care, la tonaj egal, costa mai puțin decît traficul pe uscat, dar micșorase și afluxul de mărfuri străine la distanțe mari, și-l îmbogățise, cum era de așteptat, pe intermediar pe seama consumatorului.

De aici rezultă, de-a lungul întregului Imperiu tîrziu, spasme economice repetate și grave lînceziri. Căci, în afară de mobilizarea soldaților, se petrece o mobilizare a „civililor" și a lucrurilor, o „naționalizare" din ce în ce mai extinsă: soldatul este legat, ca și în trecut, de armată, dar și lucrătorul de fabrică, meseriașul de corporație, omul de profesia lui, curialul de curie, colonul de glie, patrimoniul de funcție. Este interzisă căsătoria în afara mediului profesional propriu și brutarul trebuie să se însoare cu fata de brutar sub amenințarea cu deportarea și cu atribuirea bunurilor sale corporației. Conștiințele sînt cumva mai libere? După Quintilian, care fusese sub Vespasian un fel de retor de stat, dar care nu pare să fi fost obiectul unor presiuni intelectuale, niște texte din 12 martie 370 și din 27 februarie

425, transmise de Codul Theodosian, vor interzice profesorilor recunoscuți predarea în școli particulare, iar profesorilor necalificați predarea în *magistrationes* și în *cellulae*, adică în „școlile publice".

Dezordinile ce însoțesc abdicarea lui Dioclețian și se prelungesc pînă în momentul morții lui Galerius, în 311, nu sînt de loc de natură să consolideze situația.

Perioada lui Constantin

Constantin, la rîndul său, avea să aibă de furcă cu aceeași problemă: cînd, în 324, puse mîna pe tezaurele lui Licinius, el „deschise digurile", dar doi ani mai tîrziu, în 326, cea mai mare parte din atelierele monetare întemeiate de Dioclețian erau închise; șase ani mai tîrziu, în 332, cum se jefuiseră bunurile templelor și tezaurele lor, atelierele putură fi redeschise. Se făcu inventarul bunurilor municipale: ele fură vărsate la domeniul imperial; se făcu inventarul bunurilor religioase: ele fură virate în contul coroanei. Săracii și cei ruinați, al căror număr sporește, ajung să dorească venirea barbarilor: impozitele se dublaseră în patruzeci de ani. Sub domnia lui Constantin, colonii nu-și pot vinde pămîntul fără învoirea stăpînilor lor, care percep de la ei impozitele statului și care îi urmăresc în fața tribunalelor, unde îi păcălesc propriii lor avocați.

Dar Constantin fusese nevoit să micșoreze greutatea *aureus*-ului la 1/72 de libră, pentru a emite *solidus*-ul — care va dura pînă la Comneni[1] — și, după 324, *miliarense* de argint de aceeași greutate; cît privește masa de circulație, ea este făcută din piese de cupru cu greutate schimbătoare. Aurul și argintul monetar fiind evaluate, cum se vede, la valoarea comercială a metalului, aurul-metal a dominat schimburile timp de secole și a servit ca indice de prețuri. Dar și aici

[1] Dinastie bizantină care a domnit la Constantinopole între 1057 și 1185 și la Trapezunt între 1204 și 1461 (N. tr..)

notăm, fără a le putea urmări în amănunt, „distanțări" între monede și scara prețurilor, degrevări izvorîte din tezaurele templelor, ruinate în statutul lor păgîn de către reforma religioasă a lui Constantin, dezghețuri de capitaluri tezaurizate, dezechilibre între starea economică a comunităților religioase păgîne, ale căror credite erau subordonate unor reguli fixe de percepere și de lichidare, și starea comunităților creștine care erau alimentate de dărnicia credincioșilor, dezacorduri între schimburile urbane bazate pe monedă ca mijloc de plată și schimburile rurale, în care economia naturală rămînea practica cea mai obișnuită.

Iugatio-capitatio a lui Dioclețian nu i-a fost de ajuns lui Constantin: el a trebuit să recurgă la o supratașă, la *gleba* senatorială, care lovea marile venituri, la *chrysargyron*, impozit perceput tot la cinci ani de la negustorii urbani, la prestarea reînnoită a aurului coronar, care li se aplica decurionilor și care acționa în felul unui impozit progresiv pe categorii de venit. Ministrul tezaurului imperial, *rationalis*, i-a făcut loc comitelui sacrelor dărnicii, iar *procurator rei priuatae* [1] comitelui bunurilor private, pentru a administra bunurile și averea principelui, în care se varsă, ca într-o mare, veniturile lui *ager publicus*, ale domeniilor confiscate, ale pămînturilor municipale și resursele templelor.

De fapt, politica lui Constantin, ducînd la mari cheltuieli, nu putea opri inflația, cu atît mai mult cu cît darurile, cum sînt distribuirile de pîine (la început gratuite, apoi la preț scăzut) în loc de grîu, fuseseră extinse și înmulțite de la Aurelian încoace: numărăm nu mai puțin de 254 de brutării furnizoare de pîine gratuită, nici mai puțin de 2 300 de *mensae oleariae* pentru distribuirile de ulei și a 4 000 de părți de porc pe zi în Roma secolului al IV-lea! Este o asistență

[1] „Administratorul averii particulare" (în latină în text) (N. tr.).

socială de o inspirație, desigur, lăudabilă, dar de o mărinimie care costa scump.

Împărțirea imperiului, cu Constantius în Orient cu Constans în Occident, apoi, Constans fiind asasinat, tulburările următoare uzurpării lui Magnentius, neliniștile iscate de disensiunile religioase, urcarea pe tron a lui Iulian nu aduc nici o soluție, nici o speranță: se grevase cu sarcini grele funcționarea poștei care îi transporta pe episcopi la diversele concilii și provoca cheltuieli necontrolate; sub Constantius și Constans se puseseră în circulație monede noi, *maiorina* și *centenionalis*, mai grele decît cele ale lui Constantin, dar ele au trebuit să fie devalorizate. Iulian le-a redat greutatea inițială, dar efectul salutar n-a durat multă vreme.

Nu planurile autorului anonim al lui *Liber de rebus bellicis* [1], care trăise fără îndoială sub Valens (364—378), oricît de mare era ingeniozitatea sa în a promova domnia „inteligenței" și a face să progreseze tehnicile, în a mlădia fiscalitatea pentru a stimula afacerile și a-i da tezaurului prilejul de a percepe astfel încasări mai abundente, în a pune în retragere funcționarii cel mai bine plătiți spre a ușura finanțele publice și a găsi posturi pentru cei tineri — dar toate acestea tot nu aveau să aducă redresările dorite.

În urma războaielor care nu mai încetează, Valentinianus [2] are mare nevoie de bani: el pretinde plata în aur a impozitelor de stat, a căror eșalonare în trei termene — pentru *annona* — nu este decît o falsă ușurare; el va restabili controlul de stat asupra minelor, a căror exploatare fusese lăsată liberă de către Constantin; el procedează la confiscări masive de bunuri private și nu lasă orașelor decît o treime din propriile lor venituri. El merge, dacă îl credem pe Symmachus, pînă la emiterea de monedă falsă.

---

[1] „Cartea despre treburile războinice" (în latină în text) (N. tr.).

[2] 364—375 e.n. (N. tr.).

Acesta avea să fie sfîrșitul. Succesorii săi nu văd circulînd decît modeste bronzuri mici, fragmente amorfe, contrafaceri și imitații barbare de greutate mică (1,10 g maximum).

5. STATUTUL SOCIETĂȚII

Care este atunci statutul societății? Un document oficial ni-l face cunoscut, anume *Însemnarea tuturor demnităților și administrațiilor, civile și militare, din regiunile din Orient și Occident*, îndeobște știut sub titlul său latin scurtat: *Notitia dignitatum*. Numeroasele constituții risipite în textele lui Constantin și ale lui Theodosiu o completează.

După patru secole, împăratul a devenit stăpînul absolut, iar locuitorii imperiului — supușii săi. Membrii familiei sale sînt numiți „*nobilissimi*" și tot ceea ce îl înconjură primește în denumirea sa epitetul de „sacru", camera, palatul, tezaurul. Casa sa este plină de sclavi, de slujitori și de ofițeri de tot felul. Pretorienii, suprimați de Constantin, au fost înlocuiți de *domestici* și de *protectores;* casa civilă este condusă de marele șambelan și de maestrul oficiilor, care îi au sub ordinele lor pe soldații gărzii palatului, o mulțime de scribi și un roi de curieri. Vechiul consiliu al principelui se cheamă de acum înainte „consistoriu" și membrii săi, numiți de împărat, poartă titlul de „iluștri" *(illustres)* și de „venerabili" *(spectabiles)*. Administrația centrală este încredințată unor funcționari civili sau militari; în epoca lui Dioclețian și a lui Constantin, toți poartă titlul de *clarissimi* [1] dacă sînt de rang senatorial, de *perfectissimi* [2] sau de *egregii* [3] dacă sînt de ordin ecvestru, dar puțin cîte puțin denumirea de *clarissimus* s-a extins dincolo de ordinul senatorial, în confuzia ambițiilor și a arivismului. Cît privește administrația civilă, ea revenea com-

[1] „Prea străluciți" (în latină în text) (N. tr.).
[2] „Prea desăvîrșiți" (în latină în text) (N. tr.).
[3] „Eminenți" (în latină în text) (N. tr.).

petenței a patru prefecți ai pretoriului, care erau un soi de miniștri de interne, și a doi prefecți ai orașului, pentru Roma și pentru Constantinopole, care serveau drept prefecți de poliție. Consulii se mențineau, dar ei nu mai aveau decît o funcție onorifică; este mai bine să nu mai vorbim de magistraturile inferioare, care nu mai sînt decît niște umbre. În sfîrșit, senatul, cel de la Roma sau cel pe care Constantin îl dăduse Constantinopolei, era consultat în afacerile judiciare, dar rolul său se mărginea cam la atît; în orice caz, el nu intervenea în conducerea politică. Faptul cel mai curios al acestei organizări centralizate l-a constituit înființarea, sub Valentinianus, a „apărătorului cetății" care, timp de cinci ani, trebuia să-și apere concetățenii de abuzurile funcționarilor imperiali; prin aceasta, viața municipală a fost întărită, dar arbitrajele lui erau ușor de ocolit.

În aceste municipalități, burghezia primește și ea titluri și onoruri; membrii ei, curialii, sînt obligați să formeze în fiecare cetate un *consortium*, dacă posedă 25 pogoane de pămînt și nu fac parte nici din clasa senatorială, nici din armată, nici din administrație. Bunurile lor sînt inaccesibile și *consortium*-ul recuperează moștenirea lor dacă mor fără copii; ei nu pot nici avea acces la ordinul senatorial fără să fi parcurs scara onorurilor, nici evada din condiția lor spre a intra în cinul bisericesc, dacă n-au găsit un înlocuitor: astfel, fiscul își asigură veniturile, dar sînt mulți cei ce dispar fără urmă și lasă domeniile în pîrloagă. Crezuseră că îmbogățesc statul: îl ruinează; visaseră să mențină statutul proprietăților: le golesc; voiau să alimenteze fiscul; îl înfometează.

La șirul acestor titluri, al căror număr atrage după sine o evidentă depreciere, se adaugă cel de comite și de patriciu *(patricius)*, dar mai sînt și *honorati* (onorații) care, în momentul retragerii și la ieșirea din funcție ajung odată cu acest titlu la o considerație mai înaltă. Ca urmare se constituie un fel de nobilime de stat, aproape
 o nobilime de funcționari. Acești oameni benefici-

ază de scutiri de corvezi şi de rechiziţii personale; pămînturile lor sînt separate de comunitatea municipală, astfel încît, în legătură cu capitaţia, să fie cruţaţi de supunerea la răspunderea colectivă în domeniul judiciar, ei sînt feriţi de penalităţile corporale şi, dacă îşi atrag pedeapsa cu moartea pentru o crimă de lezmajestate, ei mor ucişi cu sabia şi nu în chinuri.

Toţi aceşti oameni sînt bogaţi. Lefurile lor, donaţiile imperiale, simţul afacerilor îi înalţă pe culmile bogăţiei. Aviditatea lor se poate bănui din legislaţie care, de timpuriu, ocroteşte proprietatea urbană şi rurală.

Interdicţia de a dărîma imobilele figurează atunci în toate legile municipale şi ale coloniilor: clauzele senatus-consultului Hosidian, care datează din vremea principatului lui Claudiu, sînt reluate de senatus — consultul Volusian sub Nero, agravate succesiv sub Vespasian, Septimius Severus, Caracalla, Severus Alexander, Marcianus şi protejează casele, materialele şi mobilele lor contra tocmelilor necinstite; sub Hadrian, senatus-consultul Acilian interzisese să se lase moştenire ornamentele decorative ale imobilelor; de asemenea un întreg context de legi reglementează construcţiile noi, proprietatea, utilizarea şi transmiterea lor. Se simte că toate aceste dispoziţii sînt tot atîtea garanţii date folosirii paşnice a bunurilor şi stabilităţii sociale: dacă această stabilitate ar fi fost reală, legiuitorul nu ar fi trebuit să intervină.

La ţară găsim, cum este firesc, un proletariat rural, asupra căruia Africa, cu lucrătorii ei sezonieri, care merg din beci în beci — îi şi cheamă *circumcelliones* — ne dă o imagine puternic reliefată, căci li se alătură schizmatici donatişti [1], ale căror excese vor dura pînă în secolul al V-lea şi îi vor face să fie cuprinşi într-o reprobare şi curînd într-o reprimare viguroasă.

Mai sînt şi colonii, coborîtori din acei oameni pe care împăraţii, mai cu seamă de la Marcus

[1] Sectă creştină din Africa de Nord, ai cărei membri se credeau singurii moştenitorii ai apostolilor, fondată de episcopul Donatus din Numidia, mort către 355 e.n. (N. tr.).

Aurelius înainte, îi foloseau la cultivarea pămînturilor părăsite. Unii erau prizonieri barbari, alții oameni liberi asigurați printr-o închiriere pe durată lungă și obligați numai la plata unei redevențe. În Imperiul tîrziu — adesea cu o minuțiozitate pe care nu o putem expune aici —, legea a definit statutul lor și i-a legat de glie din tată în fiu: fără să aibă această calitate juridică, ei au devenit sclavi ai pămîntului și au alcătuit un soi de clasă ereditară țintuită de profesiunea ei. O *novella* a lui Valentinianus, confirmată de Iustinian, merge pînă la definirea drept coloni *adscripticii* (adăugați) sau supranumerari a micilor proprietari care, nemaiputînd trăi pe propriile lor pămînturi, acceptă să devină colonii marilor proprietari; acești oameni sînt îngrădiți într-o rețea de prescripții care le limitează libertatea în așa măsură, încît aproape că nu se deosebesc de sclavi decît cu numele.

De aici se lunecă spre patronaj, țăranul liber datornic vîndut sau strîmtorat lăsîndu-și pămîntul pe seama unui „protector" sau a unui „apărător" care, în schimb, intervine în favoarea lui contra urmăritorilor săi administrativi sau judecătorești. Abuzurile ce rezultă din această situație determină statul să interzică această practică din 360 înainte, dar acesta nu reușește să lupte cu eficacitate nici contra exceselor nici contra sistemului însuși, îndeosebi în Apus.

Dar acestea nu sînt, dacă putem să spunem așa, decît cadrele abstracte: realitatea vie este și mai întunecată.

Am semnalat deja că foametea se repetă; au fost la Roma și noi incendii foarte întinse în 217, în 262, în 293, cutremure de pămînt, epidemii ucigătoare, războaie necontenite. Politica agricolă vădește lipsa de programe: Augustus i-a îndemnat pe agricultori să cultive vița de vie; Domițian a dat o primă pentru smulgerea ei; Probus, Traian și, poate, și Marcus Aurelius au continuat jocul de pendulare. Politica comercială a mers
 de la liberalism la economia dirijată de stat:

Severii au controlat organizarea colegiilor profesionale, iar aceste colegii se vor transforma în secolul al IV-lea în oficii privilegiate și ereditare în scopul supravegherii economice și fiscale; sistemul vamal a văzut ridicîndu-se rata percepe-rilor de la 2,5% pentru intrare la 25% pentru ieșire, — dar unde erau adevăratele frontiere într-o lume necontenit supusă invaziilor?

Pentru a trăi și a-și supraviețui, Imperiul a practicat tot mai mult, începînd de la Antonini, un socialism de stat și o politică de alocații și de subvenții. Se poate spune, fără îndoială, că un popor care se distrează nu face revoluții și este sigur că poporul din orașe a fost „distrat", că n-a prea fost îndrumat spre muncă, ci spre jocuri, că a fost copleșit cu *congiaria*, cu grîu, vin, ulei, pîine, că a fost desfătat cu serbări, cu alaiuri, cu înjunghieri de gladiatori, de criminali, de fiare sălbatice și că principii și anturajul lor au uitat printre plăceri îndatoririle stării lor. La ce serveau legile privitoare la adulter, la celibat, la căsătoriile sterile, la incapacitatea juridică a femeilor de moravuri ușoare?

Pămînturile sînt părăsite: moartea, boala, curînd dezertarea socială a creștinilor, pe care îi vor urmări amenințările *Codurilor Theodosian* și *Iustinian* în 370, în 388 și în 396, fuga lucrătorilor, în pofida sancțiunilor și a zgardelor infamante care permiteau să fie regăsiți ca niște cîini rătăciți, goleau domeniile ... și sipetele strîngătorilor de dări. Și acești strîngători vor vedea chiar ridicîndu-se împotriva lor, și în Orient și în Occident, obstrucții și răzvrătiri cu concursul sclavilor înarmați, al soldaților *domestici* și, mai tîrziu încă, al isaurienilor [1]. Chiar și Pertinax interzisese moștenitorilor să aleagă pămînturile bune și să le lase în părăsire pe cele rele; el impusese *adlectio* — *epibolé* a grecilor —, adică adăugirea în loturile de vînzare, a unor pămîn-

[1] Locuitori ai Isauriei, regiune pe coasta Asiei Mici, în fața Ciprului': dintre aceștia se recruta adesea garda imperială de la Constantinopole (N. tr.).

turi bune la cele rele și repartiția proporțională a mesei fiscale între toți membrii colectivității locale. Constantin menține aceste dispoziții și decide să pună în sarcina mărginașilor întreținerea pămînturilor necultivate din *ager publicus*. Lumea devine atunci, potrivit cuvîntului lui C. Jullian [1], o „formidabilă fermă dată în parte", dar o fermă de țărani aproape funcționari nu este rentabilă. Așadar, ne imaginăm uriașele averi care se acumulează; se cunosc unele din ele, a căror enormitate ne lasă neîncrezători; sîntem încredințați de existența lor mai ales datorită mulțimii confiscărilor la care purced împărații unii după alții. Acest jaf de stat ne face să ghicim furia de a trăi, de a se îmbogăți, de a se bucura de plăceri care a pus stăpînire pe toate clasele, amestecate în atmosfera de nestatornicie a tronurilor, a armatelor, a invaziilor. Dar vedem, de asemenea, ridicîndu-se, din toate textele și din toate faptele, ca niște spectre dramatice, obsesiile mizeriei, ale foamei și ale morții.

Realitatea socială a sclaviei în Imperiul tîrziu

În josul scării sociale se adaugă și sclavii. Ce s-a întîmplat cu ei în vîltoare? Situația nu s-a schimbat odată cu venirea la putere a lui Augustus: războaiele continuă să arunce sclavi pe piață; cele ale lui Vespasian aduc 92 000 de evrei; cele ale lui Hadrian varsă mulțimi de robi pe piețele din Orient; Carus pare să fi capturat 20 000 de sarmați, dar apoi, sub Alexander Severus și sub Maximinus, cifrele sînt mai scăzute. Se pare că, în această privință, războiul nu mai „rentează", în timp ce odinioară, cînd sclavii erau atît de numeroși, mai întîi sub Nero, apoi sub Septimius Severus, se renunțase anume la ideea de a le da un veșmînt aparte, pentru ca nu cumva, recunoscîndu-se după această ținută, să nu dobîndească totodată conștiința forței lor. În schimb,

[1] Istoric francez (1859—1933), autor al *Istoriei Galiei* (N. tr.).

sporește tot mai mult comerțul cu copii părăsiți și, în 112, rescriptul lui Traian face o aluzie precisă la aceasta, în privința Bitiniei; mai multe papirusuri vorbesc despre atare lucru privitor la Egipt.

În secolul al III-lea, cifrele pomenite fac să varieze în proporții fantastice grupele de sclavi familiali: Proculus, în 280, ar fi înarmat, zice-se, 2 000 de sclavi pentru a pune mîna pe putere, în schimb împăratul Tacitus nu mai avea decît o sută de oameni de eliberat!

Exista, într-adevăr, o problemă a eliberării sclavilor. Legile *Fufia Caninia* și *Aelia Sentia* din 2 și din 4 e.n. au limitat vîrsta eliberării și procentul admis pentru fiecare testator: se urmărea restrîngerea amestecului între neamuri și grupe sociale și reducerea valorii moștenirilor. Edictele edililor curuli fixau, de asemenea, condițiile de vînzare a sclavilor importați, îndeosebi a celor din Siria și din Asia Mică, și impuneau vînzătorului o declarație sub jurămînt privitoare la constituția fizică și la aptitudinile sclavului. Rufus din Efes, medic din vremea lui Traian, compune chiar un tratat de medicină care expune, în această privință, bazele diagnosticelor probatorii. Prețurile, despre care avem ample informații, variază după epoci, regiuni, vîrste, aptitudini și sex: în 5 e.n. se plătesc 500 de drahme în ținutul sabin pentru un sclav mijlociu, dar 1 200 aiurea pentru unul bun; în 85—86, un copil mic prețuiește 3 000 drahme de aramă de Egipt, iar o fetiță de 8 ani 640 de drahme de argint, dar în 139 o copilă în vîrstă de 6 ani se vinde cu 205 denari, în 160 o cretană adultă cu 625, în timp ce la aceeași dată se putea cumpăra în Dacia un om adult de treizeci și cinci de ani pentru 325!

Studiul contractelor care îi leagă pune în lumină o mare grijă: în răsărit, ucenicia este supusă la reguli de garanție; durata concediilor, a vacanțelor și a absențelor pentru sărbători este precizată; decesele suspecte atrag după sine o anchetă medicală și judiciară. În apus, această

minuțiozitate este poate mai puțin mare și blîndețea regimului sclaviei — sau asprimea lui — pare să fi atîrnat mult mai mult de inima stăpînilor decît de canoanele legii. Totuși și aici, în același timp cu unele decizii ale lui Augustus ce limitează numărul de sclavi pe care un particular îi putea lega de persoana sa (Statilii aveau aproape 500), notăm o îmbunătățire a condițiilor de hrană și de întreținere; o îndulcire a regimului îngăduie sclavilor să se grupeze în colegii funerare pentru a asigura funeralii decente membrilor acestora, îi admite la serbări, la curse, la teatre, la băi și chiar la anumite manifestări municipale cu agape comunitare; o tăbliță de la Herculanum din epoca lui Vespasian arată chiar că un sclav a putut primi o donație de 1 000 de denari sub o formă legală, ceea ce atestă o ridicare a nivelului juridic a condiției servile față de epoca republicană.

Totuși, n-au lipsit nici acuzațiile împotriva unei atari promovări a sclavilor, sub cuvînt că ea a contribuit la slăbirea, ba chiar la declinul imperiului. Au fost scoase în evidență delațiunile lor interesate: unii vor, fără îndoială, să se treacă cu vederea că, mai tîrziu, împărații Tacitus, Constantin și Gratianus au pedepsit asemenea delațiuni făcute de sclavi. S-a semnalat destrăbălarea stăpînilor cu sclavele lor, dar se trece sub tăcere și că Hadrian a pedepsit vinderea de femei către patronii caselor de toleranță și că Aurelian a decretat că, în nici un caz, concubinele de origine servilă nu pot fi admise în societatea cuviincioasă. Neîndoios, cutare inscripții din Pompei dau mărturie despre anumite mîrșăvii, dar zidurile nu spun întotdeauna adevărul, mai ales în perioadă electorală.

Este oare perspectiva mai justă, cînd este colorată cu interpretări stoice sau creștine? Și aici se înfruntă teze contradictorii cu atît mai ușor, cu cît anchetele făcute nu sînt nici complete, nici senine.

Este exact că stoicismul și creștinismul au
 vorbit despre egalitatea oamenilor, dar calea era

pregătită de fapte. Scăderea numărului prizonierilor de război, sporirea eliberărilor de sclavi, creșterea muncii libere angajate și retribuite, convertirea sclavilor templelor păgîne în sclavi ai bisericilor creștine au întunecat aspectele cantitative și calitative ale problemei. Nu s-a ținut seama destul de faptul că evoluția generală a statutului economic și a celui social al grupurilor umane a estompat treptat limitele care îl separau pe omul liber de sclav și că socialismul statal și birocrația atașată de economia dirijată au apropiat păturile sociale, într-o supunere comună față de împărat și față de stat. Tranziția de la sistemul agrarian, întemeiat pe mica proprietate liberă și pe munca sclavului de pe moșie, la un colonat veritabil este o cauză cu mult mai puternică decît predicile ideologice sau filozofice.

Revolta lui Bulla, care a luat titlul de *Felix* al lui Sulla, către 206 sau 207 e.n. și care a stăpînit ținuturile rurale din Italia timp de doi ani, este semnificativă: „Plătiți întreținerea sclavilor voștri, îi făcu el pe romani să spună, dacă nu vreți să faceți din ei niște tîlhari". Nu este mai puțin interesant de relevat că, în 301, edictul lui Dioclețian asupra maximului nu cuprinde nici o indicație asupra prețului de vînzare a unui sclav, nici vreuna asupra diferenței simbriei de dat unui sclav, unui libert sau unui om liber, dar că distincția se referă doar la meserie, cărămidarul fiind plătit cel mai puțin. Cît despre legile lui Constantin — premergătoare censului din 327 și decretului de la 30 octombrie 332 —, ele nu au în vedere (prin restrîngerea vînzării sclavilor în aria fiecărei provincii și prin legarea colonilor de lotul deținut) decît considerații fiscale de apartenență la un pămînt și la o cadastrare dată și ele nu pot fi invocate, așa cum s-a făcut, spre a defini o schimbare a statutului personalului aflat în sclavie. Subjugarea fizică a sclavului din vremea Republicii față de stăpînul său, care îl putea condamna la galere, a fost extinsă în Imperiul tîrziu asupra omului liber, care este

supus cu aceeași rigoare, în profesiunea sau în funcția sa, la aceeași înjosire.

Dacă se vădesc în mod spontan unele îndulciri în diferite părți ale imperiului prin practici denumite îndeobște „legi vulgare", „folklaw" sau „Volksrecht", care statornicesc în datină și în jurisprudență uzanțele economiei locale, împărații nu contenesc să amintească, că ei nu pot admite aceste legi, care nu sînt romane, și nici chiar legi romane deformate sau degenerate: *constitutio Antoniniana* din 212 este confirmată de Diocleția și de Constantin, dar și printr-o *novella* a lui Maiorianus din 458.

Biserica și societatea

Echilibrul statului nu se poate menține fără respectarea sclaviei. O îmbunătățire avea să fie adusă de creștinism în secolele al IV-lea și al V-lea: la început, creștinii se învoiseră cu această stare, deoarece ea era o realitate socială, iar ei nu concepeau o alta. Dar cînd creștinismul trece de la starea unei existențe tolerate la starea superioară de religie oficială, el își schimbă pe nesimțite atitudinea morală, pentru că se lovește de probleme noi pentru el: eliberarea sclavilor este una dintre ele.

Manumissio in ecclesia, eliberarea în biserică, simplifică procedura; ea constă dintr-o declarație solemnă făcută în biserică de către stăpîn în prezența clerului și a credincioșilor, dar ea nu exclude, pentru cei care vor să le folosească, procedurile tradiționale, prin *vindicta*, prin scrisoare sau între prieteni. Dar aceste dezrobiri luau uneori aspecte noi: în 388, Arcadius și Honorius decid că nimeni — sclavi, datornici publici, curiali și locuitori supuși sarcinilor publice — nu va intra în cinul bisericesc spre a scăpa de îndatoririle lumești; în 399, sinodul de la Cartagina îi cere lui Honorius să le recunoască bisericilor creștine calitatea de azil pentru sclavii fugari, dintre care unii optau pentru starea călugărească; dar de la această dată și pînă la Iusti-

nian, patru acte ale împăraților decid și întăresc anularea acestei hotărîri milostive: statul nu trebuie lipsit de brațe de muncă. Nici biserica nu trebuie lipsită de ele; sfîntul Leon se plînge în 443 că niște proprietari, pentru a recupera bunurile pe care aceștia putuseră să le dobîndească, i-au îndemnat pe sclavii lor să intre în cinul bisericii; o constituție din 484 nu autorizează, de atunci, această intrare decît cu consimțămîntul stăpînilor.

Astfel, între Aristotel, care face din sclav un „instrument dotat cu un suflet", între stoicii, care consideră suferința drept un accident indiferent pentru seninătatea înțeleptului, și creștinii care vor să niveleze inegalitățile sociale în smerenie, este o evoluție vizibilă, dar discipolii lui Cristos se orientează nu atît spre suprimarea totală a sclaviei, cît spre o scădere a mizeriei și o îmblînzire a legilor.

Creștinismul merge totuși mai departe printr-o continuare îndrăzneață: dacă nu condamnă sclavia, ale cărei consemne de ascultare și de apartenență le reia cu o tonalitate specială („sclavul care este « chemat de Domnul » este un libert al Domnului"; la fel „omul liber care este « chemat » este un sclav al lui Cristos"), el afirmă, în fraternitatea universală, egalitatea universală: „Nu mai există nici grec nici evreu, nici circumcis nici necircumcis, nici barbar nici scit, nici sclav nici om liber, ci Cristos este totul în toți". Acest sentiment de fraternitate, această aspirație la egalitate se armonizau cu curentul social — și socializant — al civilizației contemporane în care, revenind sub forme diverse în cuvintele apostolilor și preoților săi, se răspîndea învățătura lui Cristos și se propaga morala evanghelică, însuflețită în ordinea socială de un fel de spirit anticapitalist. Multe texte dau dovezi despre asta: așa, de pildă, *Epistola sfîntului Iacob* către cele douăsprezece triburi din Diaspora: „La rîndul vostru, voi, bogaților!... Bogăția voastră a putrezit, veșmintele voastre sînt roase de molii, aurul și argintul vostru sînt

mîncate de rugină. Ați strîns comori în zilele voastre din urmă! Iată că strigă împotriva voastră simbria de care i-ați lipsit cu înșelăciune pe lucrătorii care v-au secerat ogoarele și strigătele secerătorilor au ajuns la urechile Domnului oștirilor. . ."; apoi *Păstorul* lui Hermas care predică încă în secolul al II-lea în același sens; apoi *Didache:* „Dacă sînteți părtași la bunurile nemuritoare, cu atît mai mult trebuie să fiți și la cele pieritoare!"; apoi Tertullian preamărind punerea în comun a bunurilor; apoi sfîntul Ambrosius fulgerînd împotriva monopolului pămînturilor, în timp ce „pămîntul a fost creat pentru toți" și pornind un curent de gîndire care, prin Rufinus și decretul lui Gratianus, va stigmatiza ceea ce s-a numit „ilegitimitatea însușirii originare a bunurilor"; apoi sfîntul Vasile (cel Mare), urmărind cu omiliile sale egoismele, surzenia sufletelor la chemarea săracilor, nerecunoașterea funcției sociale a bogăției, apoi Clemens din Alexandria și Ion Gură de Aur care merg pînă la a cere lepădarea totală de averi și însușirea lor colectivă într-un fel de frenezie a umilinței, în care implicațiile juridice ale unei societăți civilizate și organizate se pierd cu totul. . .

Dar trebuie, de asemenea, spus că între această biserică primitivă și cea din evul mediu este o mare distanță. Pentru moment, acest creștinism este speculativ; el nu-și pune problema unei răsturnări a structurilor sociale și politice; el predică doar lepădarea de sine individuală, lealitatea în tranzacții, supunerea față de autoritatea politică și judecătorească, dacă aceasta este în concordanță cu morala Domnului: „Omule, cine m-a statornicit spre a vă judeca și spre a face împărțelile voastre?" spune Cristos, care a proclamat de asemenea: „Dați Cezarului ce este al Cezarului. . ."

Nu era însă vorba să se promoveze o comunitate care să meargă de la bunuri pînă la femei, ca aceea a lui Platon. Sfîntul Augustin, sfîntul Epifan, sfîntul Chiril condamnă sectele comu-
 nizante din vremea lor și nu admit decît comu-

nitatea monastică voluntară, deci meritorie; ei fac din bogăție și din proprietate o funcție socială și *Codul lui Iustinian* va purta urmele învățăturilor lor. Stoicismul rămînea pe pămînt; creștinii îl depășesc; ei leagă ființele prin sentiment și prin conștiința limpede a unei comunități de origine, de viață și de soartă.

În sfîrșit, în această societate aspră pentru trupuri și severă pentru suflete, dacă acești creștini „acceptă" suferința, ei nu fac niciodată elogiul *otium*-ului și al inacțiunii „liberale" în care nu văd, prin concesie, decît o rînduire a vieții pămînțești; pentru ei *otium*-ul trebuie să fie o asceză și o pășire către contemplarea divină. Toate mesajele apostolului Pavel sînt orientate în această direcție; ele subordonează unei activități laborioase chiar și dreptul la hrană: „Dacă cineva refuză să muncească, nici să nu mănînce".

Această punere în valoare a muncii de către creștini concordă atunci în chip tainic cu orientarea statului, care impune remunerarea muncii particulare, îl autorizează pe fiul de familie să dispună de peculiul său, legiferează privitor la accidentele de muncă, la asociațiile dintre muncă și capital și face din promovarea funcționarilor, oricare ar fi slăbiciunile lor, armătura administrației sale.

În secolul al VI-lea, în dezvoltarea dureroasă a acestei societăți noi, avea să răsune glasul unui propovăduitor ca sfîntul Benedict, comentînd astfel rînduiala călugărilor săi: „Trîndăvia este dușmana sufletului". *Ora et labora*, „Roagă-te și muncește"... Marile familii de la Roma îi trimit copiii lor; în munții de la Subiacum el întemeiază douăsprezece mînăstiri, apoi o clădește pe cea de la Monte Cassino și acest sabin regăsește astfel la capătul din urmă al latinității militante, dar sporindu-le, preceptele compatriotului său din vremurile vechi, ale acelui Cato care, neînfricat, făcuse tot din muncă regula de aur a filozofiei sale.

Astfel se naște o societate nouă: biserica, despre care am vorbit adineaori. Ea n-a fost la

început decît o adunare de credincioși împărțită în mici grupuri obscure, lovite de persecuții, înviorate de martirii; străine oarecum Imperiului, dar organizate treptat în felul societății civile într-o structură pe care conciliul de la Niceea a generalizat-o. Această societate creștină dobîndește personalitate juridică și tinde să recuze autoritatea judecătorului laic asupra clericilor și asupra credincioșilor. Pe nesimțite, în pofida rezistenței statului care se formulează în textele *Codului Theodosian*, biserica va încerca să facă să se substituie pentru membrii săi sancțiunea de penitență în locul sancțiunii penale și să obțină recunoașterea drepturilor sale în materie civilă, a arbitrajelor sale prezbiteriale, a organizării tribunalelor sale, toate acestea fiind măsuri care aveau să facă mai tîrziu din judecătorul ecleziastic un nou pretor. Dreptul, care „se născuse în domeniul sacrului", primea astfel, într-o orientare nouă de respiritualizare, o valoare sacrală care va îngădui indirect societății civile să supraviețuiască invaziilor. În timp ce conciliile din Orient se pierd în dispute teologice, conciliile din Occident, mai realiste, mai atente la „cele pămîntești", se îngrijesc să organizeze bogăția și să o pună în propriul lor serviciu și în cel al societății; ele încearcă să îmbunătățească situația bolnavilor, a deținuților, a călătorilor, a lucrătorilor, a șomerilor, a împrumutătorilor, a desțelenitorilor, a celor din învățămînt, printr-o conversiune fiscală. Ele organizează ceea ce s-a numit pe bună dreptate, cu gîndul la milostenii, la daruri, la legate, la împrumuturi fără dobîndă (dobînda este interzisă clericilor prin sinodul de la Arles din 314 și prin conciliul din Niceea din 325), „rentabilitatea gratuitului".

Dar nu totul era „gratuit". Oamenii bisericii nu se dezinteresau de bunurile pămîntești: pentru cult, pentru cler, pentru operele de binefacere le trebuiau mereu și mereu alți bani. Biserica primește daruri și, începînd din 321, legate, cel puțin din partea bărbaților, căci Valentinianus I avea să interzică femeilor să instituie biserica

drept legatar: abuzurile erau prea vădite. Biserica deveni la rîndul ei, ca și împăratul, proprietara unor imense bogății, asupra cărora statul nu renunța, de altfel, să-și valorifice drepturile, și s-au văzut ivindu-se curînd, la fel cu „apărătorii cetății", niște „apărători ai bisericii" pentru a o proteja împotriva exigențelor imperiale. Ne putem însă întreba dacă administrarea acestor bunuri n-a suferit, cînd din cauza indiferenței celor care le dețineau și nu le făceau să fructifice, cînd din pricina vicleniilor prin care încercau să se sustragă dărilor pretinse de stat.

În păgînism existau temple, thiasuri, confrerii, amfictionii, colegii, asociații multiple; aici există abații și noua stare a călugăriei. Nouă prin tonalitatea sa; căci, îndeosebi în Orient, nu erau necunoscuți monahii, oamenii „singuri", care cerșeau. În Imperiul tîrziu, acești rătăcitori sînt la început oameni care au fugit de exigențele societății; asociali, poate, refractari și disidenți în cea mai mare parte, ei au fost reluați sub control spre a fi îndreptați către muncă, spre o societate militantă, ca ostași ai unei noi milități. Dar nu toți se află în aceeași situație: unii sînt eremiții, anahoreții din deșertul de la sud-est de Delta Nilului sau din Valea Nitria, de la apus de fluviu; alții sînt cenobiții care trăiesc în comunități la apus de Teba egipteană; alții sînt cei care, cățărați pe columne, duc o viață de asceți aparte pe meleagurile Antiohiei; alții sînt, în sfîrșit, cei care — în mînăstirile din Palestina, din Asia Mică, din Occident și din Africa — luptă pentru credință prin rugăciunile lor, prin acțiunile lor milostive, și uneori chiar și prin violență.

Acești oameni erau adesea de condiție umilă; erau și unii burghezi, ba și unii nobili, cîștigați de noul crez și porniți, în vîltorile separatismelor religioase, spre cucerirea sufletelor păgînilor, a acelor *pagani* care, legați de glia lor, de colțul lor de țară, de zeii *pagus*-ului [1] lor, nu mărturiseau religia lui Cristos.

---

[1] „Satului" (în latină în text) (N. tr.).

Societatea eclesiastică își are capii ei, episcopii, care sînt „aclamați" de poporul credincioșilor și sfințiți de unul din egalii lor, uneori nu fără confruntări, ba chiar violente, ca la alegerea de la Roma a lui Damasus, în 366. Chiar la început, nu pare să se poată vorbi de o „carieră" eclesiastică și de o urcare din treaptă în treaptă: criteriul alegerii îl forma adesea puterea exemplului moral. Dar, treptat, această societate se organizează. Conciliile și sinoadele clădesc, trecînd prin certuri, temeliile catolicității: concilii regionale pentru chestiunile mai mărunte, concilii ecumenice pentru afacerile capitale, cele de la Niceea din 325, de la Constantinopole din 381, de la Efes din 431, de la Chalcedon din 451.

Deasupra episcopilor locali, mitropolitul este episcopul capitalei de provincie, potrivit hotărîrilor conciliului de la Niceea; unii au primit numele de exarh în Orient sau de patriarh, cînd orașul lor de reședință era deosebit de însemnat.

În sfîrșit, în afara episcopilor de la Alexandria, Antiohia, Efes, Cezareea Capadociei și Milano, care aveau o influență deosebită, episcopul de la Constantinopole și cel de la Roma ocupau respectiv rangul al doilea și rangul întîi pentru motive lesne de înțeles: Constantinopolul era capitala lui Constantin; Roma primise și adăpostea mormintele sfîntului Petru și sfîntului Pavel. Intîietatea episcopului de la Roma — papa, cum s-au obișnuit să-l numească — nu a fost dobîndită fără lupte împotriva pretențiilor Constantinopolului și chiar ale Africii. Fără să se poată fixa date sigure, se poate crede că strălucirea sfîntului Leon (440—461) a contribuit mult la ajungerea Romei la o superioritate incontestabilă, dacă nu și necontestată. În momentul în care imperiul de Apus se prăbușește, puterea papală nu este recunoscută peste tot: va fi nevoie de luptele îndelungate din evul mediu pentru a se ajunge la o situație mai limpede.

Iar destinul societății antice imperiale? Destinul
109 bunurilor pămîntești? O aventură îndelungată și

aspră. Cea a gliei, lucrată de brațele oamenilor, cea a oamenilor cu poftele, pasiunile și josniciile lor, cu slăbiciunile mijloacelor, ale tehnicilor și ale meșteșugurilor lor — precum și cu convulsiile economiei, cu sîngele vărsat în războaie, cu mizeria și cu moartea ce decurg din ele. Dar și, pentru cei care năzuiesc să se desprindă de aceste bunuri pămîntești, alte perspective, alte realități, o nădejde . . . și o lumină. Lumina va tremura însă nu numai o dată. Dar de aici înainte este vorba de o altă istorie.

Capitolul 3

IMPERIUL ȘI BUNURILE SPIRITULUI

I: LITERATURA

De la nașterea sa, Imperiul avea anumite puncte tari și anumite puncte slabe. Ca să dăinuiască, el nu trebuia să-și asigure doar puterea militară, ci trebuia să cîștige și inimile. Ca în a doua zi de după orice mari răsturnări politice, coexistau entuziasme și dezamăgiri, nădejdi și uri ascunse. „Un stăpîn nou este întotdeauna aspru", spunea Eschil: Augustus se străduiește s-o dezmintă, dar trebuie calculate măsurile pentru a reuși și pentru a-i dezarma pe învinși și pe nemulțumiți. Nu este un lucru ușor: ranchiuna întărîtată a unui democrat dezamăgit nu-și are pe potrivă decît tirania lui, cînd este la putere.

1. PROPAGANDA

Atunci, a trebuit să fie pusă la cale o propagandă eficientă în vederea ralierii maselor.

S-au organizat serbări, ceremonii onorifice, slujbe religioase. S-a făcut propagandă prin monede, dar și prin intermediul literaturii. Încă sub Republică se difuzaseră, grație efigiilor monetare, legende și credințe referitoare la familia emițătorului monedei. Portretele de strămoși apăruseră pe monede către sfîrșitul secolului I î.e.n.: C. Caelius Caldus în 54; Q. Pompeius Rufus în 53; Sulla, L. Brutus, Servilius Ahala

pe monedele lui M. Brutus; A. Postumus Albinus pe cele ale lui D. Brutus în 40; Marcellus pe cele ale lui Lentulus Marcellinus și unul din strămoșii săi pe cele ale lui C. Antius Restio. Aceasta despre cei morți: dar apar și chipurile unor oameni vii: Cezar pe monedele lui Hirtius; Antoniu, Brutus, Octavia pe propriile lor monede, cu transfigurări — ca Antoniu și Octavia în postura lui Neptun și a soției sale, sau Sex. Pompeius ca fiu al lui Neptun, sau Netun și Leuconoe ca străbuni ai lui Plautius Hypsaeus. Dar s-au văzut și simboluri concrete sau abstracte: scaunul curul, carul de triumf, *aplustra*, cornul abundenței, precum și *Libertas*, invocată de democrații din epoca lui Sulla sau de republicanii anticezarieni. Sînt, în sfîrșit, simbolurile divine, de o extremă importanță: cînd republicanii din 49 și din 43 aleg imaginea „Fortunei poporului roman", ei înțeleg să se opună propagandei care emite monede cu tipul Fortunei personale sub chezășia lui *Venus Genitrix;* cînd democrații din epoca Gracchilor introduc tipul cu *Genius populi Romani*, ei protestează contra unei interpretări care tinde să facă din senat o entitate separată, și nu un organism subordonat poporului, și care vrea să supună destinele Romei *Genius*-ului unui singur om. Dar este anevoios să înoți contra curentului: Venus este cea care învinge odată cu Sulla — *Venus Felix* și *Venus Victrix* — cu Marii, cu Lucullus, cu Pompei, cu Cezar, cu Augustus. Pe lîngă Venus, se găsește *Amor*, fiul ei, dublul corn al abundenței, globul cosmic; apar și Apolo, Iupiter Veiovis și din nou *Amor*, un Amor care, pe monedele lui Iulius Burso, frînge trăsnetul lui Iupiter pe genunchiul său și deschide astfel calea — potrivit prezicerilor pe care le evocă Vergiliu — domniei dragostei, a rodniciei și a păcii, ca un *incrementum Iouis* — de pildă acea „creștere" a lui Iupiter pe care un medalion al lui Antoninus cu legenda IOVI CRESCENTI o va vesti mai tîrziu, la începutul „secolului de aur", pe care acest împărat îl prefigurează.

Vasul sacrificatorului, cîrja augurului, ghirlandele triumfale înconjură chipul emițătorului monedei — Pompei, Cezar, Augustus — pentru a semnifica legăturile sacerdotale ale celui căruia îi face pereche imaginea divinității protectoare individuale. Multe alte detalii, ca simbolica lui Romulus întemeietorul (il. 11), pe care A. Alföldi a relevat-o cu sîrguință în studii pătrunzătoare, ar confirma aceste vederi. Ele ar permite să se justifice și mai răspicat atenția ce trebuie dată acestor monede de tip mixt, care țin de moneda propriu-zisă, de medalia comemorativă și de medalia pioasă și care servesc și la propaganda politică și la cea mistică.

Împrejurul acestor monede, niște legende vin să sublinieze rolul împăratului, ale cărui titulaturi sînt reamintite: Vespasian este *adsertor libertatis* [1], Hadrian este *restitutor* [2] al regiunilor imperiului pe care le-a vizitat, sau *locupletator orbis terrarum* [3]; Antoninus Pius este *ampliator ciuium* [4], Commodus este *auctor pietatis* [5]; Severus și Caracalla sînt *fundatores pacis* [6] Aurelian este *pacator Orientis* [7]; mai tîrziu, Constantin va primi un nu măr impunător de elogii: *optimus princeps — maximus triumphator — princeps prouidentissimus — uictor omnium gentium — liberator rector orbis — liberator recuperator urbis suae — restitutor libertatis — uictoriosus semper — debellator genium barbararum* [8]. Iar elogiile și recunoștința circulă laolaltă cu monedele.

---

[1] „Dezrobitorul libertății" (în latină în text) (N. tr.).

[2] „Mîntuitor" (în latină în text) (N. tr.).

[3] „Îmbogățitorul pămîntului" (în latină în text) (N. tr.).

[4] „Cel ce dă prosperitate cetățenilor" (în latină în text) (N. tr.).

[5] „Chezașul, apărătorul pietății" (în latină în text) (N. tr.).

[6] „Întemeietorii păcii" (în latină în text) (N. tr.).

[7] „Pacificatorul Orientului" (în latină în text) (N. tr.).

[8] „Cel mai bun principe — cel mai mare triumfător — principe foarte prevăzător — biruitorul tuturor neamurilor — cîrmuitorul liberator al lumii — liberatorul redobînditor al orașului său — restabilitorul libertății — întotdeauna biruitor — învingătorul neamurilor barbare" (în latină în text) (N. tr.).

Propaganda găsea și în literatură un ajutor apreciabil. Aceasta era, fără îndoială, o cale mai puțin largă, deoarece răspîndirea literaturii era limitată, dar scriitorii erau apropiați de oamenii de la putere și de cercurile de acțiune.

Nu era o noutate faptul de a folosi literatura în acest scop: se știe cum își compunea Cezar *Comentariile* și cum găsea Pompei un lingușitor în Theophanos din Mytilene. Augustus își pleca o ureche binevoitoare la lecturile de poeme și de istorisiri, de discursuri și de dialoguri și nu accepta despre el însuși decît lucrări serioase compuse de cei mai mari scriitori. Anturajul său se putea mulțumi cu *minores*, Messalla cu Tibul, și Piso cu un versificator din Tessalonic. Lui însă îi trebuiau Varius, care îi cîntă principatul, Cornelius Severus care proslăvește războiul din Sicilia contra lui Sex. Pompeius, Camerinus și Largus care se inspiră din legendele troiene, Pedo care tratează despre Germanicus, dar, pe lîngă aceștia și încă alții, îi conveneau îndeosebi Horațiu, Vergiliu, Properțiu și Ovidiu.

Horațiu

Horațiu? Ar fi banal să analizăm rolul său pe lîngă împărat, după ce a părăsit tabăra lui Brutus. Am studiat în altă parte rolul pe care-l atribuie poeților și ideea pe care și-o face despre misiunea sa: se găsesc în versurile sale aluzii la predestinarea poetului, la contactul mistic cu divinitatea, la exaltarea harului inspirator; el evocă moartea Cleopatrei, dedicarea templului lui Apolo, întoarcerea lui Mecena, a lui Numida și a lui Pompeius Varus; compune mai multe epinicii, dar celebrează mai ales pacea: o roagă pe zeița Fortuna să îndepărteze războiul și cortegiul său, pe Apolo să alunge foametea și ciuma. Dar nimic nu seamănă cu o atitudine parenetică în politică și el nu

se apucă să-l sfătuiască pe Augustus. Dacă revendică pentru poet dreptul de a-i învăța pe tineri rugăciunile ce trebuie înălțate zeilor și îndeosebi lui Apolo, el răspunde prin această cinstire apolinică intențiilor împăratului, dar nimic nu dovedește că aici se află ceva mai mult decît o simplă răsfrîngere a misticii imperiale. El afirmă îndeosebi că bogăția superioară a popoarelor vine de la operele spirituale și că gloria eroilor supraviețuiește grație poemelor, mai durabile decît bronzul. Există, deci, după credința lui, o funcție publică a literaturii, mai cu seamă a poeziei. Principiile sale sînt limpezi: a căuta forma cea mai adecvată, cea mai elaborată, cea mai demnă de un popor suveran; a găsi independența care, prin renunțarea la bogății și onoruri, sporește demnitatea poetului și indică distanța ce desparte pe un roman de un scriitor de curte elenistic; a nu-i imita pe greci decît cu rezervă, ca pentru a-și lua zborul, dar a fi latin; a privi spre viitor și a nu zăbovi cu încăpățînare într-o admirație convențională a trecutului.

Acest ultim principiu, care i se adresează chiar lui Augustus, este de cea mai mare importanță: nu că ar trebui interpretat ca o critică a celor care predică întoarcerea la origini, ci pentru că este un mesaj de credință în destinul Romei, un îndemn de a se ridica deasupra considerațiilor materiale, o chemare la o civilizație și la o demnitate superioare. Acest refuz al vulgarității este unul din fermenții clasicismului; acest simț al lui *decorum* [1] stăpînește sensibilitatea, inteligența, gustul, morala. El dorește revenirea lui *Fides* [2], a lui *Pax* [3], a lui *Honos* [4], a lui *Pudor* [5] și a lui *Virtus* [6]; el recheamă frumusețea și cultura.

---

[1] „Cuviința" (în latină în text) (N. tr.).
[2] „Credința" (în latină în text) (N. tr.).
[3] „Pacea" (în latină în text) (N. tr.).
[4] „Cinstirea" (în latină în text) (N. tr.).
[5] „Rușinea" (în latină în text) (N. tr.).
[6] „Virtutea" (în latină în text) (N. tr.).

Această cultură este o adevărată regalitate: ea nu este o formă de ascultare față de o filozofie epicureică sau stoică, ci față de o estetică a vieții, o estetică „modernă", deschisă marilor gîndiri și vastelor speranțe, care trebuie să facă din om o ființă superioară și din roman stăpînul lumii.

Vergiliu

Vergiliu este un provincial și un rural; familia sa a suferit de urmările războaielor civile și este de înțeles ca el să fi suspinat după pace. *Bucolicele* sale, în care se poate întrezări imitarea alexandrinilor, evocă priveliștile cîmpenești și amurgurile lor pașnice, dragostele păstorești și grațiile unei Arcadii transpuse în Italia; ele respiră și fericirea unei păci regăsite, ba mai mult, recucerite prin fapta binefăcătoare a unui zeu, în care orice cititor îl recunoaște pe Octavian, dăruit cu o prosperitate crescîndă, a cărei icoană o oferă ochilor țăranului marele Oraș. Dar ele reprezintă, de asemenea, prin cea de a IV-a eclogă, de atîtea ori comentată, un mesaj de speranță, nădejdea pe care o pui într-o epocă, în care așteptatul copil-minune, dacă va trăi, va putea răspunde, poate, dorințelor celor ce-l înconjură, pentru că vremea însăși — independent de consulul care o înscrie în cronologie sau din pricina lui, independent și de copil — se deschide spre o epocă de aur regăsită și pregătește calea unei generații prielnice. Astfel, în opozițiile dintre celelalte vîrste și vîrsta de aur, perspectivele istoriei și cele ale credinței se îmbină. Iar copilul? S-au propus mai multe nume: dar contează mai puțin numele decît speranța însăși cu care este el contemporan. Ea este cea care exprimă dinamismul mistic al romanilor din acea vreme, mai curînd decît visările interpretate ale unor filozofi nedefiniți, partizani ai unei întoarceri ciclice a vîrstelor — ba și decît profețiile orientale răspîndite

de „magi" — și care grupează într-un mănunchi simplele aspirații umane spre fericire, năzuințele naționale și un fel de profetism cosmic, în care evul mediu credea, mai pe urmă, că găsește un ecou al mesianismului și al misterului Întrupării și al Mîntuirii: „Dacă mai rămîne vreo urmă din vechea noastră crimă, ștergerea ei va libera pămînturile de temerile lor necontenite", spune Vergiliu, iar Horațiu răspunde ca un ecou: „Este deci adevărat: destine amare îi urmăresc pe romani și sacrilegiul uciderii unui frate, din ziua în care a curs pe pămînt spre blestemul nepoților săi, sîngele lui Remus nevinovat". Remus și Romulus = Abel și Cain: cărturarii din evul mediu puteau face lesne această comparație: veșnica neliniște a oamenilor, al căror chin îl analizează Cicero însuși în tratatul său *Despre îndatoriri* [1], are nevoie de aceste reveniri la conștiință, de această odihnă, de această înălțare.

Iată acum fratricidul lui Romulus, care nu fusese evocat niciodată la Roma înainte de această epocă, sau care nu fusese pomenit decît în chip cu totul pozitiv, ba chiar pozitivist, și care nu fusese simțit ca o crimă; iată fratricidele din războaiele civile, a căror oroare pătrunde treptat în conștiința romanilor, nu numai pentru că ele distrug cămine și familii, cetăți întregi și însuși statul, ci pentru că sînt nelegiuite și cheamă asupra lor pedepse divine; uciderea lui Cezar . . . Toată oda a treia din cartea I a lui Horațiu cheamă un răzbunător și, mai ales, un purificator. Pe cine? Pe Apolo? Pe Venus? Pe Marte? — Mercur va fi acela; va fi și Octavian, iar Vergiliu, în *Eneida*, afirmă la rîndul său prin gura lui Iupiter că „Quirinus va împărți dreptatea împreună cu fratele său Remus", în împăcare, în iertare și în pace.

În anul 17, o nouă ordine seculară avea să înceapă. Viitorul era al lui Octavian, al Romei și al zeilor. Ce gîndea Vergiliu despre aceasta?

---

[1] *De officiis*, după numele său latin (N. tr.).

Georgicele, care rivalizează cu Hesiod, cuprind pasaje didactice, expuneri descriptive, digresiuni mitologice; dar în ele se inserează și versuri privitoare la miracolele ce anunță moartea lui Cezar și la vestirea templului pe care Vergiliu visează să i-l ridice lui Augustus, cu o statuie, cu preoți și jocuri, căci Augustus este un om providențial care, după exemplul celor despre care vorbește *Visul lui Scipio*, își are locul în regiunile cerești unde răsună muzica sferelor. Deja, noul stăpîn al Romei este divinizat. Dar și Pămîntul — *Tellus* — , mereu recunoscut ca divin, primește un nou tribut de venerație. „Justiția părăsind pămîntul a lăsat ultima urmă a pașilor ei printre țărani". *Iustissima Tellus* din *Georgice*, *Iustitia uirgo* din *Bucolice:* legătura este certă; vîrsta de aur, care a fost cît pe ce să vadă Justiția plecînd departe de muritori, durează la țară în împărăția celor drepți sau a celor care sînt foarte aproape să fie astfel, departe de discordiile înarmate, pe pămîntul lui Saturn. Elogiu al păcii, elogiu al muncii, elogiu al celui care le-a redat oamenilor, toate acestea se găsesc la temelia poemului, un poem care proclamă, de la primele versuri, cu un simț cu totul roman al asprimii trudei și al necesității cuceririi: „Tatăl însuși a vrut să nu fie lesnicioasă calea spre cultură".

„Tată" pizmaș, ca Zeus al lui Hesiod? Nu, firește. Civilizația a cărei naștere Lucrețiu o atribuia omului singur, munca pe care grecii o înfățișau drept o osîndă sînt pentru Vergiliu opera și darul lui *Pater omnipotens* [1]. Astfel se prezintă afirmarea unui Zeu-Providență, a cărui statornică prezență Vergiliu o va dezvălui, așa cum o simte. Și cînd, spre sfîrșitul cîntului II, Vergiliu evocă beatitudinile omenești, el îi opune lui *felix uir* [2] care a putut cunoaște rațiunile lucrurilor, pe *fortunatus uir* [3] care îi cunoaște pe zeii cîmpenești și care își extrage din viața cea

[1] „Părintele atotputernic" (în latină în text) (N. tr.).
[2] „Bărbatul fericit" (în latină în text) (N. tr.).
[3] „Bărbatul norocos" (în latină în text) (N. tr.).

simplă elementele fericirii sale. Această fericire este un răspuns ironic la pretențiile lui Lucrețiu la *ataraxie;* este o fericire a inimilor simple, a inimilor curate, pe care nu le ispitesc nici mărirele, nici banii, nici gloria. Legînd aceste efuziuni de restul poemului, de lungile elogii aduse Italiei, de urările și mulțumirile ce-l privesc pe Octavian, este ușor de văzut că tămîierea urcă întîi spre Octavian înainte de a se ridica spre cer, pentru că el a restabilit, odată cu pacea, credința în muncă și simțul virtuții, după felul roman.

A nu pune în lumină ceea ce este roman și patriotic în aceste versuri înseamnă a avea o perspectivă trunchiată. Această „cerință" patriotică este comună epocii: ea este o formă a datoriei civice și a mîndriei naționale. Prin pămîntul ei, prin produsele ei, prin oamenii ei, prin lucrările lor, prin orașele lor, prin totalitatea bogățiilor ei — glăsuiește Vergiliu sus și tare —, Italia întrece totul. Dintre toți fiii ei, Cezar — adică Octavianus Augustus — este cel mai mare și astfel, în succesiunea vremurilor, de la sabini la etrusci și de la etrusci pînă în zilele noastre, Roma a crescut întru frumusețe:

Scilicet et rerum facta est pulcherrima Roma
Septemque una sibi muro circumdedit arces [1].

Eneida avea să îngăduie poetului nostru să se dezvăluie și mai deplin: vestirile din *Bucolice*, făgăduințele din *Georgice* se vor înfăptui cu această epopee care va arăta rolul destinului în istoria Romei și rolul lui Augustus în istoria lumii.

De la Troia la Roma — un erou și soarta sa. Întîmplări într-o ordine voită. O construcție care demonstrează predestinarea Romei. În călătoriile lui Eneas, întîlnirea unei femei — și a unui oraș, a unei civilizații și a unei speranțe —,

[1] „Astfel și Roma a ajuns cea mai frumoasă de pe lume și și-a încins laolaltă cu ziduri cele șapte cetăți ale sale" (*Georg.* II, 534—535) (Traducerea noastră, N. tr.)

dar Dido este părăsită și s-a produs ruptura între Cartagina și viitorul pe care-l reprezintă Eneas: Roma. Regina a rostit niște vorbe neînduplecate: „Între popoarele noastre să nu fie nici dragoste, nici alianță". La sosirea în Italia, în șirul evenimentelor — înainte de nașterea Romei — totul este prefigurat: mai mult de o sută de nume proprii, evocînd oameni și locuri, se înglobează în urzeala epopeii, făcînd să răsară din gesta romană un bărbat, o femeie, un zeu, sau îndreptîndu-le pașii spre o cîmpie, o colină, o poziție întărită, un fluviu, o pădure, un lac, o mare, din care istoria viitoare va face un loc sacru al gloriei naționale. Predestinarea locurilor, prefigurarea eroilor, profetizarea timpurilor, toate se includ în țesătura cîntului epic și a incantației sale. Apocalipsul lui Anchise din cartea a VI-a și imaginile scutului din cîntul al VIII-lea duc pînă la ceasurile imperiale: Eneas cu scutul său va lupta cu dușmanul la adăpostul gloriei Romei gravate în metal, unde centrul reprezintă Actium, iar cîmpul dimprejur o ilustrare eclectică și simbolică a legendelor regale și a evenimentelor republicane; Eneas în infern văzuse deja profilîndu-se fastele vieții romane și alaiul celor care au făcut-o și o vor face mare: în centrul scutului, Actium; la capătul alaiului, Augustus.

Dar Augustus însuși nu este un sfîrșit: el vestește zile care urmează a fi și mai glorioase. Doar Oceanul îi va mărgini imperiul, iar aștrii faima, dar această profeție războinică se preschimbă mai tîrziu într-o „bună vestire" pacifică, într-o strălucitoare speranță.

Astfel, în spațiu și în timp, se vestesc un infinit și un etern. Un infinit și un etern romani. Problema cauzelor supremației Romei a sfîrșit prin a preocupa spiritele cultivate. Încă din secolul al II-lea î.e.n., anticii explicaseră o astfel de ascensiune prin intervenția zeilor și aceasta nu era în ochii lor o explicație în disperare de cauză sau o justificare prea ușuratică: era un crez. Zeii o voiseră și Vergiliu nu exprimă o părere personală, cînd scrie făcîndu-l pe Iupiter să

intervină: „Eu nu pun o limită nici puterii romanilor nici duratei lor". Dominația Romei este „justă"; hotărîrea zeilor a statornicit soarta lumii. *Gesta deorum per Romanos* [1].

Aventurile lui Eneas erau fără îndoială cunoscute și ajunseseră în Italia de multă vreme. Ctesias și Timaios dăduseră, mult timp după Homer, o istorisire aparte, împodobind-o cu peripeții; Naevius, Ennius, Cato, Cassius Hemina, Varro organizaseră legenda la rîndul lor, dar *Eneida* îi dă lui Eneas o valoare morală și o semnificație simbolică: a sa *pietas*, adică respectul datoriei, este, înainte de toate, și îndeplinirea totală a unui destin. Și, în gesta lui Eneas, triumful final al Troiei, retrăind în Roma, în urma triumfului lui Eneas, este o revanșă asupra Greciei, victorioasă odinioară. Precăderea rolului lui Apolo, divinitate panelenică, este o echivalare a romanilor cu grecii și prin urmare o spulberare a pretinsei superiorități pe care aceștia ar putea-o invoca. Rezistența lui Eneas față de Dido, replică la aventura Cleopatrei, permitea comparații simbolice în avantajul eroului național care nu se lăsa doborît acolo unde un Antoniu cedase. În sfîrșit, venirea lui Eneas în Apus, stabilirea lui în Italia, statornicia descendenților săi în spița neamului lor se alăturau unor idei difuze potrivit cărora salvatorul Romei avea să vină din Răsărit.

Istoria și Titus Livius

Demnitatea Romei: este ea supremația morală a Italiei și a Occidentului? Titus Livius nu o va contrazice: „voi fi fericit să fi contribuit [prin această istorie] la reamintirea marilor fapte

[1] „Faptele zeilor prin mijlocirea romanilor": parafrază care face aluzie la compilația istorică *Gesta Dei per Francos* (ed. J. Bongarsius, Hanovra, 1611), care prezintă istoria medie a Europei în perspectiva supremației predestinate a francilor (N. tr.).

ale celui mai de vază popor al lumii". Unii au vrut să facă din el un raționalist, ba chiar un liber cugetător; este o imprudență, căci dacă el afirmă că legendele străvechi ale Romei nu sînt întemeiate pe documente autentice și că nu are intenția să le garanteze, el adaugă îndată: „nici să le dezmintă", și urmează: „de altfel, dacă se cuvine cumva să i se recunoască vreunei națiuni dreptul de a-și sanctifica originea și de a o da, ca făptuitori, pe seama zeilor, gloria militară a Romei este destul de mare pentru ca, atunci cînd și-l atribuie ca părinte al său și al întemeietorului ei pe zeul Marte, mai degrabă decît pe oricare altul, neamurile omenești să accepte această pretenție cu tot același suflet împăcat cu care îi acceptă autoritatea" [1]. Atît de mare este superioritatea Romei. Dar se cuvine să i se precizeze conturul: pretinsa necredință în zei a lui Titus Livius, pe care o semnalam mai sus, nu acceptă decît anevoie impietatea. „Indiferența religioasă *(neglegentia deum)* care domnește în epoca noastră, spune el, nu apăruse încă; ei nu se foloseau de subtilități pentru a găsi aranjamente personale cu jurămîntul sau cu legea, ci preferau să-și potrivească faptele după ele". În mai multe locuri din istoria sa, el vădește o netă opoziție față de epicureism și chiar și de academism, „o doctrină care disprețuiește pe zei". Dacă respectul față de zei este respectul lui *fas* [2], respectul îndatoririlor față de stat este respectul lui *ius*. *Ius* și *fas* constituie cu siguranță cele două aspecte ale lui *pietas*, dar, la Titus Livius, povestirile despre întîmplările cele mai vechi ale Romei — istoria lui Coriolan, a Virginiei, a lui Camillus, a lui Decius Mus — pun accentul pe necesitatea de a asculta de legile umane mai mult decît insistă asupra obligației de a asculta de zei. *Sic placitum* („așa au vrut zeii") al lui

---

[1] *Ab urbe condita, Praef.*, 7. Traducerea românească ne aparține: autorul menționa că a utilizat-o pe cea franceză a lui G. Baillet (N. tr.).

[2] „Legea divină" (în latină în text) (N. tr.).

Vergiliu nu are ecou la el. Puterea Romei vine de la supunerea individului față de *ius* și de *fas*, dar este făcută tot atîta din vrednicia oamenilor cît și din voința zeilor. Prin această parte dată omului, Titus Livius se desparte deci de Vergiliu și dacă poetul schițează figura eroului, istoricul o definește pe cea a cetățeanului, a lui *ciuis*, și a bărbatului, a lui *uir*. Pentru el, bărbatul și cetățeanul prinși în dezbateri grave își urmează îndemnul interior; dar ei triumfă cu ajutorul Fortunei și al Norocului, astfel că istoria lui Titus Livius reunește învățăminte de civism și inspirații religioase. Dar această istorie este îndreptată îndeosebi spre „ideea" Romei, spre cetatea dominatoare, spre istoria unei supremații la care toate contribuie și căreia îi cedează toate.

Este unul din motivele care îl fac pe Titus Livius să pună accentul pe acțiunile exemplare, pe trăsăturile tipice virtuții, pe cuvintele demne de ținut minte, totodată pentru a da învățătură despre ceea ce trebuie spus sau făcut și pentru a da măreției Romei întreaga ei strălucire. Este de asemenea ceea ce-l îndeamnă — în comparația dintre trecut și ultimele timpuri ale Republicii — să regrete atît de viu degradarea moravurilor: cînd Canuleius stăruie pe lîngă senat să accepte moțiunea sa asupra căsătoriilor, el face apel, potrivit lui Titus Livius, la „unitate" în oraș, pentru că această unitate este o chezășie de morală și o făgăduință de putere; și cînd istoricul nostru reamintește o trăsătură de moderație care cinstește întregul popor roman, „unde am găsi-o acum, adaugă el, la un singur cetățean?" Îngrijorarea sa merge pînă la această mărturisire: „Am ajuns la starea în care nu putem suporta nici viciile noastre, nici leacurile lor".

În *Comentariile* lui Cezar nu este decît Cezar. În Sallustiu sînt oamenii și partidele. În Titus Livius se află Roma, se află senatul; și se află îndeosebi patria.

În aceeași epocă — în timp ce gingașul Tibul se vaită pe seama dragostelor sale și reia temele elegiei elenistice — scrie Properțiu. Și el, ca și Horațiu, pretinde a fi predestinat, dar el are o cu totul altă vigoare. Indrăgostit de Cynthia, el nu se îndreaptă la început către poezia politică. Familia sa, deposedată de pe urma războaielor civile, are legături influente — Aelii Galli — și relații — Mecena și Volcacii —, care contează, dar poetul nu are suflet de soldat și, cum spune el însuși „nici un soldat nu va ieși din sîngele său". El nu se socotește capabil să proslăvească războiul Titanilor, epopeea troiană sau luptele de la Teba, ale mezilor, ale punilor sau ale cimbrilor. Totuși îl vedem consacrînd Romei lungi poeme; citim în versurile sale o mulțime de nume din legenda sau din istoria orașului: Cacus, Romulus, Remus, Tatius, Tarpeia, Curtius, Cocles, Brutus, Camillus, Pyrrhus, Marius, Decius, Scipionii, Syphax, Iugurta, Hanibal, Mitridate, Crassus, Antoniu. Cei doi Marcellus, care nu sînt numiți, primesc un lung omagiu aluziv; Cezar și Augustus sînt prezenți în spatele scenei sau la rampa ei, în multe rînduri. Properțiu a fost chiar și ghidul unui oaspete fictiv de la Palatin la Capitoliu și de pe Capitoliu în for ca să-i arate întinderea cetății, cu o cucernicie de anticar. A întocmit lista victoriilor lui Octavian de la Mutina la Filippi, la Naulochus și Actium și pe cea a cuceririlor care i-au supus Romei Britannia, Germania, provinciile dunărene, meleagurile armene. Este o pasiune romană; o pasiune imperialistă. Dar, de asemenea — și, vom îndrăzni să o spunem, în chip cam ciudat —, mai cu seamă o idee dinastică.

Cînd Properțiu se scuzase că nu-l poate cînta pe Augustus, el arătase că nu putea preamări cum se cuvenea originile lui troiene și pe strămoșii lui frigieni. Cînd este cucerit pentru ideea poeziei naționale, el îl felicită pe Iulus de a avea

astfel de urmași și îl evocă din nou în istorisirea bătăliei de la Actium; apoi își îndreaptă elogiile către Iulius Cezar, al doilea întemeietor al dinastiei, fiul lui Venus Idaliana, prin Eneas și Iulus. O a treia temă este consacrată bătăliei de la Actium, care a scăpat Apusul de rușinea de a fi cîrmuit de o femeie, o regină, o orientală și cheamă prin urările sale la răzbunarea lui Crassus. Octavian primește din partea lui titlul de „salvator al lumii"; devoțiunea lui apolinică este amintită de către poetul care afirmă că Roma a învins grație lui Febus. Dar Properțiu merge mai departe decît Horațiu și mai departe decît Vergiliu, iar în cărțile a III-a și a IV-a, îi dă, pe față, lui Octavianus Augustus — pentru prima dată în poezia latină — numele de *Deus*. El răspunde astfel dorinței provinciilor. Putea oare să fie altfel, cînd el se silește să reînvie vechile legende ca aceea a Tarpeiei, să reînsuflețească cultul Vertumnei și al lui Iupiter Feretrius, să reamintească întemeierea lui *Ara maxima* și cînd se arată atent la tot ceea ce se leagă de istoria sacră a Orașului? Chiar dacă are rezerve mentale, ca vechi pompeian, față de Octavianus Augustus, erorile lui Antoniu și obsesia parților l-au convertit la cultul noului zeu, ocrotitor al Romei și salvator al Păcii.

Ovidiu

În sfîrșit, vine Ovidiu. Mulți sînt severi cu el: i se reproșează ușurătatea, facilitatea, erudiția. A scris fără îndoială versuri libertine, dar a compus și *Fastele* și ne-a transmis în șase cărți istoria cultelor și a sărbătorilor din primele șase luni ale anului. Erorile lui sînt multe la număr și goana după originalitate sau după vorbe de duh duce la strengării: „un oratoriu . . . pe o măsură de gavotă". Dar această reînviere a sărbătorilor și a zeilor romani dobîndește o valoare de manifest.

Ar fi multe de spus despre *Metamorfoze*, în care aceleași greșeli de gust se află îmbinate cu erori de cronologie, mitică sau istorică, și cu greșeli de interpretare sau de prezentare. Dar ceea ce interesează este numai intenția poetului: or, planul — vag — al *Metamorfozelor* pare grăitor. Pornind de la povestirea facerii lumii, Ovidiu se îndreaptă, pe căi uneori întortocheate, către un ciclu de legende tebane, apoi spre un ciclu de legende ateniene și apoi, după o carte consacrată lui Orfeu, trece la ciclul Troiei pentru a ajunge la un ciclu roman, unde este evocată toată istoria legendară a Romei. Eneas, care apare în cartea a XIII-a, le străbate pe ultimele două și primește apoteoza; Romulus este identificat cu Quirinus; Hersilia, soția sa, cu Hora; și unul și celălalt sînt primiți printre zei și înfăptuiesc în cer făgăduințele făcute pe pămînt. În sfîrșit, cartea a XV-a continuă și duce la capăt o trecere în revistă a istoriei romane care se întinde de la Numa — și Pitagora — la Augustus, căruia poetul îi prezice o înălțare la cer, după ce a făcut elogiul vitejiei, al reformelor și al binefacerilor sale. Oricît de vag este planul general al operei, el este, credem noi, vizibil: Ovidiu a vrut să înfățișeze istoria lumii, de la originea ei pînă la Cezar și, mai ales, de la începutul pînă la apogeul ei și să arate, din metamorfoză în metamorfoză, o evoluție, o orientare, atingerea unei forme superioare de civilizație, de la legendă la istorie, de la haos la lumea contemporană, al cărei părinte și călăuză este Augustus pe pămînt, așa cum este Iupiter în cer.

Ne-ar veni greu să credem că această viziune a lumii l-ar fi jignit pe împărat: dacă Ovidiu a plecat în exil din cauza unui „poem" și a unei „greșeli", cum spune în *Tristii*, aceasta nu s-a datorit, desigur, faptului că ar fi trădat visurile politice ale lui Augustus și insistențele prietenilor săi.

2. ŞCOLI ŞI BIBLIOTECI

Dar ce avea să se întîmple cu această literatură? Pentru istoricii literaturii latine este un loc comun afirmaţia că „regimul imperial a ucis elocvenţa restrîngînd libertatea" şi deducerea din acest postulat a unei explicaţii pentru evoluţia gîndirii după Augustus. Această afirmaţie, care pare că se sprijină pe cutare sau pe cutare frază a lui Tacit, pare contestabilă. Nu prea vedem pentru care motiv *a priori* elocvenţa judiciară ar fi decăzut; elocvenţa deliberativă putea să se exercite şi ceea ce ştim despre ea, pentru perioada republicană, este mai mult iluzoriu decît real; numai elocvenţa politică — cea a opoziţiei — a găsit, poate, mai puţine ocazii să se manifeste, dar ar trebui să se judece după acte şi tocmai actele lipsesc. De altfel, cînd îl vedem pe Tacit refăcînd în felul său discursul lui Claudiu către gali în 48, deşi ar fi putut să-şi procure textul autentic (o copie gravată a acestuia este depusă actualmente la Muzeul din Lyon), rămînem sceptici faţă de veracitatea, libertatea şi sclavia scriitorilor. La drept vorbind, sub Augustus scriitorii ştiau „încotro să meargă"; acest secol fusese un secol de entuziasm sau de acceptare. După Augustus, apar măgulirea, sau opoziţia — aceasta din urmă deghizată sub elogii ale epocii republicane —, dar avem mai ales impresia că scriitorii nu au un scop precis, în afara plăcerii de a scrie, şi că doar unii dintre ei — cei care domină — au cap.

Dealtminteri, cultura nu se ofileşte numai pentru atît.

Şcolile se înmulţesc. S-ar putea alcătui o „hartă şcolară" a antichităţii care ar face să se vadă, puţin cam artificial fără îndoială — căci aşezarea mai multora dintre ele nu este asigurată decît de izvoare contestate —, întinderea acestei cuceriri a spiritelor. Se citează, în Galia, Burdigala (Bordeaux), Tolosa (Toulouse), Narbo Martius (Narbonne), Massilia (Marsilia), Arelate

(Arles), Vienna (Vienne), Lugdunum (Lyon), Agedincum (Autun), Vesontio (Besançon), Remi (Reims), Augusta Treverorum (Trier) (fig. 34), Colonia Agrippina (Köln), la date diferite care acoperă epoca imperială și atestă astfel persistență și permanență. Studenții din provinciile vecine se duc în Italia, în Africa, în Orient ca un preludiu al acelor migrări medievale care au țesut peste Europa o întreagă rețea culturală. Astfel, încă din epoca lui Augustus, *collegia iuuenum* [1] asigurau o pregătire a spiritului și a corpului, căci exercițiul fizic nu era rupt de studiile intelectuale; aceste școli se dezvoltau în toată Italia, în provincia Narbonensis, în Spania, imitînd prin anumite trăsături instituția efebiei elenice. Profesorii beneficiau chiar și de scutiri fiscale, rezervate sub Cezar și Augustus celor străini, apoi extinse, sub Vespasian, și asupra băștinașilor și menținute ca atare pînă la Theodosius. Codul lui Iustinian avea să le dea o codificare, prin care se vădește, poate, că statul, făcînd aceasta, reglementează, impunînd-o, o politică, al cărei temei municipalitățile nu-l apreciau îndeajuns. Crearea de catedre de stat, de către Vespasian la Roma, de către Marcus Aurelius la Atena, instituirea unor avantaje sociale în favoarea studenților, stabilite de Traian, intervențiile împăraților ulteriori pentru a stimula deschiderea de școli publice, alături de școlile particulare, în sfîrșit organizarea în 425 a „Universității" de la Constantinopole, care va fi prima, ca dată, dintre Universitățile de stat — toate dovedesc, împotriva celor ce vorbesc de decădere și de obscurantism, că există de-a lungul Imperiului o activitate intelectuală și o voință de a depăși prin spirit dezordinile politicii.

Studiile gramaticale dau imbold înfloririi școlilor filologice și a erudiției, în contact cu o Grecie și cu un Orient ce se cunosc din ce în ce mai bine. În afară de bibliotecile particulare,

[1] „Asociații ale tinerilor" (în latină în text) (N. tr.).

există biblioteca publică de la Atriul Libertății, cea de pe Palatin, deschisă de Augustus — distrusă de incendiul din 64, reconstruită de Domițian, deteriorată sub Commodus, menținută în

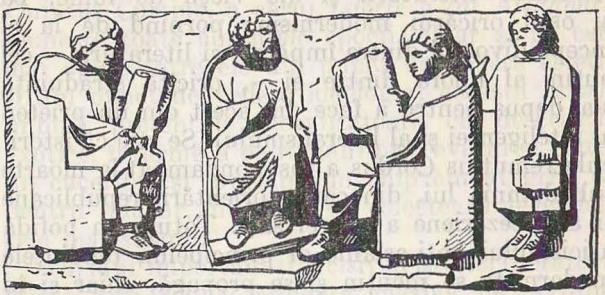

34. Școală, relief de la Neumagen, sf. sec. II e.n., Muzeul din Trier

serviciu pînă în 363 și ale cărei resturi se mai pot vedea la sud de palatul Flaviilor —, cea de la Porticul Octaviei, cea pe care Tiberiu a anexat-o templului lui Augustus de pe Palatin, cea a lui Vespasian de la templul Păcii (la răsărit de forul lui Augustus), cea a lui Traian din propriul său for, cea a lui Caracalla din incinta termelor sale, cea care, după cum se pare, a fost încorporată Panteonului și pe care a administrat-o mai tîrziu creștinul Iulius Africanus. Se mai cunosc, de asemenea, biblioteci la Tivoli, la Como, la Suessa Aurunca, la Cartagina, la Timgad, la Atena, la Delfi, la Patras, la Corint, la Efes, la Prusa, la Smirna, la Halicarnas, la Pergam, la Alexandria și la Constantinopole, întemeiate, dezvoltate sau reconstruite în cursul Imperiului. Și nu vorbim de bibliotecile creștine — cea de la Ierusalim întemeiată de episcopul Alexandru, între 212 și 250, cea de la Cezareea datorită lui Origenes, cea de la Roma însăși organizată de papa Damasus, lîngă teatrul lui Pompei.

3. LITERATURA DUPĂ AUGUSTUS

Trebuie recunoscut totuși că domnia lui Tiberius marcase un răstimp de oprire: împăratul, care era un frământat și un ipohondru, părea opac la chemările literaturii și ale vieții de lume, ba și ostil oricărui modernism; pornind de la el începe divorțul dintre împărați și literatură — cel puțin al unora dintre ei —, oricîtă străduință s-a depus pentru a face din acest om un prieten al inteligenței și al liberalismului. Se știe că istoricul Cremutius Cordus a fost condamnat la moarte sub domnia lui, din cauza orientării republicane și anti-cezariene a operei sale. Totuși, în pofida aticismului anti-asianic al principelui, tendințele moderniste se mențin și se propagă, chiar și în lumea gramaticilor, unde îl vedem pe Remmius Palemon introducînd în programele școlare — pe urmele lui Q. Caecilius Epirota — studiul poeților augustani și îndeosebi al lui Vergiliu care, devenit „clasic" mai tîrziu, era totuși, pentru moment un inovator și un „modern". În același timp, cum se întîmplă după o perioadă de creație și de saturație artistică, de tensiune pasionată și de orchestrație intensivă, asistăm la un fel de pierdere de efervescență. Destinul Romei nu mai este obiect de propagandă literară. Fedru ocolește marile subiecte și marile personaje spre a ataca teme morale și personaje modeste, spre a promova la un rang superior un gen minor și pentru a desprinde din aceste meditații o etică mijlocie, în care se ascunde uneori o rebeliune satirică. Pe de altă parte, Manilius, prin *Astronomicele* sale dedicate lui Tiberiu, pătimaș după astrologie, se arată refractar la elevațiile vergiliene; determinist în felul stoicilor, el este orientat către un soi de pozitivism care nu este scutit de naivitate, dar care protestează în felul său împotriva a tot ceea ce reprezintă poezia inspirată a perioadei anterioare.

În fața acestor scriitori care prezintă, pe temeiuri diverse, o originalitate polemizatoare, orice

nuanță ar lua această opoziție, întîlnim, firește, tradiționaliști, ca Celsus care duce mai departe în felul său enciclopedismul lui Varro, sau M. Pomponius Marcellus, aticist mai cucernic decît Tiberiu însuși. Între acești opozanți discreți și acești întîrziați se distinge un autor de felul lui Quintus Curtius, a cărui *Istorie a lui Alexandru* reunește toate curentele epocii, chiar și pe cele mai opuse între ele din punct de vedere estetic și din punct de vedere ideologic; această *Istorie* îmbină pretențiile moralizatoare cu descrierile exotice, îi farmecă pe romani prin evocarea marelui cuceritor și proclamă în chip ciudat grija sa pentru adevăr, în timp ce colectează legendele cele mai stranii.

Un fapt important și decisiv al istoriei literaturii latine este atunci afluența masivă de scriitori spanioli, precedînd venirea unor împărați ei înșiși străini: Seneca, Lucan, Pomponius Mela, Columella, Marțial, Quintilian, între alții, în așteptarea celor creștini. Acești spanioli au un aer de familie; unii se disting printr-un fel de gust pentru baroc, prin căutarea a ceea ce este sclipitor și prețios, a vorbelor de duh sau printr-o înclinare spre intensitate dramatică, spre frenezie, ba și spre macabru.

Seneca

Una din figurile de prim plan este, neîndoios, Seneca filozoful. Acest spaniol din Cordoba, care se pasionase devreme pentru filozofie și care păsise pe calea ascetismului, stîrnise invidia lui Caligula prin succesele sale de avocat. El trebui curînd să părăsească Roma pentru Corsica, unde firea bănuitoare a Messalinei pusese să-l exileze. Dar filozoful nostru nu rezistă ispitei de a-l ruga și de a-l măguli pe împărat pentru a reveni pe continent; dorința sa odată împlinită, iar el devenit omul Agrippinei și al lui Nero, a avut slăbiciunea să publice împotriva lui Claudiu,

mort acum, zeflemelile unui poem burlesc. Cînd Agrippina și Nero au ajuns la o ruptură, el a stat de partea celui mai tare și se crede chiar că a participat la convorbirile care au premers asasinării Agrippinei. Nu făcuse nimic spre a preveni uciderea lui Britannicus; nu a făcut nimic spre a combate viciile lui Nero; și în timp ce predica o morală în care s-au înșiruit epicureismul și stoicismul, un stoicism deformat în care se regăsesc cu ușurință maxime izvorîte din diatriba cinică — el adună milioane. În momentul în care alunecă la vale, în care imoralitatea acestei curți infernale pare să-i înfrîngă tăria, dizgrația pe care o simte venind împotrivă-i îl ajută prin reacție să se ridice și el se pregătește pentru o moarte silită, care nu este lipsită de curaj.

Imaginea acestui om este întrucîtva cea a vremii, a contrastelor și a frămîntărilor sale. Și aici, perspectivele clasificatoare par să fi deformat perspectivele reale: făcînd din autorii epocii lui Augustus maeștri de neegalat, am fost induși să credem că resursele latine secaseră și acest baroc, acest gust pentru culorile violente, această poftă a contrastelor, această lipsă de măsură, despre care vorbeam adineaori, au confirmat o atare opinie: un secol fără inspirație se îndreaptă spre erudiție; un secol fără spontaneitate se complace în mărunțișuri ornamentale. Dar un secol fără libertate și o existență stăpînită de teamă se retrag în sine, se simt condamnate la tăcere și se concentrează în meditație: de acolo acea căutare filozofică a binelui suprem care îi însuflețește pe oamenii politici „maziliți", cînd nu cugetă asupra activității lor trecute și a retragerii lor silite — acel simț al „vinei" care străpunge sufletele înflăcărate, acea atenție îndreptată spre soarta omului, acea înălțare la studierea condiției umane, pentru care Seneca va fi treptat tot mai îngrijorat în fundul sufletului său.

Omul care nu a avut curajul — sau posibilitatea — de a trece în opoziție deschisă, a fost împins către o singurătate contemplativă și s-a

îndreptat, dintr-un rest de gust pentru acțiune, spre călăuzirea conștiințelor. Dacă a crezut astfel că era menit să fie „maestrul și păzitorul sufletelor", dacă a cules de la retori imagini și comparații care evocă lupta împotriva furtunilor, rolul pilotului, acalmia și adăpostul portului, aceasta nu se întîmplă numai pentru că aceste imagini îi sînt la îndemînă în textele din care se inspiră, ci pentru că ele îi par potrivite cu ambianța în care trăiește, pentru că știe că viața este o luptă, că drumul existenței este presărat cu primejdii și că la adăpostul mîntuitor nu se ajunge decît prin străduință; neputînd găsi libertatea pură și simplă, a vrut să dobîndească libertatea interioară.

Or, proiectarea acestei lumini în adîncul sufletelor dezvăluie profunzimi tulburi; expresiile dense ale unei retorici încordate le sporesc aspectul și conținutul dramatic; imaginația luxuriantă a autorului răstoarnă realitatea și introduce în ea un romantism patetic; sîntem conduși adesea de către Seneca spre o viziune pesimistă asupra omului, către o privelițe dezolată a vieții contemporane.

Această atitudine mentală este un protest ridicat împotriva societății, împotriva moravurilor, împotriva a ceea ce era Roma pe atunci sau a ceea ce i se părea că este. Nu ne-ar veni greu să citățm numeroase texte în care, sub generalitatea formulei sau a aserțiunii critice, sînt în cauză evenimentele zilei. La ce bun să meditezi asupra lui *otium*, a odihnei, asupra tăriei înțeleptului, asupra liniștii sufletești, dacă ai această liniște, această tărie, acest *otium?*

Seneca nu s-a oprit aici: această mîhnire care ar putea părea definitivă nu este decît reflexul invers al credinței într-o existență mai bună. De-a lungul *Dialogurilor* sale, de-a lungul *Scrisorilor către Lucilius*, în care destinatarul primește, odată cu o mulțime de observații care îmbogățesc, o culegere de „cugetări de meditat", mai întîi epicureice, apoi stoice, se desfășoară o morală în acțiune. De altfel, este vorba mai puțin de un

corp de doctrină, de o morală dogmatică, decît de o cugetare vie; Seneca nu și-a făcut o regulă din a judeca în toate împrejurările nici ca Zenon, nici ca Chrisip: adevărul este deschis tuturor; el se cucerește în fiecare zi. În adevăr, Seneca se întreabă spre a se cunoaște, se analizează spre a se libera, practică monologul interior spre a găsi sau a regăsi ceea ce este inalienabil și etern. Dar nu ajunge la aceasta decît cu prețul unei adevărate lupte și extrage de acolo simțul virtuții. Căci acest fel de conștiință istorică, pe care o dobîndește despre persoana sa, este o conștiință activă, nu o contemplare.

Odihna trebuie să se amestece cu acțiunea, dar acest *otium* nu trebuie niciodată să fie un *otium* pur, o renunțare sterilă, o trîndăvie totală; el trebuie să fie un acces la contemplare și la studiu. Viață contemplativă, viață practică, viață chrematistică? În timp ce le indică limitele și confluențele, Seneca insistă neîncetat asupra virtuții practicului și a pragmaticului; prea amestecat în viața vremii sale spre a se izola în întregime de ea, el predică întotdeauna în favoarea acțiunii — a acțiunii omenești în înțelesul ei deplin.

Trebuie totuși să recunoaștem că aceste precepte, în pofida rolului pe care îl vor juca în gîndirea occidentală, anume în ceea ce s-a numit „senecismul" spaniol și neostoicismul Renașterii, n-au avut decît o audiență restrînsă în secolul I și n-au prea cîntărit în balanța evenimentelor politice. Totuși, acest curent de gîndire nu putea lăsa indiferente cercurile cultivate ale Romei imperiale. Pe urmele sale au înflorit, în epoca lui Domițian, filozofi care s-au făcut propagatorii gîndirii stoice și ale căror suferințe și condamnări au alimentat literatura ulterioară, care a reamintit lumii moartea exemplară a lui Thrasea Paetus, a lui P. Anteius Rufus, a lui Arulenus Rusticus și a lui Herennius Senecio.

Este o literatură militantă, al cărei martor va fi, în felul său, și Persius — el, care era originar din Volaterrae, prieten al lui Thrasea și

coleg de învățătură cu Lucan; el, care răspîndește în versurile sale morala lui Cornutus, oricît de obscură îi este forma și de tinerească înflăcărarea neîndemînatică. O literatură militantă, unul dintre reprezentanții căreia va fi și Lucan, nepotul lui Seneca, amestecat în conjurația lui Piso. Poemul său neterminat, *Pharsalia*, este animat de pasiune politică și de retorică moralizatoare în așa măsură, încît Cato, care, dintre personajele puse în scenă, pare să fie purtătorul ideilor poetului, sfîrșește prin a-l obosi pe cititor prin rigoarea sa predicatoare. În cadrul său ideologic, în care îl vedem pe Lucan amestecînd ideile unchiului său cu temele tradiționale ale istoriografiei romane și opunînd *virtus* cu *fortuna*, Roma apare ca jucăria unor forțe contrare; căzută pe mîna irresponsabilului Nero, a autocrației și a crimelor sale, ea pare sortită decăderii. Fără îndoială, Lucan nu spune în chip lămurit ceva atît de grav, dar, ca în filigran, acest destin dureros se profilează în spatele emfazei și, prin suprapunerea facilă la care ne îndeamnă jocul transpunerilor cronologice, versurile din *Pharsalia* vestesc furtunile revoltei — ale unei revolte „republicane".

Moartea lui Nero a provocat și tulburări politice. În domeniul literaturii și al gîndirii, a existat un fel de aspirație paralelă cu o schimbare. Perspectivele au fost adesea denaturate prin interpretarea eronată a anumitor pasaje din Petronius, din Tacit și din Quintilian. S-a crezut că se poate afirma că în perioada iulio-claudiană arta oratorică nu era decît o iscusință meșteșugită de profesori de elocvență. Dar, în fapt, putem cita numele unei mulțimi de personaje care au predat elocvența și care proveneau din școlile romane, din școlile italice sau din cea de la Tarragona. Dar discursurile pe care Tacit le atribuie oamenilor din acea epocă, reacțiile mulțimii care se pot deduce din agitațiile populare, realismul care străbate din exercițiile de școală nu îngăduie să se conchidă că această elocvență era goală, iar

acești oratori — sau vorbitori — fără vigoare și curaj.

Și totuși, în această fermentare, sînt scriitori care stau în afara luptelor și care își continuă opera în direcțiile tradiționale: Silius Italicus se străduiește să-l imite pe Vergiliu și își compune *Punicele*, Valerius Flaccus rescrie în felul său *Argonauticele* lui Apollonius, Statius, în afară de *Silvele* sale, care tratează subiecte ocazionale, scrie o *Tebaidă* și o *Ahileidă* care ne readuc la principiile epopeii clasice.

Petronius

Dar iată-l pe Petronius, un independent, care a fost favoritul lui Nero, sfetnicul serbărilor lui și victima bănuielilor lui, și care a avut curajul să părăsească viața la sfîrșitul unui ospăț, nu fără să fi nimicit tot pe ceea ce Nero ar fi putut să pună mîna, în afară de un manuscris care are harul de a ne arăta talentul său de romancier și vorbele deocheate ale parvenitului Trimalchio. Dar acest roman, a cărui intrigă interesează prea puțin pentru scopul nostru, este și o satiră indirectă a declamatorilor, a maeștrilor contemporani de retorică, a oratorilor lipsiți de morală profesională sau a acelui tînăr poet (în care unii nu s-au ferit să-l recunoască pe Lucan), care răstoarnă tradițiile prin felul său de a concepe epopeea. Mai sînt și alte pasaje, în care îi caricaturizează pe foștii sclavi, ca Trimalchio, care s-au îmbogățit în mod rușinos, dar își cumpără două biblioteci [1] — la fel ca oamenii de vază. Trimalchio face citate (greșite) și aluzii istorice (eronate); are muzicanți pe care nu-i ascultă; servește prînzuri îmbelșugate într-o sufragerie în care se află un schelet și care se sfîrșesc cu scene vulgare și cu vacarm de bacanale. Poate că Petronius a vrut să-l amuze pe Nero și să ia în derîdere oameni care îi displăceau împăratului prin fastul lor de parveniți; poate că a vrut

[1] Una grecească și una latinească (N. tr.).

să facă haz el însuși de inși nepoftiți care îl jigniseră cu „noblețea" lor contrafăcută de tîrgoveți parveniți, dar ne-a transmis și un tablou colorat al reversului secolului în care a trăit și al acelor mahalale ale Romei în care colcăie codoșii și stricatele. O satiră? Ba nu, chiar și în pofida titlului, ci o operă care dă de gîndit celui care nu caută în ea doar o distracție licențioasă. Ea îngăduie să se conchidă că lucrurile nu mergeau bine, sub domnia lui Nero, în acest oraș — cel mai frumos și cel mai de seamă din lume.

Suetoniu

În ceea ce-l privește pe Suetoniu, care trăiește sub Hadrian, el este un erudit și un anecdotist. Își face oficiul de arhivist și se arată cîteodată amator de scandaluri. Romanilor le plăceau indiscrețiile privitoare la viața particulară: dezvăluirile lui Suetoniu referitoare la viața împăraților nu puteau decît să-i satisfacă. Contemporanul său, Florus, compune două cărți de istorie care sînt un panegiric al gloriei romane, împărțit în patru perioade: copilăria regală, adolescența republicană (care se întinde pînă la cucerirea Italiei), maturitatea augustană, bătrînețea care se sfîrșește la ridicarea la putere a lui Traian, dată la care poporul roman parcă își regăsește tinerețea.

În această epocă vedem apărînd în lumea literară provincia Africa, iar vocabularul și stilul ei, care prezintă un amestec de arhaism și de noutate, poate face să se creadă într-o latinitate deosebită, căreia i s-a dat numele de „africanitate" *(Africitas)*. Această „africanitate" este o părere înșelătoare. Sub raport științific, nu se poate vorbi de o latină africană. Dar acest fel de latină are farmec și uneori o remarcabilă vigoare.

Fronto

Așa se explică faptul că, în afară de juriști — Salvius Iulianus și Caecilius Africanus — și de

gramatici — Sulpicius Apollinaris și Eutychius Proculus —, cel mai admirat a fost un scriitor, totodată neo-atic și arhaizant, născut la Cirta, anume Fronto, care scrie un tratat despre elocvență, o *Consolație*, lucrări de circumstanță și elogii de fantezie și, în același timp, întreține cu Marcus Aurelius, cu Lucius Verus, cu Antoninus Pius o corespondență literară în latină, în greacă sau chiar mixtă. Contradicții de același ordin se întîlnesc la poeții minori (Annianus Faliscus, Septimius Serenus, Alfius Avitus etc.), care reînvie — împodobindu-le cu acrobații metrice —abilitățile tehnice și îndrăznelile acelor *neoteroi*, novatorii contemporani ai lui Catullus, care primesc uneori, la rîndul lor, denumirea de *poetae nouelli* [1]. Totuși această epocă se distinge cu adevărat în domeniul filologiei și lungă ar fi lista tuturor acelor gramatici care, împreună cu Flavius Caper, Velius Longus, Aquila Romanus, Plotius Sacerdos îi fac alai lui Aulus Gellius, autorul celor douăzeci de cărți ale *Nopților atice*.

Quintilian

În momentul în care moare Domițian, urît de un întreg popor, apare *Institutio oratoria* a lui Quintilian. Ea nu este valoroasă numai prin justețea pedagogiei sale, prin reamintirea preceptelor lui Isocrate, ale lui Aristotel și ale lui Cicero privitoare la invenție, la compoziție, la stil și la acțiunea oratorică și prin aportul îmbogățitor izvorît din experiență. Ea urmărește să pună în valoare deontologia oratorului și să nu-l lase să se molipsească de imoralitatea ariviștilor. Orientarea morală a acestui text, în care nu se vede de obicei decît o culegere de rețete, se vădește de îndată ce avem grijă să-i facem analiza: Quintilian este un om de o mare rectitudine. El concepe retorica drept o introducere la viața morală prin instruirea pe care o implică și pe care o dă. În ochii lui Quintilian, oratorul este un

[1] „Poeți foarte noi" (în latină în text) (N. tr.).

„om de bine priceput la vorbă“ [1], după însuși principiul lui Cato (de inspirație stoică), dar el trebuie să fie mai înainte un „om de bine“ în înțelesul întreg al cuvîntului. Cu toate că afirmă că nu este afiliat nici unei școli, Quintilian — fie prin înclinare naturală, fie prin reacție condiționată contra erorilor timpului său — regăsește calea austerității stoice și dă la o parte tot ceea ce ar putea părea o concesie față de hedonismul estetic. El încearcă să precizeze pînă și caracterele stilului, gesturile și vocea ca un clasic și ca un atic — de un aticism înnoit, adaptat cerințelor vieții contemporane, dar dominat de noțiunile de măsură, de potrivire și de rațiune.

Institutio oratoria — „instruirea oratorului“, cum ar fi mai clar să fie numită — depășește cu mult limitele unui tratat tehnic: ea este, în felul ei, un cod al cuviințelor oratorice și o artă de a trăi.

Această lucrare venea la ceasul potrivit: *Controversele* și *Suasoriile* lui Seneca-Tatăl și paginile din *Dialogul despre oratori* atribuit lui Tacit permit să se măsoare întinderea răului pe care această mare carte se străduia să-l vindece.

Apuleius

În secolul al II-lea îl avem mai ales pe Apuleius, pe acest retor care se ținea a fi pe jumătate numid și pe jumătate getúl, care trăiește în Africa, în Egipt, în Grecia, poate și la Roma — un om neobișnuit și un spirit ciudat, căruia îi datorim singura pledoarie pe care am păstrat-o în latinește în afară de cele ale lui Cicero, o pledoarie care reprezintă cel mai curios amestec de ingeniozitate, de retorică, de rigoare logică și de invenție capricioasă. În celelalte lucrări ale sale, în care a tratat despre Platon, despre zeul lui Socrate,

[1] În latină: *uir bonus dicendi peritus*, definiție datorită lui Cato Maior (N. tr.).

despre lume, despre Esculap, despre aritmetică, despre muzică, despre teoria politică, se întîlnesc aceleași calități și defecte într-un necontenit clocot de idei. Se mai vădesc și tendințe mistice și poziții raționaliste, aspirații spiritualiste și rezerve sceptice îmbinate într-un amalgam descumpănitor. Apuleius, în pofida sau poate din cauza interesului său pentru Platon — un Platon deformat — și pentru religia lui Isis (care nu se prea împacă unul cu alta), este un martor al acestei epoci tulburi. După Petronius, în cu totul altă direcție, el a compus un roman — acea aventură a *Măgarului de aur* și a lui *Psyche* —, ale cărui izvoare au dat loc la multe ipoteze, al cărui stil arată evoluția prozei artistice latine către o virtuozitate stilistică în care izbesc arhaismul voit și neologismul cu vervă, vorba îndrăzneață și prețiozitatea, parafraza și fantezia. Este un exemplu desăvîrșit de literatură tîrzie, în care proza o ia înaintea poeziei, romanul înaintea genurilor tradiționale, în care notațiile populare, pitorești, realiste se amestecă cu efuziunile mistice și din care La Fontaine și un anumit fel de gîndire liber-cugetătoare vor avea mai tîrziu de cîștigat.

În secolul lui Nero, Petronius compusese romanul despre care am vorbit, *Satyricon*-ul, în care critica literară se învecinează cu povestea într-o istorisire care aduce în scenă un libert fastuos. Cu Apuleius întîlnim poporul adevărat. Două momente, doi poli.

Marțial și Iuvenal

Către aceeași vreme, Marțial (44—102 e.n.) îl lingușise pe Domițian și făcuse curte bogaților. El atacă marionete și ridicole; nu se prea atinge de cei de vază. Realismul său este uneori deșănțat. El poate încînta spiritele deocheate, uneori pe cele delicate; dar destinul Romei pare să-l fi atras mai puțin decît punga proprie. După el, în grupul satiricilor, o singură figură: Iuvenal (către 60—130 e.n.). Este plin de mînie, de emoție,

de înfrigurare, de înflăcărare și ținta sa este Roma. Acolo îi lovește pe ipocriți, pe paraziți, femeile, nobilimea, pe destrăbălați, pe fanatici, pe Domițian însuși, fără să-i cruțe nici pe cei care fac nesuferită viața socială și pervertesc morala, nici pe grecoteii *(Graeculi)* afaceriști, nici poporul care, lipsit de pîine, cere jocuri și nu de lucru. Cinismul său verbal nu este decît expresia viguroasă a pudorii jignite, iar excesul retoricii sale este doar manifestarea verbală a arțagului dezaprobator. Toată opera sa nu tinde decît să pună în lumină necesitatea unor reforme — a unor reforme morale — și dezvăluie indirect un spirit național, un patriotism care se indignează — sub o formă puțin alterată de retorică — de o decadență amenințătoare. I s-a reproșat că are vederi burgheze, că dă dovadă de un stoicism convențional, că a vorbit mai mult de dezgustul său față de rele decît de mijloacele de a le remedia. Nu acesta era obiectivul său. El se indignează și strigă. Și o face cu atîta putere, încît nu există nici un satiric ulterior care să nu-i fie dator cu ceva.

Tacit

Cu Tacit, istoria ia un cu totul alt relief. După școală, după exercițiile din for și căsătoria cu fiica lui Agricola, a cărui biografie o va scrie mai tîrziu, el urmează cariera magistraturilor; în 97 ajunge la consulat; spre sfîrșitul domniei lui Traian, este proconsul al Asiei. Contribuise astfel la înfăptuirea istoriei înainte de a o scrie. Dar cea pe care a scris-o și care a ajuns la noi, este cea care, în *Anale*, privește evenimentele dintre moartea lui Augustus și moartea lui Nero, iar în *Istorii*, pe cele dintre moartea lui Nero și moartea lui Domițian. A redactat-o cu atîta măiestrie, încît imaginea actuală a Imperiului timpuriu rămîne pentru spiritele cultivate cea pe care a zugrăvit-o el. L-au instruit retorica și viața. Retorica i-a făcut cunoscute procedeele de exprimare și i-a îngăduit să vadă orientările

forțate ale unei elocvențe care nu se putea manifesta ca altădată; această schimbare nu i se pare datorită unei degradări a gustului, ci unor cauze mai profunde, unei evoluții a societății, unei decăderi a moravurilor, unei slăbiri a energiei. Poate că, odată cu el, așa cum se putea întrevedea cu Sallustiu, literatura dobîndește valoarea unui act politic.

Într-adevăr, pînă atunci istoria s-a confundat cu analistica și se îmbogățește uneori cu reflecții și digresiuni; Tacit, în timp ce împarte materia istorică pe domnii, grupează faptele, sentimentele și ideile în jurul unei figuri centrale, a cărei strălucire a fost hotărîtoare. Astfel, jocul politicii se dezvăluie drept o cauză sau drept o consecință a jocului pasiunilor, loviturile sorții ca o urmare a reacțiilor omenești, de-a curmezișul cărora este uneori cu putință să întrezărești intervenția destinului sau a zeilor. Dar, asupra acestui punct, poziția ambiguă a lui Tacit, a cărui exprimare pare să fie un amestec de agnosticism și de concesii verbale făcute credințelor tradiționale, ba și de prudență premeditată, lasă loc liber echivocului. Tacit vede izvorul acțiunii mai cu seamă în pasiunile omenești; din această atitudine mentală istoria sa capătă o intensitate psihologică și o densitate patetică excepționale. El nu vrea să se lase prins de miraje; în informația sau în analiza sa nu descoperă decît aparențe, simulări, minciuni; cum ne putem da seama citindu-i opera, cuvîntul *species* (aparență) revine foarte des spre a evoca ipocrizia acestei societăți și, prin frecvența sa, lasă o indispoziție profundă în spiritul cititorului.

Repede s-a conchis că se afla în opoziție față de regimul imperial. Într-adevăr, n-a dat despre Tiberiu și urmașii săi o imagine favorabilă și a aruncat asupra străfundului sufletelor lor o lumină crudă. A dezvăluit josniciile delatorilor și slăbiciunile curtenilor, scandalurile curții și tarele parveniților. El a putut face să se creadă că anumite discursuri ale britannilor sau oarecare

trăsături ale civilizației germanilor puteau fi considerate de cei care știu să citească între rînduri drept expresia setei sale de libertate sau a visurilor sale de puritate. Chateaubriand a putut să vadă în el un fel de conspirator „care a luat asupră-și răzbunarea popoarelor", iar Victor Hugo să declare că Tacit le-a „atîrnat împăraților domnia lor de gît", ca o tăbliță de stîlp al infamiei, dar Chateaubriand și Victor Hugo se gîndeau la doi împărați contemporani lor. Tacit nu atacă imperiul, ci oamenii. Nu are duioșie nici pentru nestatornicia poporului, care dorește revoluțiile și se teme de ele, nici pentru oligarhii, care seamănă, prin dominația lor, cu monarhiile și cu despotismul lor fantezist, nici pentru cîrmuirile mixte, la care visa Polibiu, și care nu pot dura. Mirajul vechii Republici, evocată uneori în cuvintele contemporanilor săi, nu-l prea orbește, căci ea n-a cunoscut decît discordii, răzvrătiri și violențe, războaie civile și ambiții renăscînde. Regimul imperial este un rezultat: Tacit se resemnează cu el, nu din dragoste pentru cezarism, ci pentru că este un fapt inevitabil. El nu manifestă nici o milă pentru sclavi — în favoarea cărora pledează Seneca —, al căror „sînge netrebnic" îl vede curgînd fără să se indigneze, nici pentru creștinii acuzați de Nero, care „merită caznele cele mai mari". Atitudinea sa reamintește legăturile sale aristocratice și senatoriale; poate că, dorind vremuri mai bune, el se mulțumește cu uzanțele — și cu principii — contemporani, căci crede — și a și spus-o — că „și sub principi răi pot exista oameni mari". Și se pare că și-a însușit acea politică ale cărei linii le trasează în *Anale*: „Să încercăm să urmăm între opoziția neîmpăcată și servilismul dezonorant un drum lipsit de ocolișuri și de primejdii". Traian avea să reprezinte pentru el modelul principilor: secolul pe care îl inaugurează este în ochii lui Tacit „un secol preafericit".

În timp ce ardorile naționaliste s-au domolit — luptele se desfășoară în țări depărtate —, iar faptele politice de abia dacă mai tulbură tihna scriitorilor, literatura o rupe aproape în întregime cu actualitatea politică. *Scrisorile* bunului Pliniu, în afară de cele în care îl sfătuiește pe împărat asupra tratamentului creștinilor, sînt mărturii ale amabilității sale — ca gînd și ca simțire. *Panegiricul lui Traian* obosește prin lungimile și prin elogiile sale înmulțite, prin emfază. Este înainte de toate un document istoric și o mărturie a admirației pe care toți contemporanii o aveau pentru un împărat înțelept.

Ultimele secole literare

Cele trei secole următoare n-au cunoscut nici o figură dominantă, cu excepția istoricului Ammianus Marcellinus (din a doua jumătate a secolului al IV-lea) și a doi poeți, Claudianus și Rutilius Namatianus (de la începutul secolului al V-lea). Ei sînt cu toții opozanți ai creștinismului. Cel dintîi a avut legături cu Symmachus, acel prefect al orașului care a dat în numele păgînismului lupta simbolică în jurul altarului Victoriei din curia romană. Ammianus Marcellinus a scris treizeci și una de cărți de istorie care merg de la moartea lui Nerva la cea a lui Valens. Claudianus, care este un alexandrin, i-a preamărit pe Honorius și pe Stilicho; a compus o *Gigantomahie*, poeme mitologice și panegirice, ca și versuri satirice. Rutilius Namatianus, un gal, este cunoscut pentru un *Itinerar* în distihuri elegiace consacrate întoarcerii sale în patrie după ce a fost prefect al Orașului. Începutul acestui poem evocă nenorocirile Romei după invazia lui Alaric (410); el dă mărturie despre atașamentul pe care toți apusenii îl aveau față de ea și despre înrîurirea ei asupra lumii antice, dar anti-creștinismul autorului se vădește acolo cu înverșunare și aceste două direcții de gîndire

exprimă starea de spirit a timpului. Dacă creştinismul le apare păgînilor ca fiind răspunzător pentru declinul Romei, deoarece a adus o religie exotică şi astfel, potrivit lor, a slăbit puterea imperială — în schimb mesajul Romei rămîne mesajul unei culturi, al culturii clasice. În jurul lor sînt poeţi ca Ausonius, Avienus, Optatianus Porphyrio (unul de la Bordeaux, altul de la Bolsena, ultimul din Africa), autori de epopei ca Flavius Cresconius, retori, *grammatici*, comentatori de opere clasice, o mulţime de nume care nu ies din uitare decît prin harul unui citat rătăcit sau al unei aluzii fugare.

Acestea toate în părţile Romei; dar mai există şi Grecia. Sub Imperiu, nu se poate vorbi doar despre Roma, căci lumea romană nu se mărgineşte numai la Italia.

Grecii Imperiului

Prestigiul Romei, dar şi prestigiul Atenei îl pot atrage pe un capadocian ca Apollonius din Tyana, pe un bitinian ca Dion din Prusa, supranumit Chrysostomos, pe un egiptean ca Ammonios, pe un locuitor din Nicomedia ca Arrianus, sau din Samosata ca Lucianus. De asemenea prestigiul Alexandriei, al Antiohiei, al Pergamului, al Efesului.

De multă vreme literatura greacă arată interes pentru Apus: în ultima parte a *Theogoniei* lui Hesiod, poetul face aluzie la fiii lui Circe, la Ulise, la Agrios şi Latinos, ca şi la tirenieni; între secolele al VII-lea şi al VI-lea, Stesichoros, un sicilian de la Himera, evocă peregrinările lui Eneas; după el, Hecateu din Milet, Hippias din Rhegium, Hellanicos din Mitilene vorbesc despre Italia şi de unele din aventurile lui Eneas; Antiochos din Siracuza, către 420, este, cum se pare, primul care îi spune Romei pe nume.

Către prima jumătate a secolului al IV-lea, Philistos, efor la Cumae din Eolida, Theopompos din Chios se arată atenţi la acest popor nou care
 se agită în Occident; Aristotel, ca şi discipolii

săi, apropiați sau depărtați, Teofrast și tarentinul Aristoxenes, se arată cunoscători ai legendelor romane, ai agriculturii italice sau corsicane, ai legăturilor de gîndire cu pitagorismul sau ai succeselor armelor romane. Callias din Siracuza, Duris din Samos, Hieronymos din Cardia devin istoricii originilor romane.

În epoca elenistică, Timaios din Tauromenium, care moare pe la 250, reia istorisirea originilor pînă la primul război punic, știe să pună în valoare rolul Laviniului, legăturile „sacrificiului calului" cu tradițiile troiene și aventura cu Didona; el caută să găsească în concomitența — „zice el", cum ar spune Montaigne — întemeierii Cartaginei și a Romei o explicație morală, politică și religioasă a rivalității lor. Către mijlocul secolului al III-lea, Diocles din Peparethos elaborează versiunea întemeierii Romei de care, potrivit mărturiei lui Plutarh, Fabius Pictor se va servi pentru *Analele* sale. Alături de istorici, poeții sînt atrași de epopeea Romei: Lycophron din Chalcis o pune pe o fiică a lui Priam să facă, în poemul său *Alexandra*, o lungă profeție care proslăvește „Orașul" și prevestește destinele sale; Callimah și Euphorion nu omit să evoce cutare sau cutare episod din istoria mitică sau cutare datină a Romei.

De acum înainte, Roma este prea puternică pentru ca scriitorii greci s-o ignore, s-o preamărească sau s-o combată: trebuie oare să-i citățm pe Philinos din Agrigent, pe Silenos din Cale-Acte, pe Sosilos favorabili punilor și pe Polibiu, prieten al romanilor? Să-l numim oare pe Posidonius din Apamea, care nu este numai filozof, ci și istoric și care a scris cincizeci și două de cărți, ducînd mai departe ștafeta lui Polibiu pînă la Sulla?

Titus Livius vorbește cu o oarecare ciudă despre grecii care ponegresc Roma: ne putem gîndi la acei eleni, ca Metrodoros din Scepsis, care adoptă punctul de vedere al lui Mitridate, și ca Timagenes din Alexandria, pe care Pompei

îl adusese printre prizonierii săi, și care pun accentul pe norocul Romei și nu pe valoarea oamenilor politici și a generalilor săi, cu o intonație al cărei ecou se va regăsi la Plutarh, la Lucian, la Libanius și chiar și în unele scrieri ale lui Iulian însuși — împăratul din secolul al IV-lea.

Dar acestea sînt excepții: Roma este pentru ceilalți un pol de atracție considerabil. Cei doi Tyrannion, Didymus, Apion, Strabon, Diodor, Nicolaos din Damasc, Dionis din Halicarnas studiază istoria limbii latine sau istoria Romei. La aceștia trei din urmă îndeosebi, se vede apărînd o admirație înflăcărată, o credință în eternitatea Romei, o încredere în menirea ei care se apropie uneori de lirism în însăși expresia lor. Iosephus Flavius, prizonier al lui Vespasian, va merge pînă la a-și îndemna compatrioții evrei să renunțe la luptă, iar Filon din Alexandria povestește cu emoție impresia resimțită cu prilejul ambasadei sale din anul 40 pe lîngă Caligula.

Mai depărtat de influența romană se vădește Plutarh, născut la Cheroneea către 46. Totuși, el admiră Roma și încearcă să sublinieze în *Viețile paralele* afinitățile și diferențele dintre cele două popoare, poate cu o anumită tendință de a arăta că grecii nu sînt inferiori. Acest comparatism este semnificativ. Eroismul maximelor sale morale, în care se întîlnesc stoicismul și epicureismul, nu este pe deplin înțeles decît dacă ne gîndim la prestigiul Romei și la înrîurirea strălucirii ei care se profilează în spatele acestor analize. Dacă-i lăsăm la o parte pe Dion Chrysostomos, pe Epictet, pe Arrianus, îl găsim pe Appianus care studiază popoarele în relațiile lor cu Roma și care a legat astfel istoria lumii antice de un centru — de centrul puterii crescînde — cu o înțelegere deosebită pentru economia socială și pentru politică.

Pausanias îi conduce pe arheologi din așe-
147 zare în așezare și din monument în monument

cu a sa *Periegesis* [1]; Marcus Aurelius meditează în greceşte învăţămintele stoicismului; sofiştii, Filostrat, Polemon, Herodes Atticus, Maximus din Tyr, apoi Athenaios şi oratorii din secolul al IV-lea, Himerios, Themistios, Libanios continuă tradiţia celor vechi, desăvîrşindu-le tehnicile şi dedîndu-se la subtilităţi pe seama procedeelor lor; ei pregătesc calea marilor oratori creştini de limbă greacă, Vasile din Cezarea sau Grigore din Nazianz şi mai ales Ioan Gură de Aur; unul din ei, Aelius Aristides, care s-a avîntat în certurile celei de a doua sofistici, nu poate să nu atragă atenţia prin elogiul Romei pronunţat în 154 în faţa elitei intelectuale a Oraşului, un elogiu care confirmă prestigiul patriei lui Romulus şi al împăraţilor ei în ochii orientalilor. Cele optzeci de cărţi ale *Istoriei romane* a lui Dio Cassius — un bitinian din Niceea, senator roman sub Commodus —, o istorie care îmbrăţişează anii de la origini pînă la 220 e.n., reprezintă cea mai mare străduinţă istorică a acestei perioade: izvoare bogate şi în general sigure, o pătrundere vie a faptelor politice, o compoziţie bine ordonată, grijă pentru exactitatea istorică, geografică, economică fac din această operă, care n-a ajuns la noi decît parţial, o mină preţioasă pentru cercetătorii moderni. După el nu va fi de reţinut decît Herodianus, care relatează evenimentele de la moartea lui Marcus Aurelius pînă la înscăunarea lui Gordianus al III-lea şi umple astfel o lacună însemnată din informaţiile noastre, dar din el se desprinde de un fel de impresie de oboseală, aproape de tristeţe. Exaltării primilor scriitori ai Imperiului, însufleţiţi de mîndrie şi eroism, aceste pagini — care nu sînt mai niciodată citite, şi pe nedrept — îi opun un ton dezamăgit ce pare să vestească prăbuşirea marelui imperiu: cînd Marcus Aurelius, pe moarte, le vorbeşte fiilor săi, Roma sfîrşită de puteri este parcă aceea ce se adresează lumii.

---

[1] *Călătoria* (în greacă în text) (N. trad.).

Ultima operă istorică păgînă va fi cea a lui Zosimos, un funcționar al imperiului de Răsărit, mort în 410, anul cuceririi Romei de către Alaric. Această istorie ce pare scăldată în licăririle apusului este încă și mai tristă. Chiar de la începutul cărții I, autorul declară că, altfel decît Polibiu, care înfățișase înălțarea Romei, el își propune să-i istorisească declinul, un declin a cărui cauză principală, pentru acest păgîn convins, este părăsirea credinței păgîne și al cărui responsabil este Constantin, „nelegiuitul Constantin", care s-a întors către religia cea nouă.

Trebuie oare să-l punem aici în lumină pe Lucian din Samosata, căruia *Dialogurile morților* și celelalte lucrări satirice i-au clădit faima în timpurile moderne? A trăit cam de prin 120 pînă prin 200 e.n., dar acest sirian face figură de solitar și de independent: el se află în afară de spațiu și de timp. Critică toate misticile, toate filozofiile. Dar faptele o dovedesc: el n-a știrbit nimic din marile curente care frămîntau și făceau să rodească sufletele. Păgînism, agnosticism, „lucianism", creștinism, articulațiile sînt aici evidente. Iar creștinismul triumfă.

4. LITERATURA CREȘTINĂ

Literatura creștină își are și ea istoria ei: prima ei epocă este cea a *Epistolelor* și a *Evangheliilor*; apoi, odată trecută această perioadă, vine epoca apologetică, momentul în care se caută motivări ale credinței în raport cu păgînismul, în care se explică această credință celor care nu o împărtășesc, în care sînt combătuți cei ce se declară dușmanii ei.

Este un domeniu imens, pe care nici nu ne putem gîndi să-l parcurgem în amănunt. După traducerile *Testamentelor*, prima operă de apărare împotriva atacurilor păgîne a fost *Octavius* al africanului Minucius Felix, adversarul lui Fronto, împodobit în întregime cu grații cicero-

niene și cu farmece persuasive, ce nu pot fi regăsite în lucrările impetuosului Tertullian, african și el, născut între 150 și 160, care prin condei și prin cuvînt îi combate cu imaginația, cu pasiunea și cu rigorismul său pe cîrmuitorii și pe magistrații poporului roman în al său *Apologeticum*, pe eretici în al său *De proscriptione*, pe creștinii puțin riguroși în *De spectaculis* și în celelalte opuscule ale sale. Mult mai blînd este Ciprian, și el african, care a cunoscut două prigoane, o schismă, nenorocirile unei groaznice epidemii, violența controverselor doctrinale și care aduce în misiunea sa tonul părintesc al episcopului și al păstorului de suflete. Ar mai trebui citați Novatianus, Commodianus, Arnobius și Lactantius, care duc și ei lupta pentru credință și care încearcă, în același timp, să împace literatura antică, în ceea ce are ea mai nobil și mai exemplar, cu literatura nouă, care se inspiră din învățăturile lui Iisus.

Astfel se pregătește o creștere care va face să se deschidă cele mai frumoase flori ale acestei literaturi de un stil nou. Acestor oameni, despre care am vorbit și care sînt cu toții africani, vine să li se alăture un spaniol ca Iuvencus, care pune evangheliile în versuri și încredințează răspîndirea credinței sale ritmului hexametrilor. Iată-l pe Hilarius din Poitiers, născut la începutul secolului al IV-lea, exilat în Orient, care combate arianismul și compune numeroase tratate dogmatice, istorice, exegetice, în proză și în versuri, și care rămîne primul dintre scriitorii de imnuri din Occident. Să-l salutăm în trecere pe acest alt african, Marius Victorinus, și pe acel episcop al Sardiniei, Luciferus din Cagliari, de o pasiune tertulliană, și iată-i pe Ambrosius, Damasus, Augustin, Ieronim, înconjurați de cîțiva *minores* ca Eusebius, Rufinus, Prudentius și Meropius Pontius Paulinus, mai cunoscut sub numele de Paulinus din Nola, sediul episcopatului său.

Toți acești oameni au predicat și au scris; au convertit și au statornicit doctrina creștină în

pofida certurilor christologice și a marilor lupte dogmatice (ariene, montaniste, priscillianiste, origeniste, donatiste, manicheene, novațiene, pelagiene). Chiar dacă unii din ei nu au primit acest nume de la tradiție, ei au fost „părinții" bisericii, Ambrosius prin activitatea sa episcopală milaneză, prin cuvîntările, scrisorile, imnurile și tratatele sale asupra îndatoririlor creștinului, prin calitatea literară a scrisului său, Damasus prin elogiile sale aduse martirilor credinței și prin bisericile sale, Augustin prin exemplul vieții sale convertite și „mărturisite" public, prin activitatea sa de propagandist și îndeosebi prin marea sa lucrare *De Ciuitate Dei* [1], o Cetate care se opune Cetății pămîntești, una ridicată cu îngerii, cealaltă născută din căderea lor și din crima lui Cain, una alcătuită din toți cei care împing dragostea de ei înșiși „pînă la disprețuirea lui Dumnezeu", *usque ad contemptionem Dei*, cealaltă luminată toată de bucurie și de pace veșnică — acest Augustin care medita chiar în vremea în care sfîntul Ieronim, cu spiritul său viguros, cu nepotolita sa curiozitate, cu scrisorile sale de îndrumare, revizuia și traducea *Scripturile* și dădea creștinității *Vulgata* credințelor sale fundamentale.

Și din acest jăratic, ca dintr-un foc ce mocnește și ale cărui scîntei le împrăștie vîntul, vor porni flăcările care îi însuflețesc pe africanii: Dracontius, Fulgentius din Ruspa, Corippus; pe galii: Salvianus din Marsilia, Sidonius Apollinaris, Avitus, Gregorius din Tours; pe italicii: Ennodius, Arator, Boethius, Sedulius, Cassiodorus, Fortunatus; un spaniol: Isidor din Sevilla — cu opere felurite, în proză sau în versuri, amestecate cu erudiție gramaticală și cu reminiscențe păgîne, în stil zgrunțuros sau în stil prețios, dar inspirate de un sentiment în care păgînismul nu mai răsună decît ca o amintire, atunci cînd este vorba de gîndirea care cugetă și vorbește sau de credința care se însuflețește.

---

[1] *Despre Cetatea lui Dumnezeu* (în latină în text) (N. tr.).

A sosit timpul în care despre toți cei ce au luptat astfel pentru credință, așa ca pentru cei ce luptaseră odinioară pentru nașterea și măreția Romei păgîne, hagiografia își va urzi legendele și va răspunde *Fastelor consulare* prin *Acta* [1] ale bisericii din Africa, prin *Patimile* martirilor și *Viețile* marilor episcopi.

La Roma, pe piatra pe care s-a clădit Biserica, pe catedra lui Petru, care a murit în 64 [2], se vor așeza pînă la Leon cel Mare, în 461, 44 de papi care își vor transmite făclia.

Dar păgînismul și clasicismul literar nu-și pierd drepturile: este una din trăsăturile și seducțiile acestei perioade, ce se întinde de la Constantin pînă la Theodosius, faptul de a-i vedea pe scriitori cerîndu-i clasicismului celui mai autentic temele și mijloacele sale pentru a-i da artei forma sa cea mai frumoasă și gîndirii expresia cea mai viguroasă. Este o renaștere, căreia culegerea de *Panegirice* ale împăraților (Maximianus, Constantius Chlorus, Constantin, Iulianus, Theodosius) îi dă măsura, căreia poezia păgînă din *Peruigilium Veneris*, a operelor lui Ausonius și a celor ale lui Claudianus îi exprimă tonalitatea, oricare ar fi aici dulcegăria, dincolo simțul forțat al epopeii sau vigoarea excesivă a satirei.

Este o literatură latină, deseori nutrită din literatura greacă venită în Occident, ale cărei ultime sclipiri și a cărei căldură înviorătoare Cassiodorus, de exemplu, avea să încerce să le transmită, prin traduceri, călugărilor latini în a sa „Academie monastică".

Astfel, această literatură, care la începutul Imperiului părea orientată și uneori îndrumată, se desprinde treptat de regim și merge uneori chiar pînă la a i se opune. Ea se desprinde chiar și de popor, în sensul că tragedia și comedia se sting, — fiind înlocuite cu jocurile de circ și cu

---

[1] *Faptele* (în latină în text) (N. tr.).

[2] Data alternativă acceptată în mod curent este anul 67 (N. tr.).

cele din amfiteatru; ea se izolează în cercurile literaților, între pereții școlilor sau în cabinetele enciclopediștilor și ale savanților; ea se manifestă în sălile de lectură; ea își supraviețuiește în formele ei oratorice, dar ceea ce este cu adevărat o gîndire activă, o forță de cucerire este specificul unei literaturi noi, care se va pune în slujba unei filozofii și îi va pune omului problema existenței sale. Ea va fi din ce în ce mai mult, chiar și trăind o viață secretă, o viață de diletant sau o viață de prețiozitate — cînd nu este prinsă în vîrtejul unei vieți de luptă — o literatură a omului și a sufletului său, o apropiere naturală sau supranaturală de destinul său.

Capitolul 4

IMPERIUL ȘI BUNURILE SPIRITULUI

II: ȘTIINȚELE, ARTELE, DREPTUL

Cunoașterea omului? Cunoașterea lumii. O lume cunoscută prin experiența soldaților, a negustorilor, a călătorilor, o experiență trăită, dar care nu poate da loc unei tradiții savante decît prin narațiunile sau prin digresiunile istoricilor. Aceste anchete și studii sînt însoțite de măsurători, de cercetări, de meditații; ele sînt urmate adesea de aplicații tehnice, în care geniul roman își manifestă originalitatea.

1. MIȘCAREA ȘTIINȚIFICĂ

Geografii

Această cunoaștere este înainte de toate o „geografie", adică, potrivit etimologiei, o descriere a pămîntului. La începutul Imperiului, Agrippa a pus să se pregătească o hartă a lumii destinată împodobirii porticului Viei Lata și care extindea la *oikumene* hotarele pe care cartograful mai vechi al templului lui Tellus le limitase la Italia, iar cel al templului lui Mater Matuta la Sardinia. După moartea lui Agrippa, Augustus avea să pună s-o termine: ea indica așezările și distanțele cu o exactitate mai mare decît cea a lui Strabon. Această hartă ar fi fost însoțită de *Comentarii* geografice publicate aparte, de care Pliniu pretinde că s-a servit. Este puțin probabil să fie

vorba de o lucrare redactată cu adevărat de autorul însuși; este mai verosimil să fi fost denumite astfel notele pregătitoare întocmirii hărții, regrupate și ordonate.

Această experiență este sintetizată și în tratate speciale, cel al lui Isidor din Charax care a lăsat, pe lîngă o lucrare asupra golfului Persic, o *Călătorie* în Parția și un *Itinerar* de caravane din Antiohia pînă la țărmurile Indiei, și mai ales cel al lui Strabon, acest grec din Amasia, mort în 20 e.n., care pare a-și fi adunat informațiile la Alexandria și la Roma și care a descris Spania, Galia, Italia, Grecia, Asia Anterioară și Centrală, Egiptul, inserînd în textul său remarci și reflecții istorice, biologice, economice, filozofice și care rămîne, și în zilele noastre, un izvor din care se pot culege informații utile. Spaniolul Pomponius Mela, care îi este inferior și care va fi unul din izvoarele lui Pliniu, a avut meritul de a presupune existența unor locuitori ai zonelor temperate dincolo de zona toridă — oamenii de la antipozi — și de a vorbi pentru prima dată despre *sinus Codanus*, Marea Baltică. Expunerea sa, care se află la limita geografiei matematice, nu dă indicații asupra distanțelor, dar ia Mediterana drept centru și orientează descrierile sale în raport cu ea, din Sciția pînă în Spania, trecînd prin Sarmația, Germania și Galia, ca și prin Africa. Dacă poemul lui Dionysios Periegetes, care va fi cunoscut mai bine prin traducerile ce le vor face din el Avienus în secolul al IV-lea și Priscianus în secolul al VI-lea, nu aduce cu cei 1187 de hexametri ai săi decît o compilație ordonată, este probabil că expediția încercată de doi centurioni ai lui Nero spre izvoarele Nilului și înconjurul Mării Roșii, care ne-a prilejuit o istorisire în greacă, au adus informații asupra acestor regiuni prea puțin cunoscute pe atunci.

În epoca lui Hadrian, Arrianus, compunînd o *Istorie a Anabasei* [1] lui Alexandru, îi adaugă

[1] „Expediției" (în greacă în text) (N. tr.).

un rezumat al călătoriei lui Nearchos [1] și redactează pentru împărat un *Periplu al Pontului Euxin.* Marinos din Tyr, unul din izvoarele lui Ptolemeu (harta 15), a conceput ideea de a întocmi o hartă a lumii locuite, recurgînd la proiecția pe un plan în cadrilaj dreptunghiular — procedeu care anunță „proiecția lui Mercator" — de meridiane și de paralele: această proiecție pe un plan fără corecții nu putea ajunge decît la deformări, cu atît mai mult cu cît nu se știa nimic despre regiunile polare și foarte puține lucruri despre zona ecuatorială.

Este suficient, poate, să amintim aici că Ptolemeu este contemporanul lui Marinos din Tyr pentru a-i fixa data: *Geografia* sa este o operă remarcabilă bazată pe astronomie, pe matematică și pe observații, dar observațiile dețin în ea o parte mai redusă, iar informația astronomică este supusă erorilor științei contemporane. Pornind de la datele lui Marinos, el și-a depășit predecesorul în finețe, dar nu a ajuns la rezultate mai sigure: între ecuator și Insula Thule, Marinos trasa 8 paralele, Ptolemeu 29 în *Almagesta*, 21 în *Geografie;* dar adevărul este altul. El întinde Asia de la coasta de răsărit a Africii, la latitudinea aproximativă a Mozambicului, pînă la țărmul Chinei etc. Dacă face să progresese cartografia, perfecționînd traseul meridianelor și făcîndu-le convergente spre pol în loc să folosească proiecția ortogonală a lui Marinos, dacă nu mai socotește distanțele în stadii, ci în grade, el a rămas totuși dincoace de adevăr sub multe aspecte, dintre care evaluarea coordonatelor geografice nu este cel mai neînsemnat, la fel ca și observațiile sale inexacte ale latitudinilor și longitudinilor. De altfel transmiterea făcută de oamenii din evul mediu a deformat probabil doctrina sa.

După el, în afară de Pausanias, a cărui *Periegesis* a Greciei este o mină prețioasă pentru

[1] Amiralul lui Alexandru, care a condus retragerea flotei acestuia de pe Indus pînă la vărsarea Eufratului, după expediția în India (327 î.e.n.) (N. tr.).

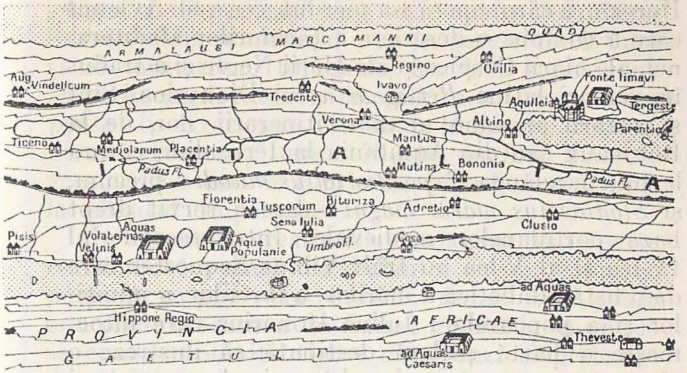

14. *Extras dintr-o hartă a drumurilor Imperiului roman, după o copie din secolul al XIII-lea, păstrată la Biblioteca din Viena, sub numele de Tabula Peutingeriana*

specialiștii în arheologie greacă, dar care conține și o mulțime de însemnări despre obiceiuri și despre curiozități, inclusiv o digresiune asupra sericiculturii chinezilor. Trebuie să amintim că Marcus Aurelius trimisese în 166, deci la aceeași vreme, o ambasadă în China, pe mare pînă la Tonkin și de acolo pe uscat.

Mai apoi, geografia ca știință dispare din preocupările romane: ceea ce apare sînt *Itinerariile*, care se inspiră la distanță din harta lui Agrippa, *Itinerarul* lui Antoninus, adică al lui Caracalla, compus din elemente eterogene datînd din vremea lui Caracalla (Antoninus Caracalla), din cea a lui Dioclețian și de la începutul secolului al IV-lea, și *Tabula* zisă a lui Peutinger (harta 14) după numele primului ei proprietar din secolul al XV-lea, Conrad Peutinger din Augsburg; mai sînt și lucrările de compilație, cea a lui Solinus, căruia i se datorește prima folosire a expresiei *mediterraneum mare* [1], cea a lui Pappos, care a descris o *Chorographia* pierdută, a lui Moise din

[1] De altfel *mediterraneus, a, um* însemna, în tradiția clasică, „aflat în mijlocul uscatului". Expresia *Mare Mediterraneum* este reluată și popularizată de Isidor din Sevilla (N. tr.).

Horezm, a cărui operă s-a pierdut, cea a lui Avienus care a compus o descriere a țărmurilor Mediteranei, ale Mării Caspice și ale Mării Negre și a tradus în versuri latine *Periegeza* a lui Dionysios. Sînt și autorii anonimi ai unor itinerarii noi, de la Bordeaux sau din Aquitania la Ierusalim, cărora le putem adăuga *Expositio totius mundi* [1] precum, și *Stadiasmus maris magni* [2] care a servit drept bază portulanelor medievale. Între secolele al IV-lea și al V-lea au trăit Vibius Sequester care dă o listă alfabetică a mărilor, a fluviilor, a munților și a popoarelor; Iulius Honorius care întocmește o hartă școlară destinată să ilustreze o sferă pe care o construise el însuși; și un personaj cunoscut sub numele de Aethicus care ar fi redactat, între secolele al V-lea și al VI-lea, o *Cosmografie* enciclopedică. Mai sînt, în sfîrșit, și unele lucrări complexe ca *Dimensuratio prouinciarum* [3] *Diuisio orbis* [4], diversele *Notitiae* [5] ale Romei, a Galiilor, ba și *Notitia dignitatum* [6] care este, în felul ei, un fel de geografie administrativă a Imperiului tîrziu. În secolul al VII-lea, Beda Venerabilul [7] avea să cugete asupra regimului mareelor și să consemneze într-un tratat rodul observațiilor sale făcute pe coastele britanice.

Matematicienii

În domeniul matematicii, este cazul să facem deosebirea între matematica aplicată și matematica pură; le vom alătura apoi astronomia și astrologia.

Măsurarea suprafețelor de pămînt este reprezentată de lucrările unor *agrimensores* și ale unor

---

[1] „Înfățișarea întregii lumi" (în latină în text) (N. tr.).
[2] „Măsura în stadii a distanțelor mării celei mari" (în latină în text) (N. tr.).
[3] „Măsurarea provinciilor" (în latină în text) (N. tr.).
[4] „Împărțirea lumii" (în latină în text) (N. tr.).
[5] „Descrieri" (în latină în text) (N. tr.).
[6] „Lista funcțiilor" (în latină în text) (N. tr.).
[7] Călugăr englez (cca 672—735), cel mai însemnat istoric al evului mediu timpuriu din insulele britanice (N. tr.).

gromatici. Organizați încă din epoca lui Cezar într-un corp semioficial pus în serviciul civililor și al militarilor, topografii au fost supuși sub Imperiu unui examen de calificare. Apogeul lor poate fi fixat sub Traian: Hyginos, Balbus, Siculus Flaccus, Iunius Nipsus au fost maeștrii acestei arte care a continuat să înflorească pînă la sfîrșitul Imperiului.

În mecanică, realizările romanilor sînt foarte restrînse: în afară de balanța cu un taler ce pare de origine campaniană, nu se mai poate cita decît macaraua de ridicat greutăți; în optică se cunosc anumite tipuri de oglinzi și globurile de sticlă umplute cu apă care, după spusele lui Seneca, serveau drept lentile, sau smaraldul șlefuit pe care, potrivit lui Pliniu, l-ar fi folosit Nero ca să vadă jocurile de circ.

Cît privește astronomia, romanii nu par s-o fi studiat sub aspectele ei matematice, ci sub cele descriptive: *Phainomena* ale lui Aratos din Soloi au fost traduse de Varro din Atax, de Cicero, de Germanicus și de Avienus. Pliniu arată interes pentru ele în a sa *Istorie naturală;* Plutarh va rezuma părerile contemporane asupra alcătuirii lunii. Măsurarea timpului se făcea cu ajutorul unor cadrane solare de origine elenică; în epoca lui Vitruviu, ele au fost înlocuite cu ceasurile cu apă, de asemenea de inspirație greacă, dar primind unele perfecționări. În sfîrșit astrologia, care s-a dezvoltat împotriva autorității haruspicilor și care n-a găsit aprobare nici la Cicero nici la Tacit, avea un sprijin puternic în religiile orientale: Seneca i-a fost favorabil, Manilius i-a consacrat cinci cărți de *Astronomica*, Censorinus, în secolul al III-lea, tratatul său despre *Dies natalis*, Firmicus Maternus, în secolul al IV-lea, *Matheseos libri VIII* [1]. Adepții acestei credințe în influențele astrale, convinși că aștrii sînt un izvor de energie, că acționează statornic asupra pămîntului și a locuitorilor săi, că ei decid astfel soarta lumii, au exercitat o influență

[1] „8 cărți de învățătură" (în greacă și latină în text) (N. tr.).

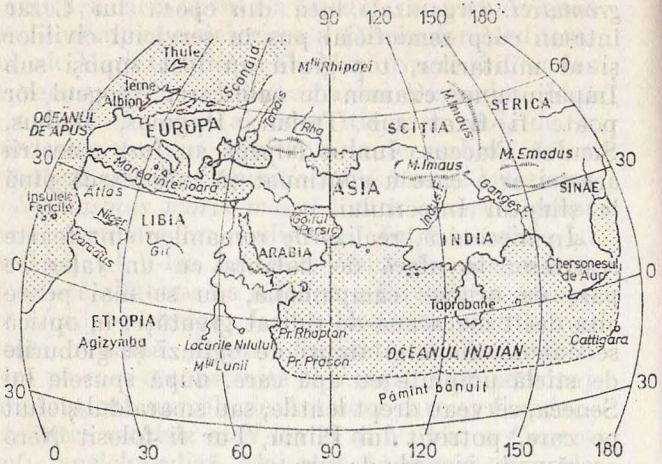

15. *Harta lui Ptolemeu (sec. II e.n.)*

însemnată asupra claselor inferioare ale societății, accesibile credințelor magice și superstițiilor ritualiste, și asupra claselor conducătoare educate în spiritul culturii grecești și orientale. Ei făcură treptat din credința lor un soi de teologie științifică, care nu a cedat terenul decît în fața creștinismului.

În domeniul matematicii pure, la Roma, sub Augustus, Xenarchos din Seleucia și-a făcut un nume prin lucrările sale; în 98, Menelaos din Alexandria a venit să facă la Roma observații astronomice care l-au dus la separarea astronomiei de trigonometrie. El a compus acolo un tratat despre volume care conține definiția triunghiurilor sferice și studiul proprietăților lor; Nicomachos din Gerasa a făcut din aritmetică o știință autonomă și, pe linia pitagoricienilor, a formulat o teoremă relativă la formarea cuburilor prin însumarea șirurilor imparelor, primul cub fiind primul impar, al doilea cub suma celor două impare următoare, etc. El a tratat, de asemenea, despre numerele poligonale și a stabilit principiile armoniei muzicale și ale relațiilor numerice ale intervalelor.

Theon din Smirna, în secolul al II-lea, a făcut observații asupra lui Mercur și a lui Venus. Ptolemeu, care și-a făcut observațiile la Alexandria între 127 și 151, a redactat un tratat general de astronomie sub numele de *Compoziția matematică*, o expunere a teoriei planetelor, un calendar al stelelor fixe etc. *Compoziția* sa *matematică* supranumită *Almagesta* [1] *(Cartea cea mare)* se întemeiază pe un sistem geocentric, reluînd și continuînd opera lui Hipparchos. Nu putem da aici un rezumat al operei astronomice a lui Ptolemeu. Analiza pe care a făcut-o mișcării lunii i-a permis să descopere evecția [2] și nutația [3], să calculeze paralaxa, să explice mișcarea circulară a variațiilor în înclinarea planului fiecărei orbite planetare în raport cu planul eclipticii. Pentru studiul soarelui, el a introdus teoria calculului ecuantului sau al celui de al treilea cerc, stabilind că mișcarea epiciclului pe deferentul său este constantă în raport cu centrul acestui al treilea cerc și nu în raport cu centrul deferentului. *Catalogul stelelor* întocmit de el îmbogățește catalogul lui Hipparchos cu cel puțin 300 de unități: el consemnează, într-adevăr, 1028 de stele și stabilește principiul clasificării după strălucirea aparentă.

Trebuie să așteptăm a doua jumătate a secolului al III-lea pentru a întîlni, cu Diophantes, Anatolios, Pappos din Alexandria și Sporos din Niceea, matematicieni de calitate. Primul, ale cărui *Porisme* [1] s-au pierdut, a lăsat o *Aritmetică* și procedee de calcul algebric care au trasat calea lui Bombelli, lui Viète, lui Fermat și lui Bernouilli. El a stabilit principiile de rezolvare a ecuațiilor de gradul întîi cu 4 variabile, a studiat ecuațiile

---

[1] Acesta este titlul versiunii arabe, care parafrazează gr. Μέγιστα (N. tr.).

[2] Evecție = inegalitate periodică în mișcarea lunii datorită atracției soarelui (N. tr.).

[3] Nutație = mică mișcare de rotație pe care axa unui astru o face în jurul poziției sale medii (N. tr.).

[4] „Corolare de teoremă" (în greacă în text) (N. tr.).

pătrate și o ecuație cubică, precum și rezolvarea ecuațiilor nedeterminate. A introdus utilizarea de simboluri pentru semnul *minus* și pentru necunoscută și ridicarea ei la puterea a patra; el a întrezărit înrudirea dintre algebra geometrică și algebra numerică. Pappos a tratat despre focarul parabolei, despre secțiunile conice, despre relația dintre centrele de gravitație și ariile sau volumele corpurilor de revoluție (pe care o va redescoperi Guldin în 1641); matematicienii cunosc o „teoremă a lui Pappos", ca și o *Analiză* și o teorie a numerelor poligonale ale lui Diophantes. Anatolios a lucrat la determinarea Paștilor, Sporos s-a îndeletnicit cu cuadratura cercului și cu dublarea cubului. La începutul secolului al IV-lea, Iamblichos, interesat de mistica numerelor — era orientat spre pitagorism și neoplatonism —, lucrează asupra armoniilor lor. Soranios lasă 33 de probleme asupra secțiunilor cilindrului și 69 asupra celor ale conului. La sfîrșitul secolului al IV-lea, Theon din Alexandria expune tratarea aritmetică a fracțiilor sexagesimale, Paul din Alexandria prezintă cea mai veche geografie astrologică. În sfîrșit Victorius din Aquitania compune în 457 un *Canon paschalis* pentru determinarea datei Paștilor, combinînd ciclul lui Meton de 19 ani și un ciclu de $7 \times 4 = 28$ de ani, care dau o nouă perioadă de 532 de ani, la sfîrșitul căreia zilele Paștilor reapar în aceeași ordine. Cartea a VIII-a a *Nunții lui Mercur cu Filologia* a lui Martianus Capella din Madaura conține o explicare a sistemului hemi-heliocentric. Să-l citățm în sfîrșit pe Proclus din Bizanț al cărui comentariu asupra lui Euclid este bogat în vederi critice, îndeosebi asupra postulatului paralelelor, a construcției cinematice a curbelor ș.a.m.d.

Realizările latinilor sînt modeste, dar pot fi oare separate de ale lor cele ale grecilor supuși stăpînirii Romei? La fel cum *Romania* s-a extins asupra întregii *oikumene*, știința elenică a iradiat asupra lumii mediteraneene. Roma și-a luat din ea prada. În ce măsură? Este cu neputință de

răspuns, dar binefacerile tuturor acestor cercetători au ajuns pînă la noi de-a lungul veacurilor.

Medicii

În pofida progreselor pe care le-am semnalat, medicina nu încetase niciodată să aibă contacte cu magia și să se bazeze pe empirism; dar, prin intermediul celor cîtorva fragmente de la Cato care se referă la această știință, se lămurește că influența grecească asupra medicinei romane a fost de timpuriu destul de puternică: încă din epoca lui Cato, numeroase cuvinte din terminologia ei sînt cuvinte de împrumut.

Această influență elenică nu a făcut decît să crească odată cu imperiul și îi putem înregistra astfel, alături de latini, pe unii greci și orientali.

La sfîrșitul secolului I î.e.n., medicina a fost reprezentată la Roma de către Meges, un fenician din Sidon; autoritatea lui este invocată de Celsus, Scribonius, Pliniu, Galenus, Oribasius. El pare să fi tratat îndeosebi fistulele anale. Antonius Musa a ajuns vestit prin terapeutica sa bazată pe hidroterapia rece, cu care l-a vindecat pe Augustus, și prin tratatul său despre vindecea [1]. Aemilius Macer, care era poet, a tradus în latină preceptele grecilor despre theriacă [2] și îndeosebi pe cele ale lui Nicandros asupra puterilor vindecătoare ale busuiocului, ale andivei și ale șofranului. Către anul 14 a fost înființată la Roma prima „școală" oficială de medicină care a servit drept model centrelor provinciale: inițiatorul ei fusese Asclepiades din Bitinia. *Schola medicorum* și-a primit, în vremea lui Vespasian, actul constitutiv, care a făcut din medici funcționari civili; Alexander Severus avea s-o ducă mai tîrziu la o înflorire deplină, iar învățămîntul medical avea să se

[1] Vindecea = *Betonica officinalis,* plantă erbacee, cu flori purpurii-mov, folosită ca leac pentru răni și boli de piept (DLRM) (N. tr.).

[2] Theriacă (gr. Θηριακή) = medicament pe bază de opiu contra mușcăturilor veninoase (N. tr.).

dezvolte îndeosebi la Smirna, la Corint, la Alexandria, la Bordeaux, la Marsilia și la Saragossa.

Faptul important pentru istoria gîndirii medicale este acela că, după Hippocrat, s-a făcut mereu simțită influența școlilor filozofice asupra studiilor de medicină. Nu se putea explica nici mintea omului fără a-i explica trupul, nici mecanismul lumii fără a explica mecanismul corpului. De aici atenția dată celor patru elemente pentru a determina originea bolilor în legătură cu umorile, înainte de a ajunge pînă la cauzele locale și de a se ridica pînă la mecanismele naturale, ca respirația și digestia. Pentru a le percepe alcătuirea, s-a cutezat sub Ptolemei să se practice vivisecția pe condamnații la moarte. Acestor „dogmatici" li se opun „empiricii", interesați numai de experiență, de studiul cauzelor imediate și evidente, de folosirea unor leacuri încercate și care nu voiau să cugete asupra unor boli noi decît cu referire la boli cunoscute. Ostili vivisecției pe care o socoteau barbară, ei înlăturau studiile de anatomie *post mortem*, considerînd că moartea perturbă condițiile de funcționare a organelor și interzice comparațiile fructuoase. În secolul I î.e.n. se constituie la rîndul ei, sub influența atomiștilor, școala „metodiștilor" care făceau din dilatarea sau din îngustarea porilor obîrșia principală a bolilor, pentru că ele provoacă, potrivit lor, contracția, disocierea sau amestecarea atomilor.

Celsus refuză să se asocieze la una sau la alta din aceste doctrine, dar se orientează spre empirici și susține că medicina este o tehnică conjecturală. Expunîndu-și vederile, el, care nu este un medic, ci un amator în ale științei medicale, regăsește o terminologie și o gîndire care sînt cele ale filozofilor cît și cele ale retorilor în căutarea unei dovezi: într-adevăr, aceleași cuvinte se întîlnesc în lucrările filozofilor care cercetează materia și în cele ale retorilor care încearcă să descopere adevărul.

Faptul că medicina elenică și orientală a fost mai dogmatică sau mai metodică se înțelege cu

ușurință, căci elenii și orientalii sînt atrași de „contemplare"; latinii noștri, mai realiști, preferă „raționamentului" experiența. Dacă se face abstracție de particularitățile proprii fiecărui medic al acestui imperiu, care nu mai este doar latin, se vede că lucrările lor se vor lăsa dominate de conflictele teoreticii, ale raționamentului metodic, cu practica experimentală. Principalul reprezentant al acestei științe a fost tocmai Celsus, a cărui *Enciclopedie* compusă în timpul lui Tiberiu trata despre filozofie, despre drept, despre retorică, despre agricultură, despre tehnici militare și despre medicină; cartea a VIII-a, împreună cu cîteva fragmente din cartea a VII-a, este consacrată anatomiei și chirurgiei și ne îngăduie să ne dăm seama că el este la egală depărtare de empirism și de dogmatism. Vom reține îndeosebi ceea ce a spus despre lithotomie [1], despre operația de cataractă, despre amigdalectomie, despre îngrijirea dinților, despre anumite afecțiuni dermatologice și despre dietetică. El a dat formulele a numeroase medicații, care au trecut în terapeutică în timpul evului mediu și al Renașterii, împreună cu preceptele lui Hippocrat și cu cele ale lui Galenus. Scribonius Largus, contemporanul său, aduce cu ale sale *Compositiones medicamentorum* 271 de rețete de origine populară sau magică, din care 4/5 sînt pe bază de plante. La el anume găsim prima informație despre prepararea opiului. Precursor empiric al electroterapiei, fără s-o știe, el recomandă recurgerea la „șocurile" provocate de peștele plat numit torpilă.

În ceea ce-l privește pe Menedemos, care îi dedică lui Claudiu lucrarea sa despre leacuri, el trece drept inventatorul unei cataplasme pe bază de litargă [2] și de sucuri de plante, a cărei formulă a variat, dar al cărei nume a rămas, „cataplasma diachylon" [3].

---

[1] Lithotomie = scoaterea pietrelor din vezică (N. tr.).

[2] Litargă (fr. *litharge* < gr. λιθάργυρος) = protoxid de plumb, PbO (N. tr.).

[3] De la grecescul δία — „prin" și χύλος — „sevă, suc de plante" (N. tr.).

În epoca următoare, în care la latini domină Pliniu cel Bătrîn, se manifestă un progres către specializare: atunci se ilustrează Dioscorides ca botanist, medic și farmacist militar, a cărui operă și-a păstrat prestigiul vreme de secole și care a pus la punct mai ales unele metode de a extrage mercurul din cinabru și potasiul din tartru; Athenaios din Attalia care a întemeiat Școala pneumaticilor, inspirat de fizica stoică; Andromachos din Creta, medicul lui Nero; Xenocrates din Aphrodisias, unul din izvoarele lui Pliniu, care a stăruit asupra alimentației pe bază de animale acvatice; Agathinos, care a stabilit un tratament cu spînz, Demostenes Philalethes, care nu numai că a fost unul din marii oculiști ai antichității, dar a întreprins și anumite studii asupra pulsului și a circulației și a compus primul și singurul tratat de pediatrie cunoscut sub Imperiu; Thessalos din Tralles, care a lansat învățămîntul clinic și a prezentat noi metode de tratament pentru bolile cronice.

Epoca lui Traian a fost și ea ilustrată de cîțiva medici greci care trăiau la Roma, ca Archigenes din Apamea, care a făcut să progreseze cunoașterea mișcărilor inimii și a descris lepra. Discipolul său Antyllos a perfecționat chirurgia, terapia anevrismelor, studiul flebotomiei, folosirea lipitorilor. Heliodorus s-a specializat în studiul articulațiilor și al luxațiilor. În sfîrșit, Rufus din Efes, cel mai mare medic grec de sub Imperiul roman după Galenus, a făcut o descriere precisă — pentru epocă — a chiasmului optic, a deosebit nervii senzoriali de nervii motori, a dat prima analiză a lobilor ficatului în care se vor vedea, potrivit lui și după el pînă la Vesalius, cinci elemente, a descoperit legătura dintre pulsație și perioada sistolică — ceea ce Harvey a redescoperit mai tîrziu, după o lungă uitare — și s-a arătat un inițiator în terapia urinară. Contemporanul său, Soranos din Efes, este cel mai mare ginecolog al antichității. În afară de aceasta a studiat și el pediatria. La aceeași epocă pare să fi trăit Metrodora, care

este, pe cît se pare, prima femeie autoare a unui tratat de medicină feminină.

Dacă lăsăm la o parte scrierile lui Marcellos din Side asupra peştilor şi ale lui Philumenos asupra animalelor veninoase, pe chirurgul Leonides, pe sfigmologul [1] Marcellinos, pe Aretaios din Cappadocia care distinge cu claritate diversele forme de paralizie (ataxie, anestezie, paraplegie, hemiplegie, apoplexie) şi a ştiut să facă o descriere metodică a diabetului, a pleuritei, a pneumoniei, a astmului, a tetanosului, a epilepsiei şi a simptomelor ei prevestitoare, a gutei, a hidropiziei, a elefantiazisului — cel care a dominat cea de a doua jumătate a secolului al II-lea este netăgăduit Galenus [2] din Pergam, care se stabileşte la Roma în 161. Imensa lui ştiinţă, calităţile sale de observator şi de experimentator, dogmatismul autoritar al expunerilor sale îi aduc admiratori şi duşmani şi au contribuit să facă din el o autoritate de referinţă pînă în secolul al XVI-lea în anatomie, în fiziologie, în igienă, în dietetică, în patologie, în terapeutică. Aporturile sale sînt numeroase. Vom reţine cu deosebire experienţele sale pentru a stabili mecanismul respiraţiei, funcţionarea sistemului arterial, a rinichilor, a creierului, a măduvei spinării, studiile sale asupra oaselor, îndeosebi asupra craniului. Dar în opera lui, în afară de „descoperiri", sînt şi multe afirmaţii false şi teorii greşite despre „virtuţile" care domină fiziologia, despre grupele sanguin, flegmatic, coleric şi melancolic, despre fazele patologice, despre rolul jucat de *pneuma* [3], despre providenţialismul metafizic şi intervenţia sa în procesul vital. Să-l citäm oare pe Serenus Sammonicus, omorît de Caracalla în 212? Poemul său medical nu este decît o popularizare versificată de leacuri din popor.

---

[1] Medic specialist în pulsaţii (gr. σφυγμός = „puls, pulsaţie") (N. tr.).

[2] Claudius Galenus (către 131 — către 201 e.n.) (N. tr.).

[3] Gr. πνεῦμα = „suflu, suflet, spirit": principiul vital, după stoici (N. tr.).

Sub domnia lui Constantin se găsesc mai mulți autori de tratate de medicină redactate în greceşte, dar Vindicianus, Priscianus, care va fi medicul lui Gratianus, şi Vegetius scriu în latină, primii doi lucrări consacrate medicinii umane, ultimul ştiinţei veterinare, inspirată din Columella, din Pelagonius, din *Mulomedicina Chironis* şi din Apsyrtos.

Secolul al V-lea îl vede ridicîndu-se pe Marcellus Empiricus din Bordeaux, al cărui tratat despre medicamente — şi ce medicamente! adesea pe bază de baligă şi găinaţ de animale — este o compilaţie de 2500 de nume al căror interes priveşte mai puţin farmacopeea decît filologia. Sînt cunoscuţi şi Cassius Felix din Cartagina, Caelius Aurelianus din Sicca în Numidia, care îl traduce pe Soranos, grupează observaţii asupra bolilor acute şi cronice şi porneşte o anchetă asupra ciclurilor umorale în sensul „metodiştilor"; Theodorus Priscianus care se ocupă mai ales de ginecoterapie şi de epilepsie; Sextus Placidus Papyriensis care îşi îndreaptă stăruinţele spre cercetarea remediilor de origine animală şi care a pus la punct un aparat de inhalaţie; şi Anthimus, şi Rufus din Efes şi Alexandros din Tralles.

În afară de Oribasius din Pergam, care, deşi se ataşase politicii lui Iulian, s-a consacrat mai tîrziu expunerii doctrinelor galenice, în afară de neurologul Phylagrius din Thessalonic şi de fratele său Posidonius care a încercat să localizeze funcţiile creierului, de acum înainte trebuie să li se ceară cercetări originale bizantinilor şi perşilor.

Ar fi nedrept, în orice caz, să nu se ţină seama de efortul de cercetare al acestor diverşi medici. Avem prea mult tendinţa de a vorbi de un „declin" al ştiinţei; dacă această cercetare nu duce la reuşită, dacă rezultatele sînt contestabile, nu lipseşte totuşi străduinţa, deci se vorbeşte prea repede de obscurantism. Filologul care analizează vocabularul acestei epoci este nevoit să constate o intensă circulaţie de cunoştinţe, o curiozitate mereu trează şi o minuţiozitate a observaţiei care

pregătesc calea celor care vor prelua ștafeta arabilor spre Occident sau care regîndesc datele galilor. Imperiul politic se poate prăbuși: setea de cunoștințe nu se domolește.

Dezvoltarea medicinii și a anexelor ei fusese înlesnită de altfel de atenția pe care i-a acordat-o Imperiul; deja Cezar dăduse cetățenia tuturor medicilor, în majoritate greci și sclavi, care practicau la Roma și el încurajase imigrarea acestor eleni și a acestor orientali care aduceau înzestrările și știința lor. Augustus, cu grija de a le da armatelor sale cadre sanitare, extinse măsura asupra libertților. În 117, Hadrian acordă corpului medical imunitatea de impozite și scutirea de sarcini obligatorii. Dacă Antoninus reduce aceste avantaje în 161, el operează o triere printre acești *medici*, constituind un fel de ordin al medicilor, care are, el singur, beneficiul acestor privilegii; prin aceasta el înalță profesia care, cu începere de la Septimius Severus, va fi supusă unei abilitări, îngăduind îngrijirea suferinzilor și instruirea discipolilor. Acest corp profesoral organizat de Alexander Severus, care pare să fi reluat ideea lui Vespasian, primea un salariu și era grupat în colegiul arhiatrilor [1], pus sub tutela statului.

Acest sistem nu permitea numai să se controleze o profesie ale cărei intervenții interesau sănătatea particularilor, ci și să se pună la punct supravegherea igienii publice și să se instituie, pe lîngă un serviciu de sănătate militară (cu medicii, veterinarii și infirmierii săi), spitale stabilite în puncte strategice, ca cele — probabile — de la Carnuntum și de la Novaesium construite în secolul I. El permitea, de asemenea, să se organizeze spitale civile, acele *ualetudinaria*, care au început prin a fi, după spusele lui Columella, case de sănătate clădite pe proprietăți particulare pentru personalul domeniului și care au dat modelul unui fel de clinici private cu acces plătit și al unor clinici publice subvenționate de stat, ca cele despre care

---

[1] Gr. ἀρχίατρος = „medic șef primar" (N. tr.).

vorbește Galenus. Dezvoltarea ulterioară a acestor clinici și a acestor case de cură rămîne puțin cunoscută; dar nu se poate uita rolul bisericii în această privință, nici numele Fabiolei, călăuzită de sfîntul Ieronim, care a întemeiat în 380 primul azil pentru bolnavi și infirmi.

Fizicienii

În ceea ce privește fizica și științele naturii, în afară de Vitruviu, care lasă să se vadă o bună cunoaștere practică a acusticii teatrelor și despre care am vorbit deja, trebuie notat că Varro, care s-a preocupat de mai toate domeniile, a dat în ale sale *Res rusticae* [1] rezultatul unor cercetări asupra creșterii plantelor și asupra rolului jucat în contagiune de ceea ce noi am numi micro-organismele.

În jurul lui Democrit sau al lui Pseudo-Democrit, care s-a ocupat cu alchimia către începutul erei noastre, pot fi grupate vreo zece nume de greci și de sirieni ale căror opere se suprapun și formează o culegere de *Physica et Mystica* de dată nesigură, care nu au valoare decît prin ciudățenia lor. În vremea lui Pliniu cel Bătrîn, Columella grupează în a sa *De re rustica* [2] scurte observații de botanică relative la Italia, Spania, Africa, Egipt, Cilicia și Pamfilia; Dioscorides catalogheză peste șase sute de vegetale, studiază însușirile lor medicale și semnalează procedeul de detectare a sulfatului de fier cu ajutorul gogoașei de ristic; el a meritat atenția istoricilor moderni ai chimiei, ca Von Lippmann, pentru cunoștințele sale de chimie. În ceea ce-l privește pe Pliniu, în a sa *Istorie naturală*, dedicată lui Titus, el nu citează mai puțin de 146 de autorități romane și 327 grecești în sprijinul afirmațiilor sale și compilează tot ce poate spicui despre chimie, botanică, zoologie umană și animală, geologie și mineralogie: repertoriu imens, în care nu lipsesc naivitățile,

[1] *Chestiuni cîmpenești* (în latină în text) (N. tr.).

[2] *Despre chestiunile cîmpenești* (în latină în text) (N. tr.).

în care ordinea generală este discutabilă, în care sistematizarea parțială în raport cu idei stoice asupra naturii se desfășoară alături de teze legate de ortodoxia religiei oficiale și de superstiții, dar care oferă cu toate acestea o vedere generală asupra științei contemporane. *Chestiunile naturale* ale lui Seneca reprezintă o tentativă de același ordin, dar mai clar orientată spre explicație; el discută acolo despre meteorologie, despre astronomie, despre regimul apelor, despre cutremurele de pământ, dar aceste studii se leagă de o teză filozofică finalistă și moralizatoare, căci, spune el, „în toate expunerile trebuie amestecată o învățătură salutară". Cu aceasta știința pierde din obiectivitate și seninătate. El este totuși singurul din toată antichitatea care și-a exprimat cu putere încrederea în progresele cunoașterii, la care nu asociază de altfel — și rezerva este însemnată — credința în progresele omului.

Primei jumătăți a secolului al doilea i se atribuie un tratat, publicat sub numele lui Ptolemeu, care conține un studiu al refracției, tratat remarcabil din punctul de vedere al experimentării și al raționamentului. Tot atunci Theon din Smirna, revenind asupra unor cercetări anterioare, în care se ilustrează pitagoricienii, își expune teoria matematică asupra intervalelor muzicale. Dacă lăsăm la o parte *Physiologos*, care este o culegere de alegorii bazate pe minunățiile animalelor și care datează, cum se pare, de la sfîrșitul secolului al II-lea, nu găsim ca demne de amintit la începutul celui de al III-lea decît telegraful optic al lui Iulius Africanus, tratatul despre prepararea berii care îi este atribuit, textul anonim al papirusurilor chimice de la Leida și de la Stockholm și niște note ale lui Porphyrios-Machos și ale lui Pappos despre muzică. În secolul al IV-lea, iată o lucrare a lui Adamantios despre vînturi și una a lui Damianos despre optică; în secolul al V-lea, lucrări de alchimie ale lui Synesios, Olympiodoros și Zosimos în care mînuirile iau un aer de ceremonii mistice sau magice. În secolul al VI-lea, îl vedem pe Philoponos
171 discutînd teoriile aristotelice asupra mișcării și a

vidului, cu o anumită intuiție asupra a ceea ce avea să se numească mai tîrziu inerție, iar pe Anthemios făcînd teoria oglinzilor parabolice.

Comparînd această epocă depărtată cu a noastră, ne vine să vorbim de stagnare și alăturînd-o strălucitelor perioade ale Eladei să vorbim de declin. Se poate. Dar cînd ne aplecăm asupra textelor și cînd aruncăm o privire asupra acestor oameni sîntem dimpotrivă izbiți de fermentarea continuă a spiritelor, de această curiozitate, de această sete de cercetare, de această neliniște. Naivitățile și eșecurile nu lipsesc, firește. Dar pînă la invazia barbarilor a existat o viață a spiritului, o viață a spiritelor, chiar retrase în singurătățile lor; și aceasta, de asemenea, a fost destinul Romei.

Căci, la cei mai mulți din acești oameni, spiritul se însuflețea sub egida Romei și în pacea Romei.

2. MIȘCAREA ARTISTICĂ

La sfîrșitul Republicii, limbajul artistic al romanilor se exprima într-o formă simplă, liniară, într-un realism împodobit cu moderație. Evoluția gustului, legată de cea a evenimentelor, face să apară o serie de variante în care se contopesc acel realism „republican" și idealismul elenic. Se ajunge, dacă nu la un academism — termenul ar fi greșit —, totuși la un fel de clasicism, dacă se ia acest cuvînt drept un sinonim pentru generalitate și universalitate, un clasicism care prinde formă sub Augustus, se osifică sub Tiberiu, se temperează și se modifică sub Iulio-Claudieni.

De la Iulio-Claudieni la secolul al III-lea

Monumentul cel mai reprezentativ de atunci este cu siguranță *Ara Pacis Augustae* [1], consacrat pe

[1] „Altarul păcii augustane" (în latină în text) (N. tr.).

Cîmpul lui Marte în 9 î.e.n., a cărui împodobire bogată cuprinde elemente figurate (panouri alegorice și ornamentație istorică) și elemente pur decorative (bucrane, ghirlande etc.). Ansamblul nu are nimic comparabil cu friza Partenonului, chiar și în decorația neistorică; dar partea istorică — romană — în noblețea solemnității sale religioase, îngăduie să se definească un stil „augustan" marcat prin echilibru, prin cadențe armonizate și printr-un realism temperat. Și alte reliefuri istorice țin de norma definită de *Ara Pacis* (reliefuri de la Villa Medicis, de la Muzeul Național de la Ravenna etc.): în ele vedem decorația florală trecînd la bazele trepiedurilor, la picioarele candelabrelor, la micile altare etc.: altarul „Platanilor" de la Muzeul Termelor este, între altele, un exemplu precursor, ca și *biga* de marmură de la Vatican, sau altarul cu lebede și bucrane de la Arles, sau chiar, deși la o oarecare distanță, panourile cu relief de peisaje, cum sînt reliefurile Grimani de la Viena.

Perioada ce se întinde de la Caligula și de la Claudiu pînă la Traian atestă grijă pentru mlădiere și mobilitate, nu numai în portrete (despre care vom vorbi mai departe), ci și în reliefuri: drept trăsătură definitorie a ei ar putea fi socotită atenția acordată reprezentării spațiului sau dării iluziei acestuia. Să fie o întoarcere la anumite orientări ale artei etrusce? Sau accentuarea uneia dintre tendințele figurative ale artei republicane? Greu de spus. Reliefurile încep să conțină exprimarea spațiului și se creează iluzia perspectivei prin figuri dispuse în planuri succesive spre fund și de proporții treptat micșorate; prin spații goale menite să „facă văzută" întinderea și să sugereze posibilități de mișcare; prin fluiditatea contururilor care evocă o lumină, așa cum sînt trăsăturile pe care le surprindem examinînd panourile arcului lui Titus (il. 19) sau reliefurile *Cancellariei* (din epoca lui Domițian) sau chiar și în stilul pur decorativ și vegetal al pilastrului trandafirilor, al reliefului lămîilor și al gutuilor sau al Amorașilor cu trupul îmbrăcat în acant de la Muzeul de la

Lateran. Chiar și în fragmentele traiane de pe arcul lui Constantin (în care, totuși, plastica este mai fermă și dobîndește un fel de valoare epică), chiar și în lunga panglică de sculptură „continuă" de pe Columna Traiană (il. 21), unde aproape 200 de metri de reliefuri desfășoară (cu 2500 de figuri) fastele războiului dacic, acest stil „iluzionist" se perpetuează, unit cu grija narațiunii și a pitorescului, probabil de inspirație elenistică. Arcul de la Beneventum, la rîndul său, păstrînd încă trăsături ce amintesc reliefurile „inserțiilor" traiane de pe arcul lui Constantin, va anunța deja, printr-o anumită rigiditate abstractă, epoca lui Hadrian.

Atunci are loc un nou triumf al unui clasicism elenizat pe care îl domină figura unui suveran filoelen, Hadrian, a cărui pasiune pentru copiile grecești o dovedește, prin inventarul săpăturilor, vila lui de la Tivoli; domnia lui este ilustrată prin prestigiul școlii lui Aphrodisias din Caria, al cărei gust este rezumat în răspîndirea tipului sculptural academic al lui Antinous, învăluit romantic într-un ușor nor de melancolie. Acest clasicism atenuează sau chiar înlătură procedeele de iluzie spațială ale epocii precedente, iar figurile evoluează pe un fond neutru, ca cel din „procesiunea isiacă" de la Vatican. Mai sînt, poate mai puțin arhaizante, decorația reliefului Pretorienilor de la Luvru sau cea a apoteozei Plautinei de la Muzeul Conservatorilor, a altarului de la Ostia din 124, cu scenele ce-l evocă pe Romulus (Muzeul Național de la Roma) și a urnei lui L. Caecilius Felix de la Capitoliu. Studiul sarcofagelor figurate, al căror număr sporește la această dată, vădește o egală pasiune pentru scenele luate din legendele elenice și din tradiția savantă a Greciei.

Mai tîrziu, acest clasicism, această compoziție plastică, această plăcere pentru corpurile armonios echilibrate, această tendință către un ideal abstract se vor abate spre copierea imediatului, a accidentalului, a expresivului și spre expresionism, pînă într-atît, încît să se ajungă la un fel de rup-

tură cu clasicismul însuși. Epoca lui Antoninus și a lui Severus nu dă, în reliefuri, locul de frunte feței personajului, ci subordonează personajul unor ansambluri, aranjamentele fixe unor mișcări ale mulțimii: rînduirea acestor mulțimi și a acestor personaje nu este supusă unei perspective ce fuge în adîncime, ci unei etajări în înălțime: columna antonină de la Pigna din Vatican prezintă astfel două fețe ale bazei sale după tipul tradițional (apoteoza lui Antoninus și a Faustinei) și două fețe mai puțin „finisate" agitate de mișcarea confuză a unor exerciții de călăreți. Columna lui Marcus Aurelius din Piazza Colonna din Roma, care comemorează victoria imperială asupra marcomanilor și a sarmaților și care, prin anumite aspecte imită Columna Traiană, se deosebește de ea prin vigoarea, asprimea, „culoarea" și tonalitatea sa dramatică. La fel, arcului lui Titus i se opune cel al lui Septimius Severus, la care reliefurile comportă figuri mai reduse și spații mai aerisite, ca și cum ar vrea să se sugereze posibilități mai mari de mobilitate și de acțiune.

Secolul al III-lea

Secolul al III-lea și epoca următoare oferă mai puține exemple, în afară de portrete. Sînt însă reliefurile votive și reliefurile de cult — îndeosebi ale lui Mithra, ale lui Iupiter Dolichenus și ale lui Sabazios, cu personajele și cu figurile lor lumești, care vin din Orient și din Grecia spre porturile italice, spre Galia, Dunăre și Rin și care, îmbogățind-o totuși, tind să înlocuiască arta romană în provincii. Apar atunci mai ales sarcofage de factură attică de un clasicism îngrijit, ca acela din Muzeul Capitolului, care îl înfățișează pe Ahile la regele Lycomedes sau, în alt gen, cele de tipul numit de Sidamara, a cărui propagare a durat pînă în acest secol al III-lea și ale cărui fețe sînt animate de figuri foarte vii. Această vioiciune își găsește într-un fel culmea în cutare sarcofag ce reprezintă o bătălie între romani și barbari (Sarcofagul Ludovisi din Muzeul Terme-

lor), în care fiecare față oferă o expresie supraîncordată de violență. Sînt sarcofage felurite, a căror înșirare ar fi aici nepotrivită, cele care arată scene de vînătoare, cele care figurează filozofi și muze, dintre care unele pot fi atribuite unui atelier oriental, celelalte unui atelier elenizat, și care corespund timpului în care ritul incinerației cedează treptat teren; dar sînt și reliefurile arcului lui Galerius de la Salonic (ridicat în 303?), reliefurile arcului lui Constantin de la Roma, sarcofage din secolul al IV-lea ilustrate cu simboluri, cu subiecte și personaje creștine, reliefurile bazei obeliscului lui Theodosius de la Constantinopole cu o dispunere frontală a împăraților și cu o simetrie de ansamblu care vădește o grijă cu totul naturalistă pentru reprezentarea unui grup decorativ.

S-a pornit astfel spre o altă epocă — cea a Bizanțului —: în mijlocul furtunilor năvălirilor, cînd Roma va fi cît pe ce să se scufunde cu totul, acolo, pe malurile Bosforului, va supraviețui — adaptîndu-se — civilizația clasică.

Arta statuară

Ar fi o greșeală să nu se facă un loc aparte, în această evocare a sculpturii imperiale, artei statuare și cu deosebire portretelor, adică persoanei și reprezentării ei, omului printre oameni.

Studiul portretelor romane de la sfîrșitul secolului I î.e.n. ne-a făcut să distingem, pe de o parte, un curent realist, sau mai curînd verist, în care s-ar putea descoperi influența Egiptului alături de supraviețuirile credințelor etrusce — exactitatea portretului este o formă a supraviețuirii — și de trăsăturile patetice, a căror inspiratoare pare să fie Asia Mică, iar, pe de altă parte, inițierea sau prevestirea unor abstracțiuni și idealizări, de un clasicism, s-ar putea spune, încă timid, care, la începutul Imperiului, se va dezvolta și se va afirma fără să anuleze celelalte două caractere.

Dacă acest verism se atenuează, este pentru că influența elină, căreia aristocrația romană i se

opunea într-un mod mai mult sau mai puțin rigid, a întîlnit mai puțini adversari și pentru că tradițiile etrusce, de care am vorbit urmîndu-l pe Raymond Bloch (a se vedea cartea I), s-au contopit în complexitatea unui sincretism nou. Cum să uităm versurile lui Horațiu (din prima epistolă a cărții a II-a și din *Arta poetică*), a căror tonalitate contrastează atît de puternic cu atitudinea lui Cicero din *De signis* sau chiar cu disprețul lui Vergiliu. Este evident că se formează, sau mai curînd se consolidează și se va consolida, o civilizație estetică nici greacă, nici romană, ci greco-romană.

De la efigia lui Augustus în adevărul ei individual, se trece la un tip „imperial", un tip „eroic", un tip „pontifical": în vremea Imperiului timpuriu, deși valorile simbolice nu sînt cu totul eliminate, ele nu se dezvăluie totuși decît în rîndul al doilea și ca surplus. Împăratul privește la dreapta sau la stînga și este prins într-o atitudine ce evocă o activitate funcțională; rareori va fi prezentat din față sau nu va fi înfățișat astfel decît tocmai în cazul unei atitudini simbolice. Există, fără îndoială, variante și adaptări care țin de patria artistului sau de localizarea atelierului, fie că este vorba de busturi sau de monede, în Italia, în Grecia, în Asia, sau țin și de sugestiile din comenzile oficiale, dar trăsăturile generale rămîn aceleași. Iar frumosul cap al Clytiei (British Museum), al cărei bust țîșnește dintr-un caliciu de floare, arată pînă unde poate merge pe calea prețiozității această artă subtilă, de tonalitate clasică.

Sub Tiberiu, acest clasicism înțepenește într-o rece eleganță; portretul împăratului (Vatican și Copenhaga), capul Agrippinei I (cel de la Cyrene), statuia femeii șezînde de la Muzeul din Neapole, sau sarcofagul Caffarelli dau mărturie despre aceasta.

Sub Caligula și Claudiu, această înțepenire începe să se mlădieze, ca și în reliefuri. Deja busturile lui Claudiu (Vatican și Terme) vestesc

în mobilitatea trăsăturilor un nou stil pe care îl vor ilustra busturile lui Vespasian (Muzeul din Neapole și Muzeul Termelor), capul de femeie de la Capitoliu, cu gîtul ei subțire și părul ei ridicat, sau frumosul cap de bătrînă aristocrată din Muzeul de la Lateran.

Printr-un joc de ritmuri alternate, această destindere se va restrînge odată cu epoca lui Traian, ca și cum ordinea repusă în treburile publice reclama paralel o întoarcere la formele ordonate ale unui neoclasicism: Traian de la Ostia unește în trăsăturile sale acest clasicism reînnoit cu semnele pitorești ale epocii flaviene. Acest eclectism se dezvoltă sub Hadrian în abundența cópiilor după originale grecești și în sculptura unor statui ca cele ale Centaurilor lui Aristeas și Papias, a bustului semnat de Zenas (Capitoliu) și mai ales a portretului lui Antinous, la care am făcut deja aluzie și din care se cunosc felurite exemple sub formă de busturi, de statui, între care se distinge capul lui Antinous Farnese din Muzeul de la Neapole. Li se pot adăuga busturile lui Hadrian (Vatican, Muzeul Conservatorilor și Neapole) și al soției sale Sabina (Muzeul Termelor).

Expresionismul, ce caracterizează reliefurile din epoca lui Antoninus și a lui Severus, reiese și mai limpede din portretele acelei epoci. Sculptorii recurg tot mai mult la trepan pentru a adînci contrastele, a face să joace lumina și umbra în părul capului și în barbă, a desena în mod incisiv irisul și pupila și a da feței, prin opoziția dintre netezimea pielii și mișcarea părului, a sprîncenelor și a ochilor, o expresie de tulburare care merge, după caz, de la melancolie pînă la oboseală și deznădejde.

Un contrast violent apare către secolul al III-lea. Este vorba atunci mai puțin de realismul unui portret încremenit într-o atitudine aproape tipologică sau de o expresie care, în repaus, este expresia obișnuită a personajului, decît de un fel de impresionism care a prins mobilitatea feței la un moment dat. Uimitorul bust al împăratului Decius (Muzeul Capitoliului), cu creturile sale ne-

regulate și cu contracțiile musculare faciale gata să se destindă sau să se încordeze mai tare, face impresia unui instantaneu; capul lui Filip Arabul (Vatican) oferă un exemplu al aceleiași tehnici. După scurta reacție din timpul lui Gallienus, în favoarea unui clasicism naturalist, cel mai caracteristic este poate acel cap identificat de H.P. L'Orange ca fiind al lui Plotin (Muzeul de la Ostia), la care „personalitatea interioară pare să izbucnească spontan prin formele feței" și ale cărui buze întredeschise par să emită ca un oracol cuvîntul izvorît din adîncul sufletului. Aici arta a fixat o clipă a vieții psihice și dă iluzia realității în mișcare.

Această viață expresivă a feței are să se transforme către vremea lui Dioclețian într-o viață abstractă: artistul, reproducînd trăsăturile originalului, accentuează expresia sentimentelor dominante; se pare că este vorba de a da individualului un aer de generalitate care caracterizează epoca mai mult decît persoana și este ciudat de notat că toate aceste fețe sînt marcate de un aer de constrîngere, aproape de frică. Cînd, dimpotrivă, s-a ajuns la domnia lui Constantin (se cunosc între altele capul colosal din Muzeul Conservatorilor, fără îndoială posterior anului 324, din cauza diademei, și statuia împăratului de la San Giovanni in Laterano) și cînd lumea a păsit către o ordine politică potolită, masca fețelor regăsește o expresie calmă și face o impresie de echilibru interior: „barbarii" de pe arcul lui Constantin stau în picioare și unii par că zîmbesc. Este mai puțin un portret fizic decît un portret al sufletului, în care ținuta privirii cu pupilele ridicate, mișcarea de contracție a ridurilor ce merge de jos în sus, poziția capului denotă o concentrare și mai ales o contemplare, un fel de căutare a suprasensibilului, o tensiune către transcendental.

Dar cîte detalii ar mai trebui comentate în legătură cu capetele de femei, cu simbolurile diademei, al lui *stephanē*, al mîinii ridicate, fără a mai vorbi de camei, de medalii și de monede!

Acestea sînt, firește, dominante cărora li s-ar putea opune exemple izolate și contrare, dar direcția către aceste atitudini care au un înțeles rămîne. Arta bizantină va duce mai departe acest demers. Portretul ulterior epocii lui Constatin va reveni la forme mai apropiate de natura în întregime omenească și muritoare sau se va orienta spre un fel de sinteză, în care forma sferică a craniului se unește cu eleganta deformare a feței alungite, spre o combinare a cercului cu ovalul, spre o abstracție structurală care ia vloaare de simbol. Din portretul eroului se va naște portretul sfîntului, din portretul împăratului va lua naștere cel al lui Cristos și din abstracția aproape geometrică a omului abstracția spirituală a Pantocratorului.

Pictura

În privința picturii este notabil faptul că izvoarele literare nu citează nici un nume însemnat, în afară de cîțiva originali ca Arellius, Titidius, Q. Pedius, Famulus, care au făcut să se vorbească despre ei în perioada Imperiului timpuriu. Este o întîmplare sau absența unei personalități artistice dominante? Doar un anumit Ludius ar fi strălucit în picturile de peisaje, iar Fabullus — numele nu este de altfel sigur — ar fi decorat pereții lui *Domus aurea*, pe care vor veni să-i studieze elevii lui Rafael.

Din fericire, săpăturile de la Pompei au restituit neprețuite documente, completate de descoperiri făcute chiar la Roma și în împrejurimi. Se știe că s-au putut deosebi patru „stiluri", între care ar fi de altfel exagerat să se stabilească o succesiune cronologică rigidă. De la imitarea marmurei colorate s-a ajuns la începutul Imperiului la așezarea unor scene mitologice într-un cadru de peisaj care prezintă efecte amăgitoare pentru ochi; această tendință se întărește spre sfîrșitul secolului al II-lea datorită accentuării caracterului ornamental al arhitecturii pictate pe panourile unde utilizarea prafului de marmură ca

suport îi dă peretelui o netezime inegalabilă. Al treilea stil renunță la efectele de perspectivă și decorația aderă, oarecum, la planul însuși al panoului, fantezia decoratorului urmărind îndeosebi finețea execuției, luminozitatea culorilor care se desprind din rame întunecate și se întind în cadre stricte. În sfîrșit, cel de al patrulea stil este triumful fanteziei și al culorilor bogate (cinabru, galben, azur, purpuriu); el este tendința spre baroc și dezvoltarea a ceea ce s-a numit scenografia cu personaje cu aer de actori care se mișcă într-un decor mitic. Se văd chiar înmulțindu-se stucturile cu reliefuri. Dacă, totuși, repertoriul temelor și al reprezentărilor se vădește ca fiind grec, nu se poate vorbi de cópii servile după opere grecești, ci mai curînd de elaborări noi, însuflețite de sensibilitatea unui executant care lucrează după cartoane împrumutate de la marii maeștri. Uneori se pot descoperi chiar și unele influențe egiptene, îndeosebi în tehnica impresionistă.

Anevoie se poate defini dezvoltarea ulterioară a picturii: documentele sînt rare. La Villa Hadriana și la Villa Negroni, iluzia spațială se restrînge, la fel ca și la picturile casei din Via dei Cerchi de la Roma. Recurgerea la decorația liniară ajunge chiar să alunge pe boltă desenele pitorești, așa cum se poate vedea în hipogee și în morminte, în Via Latina (mormintele Pancraților și ale Valeriilor sau mormintele de la Ostia). În același timp, avem tipuri de factură clasică sau „clasicizantă" în lucrări în care figurile au o plastică net definită, iar culoarea o densitate foarte mare: de pildă pictura pe sticlă a medalionului de la Brescia contemporan cu Iulia Moesa și la Roma anumite figuri din hipogeul Aureliilor sau din cel din Via Livenza. Picturile din catacombe vor duce acest clasicism pînă la o rigiditate a desenului care transformă corpul în forme geometrice și conferă ansamblului o valoare nouă.

Într-un domeniu vecin, mozaicul, este ușor de văzut că, deși cunoșteau pardoselile rudimentare, romanii au copiat practicile elenistice, atît ca tehnici succesive *(opus sectile, opus tessellatum* sau *tessellarium, opus uermiculatum)* cît și ca inspirație grafică. Fără a intra în discuțiile dintre F. Poulsen, F. Leonhard și P. Gauckler, se poate afirma că majoritatea mozaicarilor vine din Răsărit: bilingvismul semnăturii mozaicurilor din Cazarma Vigililor de la Ostia este o dovadă. Heraclit, autorul mozaicului de pe Aventin (Muzeul de la Lateran), Pythis (Muzeul de la Nîmes), Perissoterus (Muzeul din Sevilla), Seleucus și Anthus (Muzeul de la Merida), Prostasius (Avenches), Aspasius (Lambèse), Dioscorides din Samos, Sosus din Pergam sînt nume destul de clare și putem afla în *Inventarul*, incomplet, al lui J. Blanchet multe alte nume grecești, dar și nume latine pentru opere din Galia și din Africa — această Africă ce ne-a lăsat mărturiile cele mai numeroase, din Tripolitania pînă în Maroc —, dar și la Constantinopole, în Siria și la Canea (Creta). Circulația temelor vegetale și animale (il. 20 și 35) sau a temelor stilizate, precum și a subiectelor, ca tipul lui Vergiliu sau istoria Didonei, pe care le găsim în Africa și la Low Ham în Somerset (Marea Britanie), confirmă ipoteza călătoriilor unor artiști și a unor cartoane prin lumea occidentală.

Începînd din secolul al III-lea, acele *emblemata* care apăruseră în secolul I î.e.n. se răresc: lucrarea este făcută direct pe pardoseală; cadrul central se restrînge și spațiul înconjurător cu compartimente geometrice se mărește, compartimentele fiind dispuse, potrivit încăperii, în chip inelar sau patrunghiular, cu figuri pe fond alb. În secolul al IV-lea, dimpotrivă, tehnica lui *tessellatum* (cu mici cuburi formînd rețea) și a lui *uermiculatum* (cuburile urmează liniile desenului) tind să se confunde; cele două tipuri de mozaic declină, fără îndoială, ca urmare și a răririi ma-

terialului (fuseseră folosite, în afară de marmuri colorate, lapislazuli, cornalina, agata, onixul) și a slăbirii schimburilor. S-ar explica astfel monocromia lucrărilor din acea vreme, dar descoperirea mozaicurilor din secolul al IV-lea la Antiohia și a celor, cu puțin posterioare, de la Piazza Armerina din Sicilia se opune unor atari concluzii. Nuanțele roșiatice nu sînt singurele admise; se mai întîlnesc și tonuri de albastru și de verde. Dar dacă subiectele păgîne supraviețuiesc și tind, cum s-a spus, să facă „pictură pentru eternitate", tipul lui Orfeu pare să ocupe, pentru motive mistice evidente, un loc destul de mare, iar subiectele biblice își fac și ele apariția.

Arhitectura

În anumite privințe, arhitectura romană imperială nu poate fi disociată de cultul împăratului. Orientul apropiat a tins să-l reprezinte pe împărat (sau pe rege) ca pe un *Cosmocrator* [1] și a căutat să-i dea acestei puteri supranaturale o expresie vizibilă grație simbolismului arhitectural al porților triumfale și al palatelor. Mijloacele materiale și bănești puse în mișcare spre a realiza aceste construcții fastuoase implică deja o superioritate a celui căruia le sînt dedicate sau destinate; bogăția sau maiestatea operei edificate impunea maselor. Cezar a datorit unei deliberări senatoriale cinstea de a avea peste locuința sa un acoperiș în două ape, care nu era admis decît pentru temple; era o *utilitas* pentru edificiile de cult; aceasta a fost o *dignitas* pentru Cezar. Cînd Augustus, la rîndul său, stabilește reglementările care fixează modalitățile de ridicare a porților triumfale care comemorează în provincii urcarea sa pe tron, el face în așa fel ca, treptat, îndeosebi în afara Romei și departe de ea, maiestatea arhitecturală să fie asociată noțiunii de maiestate imperială, ba și de divină suveranitate.

---

[1] „Suveran al lumii" (în latină în text) (N. tr.).

Astfel, în Orient poarta orașului era — și mai este încă — un loc de întîlnire și de piață, și, în același timp, o limită teritorială, cînd ea nu este un suport de apeduct sau o lucrare militară. Dar ea este încărcată de un simbolism pe care vin să-l lămurească sculpturile comemorative, crenelurile unor metereze sau chiar turnurile de flancare: cetatea devine un fel de fortăreață protectoare a cetățenilor și chezașă a prestigiului Romei. Aceste porți și aceste turnuri, — ale căror descrieri le găsim în textele orientale necreștine și în textele biblice pentru dinaști, pentru zei sau pentru Dumnezeu — sînt evocate și în textele literare ale grecilor și ale latinilor, care cunosc „porți ale visurilor", „porți de fildeș", „porți de aur", un fel de propilee ale lumilor misterioase. Uzanța se extinde la casele cu turnuri, elenistice și romane, unde s-a trecut de la poarta patrunghiulară cu patru turnuri la locuința de același tip, astfel că Horațiu și Tacit vorbesc de *turris* pentru a desemna unul palatul din *Horti Sallustiani*, celălalt palatul regilor. Astfel, de la palatul regal — sau bazilical —, al cărui plan servește drept model unor construcții publice cu destinație judiciară, comercială sau pentru plimbare, se alunecă spre sfîrșitul secolului al IV-lea la bazilica creștină. Se merge de la *domus regis* [1] la *domus Dei* [2] și, la începutul secolului al VI-lea, fațadele acestor bazilici vor primi turnuri care se regăsesc la *prothesis* și la diaconiconul bizantinilor.

Arcul triumfal izolat — fie că vine din Orient, fie că este indigen, fie că are o singură trecere (arcul lui Titus la Roma — il. 19 — ale lui Traian la Benevento și la Ancona, al lui Gavius la Verona etc.), că are trei treceri (arcul lui Septimius Severus și cel al lui Constantin — care este deja o îngemănare de figurații — de la Roma; arcurile de la Timgad, de la Orange etc.), sau că are patru fronturi (arcurile de la Tripoli și de la Tebessa) — au putut fi numărate 125 care mai

[1] „Casa regelui" (în latină în text) (N. tr.).
[2] „Casa lui Dumnezeu" (în latină în text) (N. tr.).

există și acum —, pornește din aceeași gîndire utilitară (trecere sau apărare), decorativă sau onorifică, fie el însoțit sau nu de turnuri, precedat sau nu de un bazin de purificare, care prefigurează baptisteriul din afara bisericii.

Această dispoziție arhitecturală se îmbogățise, la sfîrșitul secolului al III-lea, cu cupole, care sînt îndeobște în număr de patru în vremea tetrarhiei și — în afară de cîteva exemple cu trei cupole — se reduc la două atunci cînd Constantin a reușit să-l strunească pe Licinius. Întîmplare sau simbolism? Nu îndrăznim să afirmăm nimic. Legendele monedelor bătute în regiunea renană ca și în Orient concordă cu reprezentările de porți, de turnuri și de cupole și cu textele din *Panegirice*. Îl vedem acolo pe împărat primit în cetate ca un „împărat pe pămînt, și un zeu în ceruri".

Castrum ar oferi o demonstrație asemănătoare: din epoca lui Hadrian, cuvîntul acesta devine sinonim, în contextele apropiate, cu palatul împăratului, așa cum *praetorium* devine reședința sa oficială, precum și cea a guvernatorului. Dar în epoca creștină, *castrum* a trecut, în latina creștinilor, la înțelesul de *ecclesia*, adică de reședință a lui Dumnezeu, stăpînul lumii, și locul de adunare a credincioșilor. Această imagine cosmică asupra puterii imperiale, care întrunește noțiunea puterii divine, permite să se extindă *lex Urbis* la o *lex Orbis*, a unui *Orbis*, al cărui simbol este sfera, un simbol de care filozofii ionieni legaseră semnificația cunoscută, cea de desăvîrșire divină care nu are nici început nici sfîrșit. (Efectul fonic este intraductibil: *lex Urbis* înseamnă „lege a Orașului"; *lex Orbis* este „lege a lumii"). Ideologia imperială a pus stăpînire la rîndul ei pe această sferă — pe acest glob —, pentru a face din el un atribut al suveranității. Cercul, cupola, domul au intrat astfel în mistica arhitecturală cu valoarea lor semantică evocatoare a curburii cerului, a perfecțiunii divine, a suveranității cosmice. Faptul că aceste forme arhitectonice au venit din Orient în Occident, cum o dovedește

comparația cronologică a monedelor sau studiul mozaicurilor, își află pe deplin explicația în politica orientalizantă și în ideile religioase ale unor împărați ca Septimius Severus și succesorii săi, bîntuiți de mirajul lui Alexandru.

Imperiul roman a lăsat moștenire evului mediu și artiștilor săi aceste tehnici și acest simbolism, după ce, către declinul său, le insuflase creștinismul.

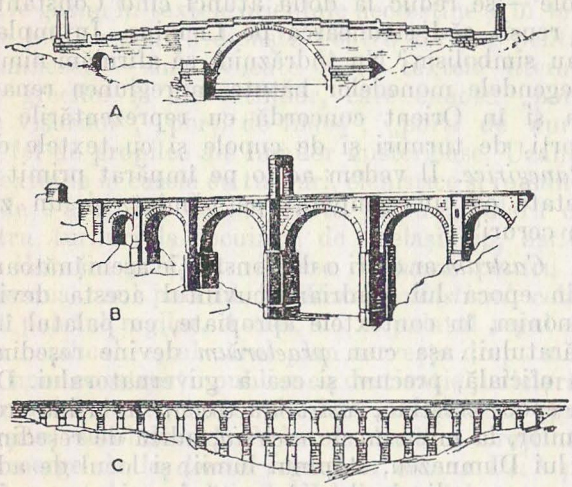

35. Poduri: A, podul de la Kiakta, Siria; — B, podul de la Alcantara, Spania; — C, apeductul de la Tarragona, Spania (După modelajele care au figurat la Mostra della Romanità, Roma, 1937)

Dar, în afara modelelor porților, ale arcurilor, ale templelor și ale bazilicilor sale, Roma a lăsat civilizațiilor următoare și pe acela al podurilor, care sînt o succesiune ritmică de arcade (tipul de la Rimini, Verona, Narni, Vaison, Sommières, Merida) sau de ordine suprapuse (tipul lui Pont du Gard din Franța, de la Chaves din Portugalia și de la Alcantara din Spania) (fig. 35), cu o recurgere abilă la sistemul piciorului de pod spre a micșora presiunea pe care ar fi provocat-o arcul de mare deschidere asupra capetelor podului. Profitînd de experiența elenică a

legării materialelor fără „ciment" — primul pod de piatră este, fără îndoială, *pons Aemilius* datînd din 179 î.e.n. —, ei au știut să recurgă la legăturile de metal, la fel cum au găsit procedeele necesare fundațiilor sub apă: ei au putut, astfel, să treacă de la un arc la 27 de arce (Salamanca) și chiar la 60 (Merida).

Roma ne-a lăsat și tipul ei planimetric de teatre, născut din cel grecesc, dar cu adaptări și variante, cum sînt dispoziția inelară a coridoarelor de sub gradene și planul său de amfiteatru, care asociază două teatre într-o *cavea* [1] interioară, cu o arenă eliptică. În partea superioară a gradenelor, o galerie închisă spre exterior, sau extradosul, comporta un șir de stîlpi de care se lega velatura de protecție contra soarelui. Spațiul semicircular interior al teatrelor nu mai servea evoluțiilor corului, ca în Grecia; el era rezervat jilțurilor spectatorilor de rang înalt; scena, supraînălțată, era împodobită cu elemente arhitectonice și sculpturale. Teatrele din Roma (teatrul lui Marcellus), din Ostia, Tusculum, Fiesole, Pompei, Herculanum, Aspendos, Atena (teatrul lui Herodes Atticus), din Arles (il. 33), din Orange, Lyon, Merida (il. 32), din Sagunt, cele din Africa, cele din Asia Mică, amfiteatrele din Roma, Capua, Verona, Pola etc., așa cum mai pot fi văzute și astăzi, sînt mărturii ale acestor tehnici (scene cu pereți rectilinii, scene cu nișă centrală și pereți rectilinii, scene cu trei nișe) care ne dezvăluie originalitatea spiritului constructor al romanilor.

Poate și mai caracteristice pentru această artă romană, prin maiestatea lor și prin iscusința invențiilor arhitecturale, sînt termele publice, care în unele orașe alcătuiesc un ansamblu imens, cuprinzînd uneori săli de reuniune, biblioteci, prăvălii, palestre. Sînt cunoscute termele din Roma (ale lui Traian, ale lui Caracalla, ale lui Dioclețian), care sînt printre cele mai impunătoare, dar cele de la Stabiae — datînd din vremea lui Sulla

---

[1] „Adîncitură" (în latină în text) (N. tr.).

și cele din timpul lui Pompei, de la Leptis Magna, de la Augusta Treverorum (Trier) fără a mai vorbi de toate cele împrăștiate prin lumea romană, sînt mărturii ale spiritului de inițiativă al constructorilor provinciali și ale artei cu care, în acest tip de edificiu ca și în celelalte, romanii au știut să adapteze arhitectura planimetrică la cerințele terenului și să potrivească elementele construcției după dorințele celor ce o folosesc și după variațiile modei.

Acest efort de înfrumusețare a vieții se înțelege și mai bine în cadrul casei și al orașului.

Urbanismul

Din ziua în care, la 21 aprilie 753 î.e.n. după tradiția analistică, Romulus a tras brazda în jurul a ceea ce avea să devină metropola intelectuală și spirituală a unei întinse părți a lumii moderne, s-a putut vedea că oamenii au schimbat mult peisajul politic al acestui tîrgușor. Spațiul delimitat de Romulus este mărginit, după spusele lui Tacit, de *Ara maxima* a lui Hercule din Forum Boarium, de arcul lui Consus din Circus Maximus, de Curiile Vechi, capela Larilor și Forul roman, adică, în termeni moderni, Santa Maria în Cosmedin, Torre de la Moletta, arcul lui Constantin, arcul lui Titus și forul. Creșteri succesive i-au făcut pe romani să construiască, puțin după 378, o împrejmuire — cunoscută sub numele de „ziduri serviene" — cu turnuri și șanțuri în punctele critice, ce se desfășoară pe 11 km și ale cărei rămășițe se regăsesc pe Aventin, pe Palatin, pe Capitoliu, la Piazza Magnanapoli, la via Carducci și la gara Roma Termini. Teritoriul ocrotit este împodobit cu temple și clădiri publice utilitare, al căror ritm de construcție se accelerează după 220. El este alimentat cu apă de cele două apeducte, cel al lui Appius și cel numit Anio vetus, și cu produse de consum printr-un trafic al cărui centru este *emporium* (antrepozitul) de pe malul Tibrului (între Insula Tiberina și Forum Boarium). Arhitectura își însușește colonadele, arhitravele

de piatră, decorațiile de teracotă, arcul în plin cintru care susține porțile de orașe, podurile și apeductele (podurile Aemilius și Milvius; apeductele Marcius și Tepulus); blocurile de tuf formează materialul de construcție al zidurilor orașului, al platformei templelor, al picioarelor de apeducte și de poduri; pereții caselor sînt din lemn sau din cărămizi uscate, în alcătuiri care nu pun la adăpost nici de incendii nici de năruiri.

Odată cu epoca lui Sulla apăruseră marmura templelor și a locuințelor patriciene, pictura în frescă, tapiseriile orientale. Se mersese chiar, cu o îndrăzneală crescîndă, pînă la a înălța terase pe șiruri de arcuri sau la a umple depresiuni, ca aceea care desparte *Arx* de Capitoliu, pentru a ridica acolo, în 78, Tabularium. Se clădiseră templele și casele somptuoase de pe Palatin. Cezar continuă această politică și, fără a se mulțumi să rivalizeze cu Pompei pentru a lăsa moștenire posterității monumente care să-i vestească gloria (teatrul lui Pompei de pe Cîmpul lui Marte; teatrul de pe forum Holitorium început de Cezar, terminat de Augustus și cunoscut sub numele de teatrul lui Marcellus; templele lui Venus Victrix, dublul portic și Hecatostylum al lui Pompei: templul lui Venus Genitrix, Rostrele, refacerea pavajului forului, lansarea construirii bazilicii Iulia), el are ideea de a abate cursul Tibrului pe dincolo de Vatican, pentru a uni Trastevere cu Cîmpul lui Marte, a face din *Ager Vaticanus* un nou Cîmp al lui Marte și a regulariza prin *lex de urbe augenda* [1] traseul străzilor și construirea de imobile noi. Plan falnic, dar costisitor, ale cărui orientări Augustus nu le-a urmat. Cum am notat-o deja, el a refăcut fundațiile a numeroase monumente, a întreprins o reorganizare totală a orașului, împărțind Roma în XIV regiuni și regrupînd *uici, insulae* și *domus* (cartiere, blocuri de închiriat, locuințe particulare), în așa fel, încît să echilibreze diversele părți ale acestui oraș care se întinsese dincolo de zidurile „serviene" (regiunea a XIV-a era pe malul drept al fluviului) și care era înghesuit de monumentele religioase și de cele civile. În afară de restaurarea templelor vechi, de construirea celor noi, de repararea apeductelor, de instalarea unui for nou, în care maiestatea templului lui Mars Ultor — „răzbunător" al lui Cezar — atrăgea privirile prin marmurele policrome și decorațiile lui fastuoase, el organizează împodobirea părții de nord a orașului cu Mausoleul, *Ara pacis*, obeliscul cadranului solar etc., în timp ce Agrippa construiește Panteonul,

[1] „Legea asupra măririi orașului" (în latină în text) (N. tr.).

termele, bazilica lui Neptun, *Saepta* [1] și două porticuri. În aceeași epocă, cu grădinile lui Sallustiu, ale lui Lucullus, ale Aciliilor, ale lui Agrippa, Mecena, Asinius Pollio, orașul se împînzește cu umbrare, iar Pincio, Esquilinul și Palatinul se împodobesc cu locuințe frumoase. Inscripția de la Ancyra[2] are dreptate să amintească faptul că Augustus a găsit un oraș de cărămidă și l-a lăsat de marmură.

Dinastia Iulio-Claudiană, Flavienii, împărații din secolele al II-lea și al III-lea continuă opera augustană și construiesc edificii publice, temple, apeducte. Claudiu include Aventinul în împrejmuirea *pomoerium*-ului care, de la Porta Flaminia pînă la Porta Pinciana desenează traseul viitoarelor ziduri aureliene, se arcuiește la nord de Porta Salaria pentru a ajunge la Porta Nomentana, de acolo, urmînd zidurile „serviene", merge pînă la Porta Maior, la Porta Metrovia și la Porta Ostiensis și vine să înglobeze cele două culmi, a Aventinului și a lui Testaccio. În partea Cîmpului lui Marte, astăzi traseul este mai puțin sigur. După incendiul din 64 a fost alcătuit un nou plan regulator, interzicînd pereții despărțitori comuni, impunînd o limită de înălțime, sugerînd folosirea cărămizii refractare, deschizînd străzi largi și mărginite de portice pentru protejarea *insulae*-lor, precum și piețe întinse înzestrate cu numeroase fîntîni publice. Proiectul nu a fost realizat atît de repede pe cît ne-ar face să credem povestirea lui Tacit; dacă faimoasa *Domus aurea* a fost întreprinsă imediat, urme ale incendiului s-au menținut pînă sub domnia lui Traian, iar anumite cartiere au rămas „rude sărace".

Flavienii, a căror capitală — după spusele lui Suetoniu — era încă urîțită de ruinele incendiilor și mai urgisită de luptele partizanilor lui Vitellius și ai lui Vespasian, mai ales în regiunea Forului și a Palatinului, au avut de restaurat templele lui Castor, al Minervei și al Divinului Augustus, Curia, Casa Vestalelor și bazilicile. Peste aripa palatină a lui *Domus aurea* s-a început construirea lui *Domus Augustana* cu cele două palate ale sale și cu hipodromul său, în timp ce în partea supusă infiltrațiilor Tibrului dintre Palatin și Oppius se înalță, pe un teren secat și consolidat, Amfiteatrul flavian care a fost inaugurat de Titus și al cărui sistem de arcuri și de bolți combină statica, vizibilitatea și estetica. Fără să întocmim aici lista monumentelor, să notăm totuși că din această epocă datează templul Păcii și cele două biblioteci ale sale, refacerea templului lui Iupiter și înălțarea

---

[1] Larg spațiu îngrădit, aflat în Cîmpul lui Marte, unde aveau loc adunările poporului, în special în vederea alegerilor. Construcțiile improvizate din lemn, de pe vremea Republicii, au fost înlocuite prin îngrădituri și tribune din marmură, începute de Cezar și încheiate sub conducerea lui Agrippa (N. tr.).

[2] Adică testamentul politic al lui Augustus, *Res gestae diui Augusti* (N. tr.).

templului lui Iupiter Custos [1] pe Capitoliu, netezirea pe Palatin a celor două ridicături Germal și Palatium, restaurarea templului lui Apolo și a lui *Domus Tiberiana*; vom menționa apoi ridicarea în for a templului lui Vespasian și Titus, a arcului lui Titus, a statuiei ecvestre colosale a lui Domițian, în Cîmpul lui Marte construirea Stadionului (actuala Piazza Navona), din care cîteva fragmente, se pot vedea în via Zanadelli, teatrul, locuința celor patru „fațiuni" ale Circului, naumahia și porticul celor doi *Divi*; în sfîrșit, punerea în șantier a forului Transitorium și a ansamblului forului lui Traian și a termelor sale.

Traian înalță minunata columnă care îi poartă numele și aduce apa din Lacul Bracciano. Hadrian oferă un exemplu de îndrăzneală a arhitecților din vremea sa prin cupola Panteonului, ale cărei baze, datînd de la Agrippa, vădeau o lăsare. El ridică templul lui Venus și al Romei, renovează prin porticuri și împodobiri arhitectonice *Saepta* și termele lui Agrippa, își construiește Mausoleul și templul din Cîmpul lui Marte care i-a fost dedicat după moarte (resturi vizibile astăzi lîngă Palazzo della Borsa). El edifică la Tibur vasta Villa Hadriana, a cărei splendidă desfășurare poate fi admirată grație săpăturilor și reconstituirilor. Dar după el extinderea urbanistică a Romei se încetinește, iar construcțiile importante se răresc.

Termele lui Caracalla, ale lui Dioclețian și ale lui Constantin, care alcătuiesc ansambluri de băi, palestre, biblioteci și plimbări, se vor statornici în afara orașului. Se pot cita și terme mai modeste, ale lui Decius și ale lui Sura pe Aventin, ale lui Novatus și ale Helenei (în Sessorium) pe Esquilin, ale lui Severus în Trastevere; apoi temple, columna lui Marcus Aurelius, arcul lui Marcus Aurelius, al lui Septimius Severus, al lui Constantin și ale altora cîțiva, magazii alimentare și antrepozite, edificii publice de administrație, fără să uităm Septizonium [2] și marele plan de marmură — *Forma Urbis Romae* — fixat pe zidul din spate al Templului Orașului, în forul Păcii, care dădea mărturie despre lucrările lui Severus și ale lui Caracalla (harta 16).

Dar nesiguranța timpurilor îndrepta spiritele către apărarea Romei mai degrabă decît spre înfrumusețarea ei, iar situația financiară era puțin favorabilă construcțiilor. Zidul lui Aurelian, care

[1] „Păzitorul" (în latină în text) (N. tr.).

[2] Clădire impunătoare pe Palatin, cu săli dispuse pe trei etaje și fațada spre Via Appia, ridicată de Septimius Severus, african de baștină, „ca astfel călătorilor sosiți din Africa să le răsară în cale [în centrul Romei] o înfăptuire a sa". Nu trebuie confundat cu o clădire omonimă din sec. I e.n., situată, poate, în aceeași zonă și numită astfel („cu 7 cingători") după cele 7 etaje de colonade ale sale (N. tr.).

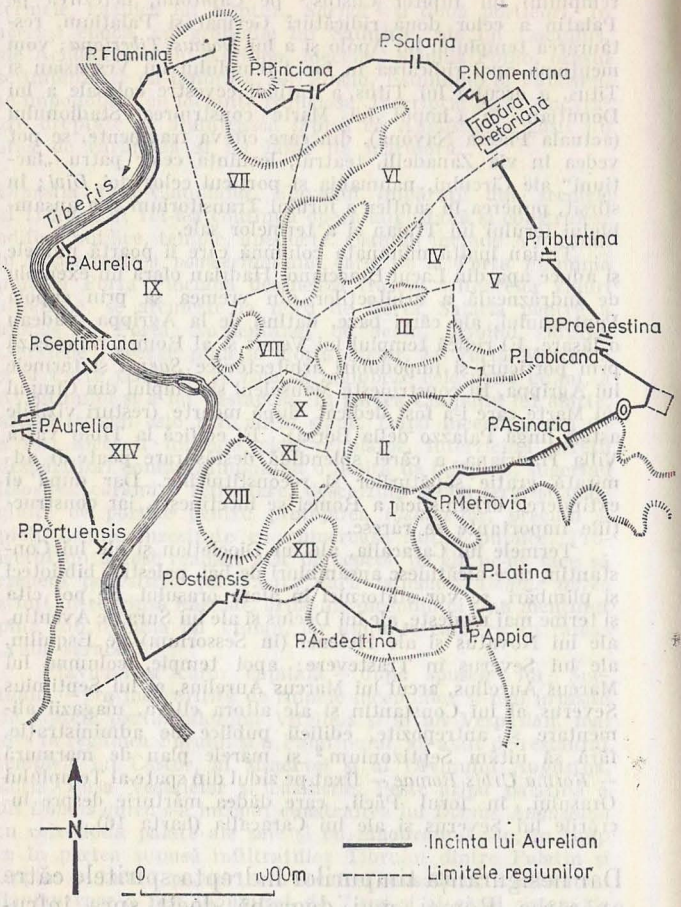

16. *Roma în timpul Imperiului*

va fi întărit de Maxentius, de Honorius și de Belizarie, ridică o imensă fortificație (de 19 km), ale cărei puternice rămășițe se mai pot vedea încă și care avea 383 de turnuri, 7020 creneluri, 14 porți principale, 5 secundare și 2066 ferestruici pentru catapulte. Această împrejmuire a rezistat o vreme atacurilor lui Alaric, dar orașul fu totuși cucerit și prădat și suferi atunci, după dezastrul de odinioară cu galii și incendiul din 64, a treia

catastrofă a sa [1]. Spre sfîrșitul secolului al V-lea, multe monumente ajunseră prada jefuitorilor de materiale de construcție și furnizară pînă la Renaștere cariera preferată a marilor constructori ai creștinismului.

Astfel Roma a crescut și a dăinuit. Republica și împărații au încercat s-o înalțe la nivelul menirii ei, iar aceștia din urmă au vrut să-i însemne rolul imperial prin strălucirea, maiestatea, ba chiar și imensitatea construcțiilor lor. Urbanism utilitar, dar și urbanism de prestigiu. Vai! Procopius va vedea deja în secolul al VI-lea turmele trecînd prin forurile imperiale și păscînd buruienile printre marmurile căzute.

Roma i-a lăsat lumii occidentale învățături măreție, nutrite uneori de experiența etruscă, elenistică și bizantină în arhitectura militară, civilă și religioasă.

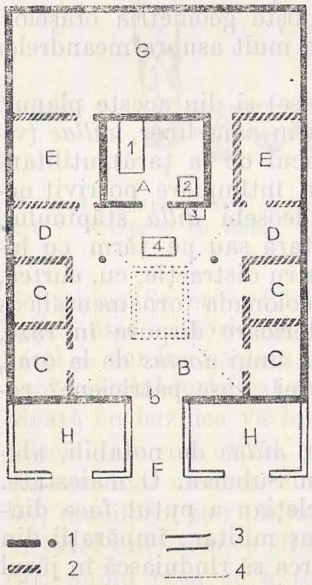

36. Evoluția casei romane: A, *tablinum*; B, *atrium*; b, *ostium*; CC, camere; DD, pasaje; EE, încăperi; F, trecere; G, grădină; HH, prăvălii; — 1, pat; 2, masă; 3, cămin; 4, masă. Pătratul din centru este impluviul (După *Enciclopedia italiana*, IX)

1. tipul primitiv; *2.* adaosuri etrusco-romane arhaice; *3.* adaosuri ulterioare; *4.* tipul de trasare a curții interioare

[1] În 410 e.n. (N. tr.).

Ea a dat și lecții de urbanism pentru planul orașelor și construcțiile particulare (fig. 36 și 37): așezarea caselor și a prăvăliilor, întocmirea interioară și decorația, scările și căile de acces, dispunerea de-a lungul unei străzi sau în jurul unei curți, „blocuri" de locuințe și de localuri comerciale, înălțimea moderată de legi (Augustus, Nero, Traian, la Roma, Zenon, împărat al Bizanțului, în secolul al V-lea, la Constantinopole), amenajările pentru lumină, încălzire, apă, orientarea străzilor supuse legilor expunerii la soare. În Occident totul decurge din aceste lecții magistrale și din acest spirit ordonat. Roma, Ostia, Pompei, și încă multe alte orașe din Italia, Galia, Spania, Renania, Marea Britanie și chiar Africa purced din ele. Această planimetrie suferă netăgăduit de excepțiile datorite terenului sau condițiilor inițiale de populare: un oraș organizat în jurul unui șir de *capannae* (cabane) militare, cum o spune Isidor din Sevilla, nu crește fără o oarecare fantezie; dar acestea sînt cazuri speciale. Ordinea clară a gîndirii domină îndeobște geometria orașelor: nu trebuie să visăm prea mult asupra meandrelor străzilor.

Din aceste *domus* (case) și din aceste planuri rezultă, într-un mod puțin cam liber, *uillae* (vilele): *uilla rustica* (conacul de la țară), utilitară și ridicată întrucîtva la întîmplare potrivit nevoilor imediate, dar îndeosebi *uilla* stăpînului, aproape de cealaltă, la țară sau pe țărm cu întocmirea ei potrivită pentru distracție, cu, curtea, galeriile, atriul ei, cu colonada ornamentală a fațadei, cu sălile ei interioare dispuse în raze, care sînt o transpunere a unui *domus* de la oraș, a unui „palat" sau a unei „case patriciene" romane.

Un oraș de suverani, *uillae* de notabili, alături de magherniţele din Suburra. O maiestate. La Spalato (Split), Diocleţian a putut face dintr-un palat un fel de oraș militar; împărații din Constantinopole vor încerca să rînduiască în jurul Augusteionului cele trei palate care se adăpostesc între Bosfor și zidurile de împrejmuire ale lui

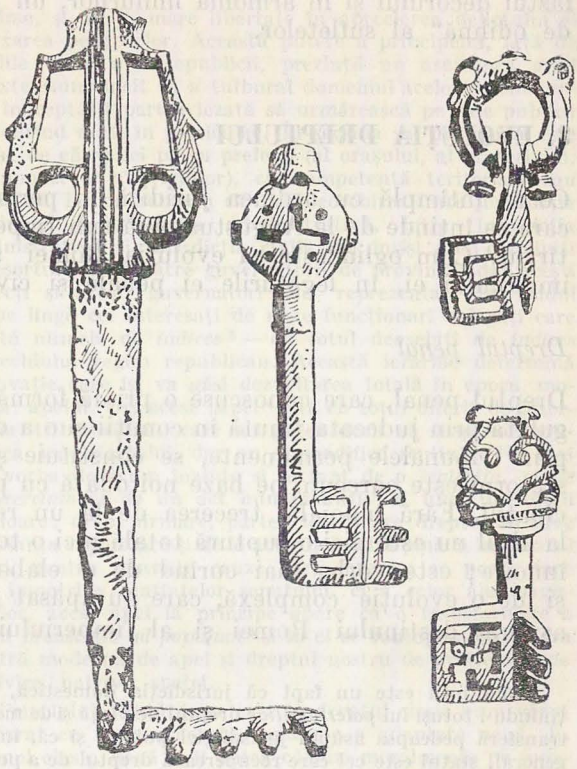

37. Chei romane (După exponatele expoziției *Viața particulară în Grecia și la Roma*, Luvru, 1959)

Septimius Severus. Căci din *uilla* rurală — și aceasta este o istorie care depășește limitele acestei cărți — vor lua naștere, potrivit așezării, castelul, apoi castelul-fortificat medieval; din *domus* combinată cu bazilica va lua naștere biserica cu propileele sale, cu atriul, nartexul, corul și absida sa, sau, mai modest, cu un tip patrulater, circular, cruciform sau treflat, cu capela sa mai mare în jurul unei relicve sfinte sau a unui trup venerat, unind ceea ce a fost „locul de odihnă" al trupurilor cu aspirațiile inimii, spre a deveni, în

fastul decorului și în armonia imnurilor, un „loc de odihnă" al sufletelor.

3. EVOLUȚIA DREPTULUI

Ce se întîmplă cu ordinea juridică în perioada care se întinde de la Augustus pînă sub Imperiul tîrziu? Cum oglindește ea evoluția Romei și a imperiului ei, în legăturile ei penale și civile?

Dreptul penal

Dreptul penal, care cunoscuse o primă formă regulată prin judecata ținută în comiții și o a doua prin tribunalele permanente, se constituie și se statornicește oarecum pe baze noi odată cu principatul. Fără îndoială, trecerea de la un regim la altul nu este nici o ruptură totală nici o totală înnoire; este vorba mai curînd de o elaborare și de o evoluție complexă, care au apăsat greu asupra destinului Romei și al imperiului ei.

Mai întîi este un fapt că jurisdicția domestică, menținîndu-i totuși lui *paterfamilias* dreptul de viață și de moarte, transferă pedeapsa asupra jurisdicției publice și că, în mod general, statul este cel care recuperează dreptul de a pedepsi în toate cazurile în care delictele pot fi interpretate ca tulburînd ordinea socială. Osînda nu mai are drept scop doar satisfacerea celui lezat, ci apărarea interesului comun; simplul particular nu mai este doar un element al familiei sale sau un părtaș la o anumită *gens*, ci un supus al statului — iar pedeapsa privată va fi de acum înainte pecuniară; alături de procesele particulare se deosebesc procesele publice — procedura lor revine tribunalelor — ,care privesc acuzațiile publice legitime și dreptul penal al procedurii *extra ordinem* [1] care, în fond, nu are bază legală.

Atunci, principele este acela care exercită justiția, direct sau prin intermediul unor magistrați numiți de el și competenți respectiv pentru cutare sau cutare crimă. Puterea judiciară a principelui deriva din al său *imperium* proconsular și din autoritatea sa tribuniciană, dar el nu este îngrădit de regulile care prezidează la procesele private

[1] „Extraordinară, excepțională" (în latină în text) (N. tr.).

legitime, şi are o mare libertate în aprecierea delictului şi în fixarea pedepselor. Această putere a principelui, faţă de regulile vechi ale Republicii, prezintă un asemenea grad de extensiune încît ea a tulburat domeniul acelor *questiones* [1] şi a îndreptăţit partea lezată să urmărească pe cale publică mai curînd decît în particular. În sarcina sa, principele este ajutat de către cei patru prefecţi (al oraşului, al pretoriului, al annonei şi al vigililor), cu competenţă teritorială sau materială, iar ei trebuiau să facă deosebirea între jurisdicţia criminală şi jurisdicţia administrativă, între jurisdicţia administrativă şi jurisdicţia civilă. Ei înşişi erau supliniţi în resortul lor de către guvernatorii de provincii, dar aceşti prefecţi şi aceşti guvernatori sînt reprezentaţi la rîndul lor pe lîngă cei interesaţi de nişte funcţionari delegaţi care poartă numele de *iudices* [2] — cu totul deosebiţi de *iudices* ai vechiului regim republican. Această ierarhie determină o inovaţie care îşi va găsi dezvoltarea totală în epoca modernă: apelul. Or, acest „apel" este cu totul diferit de intervenţia tribuniciană, care nu putea decît să suspende activitatea magistratului, dar nu să modifice sentinţa. Nu mai este vorba de acum înainte şi în fapt de o *sententia*, ci de un *decretum* şi de un act administrativ al unei jurisdicţii inferioare; drept urmare, partea lezată are dreptul să urce la instanţa superioară şi de la aceasta la alta pînă la împăratul însuşi, pentru anumite cauze. Or, cum nu se poate face apel împotriva sentinţelor senatului, ci a celor ale magistraţilor, acest apel la principe apare ca o transformare a vechii *prouocatio ad populum* [3] şi în el se contopesc procedura noastră modernă de apel şi dreptul nostru de graţie sau de absolvire, potrivit speţei.

Principiul echităţii, pe care în dreptul clasic l-am văzut comparat cu buna credinţă, primeşte o adaptare nouă. În sistemul clasic, dacă el îl putea călăuzi moralmente pe judecător, se considera că este contrar economiei justiţiei şi injust ca judecătorul să poată apela la el; principiul echităţii nu era decît un ajutător în desfăşurarea primei părţi a procesului; buna credinţă, dimpotrivă, care este însăşi baza proceselor de bună credinţă, este limitată în dreptul civil la formulele *in ius conceptae* [4]. Dispariţia procedurii formulare atrage după sine apropierea celor două maxime; procedura *extra ordinem* duce la confundarea lor.

Noul sistem de procedură şi de apel a avut drept consecinţă — în timp ce întărea autoritatea de decizie — slăbirea garanţiei judiciare comiţiale; în schimb, deoarece era legat de procedura *extra ordinem*, el îl libera pe judecător sau pe judecători de piedicile formulei şi mlădia enunţarea şi aplicarea pedepsei; el putea da naştere unei jurisprudenţe

---

[1] „Cercetări judecătoreşti" (în latină în text) (N. tr.).
[2] „Judecători" (în latină în text) (N. tr.).
[3] „Apelul la popor" (în latină în text) (N. tr.).
[4] „Redactate în drept" (în latină în text) (N. tr.).

adaptate; ar fi putut sau a putut introduce un oarecare arbitrar în penalitate, dar instituirea judecătorilor „funcționari" corecta aceste eventuale variante, astfel că s-a pășit spre o administrare mai uniformă a justiției.

Pînă la sfîrșitul secolului al II-lea, vedem totuși urmîndu-se activitatea acelor *quaestiones*, în măsura în care ele nu instrumentau în afara Romei și în care aveau competența să judece anumite delicte precise, definite de legile anterioare. Dar procedura *extra ordinem* a văzut adaptîndu-se pedeapsa la gravitatea apreciată a culpei și la calitatea acuzatului — nu fără oarecare slăbiciuni pentru notabili —, dar și instituind pedepse diferite de cele anterioare, de calitatea sau de caracterul lor.

Astfel, unii condamnați au putut fi aruncați fiarelor sau puși să lupte ca gladiatori, ba chiar condamnați la ardere, la munca în mine, la deportare, la relegare sau la exil. Găsim exemple de aplicare a acestor pedepse în vremea dintre Augustus și Hadrian, dar îndeosebi după acesta din urmă. Închisoarea nu mai figurează printre pedepsele pentru oamenii liberi. Este neîndoios o îmblînzire de care Roma se poate mîndri, dar pe care pedepsele de mai sus o compensau, vai, din plin. Cînd lupta contra creștinilor s-a organizat și a luat aspectul unui fel de vînătoare a rebelilor, pedeapsa mutilării, a cărei grozăvie nu se arăta decît în rîndurile armatei, a reapărut spre rușinea celor care au aplicat-o.

Alte delicte apar îndeosebi în categoria furtului, ca furtul de vite — *abigeatus* — și diferite alte spețe; sub Marcus Aurelius, s-a introdus printre delicte furtul de lucruri ereditare, urmărit *extra ordinem*, în timp ce el era exclus din procedura anterioară în cazul în care moștenitorul nu făcuse luarea în primire, ceea ce dădea un alt aspect lezării posesiunii.

În același timp, condițiile politice ale noului regim făcură să se ivească noi delicte sau cel puțin noi forme de delict. Astfel, crima de lezmajestate, care nu mai lezează poporul, ci pe principe, începînd din secolul al II-lea nu atrage după sine doar moartea vinovatului, ci și confiscarea bunurilor sale și condamnarea memoriei sale; astfel, *ambitus* nu mai vizează „intrigile electorale" și slăbiciunile lor, deoarece candidații la magistraturi sînt aleși de către împărat sau prezentați în mod oficial, ci presiunile asupra judecătorilor, corupția cu prilejul alegerilor municipale sau chiar, în vremea lui Theodosius, repetarea ilegală a unei magistraturi; astfel, crima de deturnare de bani a fost extinsă la malversațiunile funcționarilor publici; astfel, omuciderea a înglobat, în urma rescriptelor lui Domițian, ale lui Nerva și Hadrian, omorîrea de sclavi, castrarea de oameni liberi sau de sclavi, administrarea de afrodisiace sau de droguri provocatoare de avort; astfel, agravarea pedepselor contra adulterului, desfrîului și incestului; astfel, infidelitatea și neascultarea față de constituțiile imperiale, care în Imperiul tîrziu au devenit un sacrilegiu; astfel, delicte atît de diferite ca baterea de monedă falsă, substituirea unui copil, malversațiunile

unui *cognitor* [1] sau ale unui *procurator* [2]; astfel, începînd din secolul al III-lea, prevaricațiunea și calomnia în justiție, magia și sacrificiile umane, care mai supraviețuiau în Galia și la Cartagina etc. Dar mai sînt și vina de stelionat [3], care este înfățișată ca una din formele cele mai grave ale furtului, complicitatea la evadarea unor deținuți de drept comun, asocierea de răufăcători, coruperea de minore și de fete nemăritate.

Recunoașterea semioficială, apoi oficială, a creștinismului (380 e.n.) a determinat urmăriri contra ereticilor — practica iudaică a circumciziei a fost condamnată — , care își văzură retras dreptul de asociere, capacitatea testamentară și libertatea de locuire în afara locului de naștere. Cît despre evrei, aceștia își văzură interzisă intrarea în armată și în oficiile publice, construirea de noi sinagogi și căsătoria cu creștinii.

Acestea nu sînt decît „cazuri" sau excepții: în practică, distincțiile — din care unele datează din dreptul vechi — dintre culpă, dol și accident, cea dintre intenție și fapt, cea dintre tentativă și săvîrșire, iscă încă și astăzi discuții de interpretare. Mai tîrziu încă, în urma unor reforme care par să fi luat naștere din inspirațiile lui Theodosius al II-lea, ale lui Zenon și ale lui Iustinian, *litis contestatio* [4] nu mai este un contract și nu mai stinge raportul juridic. De aici rezultă o formă alterată a lui *electio* — a alegerii personale — care se substituie alegerii obiective. Juriștii știu cîte dispute s-au iscat de aici în legătură cu concursul de acțiuni și cu distincția corealității [5] obligațiilor.

Dreptul civil

Am arătat mai sus, pentru epoca pre-augustană, influența individualismului în dreptul privat și rolul crescînd al exprimării voinței în opoziția cu cuvintele, cu *uerba*.

---

[1] „Raportor juridic" (în latină în text) (N. tr.).

[2] „Administrator" (în latină în text) (N. tr.).

[3] Vînzarea sau ipotecarea unui bun la mai multe persoane deodată (N. tr.).

[4] „Deschiderea sau începerea procesului" (în latină în text) (N. tr.).

[5] Corealitate = răspundere colectivă (la o obligație); (N. tr.).

Acest individualism iese în evidență în evoluția noțiunii de *paterfamilias:* acesta încetează treptat să aibă alură de reprezentant al familiei spre a nu mai fi în fața dreptului decît un individ. Fără a ajunge încă la noțiunea abstractă și modernă a persoanei juridice și deși păstrează organizația fundamentală a familiei, dreptul roman vede astfel evoluînd noțiunea însăși de *manus* [1] și cea de supunere a soției față de puterea lui *paterfamilias:* în ordinea căsătoriei, nu numai *confarreatio* [2] ieșise atît de mult din uz, încît a fost greu să se găsească, sub Tiberiu, trei patricieni născuți dintr-o astfel de căsătorie spre a avea acces la *flaminia,* dar *coemptio* [3] (căsătoria cu *mancipatio* [4]) devine un fel de viclenie juridică menită să permită unei femei *sui iuris* [5] să iasă din familia ei de origine și să se elibereze astfel de sarcinile financiare sau de tutela unor rude care îi împiedicau voința testamentară, cel puțin pînă la Hadrian; cît despre forma prin *usus* (adică prin practicarea coabitării de un an), legea îi suprimase încă înainte de Antonini, consecințele juridice, în caz de ruptură unilaterală din partea femeii.

În dreptul Imperiului tîrziu, căsătoria romană este *sine manu* [6].

Organizarea de către Augustus a miliților permanente cantonate la frontiere și sustrase prin aceasta obligațiilor economico-domestice a determinat instituirea lui *peculium castrense* (avere personală dobîndită în cazarmă), al cărui beneficiu a fost acordat de către Hadrian veteranilor, cu atît mai mult cu cît extinderea dreptului de cetățenie și atribuirea, prin recrutare, a acestui drept soldaților barbari impuneau o reîntocmire a dreptului testamentar. Pe de altă parte, lungirea circuitelor terestre și maritime ale comerțului îl silește pe *paterfamilias* să-i încredințeze fiului său anumite răspunderi, dacă-l trimite departe de el, și să-i dea pe mînă fonduri și bunuri pentru susținerea acestui comerț: de aici rezultă un ansamblu de excepții și de limitări aduse față de *patria potestas,* care se materializează în ac-

---

[1] Autoritatea capului de familie asupra membrilor acesteia (N. tr.).

[2] Căsătorie cu zece martori în fața lui *pontifex maximus* și a flaminului, cu jertfirea unei oi și a unei turte de făină (unul din cele 3 tipuri de căsătorie romană) (N. tr.).

[3] Căsătorie prin „cumpărare" (vindere) reciprocă, de formă (permitea căsătoria între patricieni și plebei) (N. tr.).

[4] „Vindere" (în latină în text) (N. tr.).

[5] „Stăpînă pe sine, liberă" (în latină în text) (N. tr.).

[6] „Fără drept de stăpînire totală din partea bărbatului" (în latină în text) (N. tr.).

țiunile *quod iussu*[1], *actio institoria*[2], *actio in rem uersa*[3], *actio de peculio*[4], *actio tributoria*[5].

Dar este vorba și de societatea familială. Frecvența divorțurilor face necesare legile lui Augustus privind căsătoria și obligațiile ei; numărul celibatarilor iscă legile lui favorabile celor căsătoriți și taxele puse de el asupra celibatului, dar regimul dotal este prevăzut cu acțiunea dotală în beneficiul femeii și cu dreptul de reținere parțială a dotei din cauza copiilor sau a delapidării dotei de către femei.

Sînt aduse restricții exercitării dreptului de proprietate cînd se clădește (prin limitarea înălțimii); de asemenea, în anumite condiții — care nu merg pînă la exproprierea modernă —, proprietarul nu poate refuza să vîndă un bun imobil, dacă utilitatea publică o cere. Majoritatea țărmurilor, a cursurilor de apă, a pădurilor trec în mîinile statului, chiar și în cazul cursurilor de apă nenavigabile. Regimul lui *possessio*, care sub Republică a fost cauza atîtor răscoale și care a provocat atîtea dispoziții legale, suferă noi modificări în ceea ce privește servituțile, *usus* (folosința) și evoluția sa spre uzufruct *(usus fructus)* sau chiar spre teren exploatat, cînd este vorba de un pămînt de la un învins, încît ultimele parcele de *ager subsecivus* (de pămînt prisosit) vor dispărea în epoca Flavienilor și vor pune jurisconsulților și judecătorilor posteriori probleme deseori insolubile asupra lui *animus possidenti*[6] ale cărui componente sînt religioase, politice, economice și morale.

Cît despre obligații, trebuie să vedem la ce nivel de complicație ajunseseră sub Imperiul tîrziu, pentru a înțelege, în ceea ce privește contractele (care sînt de fapt niște tranzacții economice: *contractus negotii*) — de altfel contractul clasic *litteris*[7] practic a dispărut —, cum se dezvoltă unele moduri cărora li s-a dat numele de contracte nenumite (repartizate ele însești în patru categorii și protejate de pacte și de excepții), ale căror forme diverse le găsim în manifestările ulterioare ale dreptului vulgar, cum este stipulația de garanție a vînzătorului în *Tăblițele Albertini*.

Reprezentarea unei alte persoane, cel puțin după părerea noastră, nu pare să fi fost recunoscută în dreptul clasic, dar, practicată în fapt, a fost limitată în vremea Severilor la cazul alienaților; o asemenea limitare atestă că ea se infiltrase mai înainte în sistem, fără îndoială către vremurile Anto-

---

[1] „Acțiune prilejuită de o împuternicire" (în latină în text) (N. tr.).

[2] „Acțiune privind comerțul" (în latină în text) (N. tr.)

[3] „Acțiune de creștere a patrimoniului" (în latină în text) (N. tr.).

[4] „Acțiune privitoare la averea personală" (în latină în text) (N. tr.).

[5] „Acțiune de partaj" (în latină în text) (N. tr.).

[6] „Atitudinea în privința posesiunii (în latină în text) (N. tr.).

[7] „Prin înscris(uri)" (în latină în text) (N. tr.).

ninilor. Moștenirea, ale cărei moduri de transmitere variaseră deja în cursul epocii republicane, dobîndește sub Augustus, prin instituirea fideicomisurilor și recursul la o sancțiune *extra ordinem*, al cărei promotor s-a făcut Trebatius, o mlădiere care dezvăluie totodată persistența spiritului patrimonial și simțul roman al adaptării la exigențele economice. Succesiunea *ab intestato* [1] — a muri fără testament fiind totuși un lucru temut de romani — va fi definitiv desprinsă de agnația [2] strictă: senatus-consultul Tertullian, sub Hadrian, cheamă mama să concureze înaintea agnaților, dacă are trei copii. Sub Marcus Aurelius, senatus-consultul Orfitian îi va chema pe copii la succesiunea maternă. În caz de testament, Marcus Aurelius a fixat la un sfert din porțiunea legitimă suma cotei-părți asupra căreia testatorul nu dispusese sau despre care dispusese frustrîndu-și rudele: procedînd astfel, centumvirii se lăsau călăuziți de *humanitas* în primul caz și de grija pentru patrimoniu în al doilea.

Ceea ce se desprinde din această rapidă trecere în revistă, oricare i-ar fi specificul tehnic, este că nimic nu se schimbă în puritatea dreptului, dar că prin excepții, derogări și extinderi dreptul civil este modificat de către dreptul onorar, iar acesta de către procedură și instituțiile *extra ordinem*. S-a vorbit adesea despre evoluția dreptului germanic, opunîndu-l dreptului roman, pe care avem tendința de a ni-l reprezenta ca pe un monolit; ceea ce am încercat să punem în lumină tinde să arate, dimpotrivă, că există în el o plasticitate internă în legătură cu condițiile economice, sociale, intelectuale, care este imaginea însăși a societății romane și a vieții.

A vieții politice a imperiului îndeosebi. Căci atunci cînd în 212 e.n. dreptul de cetățenie a fost extins de Caracalla asupra întregului imperiu — respectînd totuși, fără îndoială, obiceiurile locale persistente și nu romanizate pe jumătate —, atunci cînd au căzut barierele care îi despărțeau pe italici de provinciali, ca odinioară cele dintre romani și italici, nu numai că a fost năruită predominarea „națiunii" romane și italice, ci Roma s-a găsit în fața unor curente de gîndire diferite și a unor obiceiuri locale divergente. Aristocrația romanilor „privilegiați", pentru care *ius ciuile* era apanajul cetățenilor, în timp ce *ius gentium* era singurul drept avînd un caracter de universalitate, s-a găsit pusă în față cu orientalii deprinși cu diferite forme de despotism, încă nutriți cu un elenism

[1] „În lipsa unui testament" (în latină în text) (N. tr.).
[2] Rudenie de sînge în linie paternă (N. tr.).

care nu moare și care este el însuși pătruns treptat de elemente semitice și de un creștinism atotcuceritor. Pînă la Domițian, Roma reacționează împotriva practicilor orientale care îi repugnă (vinderea copiilor ca sclavi de către tată; celebrarea căsătoriei în scris, cu reglementarea succesiunii încă din contract; numirea femeii ca tutore; posibilitatea pentru femeie de a vinde fondul dotal etc.). Începînd de la Constantin, legislația tinde să normalizeze practica, dar ea nu o poate face decît procedînd la o fuziune a instituțiilor romane cu instituțiile greco-orientale cele mai apropiate sau mai puternic înrădăcinate.

Reluările pe care le găsim în codul Iustinian nu sînt decît eforturi de a rezista dezagregării. *Manus*, adopțiunea, adrogația [1] suferă, în formele lor romane, lovitura fatală; femeile pot adopta; împăratul Anastasios introduce emanciparea prin rescriptul suveranului; Iustinian proclamă că patriciatul și funcțiile înalte din stat și din biserică liberează de *patria potestas*; el declară suprimată cedarea persoanei ca răscumpărare pentru vină; averea strînsă în cazarmă [2] este prevăzută cu o dublură, *peculium quasi castrense*, care, sub Constantin, extinde beneficiul celui dintîi de la militari la funcționarii civili și, sub succesorii săi, la avocați și la diverse oficii ale curții și ale bisericii. O dispoziție din 319, de inspirație elenică, rezervă copiilor bunurile mamei, ceea ce anulează, pentru *paterfamilias*, dreptul de alienare; în 379 și în 395, Gratianus, Theodosius, Arcadius și Honorius extind libertatea la bunurile primite de ascendenții materni ca legate, donații sau moștenire; li se vor adăuga cîștigurile legate de nuntă, apoi cele dobîndite în pericada de logodnă.

Restituirea darurilor de logodnă, dacă aceasta este ruptă, este acordată de Valens și de Gratianus în 368. Un sistem, care îi proteja prin donații *ante nuptias*[3] pe copiii din prima căsătorie ai unei văduve remăritate, este organizat, cu o mulțime de precauții, de juriștii lui Theodosius I în 382. De asemenea, tutela copiilor impuberi, cea a femeii, obligațiile curatorului minorilor sfîrșesc prin a se confunda și admit intervenția tutelară a statului în cazuri particulare, cum este înstrăinarea bunurilor rurale și suburbane, apoi a tuturor bunurilor imobiliare și în sfîrșit a bunurilor mobiliare.

Ca urmare, caracterul politic al proprietății romane dispare cu totul; proprietarul primește libertăți deosebite asupra bunurilor sale în raport cu dreptul clasic, fie că este vorba de servituți, de drepturi personale sau de drepturi transmisibile și supuse succesiunii, cum este emfiteoza [4]. Se profilează deja ideea servituții legale, care se întîlnește la bizantini.

[1] *Adrogatio* = înfierea cuiva neaflat sub putere părintească (N. tr.).

[2] *Peculium castrense* (N. tr.).

[3] „Înainte de nuntă" (în latină în text) (N. tr.).

[4] Contract de închiriere pe termen lung (18—99 ani), cu drept de ipotecă (N. tr.).

Pentru regimul acestei proprietăți astfel eliberate, unicul mod de transmitere se rezumă, în consecință, doar în remitere [1].

În domeniul obligațiilor, simplul consimțământ este tipul obișnuit de contract; ce au devenit vechile forme quiritare [2]? Papirusurile arată că *fideiussio* [3] reciprocă stinge obligațiile, nu numai pentru beneficiarul obligației în cauză, ci și, parțial, pentru codebitorii neeliberați: ce a mai rămas din răspunderea colectivă romană în fața acestei dispoziții greco-egiptene? În sfîrșit, testamentul epocii constantiniene este un testament public de față cu martori sau un testament *apud acta*, adică păstrat de autoritatea publică, sau chiar un testament „prezentat principelui" — *principi oblatum* —, iar succesiunea *ab intestato* revine de drept deplin celor legitimi în mod firesc: ce mai rămîne din preeminența testamentului și din vechile forme „prin bronz și balanță" [4]?

Dacă abordăm în sfîrșit noțiunea însăși de *actio*, băgăm de seamă că ea a trecut prin schimbări profunde. În epoca clasică cuvîntul desemna o activitate care se desfășoară în domeniul dreptului pentru a produce efecte juridice. La sfîrșitul Republicii, ea este o activitate procesuală care se desfășoară înaintea unui magistrat, în fața unui pîrît; din punctul de vedere al unui particular, ea îi permite să se apere sub controlul unui magistrat în formele organizate de lege; astfel, ea nu este consecința unui drept, ci a unei beneficieri și este punctul de plecare al unui nou drept: ea este deci creatoare. Dar, odată cu procedura extraordinară, sub Iustinian, ea va

---

[1] „Predare la mînă" (N. tr.).

[2] „Quiritare" = ale quiriților (cetățenii romani) (N. tr.).

[3] „Garanția" (în latină în text) (N. tr.).

[4] Înstrăinare tradițională romană *(per aes et libram)* prin care, în cadru ritual, cumpărătorul, în fața unui *libripens* (mai mare al balanței) și a cinci martori, după cîntărirea simbolică a prețului, lovea cu un *as* de bronz *(aes)* balanța *(libra)*, declarînd luarea în proprietate a lucrului sau a persoanei vîndute (N. tr.).

fi un mijloc de protecție juridică, un drept de a urmări în justiție dobîndirea unei sume datorate. Această definiție va călăuzi tot dreptul ulterior.

Nu vorbim nici de coloni, nici de liberți, nici de legitimați, nici de prescripția achizitivă, nici de combinările iustiniene ale senatus-consulturilor Trebellian și Pegasian, nici de multe alte cazuri care provoacă mari modificări. Aceste modificări duc dreptul roman la un drept universal care este un produs de fuziune. Ele sînt consecința evoluției înseși a condițiilor politice și sociale, dar și a cugetării juridice, al cărei ferment sînt aceste condiții. În secolul I al Imperiului nu putem să nu constatăm un fel de anchiloză sau de atonie a acestei cugetări care se complace în conservatorism și care ajunge la sistematizarea edictului pretorian sub Hadrian, o sistematizare ce nu poate fi modificată decît prin senatus-consult. După el se operează o contaminare a dreptului civil cu dreptul onorar, care, fără îndoială, le lasă să subziste și uneori chiar le juxtapune, dar care permite osmoze în aplicare, profitînd de discursurile principilor, de rescripte, de mandate, de decrete și de procedura *extra ordinem*, despre care am vorbit deja.

Juriștii

Disputele juriștilor, cele ale lui Ateius Capito și Antistius Labeo sub Augustus, cele ale lui Sabinus și Proculus sub Nero, cele ale lui Iavolenus Priscus, Iuventius Celsus și Neratius Priscus în epoca lui Traian și a lui Hadrian ajung la rezultate al căror cîștig îl condensează compendiul juridic al lui Salvius Iulianus — cele nouăzeci de cărți ale *Digestelor* sale — sub Hadrian. Dreptul de a răspunde sub garanția principelui fusese pentru jurisconsulți o măsură politică fericită; ea îngăduise să se stabilească între *prudentes* și principe o colaborare care tempera la cei dintîi un respect prea rigid pentru datini și la cel de
 al doilea o exercitare prea strictă a *imperium-*

ului [1]. Cînd Hadrian i-a făcut să intre în consiliul său, autoritatea nominală a Prudenților a cîștigat, poate, dar ei au avut tendința să vadă lucrurile și oamenii sub o optică administrativă care i-a îndepărtat de viața reală, și aici se află originea unui declin care începe la această dată și se va accelera în timpul Severilor. Dreptul nu-și va mai regăsi vigoarea decît sub Imperiul tîrziu, cînd școlile din Orient vor fi format numeroși juriști, a căror știință va veni să sprijine cu sfaturi deciziile imperiale.

Mai pot fi citați Q. Cervidius Scaevola, Ulpius Marcellus și Papinianus, contemporani ai Antoninilor, care ne-au transmis un întreg *corpus* de „întrebări "și „răspunsuri", S. Pomponius, compilatorul comentariilor la edict și la Sabinus, enigmaticul Gaius și ale sale *Institutiones iuris Romani* și, în sfîrșit, în secolul al III-lea, Paulus și Domitius Ulpianus — Ulpian al nostru — și alții cîțiva, dar aceștia sînt comentatori, nu creatori.

După aceea, cele două faze observate îndeobște, cea pre-iustiniană și cea iustiniană, ar putea fi definite prin dispariția dreptului și apariția drepturilor, prin triumful asupra dreptului vechi al unui drept nou, izvorît din autoritatea principelui, care ține loc de lege și care — așa cum ne îngăduie să ne dăm seama cu precizie consultarea textelor — nu este, de altfel, atît de novator pe cît s-ar putea crede. Atunci apar compilații: *Codex Gregorianus* datorit unui obscur jurist din Orient, către 292/293, și cel *Hermogenianus*, posterior cu cîțiva ani, în așteptarea lui *Codex Theodosianus* din 439, care își răspîndește prescripțiile în Apus, unde le vor întîlni curînd pe cele din *Lex Romana Wisigothorum* a lui Alaric pentru popoarele din Spania și din Aquitania, pe cele din *Lex Romana Burgundionum* pentru popoarele burgunde și, în preajma anului 500, pe cele din *Edictum*-ul lui *Theodoric*, regele goților, reprezentantul în Italia al lui Zenon, împăratul din Răsărit.

[1] „A autorității imperiale" (în latină în text) (N. tr.).

Activitatea creatoare a juriștilor primise o lovitură atunci cînd Diocleţian crezuse că trebuie să le anuleze dreptul de a răspunde sub garanţia principelui şi cînd Valentinianus al III-lea a publicat faimoasa constituţie din 426, care nu autoriza să se invoce în justiţie decît opiniile lui Gaius, Paulus, Ulpianus, Modestinus şi Papinianus. Atunci, doar centrele de la Beirut şi de la Constantinopole pot păstra o oarecare activitate în depărtarea lor orientală, în aşteptarea operei lui Iustinian I (527—565), căreia modernii i-au dat tocmai numele de *Codex iuris ciuilis* [1], care reprezintă o compilaţie şi o ordonare a datelor. Dar lucrul la care se uită să se ia seama este cultul lui Iustinian pentru *antiquitas*, un cult care se vădeşte nu numai din folosirea latinei, ci şi din respectul pentru dreptul vechi şi clasic al romanilor în procedură şi în dreptul privat. I se vor adăuga *Novelele*, *Pandectele*, *Institutele* şi *Codex repetitae praelectionis* [2], texte de o uimitoare bogăţie, care vor fi însoţite şi urmate de o mulţime de alte culegeri şi care, de altfel, au pus şi pun la lucru exegeza istoricilor.

Din această tradiţie iustiniană s-a nutrit dreptul modern, pe ea şi-a clădit învăţămîntul şcoala medievală din Bologna, din ea purcede în mare parte structura juridică a societăţilor din Occident.

Cînd cineva a pătruns în hăţişul acestor comentarii şi al acestor interpolări, poate spune că a vorbi de lîncezeala gîndirii juridice — şi a gîndirii pure şi simple la această dată — este nu numai o nedreptate, ci şi o mărturisire publică de ignoranţă.

Aportul creştin

Ar fi potrivnic adevărului să nu se pună în lumină influenţa creştinismului asupra dreptului. Un anumit număr de istorici au crezut că tre-

[1] „Codicele dreptului civil" (în latină în text) (N. tr.).
[2] „Codicele repetării prelegerilor" (în latină în text) (N. tr.).

buie s-o tăgăduiască; problema merită atenție; din nefericire, ea este colorată uneori cu reflexe politice.

Pare totuși indiscutabil că noțiunea de proprietate, care se leagă de noțiuni individualiste, a fost mlădiată în contact cu ideile de caritate. Principiul „cine uzează de dreptul său nu lezează pe nimeni" a fost reformat de convingerea morală, exprimată în Iustinian, că dreptul de a te folosi trebuie să fie temperat prin grija de a nu dăuna. În dreptul comercial, dincolo de valoarea promisiunii, care are atîta însemnătate în ochii canoniștilor, recomandarea creștină de a rezista lăcomiei își găsește ecoul în constituția lui Valentinianus, care îndeamnă la ajutorarea săracilor, și în cea a lui Iustinian, care substituie libertății contractanților de a se trage pe sfoară *naturaliter* [1] noțiunea de preț just. Această noțiune este însoțită, în practică, de dreptul pentru cumpărător de a-l ataca pe vînzător pentru lezare excepțională. În legătură cu dreptul persoanelor, trebuie oare să semnalăm influența stoicismului, înviorată de creștinism, care atrage atenția asupra sclavilor, cărora li se recunoaște, în sfîrșit, dreptul de a constitui o familie legală, în care soția primește numele de *uxor*? Divorțul este condamnat; severitatea stăpînului este temperată; este proclamată datoria tatălui față de copii, îndeosebi cea de a-i hrăni fără să ceară altcuiva. În arbitraj este admisă sentința episcopului, pînă cînd, în tribunalele eclesiastice medievale, judecătorul eclesiastic va juca rolul eminent al pretorului. În sfîrșit, noțiunea de pace primește de la biserică un conținut moral și religios.

Unul din conceptele care domină această evoluție este, netăgăduit, acela de *humanitas*, așa cum am arătat, dar în perspectiva care îi unește pe păgîni de creștini el primește o tonalitate specială.

---

[1] „În chip firesc" (în latină în text) (N. tr.).

El nu se dezvoltă fără modificări. Este și rămîne respectul personalității și al demnității omului și recunoașterea legăturilor care îl unesc pe individ de colectivitate, dar el primește adaosuri, încă de la Seneca, unde vedem mila nuanțînd cu valori afective ceea ce ar putea să nu fie decît o sterilă solidaritate. Noțiunea de *humanitas* este mai ales filozofică; dacă în epoca clasică ea inspiră unele îndulciri ale drepturilor lui *pater familias*, ale condiției debitorilor, ale celei a sclavilor, ale dreptului obligațiilor etc., ea este însoțită de noțiunea de echitate și rămîne numai pe planul pămîntesc. Ceea ce se evoca pe atunci era simțul omeniei, dar în epoca împăraților creștini găsim *humanitas* printre titlurile pe care împăratul și le decerne lui însuși *(Humanitas nostra)* și anume printre formele cele mai înalte în care se încheagă deciziile sale. Numeroase legi afirmă că ele au în vedere „neamul omenesc" și că purced din sentimentul pe care stăpînul Imperiului îl încearcă față de această umanitate. Dar în el se amestecă o inspirație creștină. Textele grecești vorbesc de o filantropie a lui Dumnezeu, ipostaze ale căreia sînt și *humanitas* a lui Iisus și cea a împăratului. Numeroase pasaje din Iustinian o afirmă; numeroase paragrafe din *Codex*-ul Theodosian o confirmă: această *humanitas* este antrenată, în ceea ce-i privește pe oameni, de sentimentul slăbiciunii rațiunii și voinței noastre, care, din partea omului, trebuie să-l îndemne către blîndețe, indulgență și iertare, așa cum omul și le dorește din partea lui Dumnezeu. Ea este inspirată și de noțiunea de „familie umană", de sentimentul înrudirii statornicite, potrivit credinței, de către natură sau divinitate, între toate ființele, care dictează relații mai blînde, părintești, frățești și filiale și care impune legislatorului și judecătorului, cum spun *Pandectele*, să fie „templul sfînt al dreptății".

Că această nobilă regulă nu a fost respectată în toate împrejurările, o dovedesc înseși faptele:

societatea antică se întemeia pe aspra lege a sclaviei și a urmărilor ei. Dar afirmația rămîne; ea a fost proclamată și este și ea însăși un fapt.

Totuși, această pătrundere a creștinismului nu este numai ideologică. Împărații care au acceptat religia cea nouă au sprijinit dogmatica și disciplina ei. *Codul Theodosian* se referă la conciliile de la Niceea, de la Rimini, de la Constantinopol, de la Efes; edictul de la Tessalonic al lui Theodosius I impune tuturor popoarelor imperiului să respecte „credința apostolului Petru"; *Codul Iustinian* se inspiră din izvoare conciliare; deseori lucrurile stau la fel în constituțiile imperiale, în care nu se prea întîlnesc texte împrumutate din codificările împăraților necreștini. Dealtminteri, putea fi oare altfel, independent de forța pe care o reprezenta vitalitatea bisericii născînde, cînd se știe cum o constituție de la sfîrșitul secolului al V-lea interzice păgînilor predarea dreptului, în timp ce Iulian (Apostatul) pronunțase la vremea sa aceeași interdicție contra creștinilor și, cu deosebire, predarea gramaticii și a retoricii, a căror utilizare juridică este statornică.

Ne-ar trebui aici mai mult loc pentru a preciza rolul bisericii în deciziile judiciare. Tribunalele bisericii au aplicat preceptele doctrinei în sentințele lor; această uzanță, aceste decizii au reacționat asupra administrării dreptului laic; împăratul, care este brațul lumesc, a făcut în mai multe rînduri să se aplice pedepse pronunțate de instanța episcopală; el a respins apelurile făcute la arbitrajul său, împotriva jurisdicției ecleziastice. În materie de legislație laică, în raporturile ei cu biserica, în *Codul Theodosian* și în cel *Iustinian* figurează un număr mare de legi care, sub pedeapsa dezmoștenirii sau a excluderii de la funcțiile civile, impun supunerea la dogmele creștine și la autoritatea ecleziastică; în materie de legislație familială, socială, disciplinară, sînt recunoscute privilegiile bisericii (restricții la divorț, protejarea copiilor din prima căsătorie, restricții la *patria potestas*, interdicția

de a lucra în zilele de sărbători creștine sau de a profana aceste zile prin petreceri păgîne, ostilitate față de camătă, statutul clericilor și scutiri multiple, constituirea patrimoniului eclezi-astic etc.).

În schimb, biserica a recunoscut caracterul natural al statului, proclamînd totuși împreună cu sfîntul Pavel că „orice putere vine de la Dumnezeu", de la care și împăratul își trage autoritatea. Într-adevăr, Cristos s-a născut, a murit și a înviat în istorie; scriitorii creștini, de limbă latină sau de limbă greacă, se simt membri ai Imperiului roman; creștinii acceptă și primesc dreptul roman peste tot unde nu este contrar preceptelor sacre; ei citează ca pe o autoritate constituțiile imperiale și pînă și instituțiile societății ecleziastice comportă transpuneri din societatea laică, pînă și vocabularul juridic al bisericii se inspiră din cel al dreptului roman, pînă și costumul papei, al episcopilor și al diaconilor împrumută din însemnele onorifice ale societății civile elemente ce exprimă sau conferă un rang sau un drept de precădere.

Astfel, statul și biserica își dau un sprijin reciproc; cînd puterea civilă va ceda ruperii, stîlpii creștini ai edificiului vor împiedeca năruirea totală. Destinul Romei va fi destinul lui Dumnezeu, prin biserică. Dar pasiunile oamenilor vor sădi în el propria lor dezbinare.

Capitolul 5

IMPERIUL ȘI ZEII

Venirea la domnie a lui Augustus este un eveniment decisiv pentru istoria religiei romane. Inscripția de la Ancyra proclamă că împăratul a refăcut numeroase temple și că a și construit multe. Această politică religioasă merită luare-aminte. Să fie oare vorba de simple lucrări edilitare tinzînd la conservarea unui patrimoniu artistic? Să fie vorba de o orientare deliberată către o restaurare religioasă?

Augustus se născuse în a zecea lună a anului, cea a lui Apolo, și sub semnul Capricornului [1], dintr-o veche familie provincială, devotată lui Marte și lui Veiovis și fidelă credințelor tradiționale. Nașterea sa fusese înconjurată de legende, aproape oficializate mai tîrziu. El însuși s-a interesat de misterele de la Eleusis; primise pontificatul; dădea atenție visurilor, minunilor, unei comete, indicațiilor zodiacului. Adoptat de Cezar, el adoptase la rîndul său, ba parcă preluase ștafeta aspirațiilor dictatorului, astfel că se simțea fiul unui om divinizat, credincios al lui Venus Genitrix, care întrunea virtuțile lui Venus Felix și ale lui Venus Victrix.

---

[1] De fapt în prima zi a celei de *a zecea luni zodiacale* a anului, adică la 23 septembrie, sub semnul *ridicării pe cer* a Capricornului, căci intrarea propriu-zisă a Soarelui în Capricorn, deci zodia lui veritabilă, începe la 22 decembrie (N. tr.).

Apar lunecări, lărgiri pe nesimțite — sau, printr-o ridicare treptată la o conștiință mai clară —, o convertire la un calcul pămîntesc. Este un sincretism al credințelor în predestinare, al încrederii într-un noroc militar călăuzit de zei (*Apolo* servește drept parolă în bătălia de la Filippi, *Diana* intervine la Naulochus, de asemenea *Venus* și *Vesta* și *Mars*), al unor visări pe jumătate elenice, pe jumătate elenistice, cu limite neclare, care au harul să-l ducă la asumarea totală a calității de divinitate personală.

Evoluția lui Octavian către aceste orientări definitive este de netăgăduit; ea a fost însoțită de măsuri în care este anevoios de despărțit cît a fost voit de el și cît a fost sugerat de anturajul său, sau adus de împrejurări.

1. RESTAURĂRI RELIGIOASE

Mai întîi, cum am spus, un efort considerabil de refacere a templelor și construirea de edificii noi.

Lista este lungă: templul lui *Clementia* și al lui Cezar, în care amîndoi se țineau de mînă, templul lui *Felicitas* clădit de Lepidus după asasinarea lui Cezar în 44; refacerea templului lui Saturn de către Munatius Plancus în 42, restaurarea celui al lui Apolo de pe Cîmpul lui Marte în 32, a celui al lui *Spes* în 31, a celor ale Dianei, Florei, Iunonei Regina, al Larilor, al Minervei Aventine, al Penaților, a lui *Atrium Libertatis*, a templelor lui *Iuuentas*, al lui *Iuppiter Stator*, al lui Consus, al lui *Hercules Musarum*, al lui Iupiter Capitolinul, al lui Iupiter Feretrius, al Concordiei, care atestă o reînviorare a vechilor devoțiuni legate de tradițiile credinței romane. Dar și, în 42, legămînt pentru un templu închinat lui *Mars Ultor*, inaugurat în 20, un templu închinat lui Neptun, în 38, ridicarea unui altar al Victoriei în Curie, consacrarea templului Divinului Iulius în 29 și a celui al lui Apolo de pe Palatin în 28, Panteonul lui Agrippa în 27—25, legămînt pentru un templu închinat lui *Iuppiter Tonans* în 26, construirea unui templu lui *Bonus Euentus*, în 25, a unuia lui *Mars Ultor* pe Capitoliu în 20, a unui altar lui *Fortuna Redux* în 19, consacrarea sanctuarului Vestei pe Palatin în 12, a lui *Ara Pacis* în 9, construirea lui *Atrium Mineruae* în 7, consacrarea templului lui Marte în 2 î.e.n., a altarului lui *Ceres Mater* și al lui *Ops Augusta*

în 7 e.n. — Augustus declară el însuși că a restaurat 82 de temple ! Așadar, întoarcere la formele de cult prin revenirea la sanctuare și la religie; menținerea formelor religioase naționale prin respectarea tradiției; legături cu viața națională sau cu viața economică și socială, așa cum aceasta s-a petrecut pentru ceremoniile în cinstea Larilor, a celor doi *Castores* și a lui *Ops-Ceres*.

Dar n-am avea dreptate să interpretăm aceste fapte ca purcezînd exclusiv dintr-o voință de restaurare religioasă și să nu vedem în ele și o străduință de a pune din nou la lucru masele populare dezorientate de război și de a restabili printr-o politică de construcții un echilibru economic zguduit. Pe deasupra, este neîndoielnic că a existat o anumită dezordine pe plan spiritual, poate un oarecare scepticism față de religia tradițională; totuși nu este demonstrat că acest scepticism s-a extins asupra unor mulțimi imense: nu i se cunoaște nici profunzimea nici întinderea.

Aceste restaurări de edificii sînt însoțite de o repunere în ordine a preoțiilor: nu era un secret pentru nimeni că neglijențe liturgice încălcaseră respectarea riturilor și că, într-un trecut recent, cîțiva șefi militari își luaseră libertăți cu rînduiala cultului. A le îngădui romanilor să creadă că soarta norocoasă a Romei nu depindea decît de oameni însemna a-i lăsa să o apuce pe o cale primejdioasă, cu atît mai mult cu cît poporul rămînea legat de credințele sale, sau cel puțin păstra un simț mistic profund. Dacă omul trebuia să știe să tragă folos din împrejurări, din *euentus*, fără îndoială mulțimea trebuia să fie lăsată să creadă că el nu beneficia de aceste conjuncturi decît cu ajutorul zeilor și printr-o favoare legată de eminența și de caracterul ales al persoanei sale. De aceea, reînviorarea rolului Fraților Arvali era o măsură cu dublu sens, cu atît mai mult, cu cît recrutarea „Fraților" se mărginea la patricieni, cu cît oficiul lor era legat de vechile culte agrare și cu cît legături gingașe, dar reale, uneau arvalismul, pe de o parte, cu Tellus, pe de alta, cu Ceres, cu Demeter și indi-

rect, chiar şi cu elenismul. În arhaismul ei, invocaţia rămînea inteligibilă doar eruditilor:

Enos Lases iuuate
neue lue rue Marmar sins incurrere in pleores [1] ...

Pe de altă parte, sodalitatea Lupercilor apărea ca o confrerie gentilică şi le reunea pe cele ale Quintiliilor şi pe cele ale Fabianilor; o *dea Luperca* era considerată ca o formă secundară a lui Acca Larentia, iar grota Lupercală era în coasta Palatinului, a colinei alese de Augustus. Dacă Arvalii erau de apartenenţă patriciană, admiterea printre Luperci era subordonată rangului ecvestru; de o parte ca şi de cealaltă, renaşterea religioasă servea politica.

Auguriul lui Salus [2] şi închiderea templului lui Ianus, în legătură cu perioadele de pace şi cu încetarea ostilităţilor erau o afirmare solemnă a revenirii fericirii pămînteşti, un omagiu de împuternicire adus noului stăpîn al destinelor lumii. Verificarea cărţilor sibiline, ducerea lor pe Palatin, regruparea vestalelor pe colină într-un cult al Vestei reînviorat, refacerea templului Larilor la începutul urcuşului palatin, celebrarea zilei de naştere a lui Octavian şi a jocurilor pentru prosperitatea sa începînd din 29 (în 28 de către consuli, în 24 de către pontifi, în 16 de către quindecemviri, în 12 de către epuloni într-o succesiune semnificativă) duc la *Augustalia* anuale cu începere din 12. Repunerea în ordine a flaminatului şi a lui *collegium compitalicium* [3], introducerea lui *lauatio* [4] în ritualul lui *Magna Mater*

[1] „Pe noi, Larilor, să ne ajutaţi ... Marte, să nu laşi să se năpustească asupra celor mulţi nici molima, nici prăpădul ... (traducerea noastră, N. tr.).

[2] *Augurium Salutis* era ceremonia petrecută la început de an în templul Salvării (Salus), aflat pe Quirinal, pentru a întreba zeii dacă şi ce jertfe trebuie să li se aducă pentru bunăstarea statului. Augustus a restabilit obligativitatea acestei ceremonii (N. tr.).

[3] Colegiul flaminilor larilor de la răspîntii *(compita)* (în latină în text) (N. tr.).

[4] „Spălare" (în latină în text) (N. tr.).

de pe Palatin, toate contribuie la suprapunerea cadrelor religioase cu cele politice și la stabilirea între ele a legăturilor verticale, în care se vestește și se sedimentează cu încetul cultul imperial.

Între aceste culte există unele preferate: anume cel al lui Marte, precum și cele al lui Apolo și al Vestei, iar aceste preferințe augustane sînt în același timp, naționale sau sugerate sau impuse comunității.

Netăgăduit națională este consacrarea unui templu lui Marte, făgăduit încă pe cîmpul de bătaie de la Filippi; în forul lui Augustus, acesta este perechea templului lui Venus Genitrix din forul lui Cezar, înconjurat de statuile tuturor triumfătorilor începînd de la Eneas, servind drept loc de adunare pentru tinerii care primeau toga virilă și drept punct de întrunire pentru guvernatorii provinciali, la plecare ca și la întoarcere. În templul închinat zeului care-l răzbuna pe Cezar și familia Iuliilor, tinerii păşeau la starea de cetățean adult, iar guvernatorii se legau și se dezlegau prin jurămînt în prezența lui Marte, ca și cum ar fi fost vorba de o manifestare de omagiu și de lealitate față de zeu și de reprezentantul său pe pămînt: Augustus.

Dar există și o orientare vădită către apolinism. Pe cînd nu era decît Octavian, în 40, cu ocazia unui banchet, de altfel zeflemisit și înfățișat ca nelegiuit, Augustus ar fi îmbrăcat un travestiu apolinic, ceea ce completa gestul făcut de Cezar prin adoptarea lui Octavian, întemeiat între alte motive și pe aserțiunea că zeul acesta nu era străin de graviditatea Atiei. Se cunoaște, pe de altă parte, viziunea apolinică de la Actium și folosul militar pe care tînărul șef l-a tras din ea. El i-a făgăduit un templu lui Apolo pe Palatin în 36; l-a consacrat în 28; a pus să se ridice în bibliotecă o statuie care-l înfățișa pe el însuși sub trăsăturile zeului. Versuri ale lui Vergiliu, ale lui Properțiu și ale lui Ovidiu,

comentariile lui Pseudo-Acron și cele ale lui Servius nu fac o taină din speculațiile contemporane asupra identității dintre om și zeu în unele minți. Monedele anterioare anului 27 poartă bustul lui Octavian-Apolo. În sfîrșit, mai tîrziu, cu prilejul jocurilor seculare din 17 î.e.n., *Cîntul secular* [1] al lui Horațiu lasă în penumbră pe Iupiter și pe Iunona pentru a pune în plină lumină perechea Apolo-Diana, pe locul eminent de pe Palatin, în dauna Capitoliului.

Apolo, adoptat de vreme îndelungată de către romani, rămînea totuși un zeu panelenic. Romanii noștri îi acceptă pe zeii din Orient și din Grecia mai degrabă decît pe cei ai altor națiuni. Prin această primire, ei pregătesc și săvîrșesc fuziunea romano-elenică a pămînturilor, a sentimentelor, a gîndirii și a oamenilor. Dar ei îl cinstesc pe Apolo. În templul de pe Palatin, în care Apolo, Latona și Diana se opun triadei capitoline, Augustus întemeiază unitatea imperiului romano-grecesc. Zeul grec este de acum înainte în centrul cetății; el se alătură curentelor de gîndire care se referă la legenda lui Eneas și la elenismul vremurilor eroice. Dacă evocăm Panteonul lui Agrippa, nu ne putem opri să nu luăm totodată notă că, deși cele două divinități asociate, care sînt deosebit de onorate acolo, sînt Marte și Venus (cele două divinități mai scumpe Iuliilor), cerceii lui Venus erau făcuți din perlele Cleopatrei. Dacă ne amintim, în sfîrșit, că în timpul lui Cezar este dusă în templul lui Venus Genitrix o statuie de aur a Cleopatrei și că Augustus așează acolo o statuie a lui Cezar cu o stea în frunte, constatăm că legăturile dintre Orient și Occident se înmulțesc. Acest apolinism nu a eclipsat celelalte culte: poporul, Roma, Italia n-au priceput de îndată orientarea pe care Octavian-Augustus ar fi putut fi ispitit să i-o dea. De altfel Octavian îi venera și pe Mercur, pe Neptun și pe Vesta; dar apolinismul a beneficiat de o situație privilegiată și,

[1] *Carmen saeculare* (N. tr.).

deși și-a păstrat formele fundamentale, el s-a abătut spre alte intenții, spre cultul lui Augustus însuși.

Într-adevăr, romanii erau pregătiți în mod nelămurit pentru aceasta prin interesul pe care l-au arătat, de la începutul istoriei lor, cărților sibiline, pe care cronica le leagă de domnia Tarquinilor. Urmarea este gravă: această venerare a sibilelor vădește faptul că romanii au ajuns să așeze alături de „spusa" divinității, de *fatum* — perceput prin semnele augurale, prin datele haruspicilor, prin vocea oracolelor —, „cartea" scrisă a sorții oamenilor și a imperiilor. Sînt formule dincolo de timp pe care este cazul să le interpretezi în legătură cu evenimentul trecător, dar care îi conferă acestui eveniment, în pofida sau ca urmare a fluidității sale, un caracter excepțional și o unicitate deosebită. Caracterul excepțional al unei date sau al unei epoci, unicitatea unui om. Pe cînd în Galia, în Spania, mai tîrziu în Germania, romanii vor suprapune, în interpretarea lor, pe zeii lor celor ai autohtonilor, ei îi asimilează pe zeii din Orient. Din Orient vin întîmplările; din Orient a venit glasul sibilelor; din Orient vor fi răspîndite curînd parabolele.

Or, aceste cărți sibiline împart istoria lumii în „secole", din care primul este cel al lui Saturn, ultimul cel al lui Apolo. Milenarismul [1] implică un fel de renaștere și de întoarcere la vîrsta de aur, a cărei dogmă o răspîndesc atunci unele secte filozofice, ca neopitagorismul. Se trăiește în așteptare. Așteptarea unui zeu sau a unui om divin. Care din cei doi aspiranți la succesiunea lui Cezar va fi alesul? Care va fi salvatorul? Lui Antoniu, care îl venerează pe Hercule, așteptînd să-și spună Dionisos, la Efes și la Atena, Octavian îi opune cultul său pentru Apolo. El este omul aflat la punctul de întîlnire al celor două „secole". Apolinismul său nu a fost voit

[1] Milenarism = credința în reînnoirea lumii sau în „a doua venire" pentru o mie de ani (N. tr.).

ca principiu de guvernare sau ca ferment de imperialism; el a fost inspirat de speranța și de credința populară și, în lupta dintre Occident și Orient, acest Apolo, venit odinioară din Orient și drag deja etruscilor, făgăduia victoria. El susținea dorințele și voința de dominare a Occidentului, care vedea în Octavian pe mijlocitorul său în inevitabila înlănțuire a evenimentelor cosmice.

Căci Octavian-Augustus este preot.

Fețial pentru a declara război Cleopatrei, „maestru" al quindecemvirilor pentru a celebra jocurile seculare în 32 ca și în 17, Augustus a jucat rolul unui preot. La moartea lui Cezar era pontif; devine mare pontif la moartea lui Lepidus, dar era și augur, *septemvir epulonum*, frate Arval, preot al lui Titius. În lipsa unor noțiuni precise asupra conținutului lui *lex Iulia*, privitoare la preoții, ne putem întreba cum s-a putut opera acest cumul și ce avantaj putea să existe în a-l urmări cu stăruință, dacă sacerdoțiile erau atît de lipsite de prestigiu pe cît se binevoiește a se spune referitor la ultimele timpuri ale Republicii. De fapt, cel mai însemnat — în afară de marele pontificat — este auguratul: Sulla, dictator, a fost augur și a susținut prin acest oficiu puterea sa civilă și autoritatea sa militară de *imperator;* Pompei pare să fi vrut să rupă cu politica civilă a lui Sulla, dar el știe să-l imite pe dictator în gustul său pentru augurat și, pe pecetea și pe monedele sale, încadrează evocarea celor trei trofee ale sale cu însemnele augurale. El știe că dreptul augurului, cum spune Cicero, este legat de *auctoritas*. Și Sextus Pompeius, la rîndul său, va fi augur. Dar de acest augurat, de această *auctoritas*, sînt legate și norocul, și victoria, care decurge din ele. Un fel de teologie complexă, constituită din înaintări succesive, ajunge să concentreze într-o singură persoană autoritatea civilă, puterea militară, norocul în bătălii, superioritatea prin mijlocirea augurului, interpret al zeilor. Și care zeu este mai aproape de divinație, de oracole și de cărțile sibiline decît

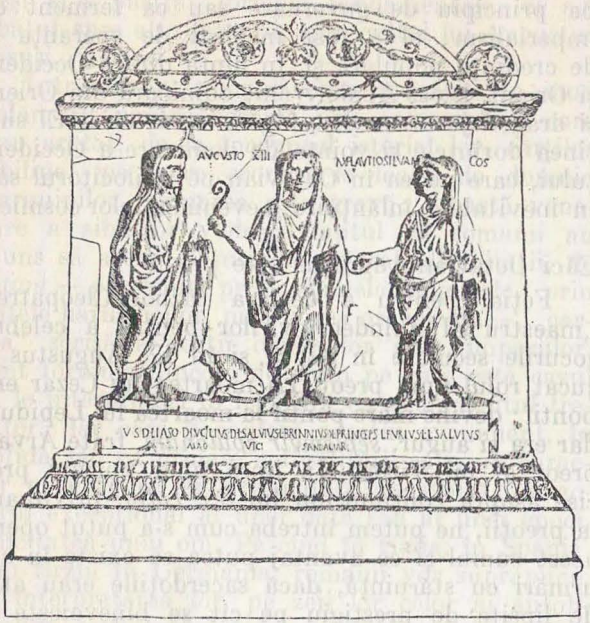

38. Altarul Larilor lui Augustus. Împăratul, între Livia și Lucius sau Gaius Caesar. Uffizi, Florența

Apolo însuși? Cînd la 16 ianuarie 27 Octavian este numit *Augustus*, aceasta este o încoronare. În inscripția sa de la Ancyra întregită cu cea de la Antiohia, el poate susține că după acest moment „i-a întrecut pe toți". Deja înzestrat cu sacrosanctitatea tribuniciană încă din 36, înscris în cîntul Salienilor ca *Augustus* din 29, ajunge la marele pontificat la 6 martie 12. Atunci dedică Vestei o capelă în propria sa locuință, din care o parte o declară publică. Iar Vesta introduce în ciclul cultelor palatine cultul vetrei și cultul Romei, vatra comună a romanilor.

Așadar, Augustus este augur — în pofida scepticismelor care sînt afișate ici și colo, în controversele orale sau în discuțiile relatate de Messalla sau de Veranius (fig. 38). Or, acest augurat a fost exercitat de către Romulus; 220

Cezar, Sextus Pompeius, Antoniu bat pe monedele lor titlul și cîrja lor. Nici unul, în afară de Octavian, nu se gîndește să vorbească de Romulus; Octavian, luînd primele sale auspicii cu prilejul comițiilor din 43, observă doisprezece vulturi și pune să-l evoce pe Romulus, *optimus augur*, întemeietorul colegiului. Accesul său la supremație este deci o adevărată *inaugurare*. Un nou Romulus prin auguratul său, așa cum va fi un nou Numa prin pontificatul său, el este menit victoriilor, a căror amintire o vor păstra monedele și monumentele, cu *lituus quirinalis*, „cîrja quirinală", bătută sau gravată pe fețele lor. Ramura de laur care i se decernează în 27 întregește imagistica simbolică. Pe de altă parte, cînd Cezar a fost aproape să fie divinizat și s-a hotărît să i se ridice o statuie — cea a „zeului neînvins" — în templul lui Quirinus, cînd Antoniu pune să se înalțe în 44 o columnă dedicată lui Cezar *Parens Patriae*, sîntem deja pe calea care va face să i se decerneze lui Augustus în anul 2 titlul de *Pater Patriae*. „Tatăl patriei" este noul ei creator. *Mars Ultor* l-a întregit pe Apolo cel elenic; „legea lui Marte" triumfă în răzbunare — într-o unitate mai restrînsă decît oricînd, o unitate palatină, care a mutat centrul Romei spre colina romuliană, unde sînt adunate, în jurul lui, vatra Vestei și propriii săi Penați, laurii și coroana civică, în timp ce jos, în for, scutul de aur aflat în Curie, lîngă altarul Victoriei, îi atestă prezența și rolul de păzitor militar al imperiului, așa cum focul Vestei, acolo sus, în casa lui de mare pontif, îi este, după legămîntul lui Numa, păzitorul domestic.

Restaurarea templelor, reînnoirea sacerdoțiilor, preferința acordată anumitor culte sînt tot atîtea elemente ce tind să dea un nou avînt religiei romane naționale.

Națională este și reacția împotriva cultelor străine. Dacă, în 43, triumvirii „votează" ridicarea unui templu lui Isis și Serapis, despre care nu se știe dacă a fost clădit aievea, măsuri ostile
 cultelor egiptene vor fi luate de către Augustus

în 28, de către Agrippa în 21 și de către Tiberiu în 9 e.n., ceea ce pare să vădească întîi toleranță, apoi îngrădire: Egiptul este împins afară din *pomœrium*. În schimb, *Magna Mater* își vede restaurat templul de pe Palatin în 3 e.n., iar Augustus se mîndrește cu asta: baza de la Sorrento îi perpetuează imaginea; prezența, pe această bază, a unei reprezentări a casei lui Augustus atestă o asociere la familia lui, la cea a Iuliilor și, dincolo de ea, la tradiția „troiană": Marea Mamă va avea întotdeauna la Roma o situație privilegiată.

Astfel imperiul se constituise pe temelii religioase ce păreau puternice. Dar ce avea să se întîmple cu ele?

Nimic nu ne îngăduie să afirmăm că religia zeilor „naționali" ai Romei și-a văzut credincioșii risipindu-se la moartea lui Augustus, oricîte tendințe vor fi existat de orientare înspre cultele străine. Refacerea sanctuarelor de către Augustus i-a dispensat pe urmașii săi să o întreprindă. După el, izvoarele noastre ne permit să alcătuim lista următoare: *Fors Fortuna* în 17, *Iuppiter Depulsor* în 41, *Bona Dea* sub Vitellius, Templul Capitolin, *Honos et Virtus*, *Iuppiter Conseruator* sub Vespasian, Apolo Palatin, *Atrium Vestae*, Castor, *Ianus Quadrifrons*, *Iuppiter Custos*, Minerva, *Fortuna Redux* sub Domițian, *Pudicitia*, *Bona Dea Subsaxana*, Vesta, Panteonul sub Traian, Bacchus pe *Via sacra* sub Antoninus, *Pax*, *Iuppiter Stator* și *Iuno Regina*, Vesta sub Septimius Severus, Porticul lui *Bonus Euentus* sub Gratianus. Între 14 și 383 numărul nu este prea ridicat. În schimb, notăm din partea împăraților următori un șir neîntrerupt — sau aproape — de consacrări și dedicări de sanctuare în cinstea predecesorului lor decedat sau a lui Augustus: *Ara pietatis Augustae* juruită sub Tiberiu în 22 și consacrată în 43; templul lui Augustus dedicat sub Caligula, împodobit cu statui de către Claudiu; templul lui Claudiu sub Nero, reconstruit sub Vespasian; templul lui Vespasian

sub Titus; templele *Diui*-lor sub Domițian; templul lui Traian și al lui *diuus Iulius* sub Hadrian; templul Faustinei și templul lui Hadrian sub Antoninus; templul Faustinei consacrat și lui Antoninus sub Marcus Aurelius; templul lui Marcus Aurelius sub Commodus. Mai sînt, în sfîrșit, templele dedicate lui Elagabal în 221, lui Severus și Mammaeei sub Alexander Severus, divinului Romulus sub Maxențiu. Sînt și arcurile: arcul lui Tiberiu în for în 16 (și în 41/54), al lui Drusus și Germanicus în forul lui Augustus în 19, al lui Drusus cel Tînăr în 24, al lui Nero pe Capitoliu în 58, al lui Titus, al lui Traian, al lui Hadrian, al lui L. Verus, al lui Septimius Severus, al lui Gallienus, al lui Dioclețian, al lui Gratianus, Valentianus și Theodosius, al lui Arcadius și Honorius. Ele comemorează victorii sau rezumă cursul unor vieți; ele poartă motive legate de respectul pentru împărat și de supremația sa. Ele sînt o mărturie și un mesaj. De-a lungul și de-a latul imperiului, temple, arcuri, columne, monumente de cinstire, porticuri vor aminti, de asemenea, prezența Romei și a împăratului.

2. CULTE PRIVILEGIATE

Aceste restaurări și aceste adaptări concordau cu aspirațiile populare. Dacă este posibil să fi existat o slăbire a sentimentului religios, ca în toate epocile de dezordine — dar avem puține dovezi despre aceasta —, se observă și o foarte mare atenție dată minunilor. Unele semne au anunțat moartea lui Cezar; altele au făcut să se creadă în esența supranaturală a lui Octavian sau au făcut să se aștepte venirea unui salvator. *Ostenta* [1] din 43 sînt numeroase; fulgerul căzut asupra templului lui Iupiter Capitolinul, prăbușirea statuiei Minervei Custos de pe Capitoliu, lumini și focuri cerești; în momentul războiului de la Mutina, o statuie de acolo a Dianei asudă sînge

[1] „Minuni" (în latină în text) (N. tr.).

și lapte; în sfîrșit, niște vulturi „romulieni" zboară peste Cîmpul lui Marte, în clipa în care Octavian le vorbește trupelor cu prilejul primului său consulat.

Nu era pentru prima dată cînd divinul intra în istoria Romei și cînd oamenii căutau să-l folosească în scopuri politice. Căci romanii vădesc un imbold statornic spre credințele mistice.

Cultul lui Marte

Era o veche mistică, în care legăturile războiului, ale zeilor războiului cu prosperitatea Romei erau vădite: Roma este orașul lui Marte, spune Ovidiu. Sînt sărbători numeroase în cinstea lui Marte *(Equirria, Agonium, Tubilustrium, Equus October, Armilustrium)*, trei temple, două sanctuare, la care vine să se adauge templul lui Mars Ultor, apoi formule solemne înainte de război, la declararea războiului, după victorie, în momentul triumfului, care consacrau însemnătatea lui Marte în ochii acestui popor de păstori deveniți războinici. Dar mai erau și focul Vestei, care era considerat drept simbolul dominației eterne a Romei, Paladiul definit de Cicero ca fiind „chezășia salvării și a stăpînirii", Penații care primeau jurămîntul magistraților, scutul lui Marte, a cărui păstrare în sînul pomeriului asigura supremația romană, cărțile sibiline, garante atît de fidele ale supremației romane încît dispariția lor avea să însemne, după credința lui Stilicho, prăbușirea definitivă a Romei, în sfîrșit auspiciile, a căror luare era cerută de reguli, ca să fie asigurată validitatea actelor magistraților.

Astfel, pe urmele lui Sulla și ale lui Cezar, Augustus, care reunea în mîinile sale mai multe preoții — cele mai înalte și mai sacre — totaliza puterile delegate ale zeilor. Succesul armelor, binefacerile politicii sale, potolirea rezultată din victoriile externe îi îndrumau pe romani către mistica șefului și către ceea ce a primit numele de „teologia victoriei".

Această „teologie", studiată cu sîrguință de către J. Gagé, a „admis pe generalul victorios la cinstea unei divinizări temporare", în împrejurări determinate, pînă în ultimul timp al Republicii. Dar trecerea ei asupra șefului armatelor, dotat cu un *imperium* care nu avea limite de timp și de spațiu, aureolat de gloria dobîndită chiar și de legați, îi dădea *imperator*-ului, el singur înzestrat cu auspiciile, o strălucire de un tip nou. Mistica lui *felicitas* — cea a lui Sulla și a lui Pompei — se dezvoltă cu triumviratul: încă din 40, Octavian se încununează cu lauri pentru succesele dobîndite de ofițerii săi și încorporează titulaturii sale titlul de *imperator;* în 36, el primește dreptul de a purta totdeauna această cunună: pe toată întinderea teritoriului supus armelor Romei, el este unicul și statornicul învingător. La moartea lui Augustus, senatorii propun ca alaiul să treacă prin Poarta Triumfală, precedat de Victoria care este în Curie, dedicată de Augustus însuși. Ceremonia ajunge pînă la apoteoză.

Or, această mistică îi supraviețuiește lui Augustus, iar Iulio-Claudienii vor trage folos din ea: laurul, născut dintr-o ramură adusă Liviei de un vultur, „îi furnizase lui Octavian cununa și ramul triumfului său din 29" și va furniza pînă la dispariția arbustului, la moartea lui Nero, cununa și ramul succesorilor săi. Faptul mistic se schimbă în simbol dinastic: Vespasian va relua însemnele augustane. Cu Antoninii, la care rolul armatei este încă și mai riguros decît sub Flavieni, o vedem pe împărăteasă purtînd titlul de „Mamă a taberelor", iar simbolurile teologice ale victoriei se înmulțesc în reprezentările figurate. Cînd Marcus Aurelius își ia un coregent în persoana lui Lucius Verus, el nu poate împărtăși pontificatul suprem: cînd succesele locotenenților lui Verus îi mînă pe soldați să-i dea lui Verus supranumele de *Armeniacus*, apoi de *Parthicus*, în sfîrșit de
225 *Medicus*, Marcus Aurelius nu le acceptă pentru el

însuși decît cu neplăcere, la insistența senatului și a lui Verus însuși, dar el „triumfă" la Roma cu Verus, la întoarcerea sa: ei primesc atunci fiecare titlul de „părinte al patriei" și cununa de stejar. Avem deci indiviziunea victoriei, indiviziunea triumfului, indiviziunea teologiei imperiale, oricare ar fi la Verus siguranța neclintită de sine, la Marcus Aurelius rezerva filozofică.

Mai tîrziu — și aceste semne sînt prevestitoare — cînd imperiul a fost împărțit între mai mulți Augusti și mai mulți Cezari, se poate vedea un fel de fragmentare a „Victoriei" în *Victoriolae* [1] oficioase sub Septimius Severus, Caracalla și Geta. Dar victoria însăși, simbolizată printr-o statuetă de aur, rămîne unică, la fel ca și Fortuna pe care Antoninus, în ceasul morții, pusese să fie transportată în încăperea lui Marcus Aurelius. Această unicitate a Victoriei se menține sub tetrarhie; Augustii și Cezarii vor apărea pe monede, chiar cînd va exista împărțire teritorială, susținînd un glob însumat al Victoriei sau dîndu-și mîna în fața unei Victorii care le atinge umerii într-un gest de contact prielnic.

În sfîrșit, sub Constantin și urmașii săi, mistica Victoriei rămîne vie: în pofida jurămintelor militare „pe Dumnezeu, pe Hristos și pe Duhul Sfînt", *Imperator inuictus* sau *inuictissimus* este înconjurat de venerație; el nu încetează să reprezinte întruparea victoriei care îi menține pe oameni în fericire și Roma în gloria ei.

Deci, o persistență și o permanență, care supraviețuiesc tuturor atingerilor ce s-au putut aduce „dogmei". Căci, chiar dacă această Victorie rămîne o Victorie, ea primește calificări diverse, ale căror orientări succesive nu este lipsit de interes să le precizăm. Ea a fost în legătură cu cultul lui Venus — *Victrix* pentru Sulla și Pompei, *Genitrix* pentru Cezar; și dacă această *Venus Victrix* este la originea Victoriei personale a primilor *imperatores*, Vespasian, printre zeii pe care îi cinstește cu o venerație deosebită, se simte

[1] „Mici victorii" (în latină în text) (N. tr.).

legat de Minerva *Victrix*, care se vădește ca fiind o replică a Atenei Promachos. Dar există unele legături și cu Marte și mai cu seamă cu Hercule, în așteptarea cultului Soarelui, putere cosmică, în care se inserează reminiscențe și reînmuguriri ale apolinismului. Între Commodus, heracleanul, și Aurelian, solarul, se fac astfel simțite alunecări evidente. Dioclețian ia titlul de *Iouius;* el îi dă colegului său Maximianus pe cel de *Herculius.* După „convertirea" lui Constantin și schimbarea poreclei sale din *Inuictus* în cea de *Victor*, ideea rămîne. Ea nu mai are, ce-i drept, același conținut, deoarece de acum înainte este vorba de Dumnezeul creștinilor; totuși, și aici, par să se fi stabilit contacte între *Victoria felix* și *Victoria aeterna*, între *Victoria aeterna* și triumful lui Cristos, ba și al martirilor, așa cum tema heracleană a rugului se lega de apoteoză, cum *Roma felix* și *Venus felix* se îmbină sub Hadrian în *Templum Vrbis*, așa cum în însăși arta sacră iconografia reia în înfățișarea lui Cristos în slavă tipul principelui triumfător și cum, în arta profană, atît în epoca lui Augustus cît și la sfîrșitul Imperiului, și mai ales la sfîrșitul secolului al III-lea, împăratul poartă un glob avînd deasupra o Victorie — temă cosmică și temă triumfală —, împăratul aflîndu-se în picioare ori călare, fiind precedat de o Victorie.

Între Sulla și Gratianus, sub aspectele felurite pe care le poate lua cultul Victoriei, se confirmă deci, atît în teologie cît și în politică, unitatea puterii monarhice și a puterii absolute; prin unitatea victoriei se menține, în momentele diarhiei și ale tetrarhiei, eminența unuia dintre Augusti; orientală, poate, prin anumite laturi, această credință este și romană — mai cu seamă romană — prin incidențele cultului asupra dreptului public și asupra societății statornicite. Cînd, în 382, Gratianus va ridica din Curie Victoria tarentină pe care Octavian o așezase acolo în 29 î.e.n., el va stîrni strigătele senatului și uimirea lui Symmachus, dar sfîntul Ambrosius va
 cîștiga partida și Theodosius va trebui să se încline.

Augustus, restaurator al religiei naționale și al sacerdoțiilor, preot el însuși, învingător al dușmanilor Romei, promotor al păcii, apărea deci ca un salvator aproape divin. Această „divinizare" nu avea nimic original și nici surprinzător. Ar fi foarte lungă lista acelora — personaje din epopei și din povestiri mitice, întemeietori și căpetenii de cetăți, binefăcători și legislatori, atleți și soldați căzuți pe cîmpul de onoare, filozofi și muzicieni — pe care tradiția îi prezintă ca eroificați sau divinizați.

Deus, ecce deus, „zeul, iată zeul", exclamă Vergiliu la începutul *Bucolicelor* sale: acest zeu era așteptat.

Cultul lui Augustus

Într-adevăr, Orientul îi venerează pe suveranii-faraoni ca pe niște fii ai unui zeu; el îi cinstește pe Ptolemei, pe Seleucizi, pe Attalizi. La fel pe Alexandru cel Mare, purtat de succesele sale, care îl fac să apară ca un „salvator" și un „binefăcător", un *Soter* și un *Euergetes;* pe Demetrios Poliorcetes pe care peanul lui Hermocles îl salută ca pe Zeul-soare; pe T. Quinctius Flamininus, învingătorul de la Kynoskephalai, care este venerat la Chalcis, Lucullus la Cyzikos, Sulla la Atena, Pompei *Soter* la Delos și Mytilene, Lentulus la Cyrene, Cezar *Soter* la Atena, *Fondator* sau *Euergetes* la Thespiai, Pergam, Chios și în alte locuri, Antoniu „nou Dionysos" la Atena și la Efes, toate îi deschid calea lui Augustus, unui cult a cărui tonalitate în întregime elenică și orientală o definește Horațiu.

Cînd. în 9 î.e.n., *koinon*-ul, „comunitatea", din Asia proconsulară, evocînd binefacerea *Pronoici* — cea a Romei divinizate de greci încă din 196 și dotată cu un templu la Smirna în anul următor — declară că ea l-a trimis pe Augustus ca pe un salvator și că ziua lui de naștere a fost pentru lume începutul „bunelor vestiri", el definește cultul imperial, „evanghelia" sa la modul asiatic. La Roma nu putea fi la fel: cînd în 25 î.e.n. Agrippa i-a oferit lui Augustus să-i consacre Panteonul, timpurile nu erau încă coapte. Dim-

potrivă în Orient, unde Augustus interzise inscripțiile onorifice consacrate guvernatorilor — sensul interdicției este prea vădit — , el acceptă de la asiați să construiască temple pentru *Roma* și el însuși: împărtășind templul pentru *Roma (synnaos)* [1] el asigura lealitatea populațiilor. Dar, din partea romanilor din Asia n-a acceptat alte omagii decît cele închinate Romei și divinului Iulius sau, după ajungerea sa la titulatura imperială, lui *Thea Romē* și a lui *Autokratōr Kaisar Theou Hyios Sebastos*. Cum să nu întrezărim că aici se află expresia gîndirii sale dinastice, gîndirea unui om care se numește și este numit „fiul unui zeu" și care, fiind *synnaos* cu Roma, devine astfel trăsătura de unire dintre divinitate și oameni, prin intermediul Romei? În aureola depărtării, figura sa era socotită divină și onorată ca aceea a unui zeu salvator sau binefăcător, în dedicații, decrete, temple, în metropole și în așezările noi, dar și în Grecia, în Germania, în Galia (Lyon, Narbonne, Nîmes), în Spania, în Africa, în Italia (Assisi, Aquileia, Benevento, Cumae, Forum Clodii, Nola, Luceria, Perugia, Pisa, Praeneste, Pompei, Pozzuoli, Neapole, Verona etc.). Augustus nu a acceptat, în timpul vieții, la Roma decît consacrarea ca *Augustus* în 27, sărbătoarea în cinstea Fortunei sale în 19 *(Fortuna Redux)*, *Augustalia* în 11, eponimatul lunii august în 8, sacrificiul pentru *Genius*-ul său în 7. Dar, la moartea sa, în 14 e.n., el va fi trecut oficial în numărul zeilor.

În Italia, în schimb, unele orașe aveau un *flamen Augusti*, un *sacerdos Augusti*, un *templum Augusti* și i se onora *genius*-ul, în cinstea căruia, încă din 30, senatul prescrisese libații la toate banchetele, precum și *numen*-ul, pe care îl serveau niște *Augustales*. La Roma, vestalele și pontifii celebrau *Augustalia* la altarul lui *Fortuna Redux*, ridicat în 19. La altarul Păcii Auguste *(Ara pacis Augustae)*, înălțat de senat în 13 și consacrat în 9, sculptorul grupase senatori, magistrați, membri ai familiei imperiale în jurul lui *Honos*, al lui *Tellus*, *Roma*, *Mars*, *Faustulus* și *Pax;* el legase astfel, în jurul unor simboluri cu sens clar, tradiția romană de gesta augustană și pecetluise unitatea imperială cu sigiliul păcii.

Iulio-Claudienii

Tiberiu îi aduce onoruri divine defunctului Augustus; nu se opune ca acestuia să-i fie ridicate temple

[1] „Onorat în același templu" (în latină în text) (N. tr.).

la Roma ca și în Italia și în Imperiu; îi pedepsește pe cei care îi insultă memoria; dar amintește mereu că el însuși nu este decît un muritor și respinge tot ceea ce ar putea să-l asemene unui zeu (jurămînt pe numele său, eponimatul unei luni, flamini, temple). Dacă consimte la consacrarea unui templu unde va fi *synnaos* cu senatul, aceasta nu se petrece la Roma, ci la Smirna; dar trebuie înlocuită *dea Roma* cu „senatul sacru", *hiera synkletos*, pe care nu vrea să-l contrarieze, și această concesie, în timp ce 11 orașe solicitau cinstea de a adăposti un astfel de cult, nu este decît o manevră politică, pe care nu o va reînnoi în Spania. Celebra inscripție de la Gythion proclamă că el nu vrea decît onoruri modeste și omenești. Crede îndeosebi în astrologie și Thrasyllos este maestrul său de cugetare. Nu Caligula este acela care îi va conferi un loc eminent în șirul împăraților divinizați; el înțelege să restaureze religia lui Antoniu, a cărui rudă depărtată este. Netăgăduit augustan la începutul domniei sale — căci inaugurează cu fast templul lui *diuus Augustus* —, el interzice totuși manifestările comemorative pentru Actium și îl defăimează pe Augustus; dedică un templu lui Isis pe Palatin și visează să se stabilească la Alexandria. Dacă are pretenția de a fi luat drept zeu, o face în felul alexandrin, mergînd de la eroificare la divinizare. Filon evreul zugrăvește un tablou izbitor al acestei demențe, în care îl vedem pe nebunul imperial asimilîndu-se el însuși semizeilor, apoi zeilor înșiși, Mercur, Marte, Apolo, în ceremonii delirante. Pentru Egipt el devine Neos Sebastos și Neos Helios; la Alexandria, monedele îl reprezintă cu o coroană cu raze, alexandrinii impun statuile sale în sinagogile evreilor; el pozează în Iupiter; se travestește în Venus, în Diana și Iunona; merge pînă la a o declara pe sora sa Drusilla *panthea* (întru totul divină), la a-i ridica o statuie în care ea apare cu atributele și trăsăturile lui Venus, la a pune s-o onoreze în provincii sub numele de *Diua Drusilla*, de *Thea Nea Aphrodite Drusilla* sau de *Nea Nikephoros*.

Monedele înseşi vor purta imaginea celor trei surori ale lui Caligula sub înfăţişările de *Securitas*, *Concordia* şi *Fortuna*.

După un asemenea paranoic, Claudiu nu putea face decît calea întoarsă. El refuză onorurile abuzive, salutarea impusă de Caligula, titlul de Părinte al senatului; dar deşi îi alungă de la Roma pe astrologi şi pe evrei, deşi înfiinţează un colegiu de haruspici, deşi interzice în Galia riturile şi practicile druizilor, nu-l vedem totuşi opunîndu-se progreselor cultului lui Attis, în legătură cu cultul Cybelei. Mai mult încă, el tolerează ca linguşitorii să-l numească la Roma *Deus noster*, ca Livia să fie divinizată, ca Messalina să parodieze thiasurile [1] greceşti, ca Agrippina cea mică să intre în Capitoliu pe un car dus pe sus, la fel ca preoţii şi imaginile divine. Înecat în ridicol, el este cu toate acestea dus la apoteoză, fiind încă în viaţă, la Efes, în Britannia, chiar şi la Roma, pe Caelius. Dar acest zeu nou se va bucura, vai!, de un asemenea prestigiu, că Seneca nu se va teme să-l satirizeze mai tîrziu, iar Nero va dărîma zidurile templului său aflat în curs de construire.

Nero nu aduce nici un fel de domolire: Poppea este proclamată Augusta, fiica ei, moartă la 4 luni, este divinizată şi primeşte un templu; după moartea ei, Sabina este asimilată cu Venus şi onorată cu un cult, iar Octavia, prima soţie a lui Nero, este venerată în *imagines* în temple şi în forum. El însuşi, în afară de omagiile (devenite de-acuma tradiţionale) pe care le primeşte de la egipteni, joacă în Grecia rolul unui personaj divin, iar în Italia se compară cu Heracles şi cu Apolo; tolerează să fie propus ca *synnaos* al Minervei în Curie; acceptă cu mare plăcere cele mai grosolane măguliri ale poeţilor curtezani, un Lucanus care pune divinităţile să-i dea întîietate, un Calpurnius care îl compară cu Soarele, un Tiridates, un Antiphilos, un Apollonidas

[1] *Thiasos* = grup de oameni care celebrează sărbătoarea unui zeu prin dansuri, cîntece şi banchete (N. tr.).

care se coboară la laudele cele mai josnice și-l fac egal cu Marte. Mulțimea îl urmează în divagațiile lui, se preface a crede în reaparițiile lui în 70, în 80, în 88. El însuși pusese să i se bată pe monedele sale o efigie cu lauri ca unui împărat zeificat — fiind încă în viață.

Flavienii

Galba a pretins că era coborîtor din Minos, ba și din Iupiter, Otho a fost preot al lui Isis; Vitellius lăsa să se spună că se trăgea din Faunus și din Vitellia. Ei n-au prea putut înrîuri mințile romane din pricina scurtimii domniilor lor. Vespasian, care ajungea la putere după criza din 68—69, aduce cu el faima unui vindecător, repară templele lui Honos și al lui Virtus, al lui Iupiter Capitolinul, al Divinului Claudiu, transformă în statuie a lui Sol (Apolo) pe cea a lui Nero de pe Via Sacra, întemeiază templul Păcii și o cinstește pe *Fortuna redux*. El restabilește la Roma respectul cultelor naționale, sprijină în Africa cultele lui *Diuus Iulius* la Cirta, ale lui *Diua Augusta*, *Diuus Augustus*, *Roma* și *Diuus Tiberius* la Cartagina, instituie un cult imperial provincial și înalță, ca replică la *Ara Ubiorum* din Germania inferioară, *Arae Flauiae* în Germania superioară.

Dar el nu acceptă personal nici o onoare divină și ultimele sale cuvinte îi tălmăcesc scepticismul. Nu la fel vor sta lucrurile cu Domițian: în timp ce Titus, în cei doi ani ai domniei sale, nu-și vădește decît respectul pentru defunctul Vespasian, Domițian îl cinstește pe Titus asociindu-l lui Vespasian în templul său și ridicînd arcul din for și porticul *Diui*-lor în Cîmpul lui Marte. Transformîndu-și casa în templul lui *gens Flauia* și restaurînd templul lui August, el confirmă și consolidează ideea dinastică. Dar el merge și mai departe: cere să fie denumit oficial *Dominus* și *Deus noster*. Tronează în costum de purpură cu o cunună de aur împodobită cu efigii ale triadei capitoline, între flaminul lui Iupiter și preoții

flavieni, ale căror cununi poartă imaginea sa, și, departe de a se mărgini să o venereze pe Minerva — ceea ce este normal —, el se proclamă fiul ei, numește luna octombrie *Domitianus*, acceptă de la Stațiu și de la Marțial elogii exagerate ce fac din el înainte de Nerva, care oprește să-i fie ridicate statui, *Genitor deorum*, *deus*, *dominus*, egalul lui Marte, al lui Hercule, al Soarelui, *Deus Latius* și *Deus Tonans*.

De la Traian la Severus

Traian avea să fie „cel mai bun principe", *synnaos* al lui Iupiter la Roma, Zeus Philios la Atena, Zeus Embaterios la Sparta, închinător al lui Hercule, al lui Mercur și al Soarelui, credincios tradiției lui Augustus și evlaviei lui pentru zeii tradiționali și pentru abstracțiunile personificate cum sînt *Iustitia*, *Aequitas*, *Concordia*, *Felicitas*, *Fides*, *Fortuna*, *Pax*, *Salus* și *Securitas*. Cu toate că organizează cultele provinciale în regiunile pe care le cucerește, Dacia, Panonia și Moesia și lasă să i se ridice statuia pe ruinele templului din Ierusalim, el nu acceptă niciodată să fie tratat ca o divinitate: „El își amintește că este om, spunea Pliniu cel Tînăr, și că guvernează oameni". Nu la fel s-au petrecut lucrurile cu Hadrian, *synnaos* a numeroși zei, dotat cu statui prin toate provinciile, Augustal și frate Arval la Roma, Panhellenios și Olympios, Zeus Helios și Zeus Dodonaios, Neos Asklepios la Pergam și Neos Dionysos la Atena și la Efes. Horus în Egipt, el vrea să-l statornicească pe Zeus la Ierusalim, interzice circumcizia, îi urmărește pe evrei, pune să se înalțe statuia lui pe esplanada templului din Ierusalim după victoria sa asupra lui Bar-Kochba . . . și îl proclamă zeu pe favoritul său Antinous, cu titlul de Neos Theos Hermaon. Totuși, el nu schimbă nimic în politica religioasă la Roma.

Piosul Antoninus, pe care Fronto îl numea „Numa al Imperiului" și care n-a încetat să-i dea lui Hadrian onoruri sacre, a fost încă și mai

pornit decît predecesorul său să respingă influența religiei orientale, dar nu a mers ca el pînă la a stabili la Roma și în imperiu un fel de elenism religios. El a ocrotit, mai ales, religia romană contra scepticilor și a orientalizanților și a pus să i se confere apoteoza soției sale, cum a fost cazul, mai tîrziu, și cu soția lui Marcus Aurelius, care s-a distins prin înțelepciunea, evlavia și disprețul său pentru onorurile divine: tot Marcus Aurelius spunea că un principe „după moarte nu mai este nimic, cum nu sînt nimic Hadrian și Augustus". Dinastia Antoninilor ia sfîrșit cu Commodus, ale cărui extravaganțe amintesc de Caligula: heracleismul său paranoic este însoțit de devoțiuni mithriace și de asimilări cu *Liber Pater* și cu *Iuppiter Exsuperatorius*, cu *Iuppiter Amazonius* și cu *Iuppiter Pacator Orbis*, cu Sabazios și chiar și cu *Sol Inuictus*. Ca pe un nou Nero, senatul l-a înscris, încă din viață, printre zeii publici.

Iată acum, înainte de Constantin, un șir întreg de împărați: Severii ridică temple lui Bacchus și lui Hercule, lui Serapis și lui *Dea Suria*, poate chiar și punicei *Caelestis*. După Pertinax, care primește un templu și apoteoza, vine Septimius Severus, care nu se teme să se cheme „frate" al „divinului" Commodus, a cărui memorie încearcă să o reabiliteze. El pune să i se decearnă titlurile de *Felix*, *Felicissimus*, *Pius*, *Rector Orbis*, *Restitutor Vrbis* și să i se ridice peste tot statui, altare și temple; el răspîndește propriul său cult la Leptis Magna, orașul său natal, și prin toată Africa, îi persecută pe evrei și pe creștini la Alexandria și în Africa (martiriile sfintelor Perpetua și Felicitas) și sfîrșește prin a obține după moarte apoteoza și două arcuri de triumf, în for și în *forum Boarium*. Caracalla își conferă titlurile de *Pacator* și de *Numen Praesens;* el se declară „Alexandru al Orientului", Neos Heracles și Neos Dionysos. Elagabal, preot al lui Sol, face să fie adorat ca soarele, îi ridică un templu lui Baal,

hotărăște cultul soarelui drept cult oficial și se înecă în extravaganța androginismului transpus în cult. Alexander Severus, în sfîrșit, mai echilibrat, mai atașat de religia romană, este aproape credincios unui fel de grijă pentru reînvierea cultelor republicane, dar soția lui, Iulia Avita Mammaea, este reprezentată ca *Dea Panthea* pe un medalion de la British Museum.

Dacă punem în lumină amănuntele vieții religioase din această perioadă — aici nu putem oferi decît o privire rapidă — rămînem dezorientați în fața atîtor excese.

De la Augustus pînă la sfîrșitul Severilor, în pofida smintelilor și a variațiilor, există o unitate; după aceea, începînd din 235, intrăm în anarhie. Dacă este o ruptură, atunci ea este aici. Pînă acum, din împărat în împărat, a existat, ca într-o alternanță echilibrată, atașament la tradiție și deviere, întoarcere la cultele vechi și extravaganțe novatoare. Pe măsură ce ne apropiem de 235, se vădește un fel de accelerare spre confuzie și dezordine.

Înainte de Imperiu, avusese loc pătrunderea cultelor lui *Magna Mater*, al lui Dionysos și al lui Isis. Aceste culte îi atrăseseră mai cu seamă pe oamenii de rînd, la care nu ajungeau speculațiile stoicilor și ale pitagoricienilor; ele îi cîștigaseră și pe numeroși burghezi de la Roma (așa cum o va face mai tîrziu creștinismul) precum și pe unii oameni de afaceri. Preluarea puterii de către Augustus a fost însoțită de o reapariție a cultelor vechi. În pofida unor dezordini trecătoare și localizate și a unor înflăcărări mistice nutrite cu aporturi străine, Roma a cunoscut timp de două secole un fel de echilibru religios dominat de influența senatului moderator, arbitru al divinizărilor și al apoteozelor.

Dar cum să nu se reamintească, împotriva celor care vorbesc de „declin" sau de „decadență", că această epocă imperială, care nu trebuie văzută numai de la Roma, este în domeniul gîndirii religioase și al credinței o perioadă uimi-
235 toare, căci a văzut tradiția evreiască începîndu-și

destinul mondial cu Cristos, islamismul pregătindu-şi valurile la marginile exterioare ale imperiului, budismul întinzîndu-se în India, şi pe Mani dîndu-i vechii filozofii a perşilor o reînviorare tulburătoare? Cum să nu luăm seama că Occidentul îşi primeşte atunci — odată cu creştinismul — impulsul spre noul său destin?

3. DIVINITĂŢI PROVINCIALE

La apus, Galia rezistă şi, împreună cu Galia, ceea ce s-ar putea numi „celtismul". Cuvîntul „celt" acoperă o mare parte a Europei continentale şi insulare; celţii s-au amestecat cu populaţiile autohtone în Sciţia, Tracia, Grecia, în Irlanda, Europa Centrală, Spania, ba chiar şi în Italia. Nu mai este cu putinţă să se deosebească divinităţile propriu-zis ligure sau iberice de cele pe care le adoră celto-ligurii sau celtiberii; de aceea apar stratificări, dar şi osmoze şi sincretisme. Ca urmare, o diversitate internă, insulţe demografice, sociale, economice, religioase care îl fac pe cercetător să îndure chinurile lui Tantal. Latinii care au vorbit despre celţi au dat acestor zei denumiri latine. Totuşi Lucan, care este spaniol, îi citează pe Esus, Taranis şi Teutates, dar primul este asimilat de către glosatori cu Marte sau cu Mercur, Taranis cu Iupiter sau cu Dispater, Teutates cu Marte sau cu Mercur, iar primul şi ultimul primeau, potrivit lui Lactanţiu, omagiul unor sacrificii omeneşti. Dar Esus nu este atestat, cel puţin după cunoştinţa noastră, decît de inscripţia altarului din muzeul parizian Cluny şi numele său pare să evoce puterea stăpînului suprem, pe cînd Taranis ne face să ne gîndim la tunet, iar Teutates la trib, a cărui divinitate tutelară ar putea fi. În afară de ei, cunoaştem nu mai puţin de patru sute de nume de divinităţi masculine şi feminine, care scapă oricărei analize sau care nu figurează decît în inscripţii izolate. Unele divinităţi sînt numite

deseori, ca Belenos, Epona (care a pătruns pînă la Roma), Damona, Rosmerta sau Sirona, solitare sau dotate cu paredri, ca Sucellus sau Nantosvelta, specific celtice, sau asociate cu nume latine (Marte a primit pînă la șaizeci și patru de adaosuri celtice). Sînt și zeii topici, zeii funcționali, zeii naturaliști, cei și cele ale Gliei-mame, *Matres* și *Matronae*, cei și cele ale fluviilor, lacurilor, izvoarelor, cei și cele ale animalelor, ale vegetalelor (Sequana, Icaunis, Souconna, Luxovius și Sexarbor, Tarvos sau Cernunnos etc.).

Acești zei au un cler druidic, al cărui nume pare să evoce adorațiile vegetale și care, în același timp cu cea sacerdotală, are și o misiune legislativă. Acest cler a avut de îndurat ostilitatea Romei, înverșunată în a-i prigoni ca pe un grup de opozanți renăscînd neîncetat — druizi, gutuateri, filii, fathi, uatei sau brehoni din diferitele ținuturi celtice.

Germania ne este înfățișată — îndeosebi de către Cezar și Tacit — ca avînd divinități, în care romanii puteau vedea afinități cu propriile lor credințe. Și aici a intervenit interpretarea romană atît de perfidă.

Wodan îl amintește pe Mercur, Tiwaz pe Marte, Donar pe Hercule într-o trinitate ea însăși suspectă. Mai este și Nerthus, divinitate masculină la scandinavi, feminină la Germani și zeitate a Gliei-mame; este și Alcis, divinitate geamănă — Castor și Pollux dincolo de Rin —, sau Freya care seamănă cu Venus și Nehalenna, Baduhenna, Tanfana, Hariasa, Harimella . . .

În bazinul apusean al Mediteranei, Spania păstrează, la Gades, pe Melkart cel adus de puni și cultele sale indigene grupate în chip obscur în jurul unor stînci sculptate; Corsica și Sardinia suprapun diferite straturi religioase, dintre care cel mai vechi iese în evidență prin adorarea unor pietre verticale; Africa, de inspirație semitică, nu lasă să pălească, prin romanitatea cuceritorilor ei, cultul pentru punica Tanit pe care o unește cu Cybela. Ea îi are, alături de o Isis călătoare și
237 de *Dea Caelestis*, pe ai săi Saturn-Hammon,

Hercule-Melkart, Esculap-Eşmun, pe ale sale Ceres numide de tradiţie eleusiniană legate de un pămînt producător de cereale.

Acestea sînt continuităţi care, atît în sanctuare ascunse cît şi în oraşele comerciale, rezistă romanizării, de la care se acceptă totuşi cultul imperial, într-o îmbinare a cărei armonie este greu de pătruns. Invers, în afară de cîteva adieri, nimic propriu-zis celtic sau iberic, nimic propriu-zis german sau african nu apare în oraşul lui Romulus, în cetatea „credincioasă" a împăraţilor.

Dar Grecia, Egiptul, Asia? Grecia am văzut-o prezentă peste tot, chiar şi în tainicul ei eleusinism sau în dionysismul ei strălucitor. Egiptul, în pofida opoziţiei împotriva Cleopatrei, după Grecia a cucerit şi Roma; în ciuda senatului, Isis primeşte un templu oficial în 43 î.e.n. După eclipsa din vremea lui Augustus şi a lui Tiberiu, cultul ei reînvie sub Caligula, îşi înmulţeşte capelele particulare sub Flavieni şi dobîndeşte favoarea lui Vespasian, a lui Domiţian şi a lui Hadrian; sub Caracalla, Isis şi Serapis vor intra împreună şi în mod oficial în incinta *pomœrium*-ului şi vor fi instalaţi pe Caelius şi pe Quirinal. Cînd Apuleius povesteşte către 160 „patimile" lui Osiris şi „căutările" lui Isis, el nu face decît să pună în ordine, sub o formă literară, expunerea unui ritual căruia numeroşi romani îi închinaseră orînduirea zilelor şi a nopţilor lor şi la care îşi adăpaseră setea mistică de exaltare mîntuitoare. Credincioşii sirienei Atargatis şi ai paredrului ei Hadad, care se răspîndiseră în Asia Mică şi în Grecia, pun piciorul în Italia odată cu primii prizonieri din războaiele cu Antiochus şi odată cu sclavii cumpăraţi la Rodos şi la Delos; negustorii îi aduc şi în porturile Siciliei, în cele de pe ţărmul Campaniei şi din fundul Adriaticii, în Panonia sau în coridorul Ronului. Sub Nero, *dea Syria* îşi are deja templul pe coasta Ianiculului; măgarii consacraţi îi poartă statuia urmată de *gallii* exaltaţi, şi acest cult itinerant se îmbogăţeşte, în sunete de flaute şi

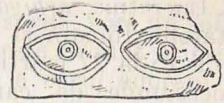

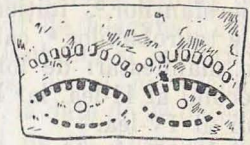

39. *Ex voto* găsite la izvoarele Senei, reprezentînd ochi (După R. CAGNAT și V. CHAPOT, *op. cit.*)

de crotale, cu trăsături împrumutate de la Rhea Silvia, Diana-Artemis, Nemesis, Afrodita, Luna, de la Parce și de la altele chiar. Poporul găsește în cultul ei o hrană pentru misticismul său elementar; cei instruiți se delectează cu subtilitățile lui astrale; scriitorii cei mai diverși, Posidonius, Cicero, Filon, Plutarh extrag mereu din el inspirații cu tonuri miraculoase. Dacă trebuie să-l credem pe Ovidiu, alaiul funebru al sărbătorilor lui Adonis ajunsese la Roma în vremea lui Augustus: cultul lui Adonis avea să se mențină acolo neclintit, ca și în Spania, la Antiohia, la Alexandria, dar, la drept vorbind, aceasta era o formă de tolerare: pe monedele imperiale nu se găsesc nici zeița siriană, nici Baalii sirieni, nici Iupiter Dolichenus, deși Dolichenul a fost venerat pe Aventin și a pătruns în Tracia și în Moesia, în Dacia, Dalmația, Panonia, Noricum, Renania, și a ajuns și la hotarul Belgiei, în Britannia, în Numidia și Sardinia.

Mai sînt și frigienii, deja „romani" prin decizie oficială a senatului în 204 î.e.n., Attis cîntat de Catullus și de Ovidiu, procesiunea *galli*-lor evocată

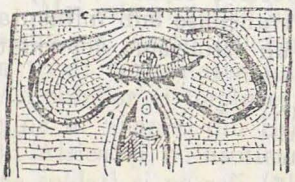

40. Desen profilactic împotriva deochiului. Mozaic de la Sussa. (După R. CAGNAT și V. CHAPOT, *op. cit.*)

de Lucretius, *arhigall*-ul ales sub Claudiu dintre cetățenii romani și calendarul liturgic prevăzînd de la 15 la 27 martie cumpătările și abstinențele, procesiunile de cannofori [1] și de dendrofori [2], riturile orgiastice și castrările simbolice în jurul hierofanților [3], inițierile și botezurile sîngeroase ale taurobolilor [4], care în provincii se vor preface în manifestări de loialism imperial începînd din secolul al II-lea, iar la Roma la începutul secolului al IV-lea.

În sfîrșit, sînt misterele dionisiace, care pătrund cu putere la Roma în secolul al II-lea cu thiasurile lor, a căror desfășurare o reprezintă frescele din vilele italice și pe al căror personal îl enumeră inscripțiile, cum este cea de la Torre Nova.

În jurul acestor culte sînt confreriile secrete și grupurile filozofice ca acelea ale discipolilor lui Pitagora, care se reunesc în bazilica tainică pe care o săpaseră sub grădinile lui T. Statilius Taurus, în preajma domniei lui Claudiu, și care se pregăteau acolo, prin inițiere, pentru mîntuirea ale cărei porți le deschide moartea, o mîntuire care făgăduiește învierea sufletelor.

Toate acestea sînt religii naturiste și biologice, vestitoare ale supraviețuirii trupurilor, religii și gnose filozofice care făgăduiesc nemurirea sufletelor! Pretutindeni o rîvnă intensă după „supraviețuire" și după „mîntuire". Pretutindeni vise despre coborîri în Infern și reveniri, despre paradisuri subpămîntene, temporare și purificatoare, despre „cicluri" înnoitoare înscrise într-un timp calculabil după măsura omului și măsurate de fapt prin simboluri de anotimpuri, prin semne zodiacale ale jocurilor seculare cu interpretare politică sau prin superstiții elementare (fig. 39, 40 și 41.)

Dar mai sînt și perspective cosmice, moștenite din gîndirea greacă, transpuse sub influența orientală, nutrite dintr-un stoicism deformat

---

[1] „Purtători de trestii" (N. tr.).
[2] „Purtători de tirs" (N. tr.)
[3] „Preoți eleusinieni" (N. tr.).
[4] „Sacrificii de tauri" (N. tr.).

care înclină spre o fatalitate astrală, spre un suflet al lumii, spre un soare, care este în fapt o inteligență strălucitoare și eternă, a cărui adorare își are obîrșia în cultele iraniene ale luminii.

Cultul Soarelui, venit din Emesa (Siria) cu Septimius Severus, este slăvit de Elagabal, care impune venerarea lui funcționarilor și soldaților săi, dar aceștia nu recunosc în el pe vechiul *Sol* italic. El află cu Aurelian, la data de 25 decembrie, o zi fastă, în templul de pe Quirinal un sanctuar oficial, în senatorii romani un colegiu sacerdotal, în monedele bătute cu chipul său un element de propagandă, în scuturile soldaților paveze ocrotitoare, în mozaicurile din Piazza Armerina sau în sculpturile de pe arcul lui Galerius de la Salonic consacrarea figurată a simbolului său triumfător.

41. Figurină omenească magică de blestem, cu mîinile și picioarele legate (După R. CAGNAT și V. CHAPOT, *op. cit*).

Mai este și cultul lui Mithra care, după ce i-a sedus pe piratii cilicieni în vremea lui Pompei, a trezit curiozitatea lui Nero, a Flavienilor și a Antoninilor și împînzește Imperiul de la Dunăre pînă în Spania, din Britannia și de la Rin pînă în Africa și îi însuflețește pe sclavi, pe liberți, pe soldați și pe șefi. Acest cult este patronat de

Aurelian și apoi și de Dioclețian, Galerius și Licinius, care în 307 îi fac un sacrificiu comun la Carnuntum. El se înrădăcinează la Constantinopole cu Iulian și primește pretutindeni drept sanctuare grote de inițiere, al căror număr apare astăzi, chiar și la Roma, mai ridicat sub tîrnăcopul săpătorilor decît capelele creștine consacrate gloriei lui Cristos. Mithra capătă un cult, sacramente, o liturgie de jertfă — cea a taurului — pe care o ilustrează în chip statornic în adîncul sanctuarului imaginea sculptată a taurului sacrificat de către divinitatea însăși printr-un gest dramatic, spre binele celor care, în „făgăduința" lor angajată, formează oastea sa militantă.

Avem așadar amplificări, valorificări, sensibilizări. Și, mai presus, o dominare — netăgăduit italică prin dogmele ei fundamentale, dar orientală și orientalizantă în aporturi și infiltrări; o surzenie aproape totală a Romei la cultele părților apusene ale imperiului; totodată o infiltrare a cultelor orientale pe întinsul Occidentului, unde, păstrîndu-și identitatea, se alipesc cultelor locale, pe urma întîmplătoare a drumurilor negustorilor sau a cantonamentelor de soldați, cu dedicațiile și simbolurile lor, alături de cultul imperial și de religia de stat.

Această religie de stat nu acceptă la început nici unul din aceste culte, în afară de cel al lui Isis și al lui Serapis, a căror efigie o poartă deja monedele lui Vespasian, de cel al lui *Dea Caelestis* de la Cartagina, care figurează pe emisiunile lui Septimius Severus, în așteptarea cultului lui *Sol*, care va apărea pe monedele lui Elagabal, în timp ce deja Septimius Severus și Caracalla tînăr poartă porecla de *Inuictus*, iar luna octombrie primește aceeași denumire.

Această religie de stat se exprimă din ce în ce mai mult prin grandoare, în fastul ceremoniilor sale, în stilul însuși al reprezentărilor sale figurate, care pun sub ochii romanilor și ai celorlalte

popoare imaginea sculptată și durabilă a procesiunilor, a triumfurilor, a zeilor Romei salutîndu-l pe împărat sau a apoteozelor ce-l înalță la cer. Augustus primise ca omagiu statui de mărime naturală și *Ara Pacis* îi celebra gloria, dar lui Nero i se ridică o statuie colosală; sînt înălțați Domițian, Traian, Marcus Aurelius, Septimius Severus și Constantin călare, deasupra oamenilor, deasupra pămîntului. Se înalță columne, a lui Traian, a lui Antoninus, a lui Marcus Aurelius, pentru a li se povesti *gesta* — epopeea lor continuă și continuată; se clădesc arcuri triumfale pentru Augustus, Tiberiu, Claudiu, Nero, Vespasian, Titus, Domițian, Traian, Hadrian, Septimius Severus, Gordianus al III-lea, Gratianus, Valentinianus, Theodosius, Constantin, Arcadius, Honorius și Theodosius al II-lea, la Roma și în provincii; se construiesc „trofee" care, pe măsură ce se înaintează în timp, se încarcă cu motive, uneori fanteziste, dar orientate spre exaltarea puterii imperiale și a caracterului ei supranatural, datorită folosii unor teme de glorificare și dispunerii personajelor și scenelor, care converg spre stăpînitorul imperiului: astfel stau lucrurile cu arcul lui Titus, unde îl vedem pe Titus în picioare pe un car înhămat cu doi cai conduși de zeița Roma, urmat de o victorie înaripată care îi așază pe cap o cunună de lauri, înconjurat la colțurile bolții de victorii de asemenea înaripate, cu chei de boltă împodobite și ele, pe o parte, cu zeița Roma, pe cealaltă, cu Geniul poporului roman și, în sfîrșit, ridicat el însuși, în vîrful bolții, de către un vultur, pînă la cerul apoteozei sale.

Există, așadar, o credință care se menține. Dar și o atitudine critică.

4. CUGETAREA FILOZOFICĂ

Intr-adevăr, toți cei care căutau o interpretare
243 a vieții se îndreptau spre cugetarea filozofică.

Dar tradiția are imense lacune; în afară de cîteva nume, istoricii literaturii latine nu au putut alcătui decît un catalog dezamăgitor. În general, se tinde să se facă din acești filozofi niște oameni retrași din lume și profitînd de această izolare pentru a medita; însăși izolarea lor face să se presupună că influența le-a fost restrînsă. Mulți dintre ei au fost persecutați de regim; dacă Areius Didymus și Athenodorus din Tars au fost bine văzuți de către Augustus, precum și Mecena, al cărui *Symposion* se inspiră din epicureism, Attalus a fost surghiunit de Tiberiu, Iulius Canus a fost dat morții de către Caligula, Seneca a fost exilat de către Claudiu, Paetus Thrasea, același Seneca, Lucan, Rubellius Plautus au fost omorîți sau împinși la sinucidere de către Nero, care îi surghiunește pe Musonius Rufus, Cornutus și Paconius Agrippinus; Vespasian îl face să dispară pe Helvidius Priscus; toți filozofii, în afară de Musonius, revenit din exil, au fost alungați în 71 și defăimați de către Dio Chrysostomus care, în al său *Discurs contra sofiștilor*, îi socotește drept o adevărată molimă. Sub Domițian are loc o nouă persecuție însoțită de asasinarea lui Iunius Rusticus și a fiului lui Helvidius Priscus.

Tristă perioadă pentru gîndirea critică romană! Ceea ce îi neliniștise pe împărați erau nu atît considerațiile teologice sau cosmogonice, cît atitudinea morală a filozofilor: opoziția la absolutismul imperial, ostilitatea morală a „înțelepților" față de abuzurile regimului și ale curtezanilor, predica lor orientată către îndepărtarea de treburile publice, către un *otium* care, de altfel, nu are nimic contemplativ, suspiciunea față de oamenii cuprinși sub numele comun de sofiști, ba uneori și îndrăzneala cutăruia dintre ei, ca acel Demetrius cinicul, care l-a auzit pe Vespasian replicîndu-i: „Voi faceți tot ce trebuie ca să vă trimit la moarte, dar eu nu vreau să ucid un cîine care latră" — acestea sînt motivele invocate îndeobște pentru a explica aceste exiluri și aceste asasinate. În afară de Lucan, care pare să fi

înclinat spre un regim „republican" — lucru care trebuie spus cu nuanțe — nici unul n-a dorit, după cît se pare, o revenire la vechiul sistem de stat, dar portretul „înțeleptului", ale cărui trăsături le defineau ei, putea lua în ochii absolutiștilor bănuitori aspectul unei satire indirecte. Cînd Seneca, într-o scrisoare către Lucilius, apără cauza filozofilor care sînt tratați drept nemulțumiți, răzvrătitori, disprețuitori ai magistraților și ai regilor, ne putem întreba dacă răspunsul său dat detractorilor filozofiei, în care face elogiul cîrmuitorilor care dau oamenilor răgaz și o pace prielnică meditației, nu este cu dublu înțeles și dacă aluzia emoționată la versurile vergiliene *„deus nobis haec otia fecit"* [1] nu este nuanțată de un regret amar. Este greu să gîndești liber sub tirani; este tot atît de greu să fii liber între adversarii lor.

Ostilitatea tiranilor față de gînditori izvorăște poate dintr-o incompatibilitate fundamentală, căci la urma urmei unde în altă parte decît la Roma, chiar și în raport cu Grecia sofiștilor, au fost odinioară filozofii în așa măsură de năpăstuiți?

Toți acești preceptori, acești călăuzitori ai conștiințelor, acești predicatori de la răspîntii, din grădini, din vile, din piețele publice, care preamăresc gravitatea, statornicia, cumpătarea, nepăsarea față de onoruri, ba și față de durere, tind să definească un înțelept care este desăvîrșit, dar care nu este de întîlnit pe pămînt. Aceasta putea fi punctul de plecare al unui drum către smerenie și către sentimentul dependenței omului față de pasiunile sale, față de oameni și față de divinitate. Dar îi venea greu aristocrației să-și învingă trufia și era încă și mai jignitor pentru împăratul-zeu să și-o domine pe a sa. A mărturisi dezamăgirile orgoliului nu este o virtute păgînă, o virtute a unor oameni care au mîndria castei lor și pofta de a dobîndi apoteoza. Toată înțelepciunea păgînă s-ar putea defini prin acest

[1] „Un zeu ne-a dat acest răgaz" (*Ecl.* 1, 6, traducerea noastră, N. tr.).

umanism exaltat care nu vrea să găsească mîntuirea omului decît în om.

Astfel, Seneca filozoful, care face din arta de a trăi întreaga filozofie, o filozofie în care se armonizează înțelepciunea elenică și experiența romană, care întoarce spatele logicii și dialecticii, care face analize ascuțite ale necazurilor ființelor și ale fragilității lucrurilor, care se ridică spre un Dumnezeu atotputernic, totodată martor, judecător și tată, dar care nu merge pînă la a mărturisi că trebuie să „asculți" de el, și care se mărginește să spună că trebuie să-l „aprobi". Dar chiar în clipa în care, într-o abordare care face să ne gîndim la meditațiile creștinilor, el declară: „Dumnezeu este lîngă voi, el este cu voi, el este înlăuntrul vostru . . . este cu siguranță un Dumnezeu în toți oamenii de bine", cînd afirmă că sîntem cu toții membre ale aceluiași trup, că omul este „lucru sfînt pentru om", că suferința este o condiție a virtuții și a meritului, cînd scrie că Iupiter nu îi este „prezent" fiecăruia, el nu ajunge la *ideea* de Dumnezeu, nu se sinchisește de faptul că principiul suprem al universului este ceea ce el numește fără deosebire *deus* sau *dii*, „sufletul lumii", „destinul" sau „natura" și că universul este cîrmuit de hazard, de necesitate sau de Providență. Fără îndoială, mai tîrziu, oameni atît de diverși ca părinții bisericii, Calvin, Montaigne, Descartes și sfîntul Jean de la Croix au putut relua aceste strălucite și lapidare *sententiae* . . . Dar Seneca, docil față de maeștrii săi și prins în tiparul retoricii spaniole a formulelor sale, a reușit fără voia lui acest paradox de a face din smerenie un orgoliu, din bogăția interioară un fel de sfidare, din viața meditativă un bastion uneori bătăios, din înțeleptul însuși un zeu care se lipsește de Dumnezeu.

Deși este cu totul diferit prin unele din demersurile sale, Epictet, discipolul lui Musonius Rufus și maestrul acelui Flavius Arrianus care ne-a transmis preceptele lui, are aceeași orientare către virtuțile cardinale tradiționale și aceeași încredințare în propriile sale virtualități de

înțelepciune. Dar Epictet va merge mai departe decît Seneca; într-o mișcare ce se resimte de pe urma tradiției platoniciene unite cu propriul său stoicism, fără să adere la Platon, fără să lămurească dacă se îndreaptă spre teism, spre politeism sau spre panteism, el se ridică pînă la un Dumnezeu personal unit cu sufletul și prezent în acesta, dar la un Dumnezeu căruia moartea omului îi va înapoia darurile sale, într-o restituire care nu deschide prin dragoste — ca la creștini — calea spre viața veșnică.

În sfîrșit, iată-l pe Marcus Aurelius și *Jurnalul* său, cartea cugetărilor sale zilnice, cartea unui om care purta porecla de Verus și care, deși combate religia creștină, pare că se inspiră din ea ca să-i scadă noutatea. Apollonius din Chalcis și Iunius Rusticus îi fac cunoscute *Convorbirile* lui Epictet și practica acelui examen de conștiință, a cărui binefacere pitagoricienii o transmiseseră stoicismului mijlociu. Pentru Marcus Aurelius, singurul drept al individului este acela de a se supune ordinii universale, de a accepta legea eternă, de a se învoi cu misterul lumii ascultînd în sine glasul sufletului, această fărîmă, emanată de la Zeus, care ne animă. Dar este o supunere, o acceptare, o învoire care nu se obțin fără luptă, contra sorții, contra oamenilor, contra sa însuși, cum o mărturisește la începutul cărții a X-a. Iar victoria și pacea vor veni din echilibrul care își găsește odihna în Dumnezeu, un Dumnezeu în care totul se va dizolva printr-o moarte care este sfîrșitul, sfîrșitul a tot și a toate.

Aceasta este măreția și slăbiciunea stoicismului, chiar a stoicismului sufletelor tari, dar și tristețea unei lumi care se va prăbuși în fața mesajului sfîntului Pavel către romani: „Fiți bucuroși în nădejde!"

Apoi, toți acești oameni care au cugetat și cugetă în jurul lui Augustus, acești oameni care sînt feluriți, Horațiu care lunecă de la un epicure-

 ism monden la stoicismul nuanțat al *Epistolelor*

sale, Horațiu și poeții, Vitruviu și tehnicienii care învăluie în expunerile lor reflecții asupra meșteșugului și vieții, Sergius Plautus, P. Fabius Maximus de la Narbona, Stertinius, Plotius Crispinus și îndeosebi Sextii și discipolii lor, care fac școală la rîndul lor, și Cornelius Celsus — Celsus al nostru —, care rezumă și colecționează; apoi iarăși, în epoca următoare, acei peripateticieni, Claudius Severus, Flavius Boethus, Virginius Rufus; apoi acei cinici, Hostilianus, Crescens acuzatorul lui Iustin martirul și Honoratus îmbrăcat cu blana sa de urs; apoi acei epicurieni, un Celsus din vremea lui Nero, un altul din vremea lui Hadrian, Pompedius, contemporan al lui Caligula, Pollius Felix, contemporan al lui Domițian, și acel Priscus căruia Marțial îi invocă și simțul gastronomic, iar, mai tîrziu, Pudentianus, P. Octavius Secundus și C. Stallius Hauranius; apoi acei sceptici care se rînduiesc în jurul lui Sextus Empiricus; apoi acei neoacademici ca Favorinus de la Arles, contemporan al lui Traian și al Antoninilor, care pare să fi exercitat o influență considerabilă și care disertează în grecește asupra tuturor subiectelor, care își însușește maxima platoniciană: „a căuta mai curînd decît a decide“ și care ne-a lăsat un text atît de curios asupra filozofilor care au „descoperit ceva“ în domeniul culturii, toți — da, toți — meditează și caută.

În orientarea pitagoreică, mișcarea ideilor nu este mai puțin vie: Moderatus de la Gades, Q. Sosius Senecio, unul din consulii lui Traian, C. Minicius Fundanus. Către 150 se dezvoltă un platonism reînnoit care integrează elemente aristotelice și pe care îl ilustrează Calvisius Taurus, Herodes Atticus, Theon din Smirna și chiar și Apuleius, care compune, printre alte lucrări, un tratat asupra lui Platon și opuscule asupra lui Socrate, asupra lumii și a ermeneuticii, ceea ce va face ca părinții bisericii să-l așeze printre taumaturgi. Vom regăsi mai tîrziu influența acestui platonism reînsuflețit, al cărui ecou se face Plutarh, cu tonalitatea sa proprie, într-un

eclectism în care inserează ceea ce el numește „descoperirea" sa, acea demonologie din care se va nutri magia și potrivit căreia niște ființe intermediare între oameni și zei sînt pe lîngă primii mesagerii celor de-ai doilea și dețin în același timp rolul de pedepsitori și de binefăcători. Tratatul lui Plutarh *Despre amînările justiției divine* pune, uneori în chip mișcător, problema pedepsei divine pe o linie cu totul elenică: crezi că auzi glasul lui Euripide, al unui Euripide mai puțin criticist, asupra „întîrzierilor" lui Dumnezeu; se desprinde de acolo mai ales un act de credință, o declarare a încredințării că Dumnezeu, inteligibil, dar ascuns, poate fi ajuns de un suflet curat, într-un entuziasm care este dragoste.

În jurul stoicilor de prim plan, Seneca și maeștrii săi, Epictet, Marcus Aurelius, mai erau și alții cu o faimă mai redusă: P. Egnatius Celer, Barea Soranus și fiica sa, Palfurius Sura, Rubellius Plautus și toți aceia care au fost victimele harțagului imperial al lui Nero, al lui Vespasian, al lui Domițian — și cei care i-au scăpat, Decianus din Emerita și C. Vinius Maximus, unul consul, celălalt prefect al cohortelor, și îndeosebi Manilius, contemporan cu Augustus și cu Tiberiu, care învață în ale sale *Astronomica* faptul că divinitatea sălășluiește în lumea cerească, pentru care pămîntul nu este decît o imagine, și că aștrii determină soarta muritorilor.

Astfel, vedem peste tot și în chip continuu cugetare, meditație, ba și elevație. Cum se poate spune că nu există gîndire romană, filozofie romană? Fără îndoială, mulți nu au strălucirea lui Platon sau a lui Lucrețiu. Dar ceea ce importă este tonalitatea, dominanta și în contact cu aceste texte nu se poate tăgădui că există o rîvnă de explicare, o depășire, o neliniște, o chemare.

Divinizarea împăraților nu-i lăsa indiferenți pe acești filozofi: poeții o cîntau; mulți dintre ei credeau în entuziasm, *adflatus diuinus*, și în inspirație. Seneca îl denumește pe împărat
249 un *spiritus uitalis*, suflet și rațiune a statului;

Musonius îi predică lui Vespasian filozofia pentru a-l ridica la îndatoririle sale; Plutarh învaţă că o regalitate care imită divinitatea este un „lucru" divin; Filon din Alexandria îl compară pe principele ideal cu Moise; Dio Chrysostomus face din rege un „ales" al lui Dumnezeu, ca şi Aelius Aristides, al cărui al *XI-lea Discurs* enunţă aceeaşi idee. Neopitagoreii vor merge şi mai departe şi, prin Diotogenes, îl vor înfăţişa pe acest împărat, pe acest şef ca pe un trimis al lui Zeus, care, în ochii lui Ecfantes misticul, este un mediator inspirat, ce-şi deţine demnitatea de pe urma naturii sale, puterea prin alegerea sa divină, o putere pe care scrierile ermetice o definesc drept asemănătoare celei a lui Dumnezeu.

Este aceasta tristeţea stoicismului, a academismului, a epicureismului şi a celorlalte sisteme? Se poate, dar uneori este şi o izbucnire mistică, pe calea mereu urmărită spre unitate — cea a omului-împărat — şi cea a omului-zeu. Omul-zeu al creştinilor? El este cu totul altceva. Dar evreii?

5. PROBLEMA EVREIASCĂ

Nu se cunoaşte data primelor contacte ale Romei cu evreii. În 164 doi legaţi romani, Q. Memmius şi T. Manius sau Manlius, intervin în disputele Seleucizilor cu Iuda Macabeul; în 161, o delegaţie evreiască soseşte la Roma şi încheie o alianţă cu Republica; moartea lui Iuda Macabeul, cîteva luni mai tîrziu, într-o luptă contra Seleucizilor şi reînnoirea alianţei evreilor cu Roma în 143 şi în 139 marchează noi etape. Toate acestea cu rezultate nu pentru Iudeea, ci pentru Roma, care îi sacrifică pe evrei şi se serveşte de ei pentru a le isca piedici Seleucizilor. Macabeii odată dispăruţi, Hasmoneii reiau calea Romei; Ioan Hyrcanos I (134—104), învins de Antiochus al VII-lea, obţine un senatus-consult care confirmă

alianța și recîștigă în 129 cîteva teritorii din stăpînirea lui Antiochus în a sa. Toată această activitate romană rămîne pe plan diplomatic, căci evreii se bat singuri, sau aproape. Cu Pompei izbîndește planul militar.

Între timp, evreii, care își părăsiseră pămînturile la o dată îndepărtată, printr-o mișcare de împrăștiere care se intensifică în secolul al III-lea î.e.n. și care îi stabilește în tot bazinul mediteranean, s-au grupat în Italia în comunități închise în orașe ca Brundisium, Tarent, Puteoli, Ostia și Roma. Împrăștiați, ei rămîn evrei; izolați, ei își păstrează unitatea spirituală și se simt cu toții atașați de capitala lor comună, Ierusalimul, printr-o legătură sentimentală indisolubilă. Ceea ce cimentează atunci unirea lor este mai puțin simțul etnic sau condiția lor de minoritate dispersată, cît religia. Prima grijă a unei colonii evreiești era, în adevăr, să construiască o sinagogă, să se adune în ea, să mențină legăturile cu Ierusalimul.

În 65, Pompei cucerise Siria. El este determinat să intervină în conflictul care îi desparte pe cei doi frați Ioan Hyrcanos și Iuda Aristobulos; luînd partea lui Hyrcanos, el purcede împotriva Ierusalimului; fiul lui Sulla, Cornelius Faustus, intră în oraș; Pompei pătrunde în Sfînta Sfintelor pe care o găsește goală; revine la Roma cu numeroși prizonieri care vor figura în triumful său și care, vînduți ca sclavi, vor spori rîndurile coloniei din Roma. Această colonie, credincioasă Ierusalimului, muncește, se îmbogățește, construiește pe cheltuiala ei sinagoga Libertinilor și dobîndește o asemenea influență, încît găsește în Iuliu Cezar un sprijin și un eliberator. Cezar îl scoate pe Aristobulos din temnița în care îl închisese Pompei; îi încredințează comanda a două legiuni pe care speră să le trimită în Siria. Suprimat de către pompeieni, Aristobulos dispare din scenă; Pompei dispare la rîndul său; în Iudeea, omul său de încredere trece de partea învingătorului, Antipater, tatăl lui Herodes (Irod). Un dregător al lui Hyrcanos vine să-l sprijine pe Cezar sub zidurile Alexan-
 driei și îi cîștigă colonia de la Leontopolis. Cezar,

recunoscător, se arată mărinimos și îi acordă numeroase privilegii lui Herodes și evreilor, care îl vor plînge solemn atunci cînd va fi asasinat.

Aceste privilegii sînt considerabile: guvernarea Iudeei încredințată lui Hyrcanos ca etnarh și lui Antipater ca procurator; scutirea de tribut tot la șapte ani din pricina anului sabatic [1]; interdicția pentru trupele romane de a intra în Ierusalim și pe teritoriul iudeu cu stindarde purtînd efigia împăratului; scutirea de recrutări militare și de rechiziții în Iudeea, ca și în comunitățile împrăștiate; dreptul pentru evrei de a-și administra în particular bunurile evreiești și de a impune contribuții membrilor comunității, chiar și în teritoriu roman, autorizația de a judeca pricinile civile și penale care sînt de resortul legii mozaice; acordarea pentru religia iudaică a protecției statului, începînd cu anul 70 î.e.n.; notificarea acestor privilegii tuturor națiunilor aliate sau supuse Romei.

Aceasta era o situație excepțională: nici o „națiune" nu beneficia și nu a beneficiat la Roma de astfel de favoruri.

Or, pe plan religios, în fața cultelor politeiste, evreii erau monoteiști; venirea lui Iisus a provocat în unitatea evreiască o dureroasă problemă doctrinală; procesul său a atras după sine o problemă politică.

Nu de îndată: față de evrei, Augustus s-a arătat tot atît de binevoitor ca și Cezar; dar în 19, sub Tiberiu, în urma unor colecte pentru templul din Ierusalim în care se afla implicată o romană, Fulvia, soția lui Saturninus, prieten al lui Tiberiu, și cu prilejul unor tulburări survenite în legătură cu oarecare serbări isiace, 4000 de evrei au fost deportați în Sardinia. La căderea lui Seian, în 31, evreii au fost din nou admiși la Roma. O a doua măsură contra lor a fost luată sub Claudiu. Acesta a reprimat agitații-

[1] An sabatic = an sanctificat prin încetarea lucrărilor agricole, o dată la șapte ani (N. tr.).

le lor la Antiohia și la Alexandria; el i-a izgonit de la Roma către 49/50, pentru că, potrivit textului lui Suetoniu, „sub imboldul lui Chrestos" — nu putem să nu recunoaștem aici numele lui Cristos — ei iscau tulburări permanente. Este de altfel un text prețios care arată că la acea dată iudaismul nu era deosebit de creștinism și că neînțelegerile provocate în sînul comunității din Roma duceau la dezordini. A fost un exil de scurtă durată, deoarece regăsim evrei numeroși sub Nero, cînd beneficiază de protecții puternice, ca cea a Poppeei. Totuși distrugerea statului evreiesc și împrăștierea evreilor în afara țării lor datează din vremea domniei lui Nero. De fapt, evreii, creștinii și romanii nu se puteau împăca: teocrația iudaică își era suficientă ei însăși; religia romană era legată de politică; „împărăția" creștinilor nu este din lumea aceasta.

Dar mai era ceva. Caracterul închis al comunităților evreiești îngăduia tot felul de bănuieli; modul lor de viață se deosebea de obiceiurile curente; credințele lor păreau ciudate, deoarece, în țările în care veniseră să se stabilească, nu aveau nici temple, nici statui, nici jertfe de animale, nici ceremonii spectaculoase. Erau învinuiți că „îi disprețuiesc pe zei", că nu adoră decît „un zeu nelămurit", că mint cînd declară că zeul lor locuiește în Sfînta Sfintelor din templul din Ierusalim, în care intrînd, Pompei „nu a văzut nimic". Unii adversari mergeau pînă acolo încît susțineau că ei adoră acolo un cap de măgar; alții ziceau că evreii nu mănîncă porc, pentru că acesta dă lepra și că ei erau deci descendenții leproșilor goniți din Egipt; în sfîrșit, alții atribuiau celor mai neînsemnate acte ale acestui popor un înțeles îngrijorător și făceau din evrei oameni „primejdioși" care „urăsc neamul omenesc", o „semințe vătămătoare" și „respingătoare".

În pofida acestor atacuri, evreii erau statornici în credința lor și găseau printre romani admiratori și adepți, patricieni descurajați în fața degradării vechilor principii, sclavi care aveau
 sentimentul de a fi egali cu toți oamenii, femei

care se simțeau zguduite de formele îmbătătoare ale misticii orientale, spirite religioase care căutau o depășire a imaginilor de cult de la Atena și de la Roma. Evreii se străduiau și ei să cîștige la credința lor pe cei care îi înconjurau ca prieteni, devotați și prozeliți, adică integrați în circumcizie. Numărul lor trebuie să fi fost însemnat, deoarece, la incendiul Romei din 64, sub Nero, o „imensă mulțime" a fost pedepsită; fost-au ei oare osîndiți ca fiind evrei sau ca fiind creștini? Pentru Tacit nu este vorba decît de creștini care, față de iudaism, erau niște „deviaționiști". Este cu neputință să se ajungă la concluzii mai precise, cu atît mai mult cu cît în sînul iudaismului se formează „partide", saduceii, fariseii, esenienii, baptiștii care uneltesc în Palestina și în afara ei, la Antiohia, la Cartagina, la Alexandria, la Roma. Prin repercusiune, se dezvoltă antisemitismul. Dar scriitorii creștini (Tertulian, Lactanțiu, Eusebiu) nu s-au ferit să insinueze sau să afirme că numai creștinii erau vizați în represiune și că incendiul Romei a fost un pretext. Astfel, Nero devenea primul „persecutor"; un persecutor al credinței.

Au existat și persecutori politici. Procuratorii care ocupă Iudeea, începînd cu Coponius în anul 6 al erei noastre, n-au adus întotdeauna doar binefaceri acestui pămînt depărtat. Au fost guvernatori buni ca Portius Festus, guvernatori răi ca Antonius Felix, aspri ca Pontius Pilatus, incapabili ca succesorii lui Pilat, care nu au priceput însemnătatea agitației locale în care se înfruntau revendicările naționaliste și speranțele mesianice, dorința de a se elibera de servitute și voința de a instaura un regim teocratic. Tulburările aveau să ducă la campania lui Vespasian și la incendiul templului din Ierusalim în 70. În aparență, acest eveniment ar putea fi considerat ca rezolvarea militară a unei revolte; el era și consecința rezistenței evreiești la cultul imaginilor

imperiale condamnate de sanhedrin [1] în 66; el era, de asemenea, o reglementare financiară, deoarece evreii fură siliți să verse la fisc banii pe care îi plăteau templului din Ierusalim. În urma constrîngerilor — și, de asemenea, pentru alte motive —, aceasta avea să provoace revolte sub Domițian și după el. Una din ele, sub Traian, în 115—117, a zguduit Mesopotamia, Egiptul și Ciprul, alta, sub Hadrian, în 132—135, s-a produs cînd Bar-Kochba, „fiul stelei", steaua oracolului lui Balaam, a reușit să-i răscoale pe palestinieni cu sprijinul rabinilor, în timp ce Rabi Achiba îi agită pe evreii care locuiesc în afara Palestinei și iscă o revoltă care a provocat o represiune groaznică, o zdruncinare economică și socială a bazinului mediteranean, o pustiire a Palestinei, de unde toți evreii fură îndepărtați. Izgoniți îndeosebi din Ierusalim, care a fost denumit Aelia Capitolina, din Iudeea, care a primit numele de Siria Palaestina, ei trebuiră să trăiască risipiți prin lume, departe de templul lor unic. Problema evreilor, care i-a tulburat atît de mult pe oameni în evul mediu și în timpurile moderne, își are în mare parte obîrșia aici. Tot de atunci poate fi datată retragerea în sine a comunităților evreiești; de atunci și verificarea textelor și punerea în ordine a canoanelor și a principiilor politico-religioase ale tradiției, spre a alcătui, împreună cu *Mișna* și cu *Gemara*, *Talmudul*, conținînd codurile spirituale ale iudaismului.

Evreii și creștinii după Flavieni

Diplomația Antoninilor le îngăduie creștinilor să cunoască un oarecare număr de ani pașnici. Corespondența lui Pliniu cu Traian, oricît de discutat îi este înțelesul, este o mărturie asupra faptului că la această dată nu exista o legislație împotriva lor și că, pe de altă parte, ei nu se

[1] Sanhedrin (aramеică) = tribunal al evreilor, la Ierusalim, compus din preoți, bătrîni și scribi. (Marele Sanhedrin = tribunalul suprem) (N. tr.).

dedau la activități susceptibile de pedeapsă; ea atestă mai ales că în Bitinia problema era complexă și că, potrivit obiceiului lor, romanii au vrut mai curînd să normalizeze situația decît s-o modifice. Întemeindu-se pe denunțurile publice, împăratul înțelege să răspundă feluritelor frămîntări din regiunile imperiului și să-și adapteze politica la sensibilitățile locale, dar el respinge tot ceea ce este denunț anonim și lucrătură interesată. Contează numai fidelitatea față de zeii Romei și loialismul față de Imperiu, iar *nomen Christianum* era de ajuns ca să facă să-i condamne pe cei care îl mărturiseau. Simeon, episcopul de la Ierusalim, și Ignațiu, episcopul de la Antiohia, au trebuit să îndure „patimile" printre mulți alții. Hadrian socotește și el că nu trebuie pedepsiți creștinii pentru simplul motiv că sînt creștini, ci doar dacă încalcă legile. Or, în conflictul care însîngerează Orientul sub domnia sa, creștinii, tocmai, nu sînt implicați împreună cu evreii și cînd proconsulul Asiei, Serenius Granianus, îl întreabă cum trebuie tratați, el răspunde — lămurind textul gîndirii lui Traian — că nu este cazul să se țină seama de zvonurile ce se răspîndesc și că acțiunea de pedepsire trebuie să fie subordonată constatării unei vini reale față de normele juridice ale Romei. Marcus Aurelius nu figurează pe lista persecutorilor creștinilor pe care au alcătuit-o apologiștii; de altfel el a avut față de ei o atitudine de conciliere oportunistă, care amintește prin răspunsul său către legatul din Lyon de acela al lui Traian către Pliniu. „Minunea" care a îngăduit soldaților celei de a III-a *legio Fulminata* să învingă în campania împotriva quazilor și a marcomanilor arată că dacă unora dintre creștini le este silă să servească statul la Lyon, sînt alții care luptă pentru el în Europa Centrală și care invocă pentru succesul armelor lor favoarea Dumnezeului lor. Cei doi episcopi de la Roma, Anicetus și Soter Eleutherus nu sînt prigoniți; martiriile de la Lyon și de la Autun se explică prin exaspe-

rarea populației, leală față de Roma, privind misticismul încăpățînat al creștinilor și manifestările credinței lor: Pothinus, Blandina și cei 46 de tovarăși ai lor plătesc astfel, în 177, la Lyon, ca și Epipodus, Alexander și Symphorianus la Autun, greșelile altora, la fel ca la Roma Iustinus și emulii săi sau ca la Smirna Policarp și discipolii săi. Commodus, care a fost un stăpînitor crud, a lăsat-o să trăiască în umbra palatului său pe Marcia, care avea legături cu creștinii și care, datorită vicleniilor lui Callistus, a făcut să fie eliberat din Sardinia un număr destul de mare din ei: păcătoasă negreșit, ea izbutise să frîngă, cu ajutorul lui Eclectus, rigoarea imperială.

Față de împărat și de Imperiul roman, iudaismul păstrează totuși la Roma un fel de poziție privilegiată: Septimius Severus și Caracalla îi arată bunăvoință. Ei își păstrează loviturile pentru creștini și pentru montaniști [1], care refuză serviciul militar și supunerea la legile păgîne. Evreii sînt dispensați să-i dea împăratului titlul de zeu și să jure pe geniul său. În schimb, față de creștini, edictul din 202 contra prozelitismului creștin și evreiesc a fost aplicat fără îndurare. Cît despre Caracalla, el a lunecat spre un fel de sincretism în care se amestecau Zeus, Helios, Serapis și Mithra. Pentru a le juca o festă creștinilor, Iulian Apostatul se arată favorabil iudaismului și merge chiar pînă la a reconstrui templul din Ierusalim. Roma îl recunoaște ca șef etnic al evreilor pe Patriarh, de care depind direct învățații Legii și judecătorii interni, impozitele, sărbătorile și deciziile administrative ale comunităților. Trebuie să ajungem la Theodosius al II-lea spre a vedea înlăturîndu-se în 425 acest patriarhat și restrîngîndu-se libertățile acestor grupuri care sfîrșesc prin a-și îndrepta pașii

[1] Montaniști = sectă creștină întemeiată pe la 160—170 e.n. de către Montanus, frigian, fost preot al Cibelei, convertit la creștinism, la dogma căruia adaugă credința în Paracletos, Spiritul Sfînt, care intervine permanent (N. tr.).

departe de Roma și de imperiu și prin a căuta refugiu și pace în afara hotarelor romane, în depărtata Babilonie.

Istoria evreiască se descompune de atunci într-un șir de istorii particulare ale unor grupuri risipite, în luptă cu diversele popoare și diverșii șefi ai regiunilor imperiului.

La Roma catacombele iudaice au furnizat peste cinci sute de inscripții (75% în greacă; 23% în latină; celelalte cu salutul ebraic, una în aramaică); ele dezvăluie viața internă a acestor comunități în autonomia lor, cu „magistraturile" și cu sinagogile lor, dar și cu așezările lor în Trastevere, pe Via Appia, pe Caelius, în vecinătatea porților Esquilina, Nomentana, Salaria, în Subura și ici și colo în alte cîteva cartiere.

6. DE LA EVANGHELIA LUI AUGUSTUS LA EVANGHELIA LUI IISUS

Ce se întîmplă de acum înainte cu creștinii? Poziția lor nu putea să nu contrarieze Imperiul. Atîta timp cît a putut trăi la umbra iudaismului și cît iudaismul nu a fost stînjenit, creștinismul s-a putut dezvolta fără piedici. Dar el predica o morală de îndurare, de puritate, de egalitate socială; el cerea credincioșilor ascultare față de ierarhia bisericii, care îi scutea de supunerea la legile potrivnice ale puterii temporale, și o adeziune a întregii ființe la țeluri supraterestre care opresc practicarea cultului imperial și consacrarea exclusivă intereselor statului. Deși autoritatea civilă era acceptată și ascultată, ea nu putea fi în fapt decît o reprezentare a lui Dumnezeu; potrivit textelor, cum sînt epistola lui Pavel către romani sau capitolul al XII-lea din *Apocalips*, legea lui Dumnezeu trebuia chiar să treacă înaintea legii împăratului. Vulnerabili, pentru că nu au ajuns să beneficieze, ca evreii, de ocrotirea legilor romane și pentru că religia lor nu este

religio licita [1], socotiți de către unii ca niște orientali asociali, de către alții drept închinători ai unor superstiții pernicioase, acuzați, din cauza tainei întrunirilor lor, de practici imorale, ei le apar tuturor ca niște revoluționari sau ca niște separatiști care nu se potrivesc nici cu elenismul, nici cu romanitatea și care, pe deasupra, subminau principiile unei civilizații care își întemeia definiția fericirii pe prezent și numai pe om.

Era aici o situație ambiguă, despre care expunerea de față, în mod necesar schematică, nu dă decît o privire generală: nu interzicînd manifestările cele mai vizibile putea spera Imperiul să neutralizeze strădania apologetică a creștinilor, într-o vreme în care sincretismul estompa divergențele și îndruma tot mai mult spre monoteism. După Maximinus [2], ostil creștinilor, Decius (249—251), impunînd tuturor supușilor săi o declarație de credință, dezlănțui împotriva celor care nu au vrut să renunțe o prigoană teribilă, a cărei istorisire mișcătoare ne-a lăsat-o sfîntul Ciprian, episcopul Cartaginei. După o perioadă de pace, dar bîntuită de tulburări interne, cum a fost schisma lui Novatianus, Valerianus reluă ofensiva, în 257—258, cu cele două edicte ale sale prin care confiscă bunurile comunității, interzice adunările, îi degradează pe senatorii și pe cavalerii creștini, îi condamnă pe clerici la moarte, iar pe femei la exil. Chiar dacă creștinii au dovedit tăria credinței lor prin eroismul rezistenței lor individuale sau colective, ei au avut totuși multe de îndurat în numele ei. Dioclețian avea să reia campania sîngeroasă împotriva lor, creștinismul apărînd tot mai mult, față de tentativa imperială de restabilire a unității și a tradiției, drept un ferment de dezbinare și de nesupunere, îndeosebi în armată. Dar multe măsuri anticreștine se vădesc (și aceasta se uită prea mult) drept măsuri financiare, menite să umple tezaurul public prin confiscări. Hotărîrile luate

[1] „Religie admisă" (în latină în text) (N. tr.).
[2] Tracul (235—238) (N. tr.).

la Nicomedia în 302—303 s-au extins asupra întregului imperiu și au făcut să curgă sînge din belșug, cu o înverșunare care întrece orice închipuire. Totuși în Galia, unde Constantius Chlorus, adept al cultului solar și orientat personal către o atitudine de înțelegere, pare să fi fost moderat, creștinii au beneficiat, poate, de o relativă clemență.

Oricît de crudă a fost această persecuție, în cele din urmă a trebuit să se cadă la învoială: convertirea lui Constantin, în urma vedeniilor sale și a orientărilor pe care i le-au indicat conjunctura politică, situația militară și ambianța morală, avea să domine toată istoria spirituală a Imperiului tîrziu. Ceea ce s-a numit „edictul de la Milano" — și care nu este decît un *mandatum* — acordă creștinilor și tuturor celorlalți dreptul de a-și practica religia și restituie primilor bunurile ce le fuseseră confiscate. Un fel de compromis împăciuitor între păgînism și creștinism, acest „edict" a deschis calea unui deism lărgit, din care creștinismul autentic avea să tragă foloase în timpul lui Theodosius. Actul imperial, a cărui însemnătate a fost considerabilă, se rînduia de altfel într-un șir de acte în care se manifestase și se va manifesta dorința de a unifica forțele imperiului într-o pace religioasă. Era un gest îndrăzneț și abil care, în fața primejdiilor exterioare de ordin militar, trebuia să reunească spiritele „romane" cu cele ale romanității. Dar această atitudine nu era lipsită de pericole, căci, recunoscînd validitatea eliberărilor de sclavi pronunțate în prezența preoților, conferind clericilor imunitatea față de sarcinile civile, admițînd competența tribunalelor ecleziastice, acceptînd ca diversele biserici să poată primi donații, ea risca să creeze un stat în stat, să dea birocrației ecleziastice o independență excesivă, să lase ierarhia religioasă să se substituie ierarhiei civile și să consimtă cu prea multă mărinimie la lunecarea agnosticilor spre o credință care îi lega de o autoritate puternică și, la urma urmei, independentă.

Divergențele dintre meletieni și donatiști [1], care amenințau unitatea bisericii, opozițiile dogmatice care tulbură biserica din Alexandria de pe urma lui Arius care tăgăduia consubstanțialitatea Fiului cu a Tatălui, au primit în 325, la Niceea, o soluție favorabilă tezei „catolice". Discordiile s-au manifestat din nou, mai tîrziu, în 335, la conciliile de la Tir, apoi de la Ierusalim, unde a fost adoptată în parte poziția contrară. Împăratul, dîndu-i cauțiunea sa, găsea în doctrina lui Arius un sprijin pentru propria sa putere; într-adevăr, răpindu-i bisericii creștine substratul ei supranatural, el îi smulgea ierarhiei bisericești autonomia și dreptul ei de a vorbi în numele lui Cristos; el reducea biserica la o asociație morală, curat omenească, ce trebuia să colaboreze cu statul și nu avea nici o îndreptățire să se disocieze de el. Triumful a ceea ce s-a numit uneori „cezaro-papism" părea de atunci înainte asigurat; preeminența papei asupra episcopilor risca să fie puternic știrbită. Un soi de monarhie spirituală și în același timp pămîntească, exterioară Imperiului, era înlocuită cu o oligarhie supusă puterii civile.

Filarianismul lui Constantius și al succesorilor săi, atitudinea favorabilă a lui Gratianus și a lui Theodosius reușesc să cîștige episcopatul apusean și cel răsăritean. Conciliile de la Rimini, de la Seleucia și de la Constantinopole (359—360), în pofida rezistențelor, consacră triumful arianismului și al politicii imperiale față de creștini. Abilitatea papei Iuliu obținuse la conciliul de la Roma (iarna 340—341) recunoașterea întîietății Romei, întîietate care avea să fie rediscutată la Antiohia și la Serdica și urmată de contestații care se transmit de la sinoduri la concilii și se preschimbă din conflicte între capitale în conflicte între persoane, pentru a nu-și afla soluția decît mai tîrziu, odată cu Damasus [2]. În 356 Constan-

[1] Mișcări schismatice din cursul secolului al IV-lea (N. tr.).

[2] Papă, 366—384 (N. tr.).

tius nu îi condamnă numai pe vrăjitorii cu activități neliniștitoare; el urmărește păgînismul și îi interzice cultele, dar controversele teologice continuă cu strășnicie, iar partizanii consubstanțialității Tatălui și Fiului se înfruntă la Sirmium cu partizanii „asemănării" fără să cadă la înțelegere.

Reacțiunea păgînă a lui Iulian, de scurtă durată (361—363), nu împiedică dezvoltarea internă a creștinismului; acțiunea unor scriitori ca Symmachus, Vettius Agorius Praetextatus, Rutilius Namatianus nu iese din cercurile culte. După Iulian, Valentinianus, Gratianus, Theodosius, despre care se crede în mod greșit că ar fi fost creștini cucernici, găsesc în măsuri împăciuitoare, cum sînt interzicerea cultelor păgîne în public, suprimarea subvențiilor acordate slujitorilor acestora, anularea titlului de *pontifex maximus* de către Theodosius, recunoașterea religiei acelora care se declară alăturați Romei etc., un mijloc de a-i cîștiga pe creștini și de a consolida, o dată mai mult, temeliile puterii civile. Biserica profită de aceste dispoziții spre a-și consolida propriile fundamente, sugerînd legi care o întăresc: confiscarea veniturilor templelor păgîne, interzicerea cultelor păgîne particulare, suprimarea drepturilor civile pentru eretici, scutiri fiscale pentru clerici, însemnate privilegii judiciare, dreptul de azil în biserici, scoaterea statuiei Victoriei din Curie, în 382 — toate acestea fiind măsuri materiale și morale de care ea știe să profite cu abilitate, nu fără lupte, dar cu succes final.

Edictul de la Thessalonic, datînd din 28 februarie 380, definise creștinismul catolic drept religie de stat: „Toate popoarele noastre trebuie să se alăture credinței transmise romanilor de către apostolul Petru, aceleia pe care o mărturisesc pontiful Damasus și episcopul Petru de la Alexandria, adică să recunoască sfînta Treime a Tatălui, a Fiului și a Sfîntului Duh. Numai aceia care o urmează au dreptul la numele de creștini catolici. Ceilalți sînt eretici și loviți de

nemernicie, locurile lor de adunare nu au dreptul la numele de biserici. Dumnezeu se va răzbuna pe ei și noi de asemenea".

Conciliul ecumenic de la Constantinopole, din 381, care pune capăt controverselor orientale, și conciliul de la Aquileia, pe care îl prezidează Ambrosius, episcopul Milanului — în pofida afacerilor de la Thessalonic și de la Callinicum — confirmă buna înțelegere dintre biserică și stat și colaborarea celor două organisme în care statul apare drept brațul mirean, iar biserica drept spiritul animator.

La această stare de fapt nu se ajunsese decît trecînd prin nesfîrșite certuri doctrinale și opoziții neîncetate de persoane, a căror istorie completă ar trebui să se piardă în efemeride . . . Creștinismul nu avusese să lupte numai împotriva împăraților păgîni sau să se apere de schismatici, — montaniști, maniheeni, donatiști, meletieni, arianiști, priscillianiști și alții — sau de exegeții pe care-i hrănea în sînul său, ci să se bată și cu gîndirea păgînă, cu Celsus, cu Philostratus și cu evocarea figurii lui Apollonius din Tyana, un „sfînt" al păgînismului, contemporan cu Nero și cu Domițian. Ea a avut de ripostat împotriva izbucnirilor furioase ale naționalismului „roman", încercînd să înăbușe aceste credințe care nu erau băștinașe, contra mîniei populare alimentate uneori de scorneli, ca aceea care încă din anul 200 făcea din creștini niște adoratori ai măgarului, o născocire care avea să dureze ani îndelungați — aproape trei secole — de-a latul întregului imperiu. Creștinismul a avut să se apere și împotriva neoplatonismului lui Porphyrios care, ca și predecesorii săi în polemica anti-creștină, nu are decît aversiune pentru dogmele creștinismului, pe care le găsește „absurde". În sfîrșit, el a trebuit să reziste la critica savantă a unui Cornelius Labeo, a cărui operă nu ni s-a transmis, de altfel, decît într-un mod foarte fragmentar.

Nu este de domeniul lucrării de față să urmă-
263 rească dincolo de Theodosius istoria bisericilor

de Răsărit și de Apus, care, datorită existenței Imperiului de la Bizanț și a Imperiului de la Roma, primesc organizări deosebite. În Răsărit, puterea autorității civile este destul de mare pentru ca biserica să nu ocupe poziția dominantă; tot acolo, nestorianismul și montanismul agită spiritele încă multă vreme și dezlănțuie certuri vii; monofizitismul zdruncină conciliile. În sfîrșit, în 451, se reușește la Chalcedon ca toți să admită că Iisus este Cristosul unic și adevărat, că el reunește în sine cele două persoane și că Roma are întîietate asupra Constantinopolei.

Scurta domnie a lui Marcianus (450—457) aduce atunci o perioadă de seninătate în raporturile politico-religioase. Biserica din Apus suferă repercusiunea instabilității puterii civile în cursul secolului al V-lea și se află supusă schimbărilor frecvente ale stăpînitorilor puterii, generali și civili, dar ea poate asuma pe deplin misiunea ei spirituală: episcopii devin apărătorii cetății pe planul carității, al legislației și al inteligenței. Un papă ca Leon cel Mare, care își exercită pontificatul în cursul întunecatei perioade ce se întinde din 440 pînă în 461, care asistă la asasinarea lui Aetius și a lui Valentinianus al III-lea, care încearcă să înlăture nenorocirile pe care le prevestește Attila, care moderează pe cît se poate jaful lui Genseric, reprezintă în fața istoriei marea tradiție romană prin vederile sale cumpănite, prin înțelepciunea sa practică, prin înalta conștiință a îndatoririlor sale de om și de păstor, încît, în plină răvășire a spiritelor și a lucrurilor, el este simbolul viu al permanenței romane și clasice.

Eveniment politic, creștinismul avea să fie deopotrivă un fenomen religios și un fapt de civilizație de un răsunet nemăsurat. Iudaismul particularist nemaiocupînd nici un teritoriu suveran, creștinismul avea să poată să se înfățișeze nu ca o națiune într-o națiune, nu ca un ferment de revoltă împotriva societății laice, ci ca un înlocuitor de pondere ecumenică și de valoare

universalistă. Pentru el „împărățiile" nu sînt din lumea aceasta, totuși, pe căile pămîntești, el va călca pe urmele evreilor elenizați și misionari, ale celor care, în secolul al II-lea î.e.n., purtaseră doctrina versiunii celor Șaptezeci [1] pe drumurile Eladei și care, fără să-și slăbească activitatea, vor continua și în secolul al II-lea al erei noastre să-i răspîndească mesajele, sporite cu comentarii, glose și parabole, pe căile comerciale de pe uscat și de pe mare.

În dezordinea provocată de războaie și invazii, prin bisericile sale, prin circumscripțiile sale ecleziastice și prin jurisdicțiile sale episcopale, în care statul intervine în chip primejdios, prin legătura sfintelor taine și riturile liturghiei, prin martirii și zelatorii săi, prin cultul sfinților locali și prin rețeaua unui monahism pe care îl organizează sfîntul Antoniu către 305, al cărui cel dintîi sălaș îl întemeiază sfîntul Pahomie și care prinde rădăcini puternice — biserica avea să reprezinte ceea ce dăinuiește față de ceea ce este trecător și să constituie forța cea mai viguroasă ce supraviețuiește tuturor furtunilor, pentru că ea reprezintă unitatea.

Iată-i așadar pe evrei, pe creștini, pe adversarii și sprijinitorii lor, politici fără îndoială —, dar nu există oare și o gîndire elenică, prin unele aspecte ale ei paralelă cu creștinismul și de care acesta va profita, ferindu-se totuși de ea, mai tîrziu?

Supraviețuiri elenice

Trebuie aici să ne întoarcem puțin înapoi. Existase o puternică mișcare aristotelică, care luase naștere către sfîrșitul Republicii grație publicării comentariilor la operele lui Aristotel, făcute de Alexandros din Egeea și mai cu seamă de Alexandros din Afrodisias, dar se produsese și o reînviere a

[1] *Septuaginta,* versiunea greacă a bibliei ebraice, făcută la Alexandria de 72 de învățați evrei elenizați, în jurul anului 282 î.e.n. (N. tr.).

platonismului, ilustrat de numele lui Chalcidius, al lui Calvisius Taurus, al lui Herodes Atticus, al lui Alcinous, al lui Potamon din Alexandria, al lui Maximus din Tir, al lui Apuleius și, mai tîrziu, printre platonicienii eclectici, de către Albinus, maestrul lui Galenus, de Theon din Smirna și de Numenios din Apamea, care va face din Platon un „Moise aticizant". Printre ei se află îndeosebi Filon Evreul, contemporan cu Augustus, ale cărui interpretări au provocat la platonizanții de strictă obediență reacția celebră: „Ori Platon filonizează, ori Filon platonizează", și care a încercat în chip ciudat să pună de acord revelația cu rațiunea, Biblia cu Platon: prin doctrina sa despre Logos, intermediar al divinității, el s-a apropiat vizibil de cea despre Verb, expusă deja în gîndirea apostolului Ioan Evanghelistul.

Nu putem să nu-l citäm și aici, într-o semiînrudire de cugetare, pe Plutarh, care nu prezintă o doctrină sistematică și care amestecă elemente împrumutate de la pitagorism și de la orfism [1], de la stoicism și de la aristotelism, dar care se întîmplă să ofere un loc de frunte unora dintre tezele platoniciene; spirit religios, pătruns de ideea dumnezeirii, el susține că sufletul, purificat, poate intra în contact cu ea prin entuziasm, care este, împreună cu dragostea, un mijloc de acces la divinitate. El „inventează" — el însuși vorbește de „descoperire" — teoria sa despre demoni, care servesc drept intermediari între zei și oameni și care sînt rînd pe rînd mijlocitori prielnici sau pedepsitori. El expune, cum am amintit, teoria sa asupra amînărilor justiției divine, această justiție a cărei încetineală este amăgitoare, dar care lovește la momentul potrivit, măsurînd pedeapsa, nu după vina în sine, ci după vinovat. Se desprinde astfel din această operă, disparată și complexă, imaginea unui zeu-providență care

[1] *Orfism* — dogme, mistere, principii filozofice atribuite lui Orfeu; doctrina misterelor orfice, celebrate în cinstea lui Dionysos Zagreus (N. tr.).

ştie să-i răsplătească pe cei buni şi să-i pedepsească pe cei răi, care, ca şi divinitatea platoniciană din *Legi*, împarte ordinea şi care domneşte în lume, *prin timp*, căci ceea ce contează nu este fericirea imediată sau justiţia imediată, ci destinul sufletului, *organon* [1] al lui Dumnezeu.

În secolul al III-lea avea să se ajungă la un salt, prin Plotin şi discipolii săi, dintre care unul, Porphyrios, i-a consemnat *Enneadele*. Este de netăgăduit că doctrina sa — a cărei evoluţie poate fi lesne observată, căci ea a fost o descoperire treptată — prezintă adesea obscurităţi, dar ea se îndreaptă mai mult decît orice alt sistem către simţul Unităţii în ceea ce el numeşte o „fugă", anume fuga sufletului afară din lumea perceptibilă, fuga unuia către Unul, trecînd printr-un şir de ipostaze. Universul nu se explică şi nu se pricepe decît într-o îndoită mişcare de înaintare şi de prefacere, de la materie la suflet, la inteligenţă, la Unul însuşi. Dar această fugă a unuia către Unul este în acelaşi timp — spre a relua aici propriii săi termeni — o fugă a celui singur către Singurul; ea este un extaz la care se ajunge prin inteligenţă şi este şi o cugetare, dar este şi o unire, sau mai bine zis o contopire în Dumnezeu. Despuiat de tot ceea ce poate fi multiplicitate, sufletul se absoarbe în cele din urmă în tăcerea mistică a unei viziuni inefabile şi, printr-o adevărată deposedare de el însuşi, se topeşte într-o altă existenţă, care este Dumnezeu. Această propăşire este pregătită, de-a lungul celor cincizeci şi patru de disertaţii, prin meditaţii, prin anchete, prin răspunsuri, a căror mişcătoare înălţare o simplificăm aici, cu riscul cert de a le deforma. Ea nu coincide cu doctrina fundamentală a creştinismului, care nu desfiinţează personalitatea sufletului şi susţine existenţa harului divin şi necesitatea faptelor bune şi a riturilor; dar această filozofie, mai mult decît oricare altă filozofie necreştină, era aceea care putea călăuzi în chipul cel mai binevoitor către ideile

[1] „Instrument", „făptuire" (în latină în text) (N. tr.).

profunde ale creștinismului autentic pe cei ce renunțau la păgînism spre a se converti — Synesius, Hypatia, sfîntul Augustin, Boethius, Dionisie (Areopagitul) și mulți alții stau drept mărturie. Ea avea să supraviețuiască, străbătînd viziunile medievale, în arta artiștilor noștri, în teofaniile lor imateriale, în perspectivele lor pregătitoare pentru o lume de apoi, descoperită într-o contemplare interioară. Și astfel se face că această cugetare religioasă, această gîndire filozofică au contacte și opoziții, o orientare mistică și o orientare practică.

Religia era o dorință individuală devenită în durată și în istorie o dorință a mulțimilor. Filozofia nu era cultivată decît de către inși izolați sau de grupuri mici. Or, acești filozofi sînt îndeobște oameni de acțiune; ei au luat parte la viața de stat ca militari, juriști, magistrați, consilieri politici; aproape toți au scris despre alte teme decît cele filozofice. De aici rezultă că filozofia a circulat în toată literatura, chiar și în aceea care, prin „genul" ei sau prin înfățișare, este cea mai departe de orice „sistem". Ea a însuflețit cugetarea juridică și cea politică; a pătruns chiar și în viața practică, unde s-a alăturat religiei. Filozoful-om de acțiune nu prea este în celelalte țări un exemplu curent: el este specific roman. Misionarul religios va călca pe urmele sale pentru a învăța neamurile: este și el un om de acțiune.

Romanii nu au conceput mari sisteme filozofice. Nu au avut gînditori noi, dar și grecii au cunoscut slăbiciuni asemănătoare, odată cu moartea lui Aristotel și exceptîndu-l pe Plotin.

Or, Roma este aceea care a făcut să pătrundă filozofia greacă în filozofia medievală; ea este aceea care a scos din stoicismul elenic și din aristotelism inspirațiile care au fecundat gîndirea juridică și care i-au adus pe juriști să conceapă un drept natural valabil pentru toți oamenii. Sub Republică, Cicero definise idealul de *humanitas* care se potrivește cu deosebirile sociale ale momentului și cu ierarhia lor politico-mondenă. Sub Imperiu, în care aceste diverse clase îndură

loviturile arbitrarului și ale autoritarismului imperial, în care rangurile sociale tind să se dizolve și să se amestece, în care mulți oameni suferă, acest ideal cedează locul altui ideal. *Humanitas* își schimbă oarecum înțelesul. Ea nu mai este forma supremă de cultură a celor de vază; ea este o atitudine de simpatie universală; ea se apropie, fără a li se identifica, de învățăturile răspîndite de Evanghelie. Această trecere de la un ideal la altul nu avea să se facă fără ciocniri. Toate problemele de controversă dintre individualism și universalism derivă de aici. Supraviețuirea omului a hotărît asupra felului său de a trăi. Perspectivele depășesc limitele Romei — ale Romei Cezarilor: ele cuprind de acum înainte toate tărîmurile *oikumenei*.

Capitolul 6

„ROMA NU MAI ESTE LA ROMA“

Cînd comparăm așezarea Romei la nașterea ei cu întinderea teritoriului pe care Imperiul îl controlează pînă în secolele al V-lea sau al VI-lea ale erei noastre, nu putem fi decît uimiți de extraordinara creștere a tîrgului lui Romulus. Paginile precedente i-au marcat etapele pînă la venirea la putere a lui Octavianus Augustus; studiul faptelor politice, economice, sociale, intelectuale și spirituale pe care le-am înfățișat în partea a doua a acestei lucrări a îngăduit să se întrevadă războaiele la care Roma a participat începînd cu Principatul. Se cuvine să împlinim sinteza acestor fapte și să definim, în perspectiva geografică și istorică, configurația acestui imens *imperium*.

1. „UNITATEA“ ITALICĂ

Am văzut constituindu-se, în cursul perioadei republicane, un fel de unitate italică. De fapt, cuvîntul *Italia* nu a denumit la început decît extremitatea peninsulei, de la Reggio pînă la Golful San Eufemia *(sinus Napetinus)* și la Golful Squillace *(sinus Scyllacaeus)*. În secolul al V-lea î.e.n. această *Italia* ajunge, către Marea Tireniană, pînă la Laus (Laino), iar către Marea Ioniană, pînă la Metapontum sau Tarentum. La sfîrșitul secolului al IV-lea, teritoriul s-a întins pînă la

Posidonia și în Campania, astfel că *Italia* coincide aproximativ cu Grecia Mare, cu excepția Siciliei. La sfîrșitul celui de al doilea război punic, Rîul Fine de la sud de Arno și punctul de pază *Ad Fines* dintre Arretium și Florentia, pe de o parte, și Rîul Aesis care se varsă în Marea Adriatică, de cealaltă parte, formează hotarul de miazănoapte. În momentul războiului împotriva galilor și a ligurilor, Pisa și Ariminum au fost capitale de provincii consulare. Cînd Galia cisalpină a devenit la rîndul ei provincie consulară, hotarele din partea Adriaticii au fost mutate pe Rubicon, iar în partea Mării Tireniene, pe Arno. În sfîrșit, cînd Cezar a dat cetățenia romană cisalpinilor, Italia a atins poalele Alpilor, iar împărțirea augustană în regiuni a fixat frontierele la Rîul Varus (Varul de azi) la apus, la Doria Baltea, la poalele Alpilor și la Fluviul Arsis (Arsa) în Istria.

Sicilia, Corsica, Sardinia, versantele spre Pad ale Alpilor maritimi și ale celor Cottieni au rămas „în afara Italiei" pînă la Dioclețian, dată la care, împreună cu Reția și cu o parte a Panoniei, ele au fost încorporate Italiei pentru a forma *diœcesis Italiciana*, „dioceza Italică".

Coloniile lui Cezar și ale triumvirilor

În cursul istoriei Republicii, cum am arătat, unele colonii făcuseră intrînduri în teritoriile care încă nu erau alipite Romei sau care nu se bucurau de dreptul roman sau de cel latin. Cezar, triumvirii și Augustus au continuat această politică, totodată militară, economică și socială (harta 17).

Astfel, în vremea lui Cezar și a triumvirilor, au fost așezați coloni în *Latium* la Aquinum, Sora, Suessa Aurunca, în *Campania* la Calatia în 59 și în 43, la Capua la aceleași date și în 36, la Casilinum în 59 și în 43, la Nuceria Alfaterna (Nocera) după Filippi în 42, în *Umbria* la Fanum Fortunae (Fano), la Hispellum (Spello), la Pisaurum (Pesaro) în 42, la Tuder (Todi), în *Aemilia* la Bononia și Ariminum, în *Samnium* la Bovianum Vetus (Pietrabbondante) și la Bovianum Undecimanorum (Boiano), unde Vespasian va trimite un nou grup de coloni, în *Picenum* la Ancona, la Asculum

(Ascoli), la Firmum (Fermo), în *Etruria* la Arretium (Arezzo), Florentia, Castrum Novum (Torre Chiaruccia), Luca (Lucca), Luna (Luni), Lucus Feroniae (Rignano), Saena și Sutrium (Sutri), în *Apulia* și *Calabria* la Beneventum, Luceria (Lucera) și Venusia (Venosa) în *Venetia* și *Istria* la Ateste (Este), Concordia, Pola și Tergeste (Triest), în *Cisalpina* și *Liguria* la Cremona, Dertona (Tortona) și Novum Comum (Como).

Se pot vedea expedieri de coloni și în cetățile din afara peninsulei italice: în *Gallia* la Arausio, Arelate, Baeterrae, Forum Iulii, Lugudunum, Narbo Martius, Noviodunum (Iulia Equestris), Raurica; în *Hispania* la Acci, Carthago Nova, Celsa, Corduba (?), Hasta Regia (?), Hispalis, Itucci, Nertobriga, Pax, Scallabis, Tarraco, Valentia (?), Ucubi, Urso; în *Sardinia* la Turris Libisonis; în *Dalmatia* la Epidaurum, Iader și Salona; în *Macedonia* la Buthrotus, Cassandrea și Filippi; în *Achaia* la Corint și Dyme; în *Bithynia* la Apamea și Heraclea Pontica; în *Pont* la Sinope; în *Pisidia* la Antiohia; în *Mysia* la Parium; în *Siria* la Beryte; în *Egipt* la Pharos (?); în *Africa proconsulară* la Cartagina, Cirta și Hadrumetum; în *Mauretania* la Panasa.

Coloniile lui Augustus

Augustus întregește opera lui Cezar și continuă acțiunea triumvirilor. La rîndul său, stabilește coloni la Abellinum (Avellino), Ariminum (Rimini), Augusta Praetoria (Aosta) și Augusta Taurinorum (Torino), Beneventum, Bononia, Brixellum (Brescello), Brixia (Brescia), Cupra maritima, Faleria (Fallerone), Minturnae (Traetto), Mutina (Modena), Nola, Parma, Plancentia, Puteoli, Rusellae (Rosello), Venafrum (Venafro). Din cei 500 000 de cetățeni pe care declară că i-a mobilizat, ceva mai mult de 300 000 au fost trimiși la vatră în municipiile lor sau în aceste colonii. Acești oameni au primit fiecare o primă de 1 000 de sesterți. Pămîntul acordat a fost cumpărat de la municipalități în anii 30 și 14, pentru o sumă aproximativă de 600 de milioane de sesterți în Italia — fără a socoti terenurile provinciale care au costat 260 de milioane. Mai tîrziu, cu prilejul trimiterii la vatră a unor grupuri suplimentare de demobilizați, Augustus a cheltuit alte 400 de milioane.

Consolidată prin colonii în Italia, Roma își extinde influența prin colonii „provinciale": în *Gallia*, Apollinaris Reiorum, Aquae Sextiae, Nemausus, Valentia; în *Sicilia*, Catina, Panormus, Siracuza, Tauromenium, Thermae Himeraeae, Tyndaris; în *Hispania*, Asido Caesarina, Astigi, Barcino, Caesaraugusta, Dertosa, Emerita, Ilici, Libisosa, Metellinum, Norba, Salaria, Tucci; în *Mauretania*, Babba, Cartenna, Gunugu, Igilgili, Rusazus, Rusguniae, Saldae, Tupusuctu, Zilis, Zuccabar; în *Africa*, Cartagina, Maxula, Simitthus, Thuburbo maius, Veneria Sicca, Uthina; în *Asia Mică* și în Orientul apropiat, Alexandria Troas, Apamea, Berytus, Comana, Cremna, Heliopolis, Lystra, Ninica, Olbasa,

17. *Cele XI regiuni ale Italiei în vremea lui Augustus*

Parlais; în *peninsula elenică*, Actium, Buthrotus, Byblis, Cassandrea, Dium, Dyrrachium, Patrae, Pella, Filippi, și, în *Galatia*, Germa. Iar inscripțiile dau mărturie de prezența în aceste colonii a unor duumviri, a unor edili și a unor questori.

Acestea nu sînt decît cîteva puncte pe harta lumii, cîteva orașe cu teritoriul lor, cu o populație formată din cetățeni, din coloni sau locuitori ai municipiilor înconjurate de *incolae*, adică de oameni ce aparțin unui trib neroman și țin de o cetate romană. În jurul lor, peregrini, străini locuind acolo, și oaspeți. Ei sînt administrați în virtutea unor legi alcătuite după exemplul legii de la Roma, dar care cuprind uneori adaptări
 după datini locale. Se cunosc astfel fragmente

din *lex Rubria de Gallia cisalpina* din 49—42 și din Tabla de la Heraclea din 44 î.e.n. (de altfel a fost datată și din 84—70) care atestă aceste adaptări. Despre statutele municipale sîntem informați îndeosebi de cele de la Urso, de la Salpensa și de la Malaca, primul datînd din 44 î.e.n., celelalte două din 82—84 e.n.; descoperirea Tabulei Hebana nu a simplificat, de altfel, problema alegerii magistraților. Multe alte inscripții, găsite întîmplător în săpături, aduc informații complementare.

În provinciile din afara Italiei, toți locuitorii sînt în principiu *dediticii*, adică supuși care nu au cetățenia romană, în afară de cazul acordării ei individuale.

Administrația provincială

În municipii, administrația comporta magistrați colegiali, duumviri cu putere edilitară și duumviri cu putere judecătorească — aleși la început de adunarea populară, apoi de către senat —, cărora le erau uneori asociați și magistrați de rang inferior. Adunarea populară se reunea în comiții; senatul număra 100 de membri. Pentru provincii, „legea provinciei", promulgată de către guvernator, fixa normele administrației, așa cum o făcea la Roma edictul pretorului; dar, în timp ce sub Republică, chiar după reformele epocii lui Sulla și cele ale lui Cezar — aflate, de altfel, încă în discuție —, guvernatorul nu rămînea în funcție decît un an, sub Imperiu guvernatorul era retribuit de către împărat și rămînea în dregătorie vreme îndelungată. În schimb, provinciile senatoriale își păstrară statutul din epoca republicană, fiind totuși supravegheate și de către împărat. Pe lîngă guvernatorul de provincie exista o adunare provincială numită *concilium*, *commune* sau *koinon*, formată din reprezentanții cetăților; acest *concilium* se reunea sub președinția flaminului provinciei care, cu concursul cenzorilor, iar în Imperiul tîrziu, cu cel al *decemprimi*-lor, în-

deosebi în Răsărit, supraveghea administrația, treburile religioase și cultul împăratului.

Aceste norme generale care, ici și colo, au suferit adaptări, s-au menținut pînă în vremea lui Dioclețian. Dar extinderea imperiului l-a determinat pe acest împărat să fragmenteze vechile circumscripții din afara Italiei, să regrupeze provinciile în dioceze și diocezele în prefecturi, să separe puterea civilă de puterea militară, să unifice în Italia diversele drepturi și să suprime privilegiile. Cetățile federate, cele libere și cele stipendiare evoluează respectiv spre calitatea de stipendiare, de municipii și de colonii. „Lista de la Verona" din jurul anului 300 arată că provinciile, care sub Dioclețian erau în număr de 46, s-au ridicat sub Constantin la 89.

Guvernatorul de provincie, care în vremea Republicii era un promagistrat, este un civil, denumit de acum înainte *praeses*, *corrector* sau *consularis* pentru Asia, *proconsul* pentru Africa și Ahaia. Dacă teritoriul este sub ocupație militară, comandantul trupelor primește numele de *dux*. Provinciile sînt regrupate în 13 dioceze. În fruntea lor se află 13 vicari ce depind de prefecții pretoriului, în afară de 3 proconsuli legați direct de împărat. În Africa *duces* sînt înlocuiți de un *comes* sau sînt legați de el și țin și unii și alții de prefectul pretoriului (sau de prefecți, odată cu tetrarhia), și de căpeteniile soldaților *(magistri militum)*.

Aproximativ la începutul secolului al V-lea (dar redacțiunea inițială este datată, potrivit cu fiecare dintre cercetători, din 380, 389, 397, 425, 427, 430 etc.), *Notitia dignitatum* furnizează lista funcțiunilor și a trupelor întregului imperiu. Tabloul zugrăvit de ea se restrînge treptat în Apus, pe măsură ce provinciile cad sub loviturile barbarilor. În Răsărit, el va dura, în pofida cîtorva modificări, pînă la Iustinian care, între 535 și 538, îi aduce, prin reglementări noi, retușări, ce sînt de fapt un fel de revenire la vechile reguli:

 suprimarea diocezelor, unificarea puterii civile cu

cea militară sub autoritatea unuia singur, reunirea mai multor provincii sub un guvernator unic.

Acestea sînt cadrele în liniile lor mari — în liniile lor foarte mari. Căci aceste cadre au fost variabile; ele comportă subdiviziuni multiple, despre care nu avem răgazul să vorbim aici și, îndeosebi, ele prețuiesc cît prețuiesc și cît pot oamenii care le ocupă.

Pe primul plan se află împăratul care domină statul, cel puțin în acea parte a lumii pe care sistemul diarhiei sau al tetrarhiei i-a rezervat-o. În jurul lui se află ai săi *comites*, care îl „însoțesc", questorul palatului, consiliul său, comitele sacrelor daruri, comitele domeniului privat, maestrul oficiilor, prefectul sau prefecții pretoriului, înconjurați ei înșiși de o birocrație care face din împărat un fel de șef suprem al administrației imperiale. În secolul al IV-lea el este un conducător absolut care se sprijină pe forță ca și pe intrigi; el este șeful armatei și apare ca un trimis al divinității, chiar și în epoca creștină, în care denumirile, saluturile și titlurile se adaptează noii religii, ducînd în același timp mai departe deprinderile păgîne.

Roma nu mai este la Roma; ea este acolo unde se află împăratul, unde se află împărații ei. Aceasta constituie totodată o forță, dar și o slăbiciune.

Este slăbiciunea unui imperiu prea mare, la care s-a ajuns prin cucerire treptată, de la Augustus pînă la Traian, și care, după Traian (harta 18), suferă ciuntiri succesive: Hadrian părăsește Asiria, Mesopotamia și Armenia Mare, care nu vor mai fi alipite decît parțial și prin legături labile; Aurelian părăsește Dacia după 270; barbarii încalcă frontierele; la începutul secolului al V-lea se desprinde Britannia, apoi, pe rînd, Germania, Spania, Galia, provinciile dunărene și Africa. Imperiul de Răsărit va rămîne unit mai multă vreme, dar după Theodosius vor veni perșii și arabii. . .

2. PROVINCIILE IMPERIULUI

Fiecare dintre provincii și-a avut viața ei, soarta ei, tulburată de către oameni și elemente.

Occidentul

Sicilia.— În sud, iată Sicilia. Ea este parțial sub autoritatea Romei încă din 241 î.e.n. Nu va trece definitiv sub puterea ei decît după înfrîngerea lui Sex. Pompeius, în 36, la Naulochus. Cucerirea insulei duce la asimilarea laolaltă a resturilor unor populații preistorice și protoistorice, siculii și sicanii, a imigraților fenicieni și a romanilor. Elementul grec își menține independența vreme mai îndelungată și în partea de răsărit a insulei limba greacă mai este încă vorbită în secolul V e.n. Dacă Sicilia este o mărturie asupra colonizării grecești, ea atestă și prezența romană, prin amfiteatrele de la Siracuza și de la Catania, prin apeductul de la Termini Imerese, prin teatrele de la Segeste, Tyndaris și Acra, prin teatrele și odeoanele de la Taormina și de la Catania, prin așa-zisa naumahie de la Taormina, prin multiple rămășițe arhitecturale și funerare sau prin uimitoarele și „modernele" mozaicuri de la Piazza Armerina. În 280, ea va fi devastată de către o hoardă de franci și, mai tîrziu, de vandali.

Sardinia.— Sardinia, mai întîi provincie senatorială, este supusă în 6 e.n. unui procurator; ea mai este senatorială în 67, imperială sub Vespasian, apoi iarăși senatorială sub Marcus Aurelius și Commodus. După Dioclețian, Sardinia și Corsica primesc un *praeses* care depindea de vicarul de la Roma; devenite *ager publicus* după cucerire, obținînd sub Cezar autonomia comunală pentru Calagurris (Cagliari), apoi pentru Sulci (Sant'Antioco), Tharros (în preajma lui San Giovanni di Sinnio), Turris Libisonis (Porto Parras), Cornus (spre Santa Catarina de'Pitinnuri),
277 Usclis, care își păstraseră pe atunci în cea mai

mare parte numele prepunic —, cele două insule rămîn departe de curentele comerciale, devin locuri de sughiun și trăiesc o viață încetinită, cu pădurile și cu minele lor, într-un conservatorism în care influența Romei nu se face simțită decît în mod sporadic în regiunile de coastă (un detașament al flotei de la Misenum ancorează la Cagliari; Tiberiu trimite acolo 4000 de evrei pentru a păzi interiorul insulei) și ea nu reușește, în pofida celor cîțiva latifundiari care s-au instalat sub Imperiu în vecinătatea actualului Fordongianus, să domine civilizația misterioasă a *nuraghi*-lor [1].

Provinciile alpine.— Provinciile alpine, care văzuseră în atîtea rînduri revărsîndu-se armatele dușmane, și-au păstrat multă vreme spiritul de independență: Augustus a lucrat cu înțelepciune la asimilarea lor. Pe via *Iulia Augusta*, „trofeul" de la Turbie îi celebrează gloria militară. Desemnarea unui prefect și, mai tîrziu, a unui procurator stabilește o legătură între Roma și provincia Alpilor Cottieni și cea a Alpilor Maritimi. În secolul al II-lea, este constituită o a treia provincie, aceea a Alpilor *Atrectianae* și *Poeninae*, desprinsă din Retia, guvernată și ea de un procurator care își are reședința la Octodurum (Martigny); în celelalte două provincii, satele sînt transformate în municipii: Sedusio (Suse), Ebrodunum (Embrun), Brigantium (Briançon) și Segusio (Cimiez), de origine ligură.

Galia.— În Galia narboneză, Augustus a continuat opera lui Cezar: în 27, provincia intră în rîndul provinciilor imperiale; în 22, ea trece sub autoritatea senatului și rămîne așa în cursul întregii epoci imperiale. Guvernată de un proconsul de rang pretorian (care își are reședința la Narbo, unde se reunește adunarea provincială), ea nu are o garnizoană militară, ci o flotă ancorată la

[1] *Nuraghi* = turnuri megalitice de formă cilindric-tronconică din perioada protoistorică a Sardiniei (N. tr.).

Fréjus. Diocleţian o împarte în trei secţiuni, *Viennensis* — al cărei sediu este la Vienna, apoi la Arles, unul din viitoarele scaune episcopale din Apus —, *Narbonensis Prima* şi *Secunda*. Administrate, prima de la Narbo, iar a doua de la Aquae Sextiae (Aix), prima de către un consular, a doua de nişte *praesides*, ele atestă ascendentul roman prin limbă şi prin monumentele de la Nîmes, de la Arles, de la Orange, de la Glanum. Ca şi celelalte provincii galice, ea este supusă impozitului patruzecimii [1]. La Narbo se reuneau delegaţiile provinciei narboneze în jurul altarului Romei şi al lui Augustus.

Celelalte provincii din Galia, cea Lugduneză, cea Aquitană şi cea Belgică îşi au fiecare guvernatorul lor, un legat *pro praetore*, cu sediul respectiv la Lugdunum (Lyon), Burdigala (Bordeaux) şi Augusta Treverorum (Trier). Ei sînt ajutaţi de procuratori cu puteri financiare. Triburile se reunesc anual la altarul Romei şi al lui Augustus, în vecinătatea confluenţei Saônei cu Ronul, începînd din 12 (sau din 10?) î.e.n. Romanizarea este promovată activ de Claudius, un lyonez, ale cărui dispoziţii administrative cuprinzătoare ni le-au transmis Tacit şi *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Pacea va fi tulburată de răscoale locale, grabnic reprimate, din care germanii culeg roadele sîngeroase ale intrigilor şi ale incursiunilor lor, fără să-şi poată statornici stăpînirea. În 69, reuniunea de la Reims îi condamnă pe partizanii independenţei şi pe sprijinitorii lor. În 251, germanii inundă Galia pînă la Pirinei şi Catalonia. Alungaţi de către Gallienus, cîrmuiţi de către Postumus, care s-a stabilit la Augusta Treverorum, reveniţi în 275—276 sub Probus, atraşi după ei de către bagauzi, învinşi de Maximianus şi de Constantius Chlorus, ei nu par să respecte pacea decît sub administraţia diocleţiano-constantiniană şi cele patru prefecturi ale sale, sub vicarii şi cadrele sale de consulari, de *praesides*, de perceptori ai tezaurului, de comiţi şi de *duces* care

[1] *Quadragesima pars* (N. tr.).

dirijează în mod birocratic treburile judiciare, financiare, civile, militare în regrupări sau despărțăminte autoritare, și aceasta pentru un răstimp relativ scurt. Secolele al IV-lea și al V-lea văd din nou revărsîndu-se hoardele francilor, ale alamanilor, ale vandalilor, ale suevilor, ale alanilor, ale burgunzilor, apoi pe cele ale vizigoților și, în sfîrșit, ale hunilor. În 451 Aëtius este doborît în Cîmpiile Catalaunice; în 486 și în 506, Clovis cucerește ultima parte a Galiei romane de la nord de Loara.

Dar în această Galie zdrobită se menține o rodnică romanitate: limba celtică persistă în popor; divinitățile celtice continuă să primească închinările credincioșilor lor; dar se produc asimilări precum și sincretisme. De aici rezultă o comunitate romano-celtică în care lumea modernă își va afla una din temeliile sale fundamentale.

Această provincie este iscusită. Galii par să fi inventat mașina de secerat despre care vorbește Pliniu, plugul cu roți, coasa, sita din păr de cal, dogăria și rindeaua de dogărie. Tehnicile lor agricole — îndeosebi folosirea marnei pentru îngrășarea pămînturilor și îngrășămintele pe bază de var —, fertilizează un sol deja roditor, a cărui istorie economică o scriu cadastrele prin inscripțiile lor. Bogăția agrară se bizuie pe grîu, viță de vie, măslin și creșterea animalelor. Circulația fluvială pe care o atestă basoreliefurile, rețeaua de drumuri pe care le străbat numeroase vehicule, toate dau despre această țară o impresie de forță și de vitalitate, susținute de un comerț înfloritor (20 000 de vîrfuri de amfore dragate la Châlons-sur-Saône) și de o industrie prosperă orientată spre metale și olărie, pe care o fabrică, între altele, centrul de la La Graufesenque, unde numai *graffiti* [1] singuri dezvăluie un total de 765 132 de vase produse de meșteșugari, al căror număr cunoscut se ridică pînă astăzi la 109.

[1] *Graffiti* = inscripții scrijelite pe monumente, pereți și diferite obiecte (N. tr.).

Galii nu se orientaseră numai spre tehnicile utilitare. Abundența monumentelor galo-romane, al căror inventar, îmbogățit an de an, îl alcătuiește minunata *Culegere* a lui Espérandieu și a continuatorilor săi, este deja o dovadă sigură a simțului lor artistic. Dar sînt și opere literare, cele ale lui Ausonius, ale lui Sidonius Apollinaris, ale retorilor; sînt școlile de la Autun, de la Toulouse, de la Bordeaux, Poitiers, Narbonne, Marsilia și de la Augusta Treverorum (Trier). Toate acestea evocă civilizația latinilor și a grecilor, abilitățile elocvenței, farmecul poeziei sau elevațiile religioase, deja creștine, care nu fac totuși uitate cultele indigene, persistente și pline de viață — cum sînt, între altele, cel al Eponei, cel al lui Cernunnos, al lui Smertrios, al zeului cu ciocănaș sau al lui Telesphorus, al lui Marte și cel pentru *Matres*, nici riturile crude ale jocurilor de amfiteatru și ale capetelor tăiate.

Britannia.— La nord stă Britannia. Cezar a fost acolo de două ori, în 55 și în 54 î.e.n. S-au stabilit legături cu partea de miazăzi a insulei. Lupte interne îl fac pe Caligula să se gîndească la o intervenție, pe care Claudiu o va duce la bun sfîrșit în 43—44, cucerind regiunea de sud-est. Dar în 59, o acțiune romană asupra Insulei Man, adăpost al rebelilor și centru druidic, stîrnește revolta icenienilor și a reginei lor Boudicca. Suetonius și Petilius Cerialis îi pun capăt în 61. Sub Vespasian, același Cerialis, apoi Agricola, împing stindardele romane pînă în Caledonia, din care se vor retrage mai pe urmă: zidul — *vallum* — al lui Hadrian, de la Golful Solvay și pînă la estuarul rîului Tyne, marchează limita de miazănoapte a ocupației. Antoninus Pius va relua lupta împotriva semințiilor situate la nord și *vallum*-ul său, stabilit între estuarele Clyde și Forth, va servi din nou drept pavăză pînă la Commodus.

Ocupația militară a insulei și împărțirea țării în *Britannia superior* și *Briannia inferior* nu izbutesc să stăpînească agitația. Septimius Severus

se duce el însuși în insulă și moare acolo în 221 la Eburacum (York), oraș predestinat în care Constantius Chlorus avea să moară la rîndul său în 306 și unde fiul său Constantin cel Mare a fost proclamat împărat. Împărțită în patru provincii mai mici de către Dioclețian, cîrmuite de *consulares* și de *praesides* atașați unui vicar al Britanniilor, care depindea el însuși de prefectul pretoriului din Galia, Britannia se găsește despărțită de Roma prin marile invazii ale picților, ale scoților, ale saxonilor și ale francilor în secolul al IV-lea și prin invaziile germanice din Galia continentală în cel de al V-lea. Ea trebuie să poarte singură de grijă administrației și apărării sale. În 410, Honorius recunoaște oficial starea de fapt. Pînă atunci insula a fost pusă sub autoritate militară: guvernatorul își are reședința la Camulodunum (Colchester). Legiunile sînt cantonate la Eburacum, Isca Silurum (Caerlen, viitoarea capitală a regelui Arthur) și Deva (Chester); flota navighează în largul coastelor sub comanda comitelui țărmului saxon. Agricultura și creșterea animalelor, în care oaia se vădește de temut pentru economia agrară (după secolul al III-lea), minele, produsele meșteșugărești întrețin o viață activă: Calleva Atrebatum (Silchester), Glevum (Gloucester), Lindum (Lincoln), Verulamium (Saint Albans), Venta Silurum (Caerwent), Aquae Sulis (Bath) sînt centre pline de viață. Survolarea cîmpiilor din jurul Cambridgeului dezvăluie încă și astăzi urmele cadastrării de tip roman. Ceramica este fabricată îndeosebi la Durobrivae (Rochester), iar o rețea de drumuri — 6 principale — conduce spre porturi (fig. 42).

Spaniile.— La apus, în momentul în care Octavian ajunge la putere, rămîn triburi disidente pe coasta atlantică și în părțile Galiciei, ale Asturiilor și ale Cantabriei. Meleaguri dificile, în care pacea nu domnește decît din 19 î.e.n. datorită acțiunii lui Agrippa. De atunci țara devine pașnică — una din cele mai liniștite

dintre cele supuse Romei. Cele trei provincii ale ei, Betica cu Corduba (senatorială), Tarraconeza cu Tarragona și Gallaecia cu Emerita (amîndouă imperiale), au avut de îndurat incursiunile maurilor și, către mijlocul secolului al III-lea, o invazie a alamanilor. Ocupația militară a fost restrînsă (orașul León păstrează de altfel în numele său amintirea singurei legiuni care a fost cantonată acolo), iar civilizația romană, preluînd ștafeta foceenilor și a fenicienilor, s-a putut dezvolta în voie, în pofida cîtorva agitații sporadice ale indigenilor: Emerita, Segovia, Tarragona, Evora, Alcantara, Matorell, Hispalis, Vich au păstrat monumente falnice din trecut și o mulțime de orașe, Sagunt, Bara, Medinacel, Carmona și altele oferă încă privirilor mărturiile Romei.

Spania apuseană și meridională era bogată prin agricultura ei, prin livezile ei de măslini, prin lanurile ei de in, prin minele ei de aur, de argint, de cupru, de fier, de cositor și de plumb, care au atras sute de romani și au fost la obîrșia unei burghezii capitaliste solid statornicite, din care aveau să provină împărații Traian și Hadrian, dar care au sfîrșit prin a trece sub gestiunea reprezentanților *fiscus*-ului imperial, potrivit unui sistem a cărui economie o expune *lex metalli Vipascensis* (de la Aljustrel în Portugalia). Schimburile cu Roma plecau din porturile Emporiae, Nova Carthago și mai cu seamă de la Gades, cum o dovedesc cioburile de pe Testaccio și inscripții de la Roma, de la Ostia și de la Pozzuoli. Iulio-Claudienii, în frunte cu Nero, care a procedat la ample confiscări, posedau acolo vaste domenii producătoare de venituri bune, încredințate unor arendași. Vespasian a acordat dreptul latin triburilor din centru, din nord și din apus, în așa fel încît să normalizeze situația și să desființeze asociațiile interne de clanuri și de familii care stinghereau acțiunea administrativă și implantarea militară. Astfel, numeroși spanioli intrară

18. *Imperiul roman de la Augustus la Traian*

1. Provincii senatoriale
2. Provincii imperiale
3. State vasale

} Pînă la moartea lui Augustus, 14 e.n.

4. Ținuturi cucerite înainte de 117 e.n.
5. Limes cu fortificație neîntreruptă
6. Limes cu forturi sporadice).

în legiunile romane cu riscul de a le „barbariza", așa cum o reproșa Flavienilor partida romanilor tradiționaliști de la Roma. În schimb, pe podișurile înalte, romanizarea s-a făcut mai puțin repede. Uneori a fost anevoios să se alcătuiască din această populație de țărani și de păstori corpurile de magistrați de tip roman: frecventa apariție în inscripțiile din aceste regiuni a unor termeni ca aceia de *coloni*, *incolae*, *contributi* și *intramurani* dovedește varietatea condițiilor sociale și juridice ale acestor grupări și îndărătnicia lor față de asimilare.

Germania.— Dincolo de Rin pacea este instabilă. În 16 î.e.n. Augustus concepuse proiectul de a extinde zona de influență a Romei pînă la Elba. Drusus este pe cale de a o realiza, din 12 pînă în 9. Moartea sa pune capăt cuceririi, dar principele visează să întemeieze în Germania un centru politic și religios comparabil cu Lyonul. Instalarea unui post militar pe malurile Rinului, în ținutul ubienilor, și a unui altar dedicat cultului Romei și al lui Augustus anunță întemeierea Coloniei Agrippina (Köln). După campaniile lui Tiberiu și dezastrul lui Varus, triburile germanice se răscoală în cîteva districte și proiectul de cucerire definitivă rămîne fără urmare imediată; reluat de Germanicus cu prilejul campaniilor din 14 și din 16 e.n., el sfîrșește prin a fi părăsit. Opt legiuni, reduse în secolul al II-lea la șase, apoi la patru, vor sta de pază; ele vor fi scăzute mai tîrziu la două legiuni. Dar Roma nu va ocupa decît o mică parte a țării. Germania superioară, de la Lacul Leman la Rin, la confluența sa cu Rîul Vinxtbach, și de acolo pînă la Taunus, Germania inferioară, care cuprinde regiunile de coastă ale Mării Nordului, o parte a Friziei și ținutul Cannenefatilor și coboară pînă la Colonia și la podul de la Deutz, formează cele două teritorii controlate de Roma. Cu adăugirea ținuturilor numite *Agri decumates*, și după războiul lui Dioclețian împotriva Chattilor, influența se lărgește pînă la Neckar, iar Germania superioară

va fi împărțită atunci în *Germania prima* și în *Maxima Sequanorum.*

Bogăția agricolă era mare în bazinul Meusei și al Moselei, care produceau grîu, vin și vite. Augusta Treverorum canaliza întreg comerțul regional spre armată și spre popoarele transrenane. Imaginile din mormintele acestei regiuni vădesc prin masa lor mărimea averilor celor care le-au clădit, dar și, mai ales, ocupațiile lor de negustori, de agricultori, ba și de bancheri și de capitaliști. Curînd s-a dezvoltat acolo o industrie a țesăturilor, a pielii, a sticlei, a olăritului. În ceea ce privește malul drept al Rinului, unde romanii și germanii s-au ciocnit de atîtea ori, el a fost jalonat la început cu forturi și posturi de pază, de la care a pornit treptat o pătrundere pacifică, deschizînd drumuri și piețe, îndrumînd populațiile locale către agricultură și creșterea animalelor, după pilda veteranilor care primeau la demobilizare un lot de pămînt în vecinătatea garnizoanei, lot modest care nu pare să fi depășit un kilometru pătrat. Restul pămînturilor, care nu erau deja cultivate de către autohtoni, erau pășuni și terenuri imperiale conduse administrativ de Roma. Era o civilizație de piețe și de vile, dar și de posturi strategice.

Este vorba, într-adevăr, mai ales de regiuni militare aflate călare pe Rin și potrivite să pună în legătură armata din Germania cu cea de la Dunăre. Administrația financiară este în subordinea Galiei Belgice, iar cele două Germanii au fost incluse în circumscripția vamală a lui *quadragesima Galliarum* (a taxei de o patruzecime). Ele au fost cîrmuite de către legați imperiali de rang consular stabiliți la Moguntiacum (Mainz) și la Colonia (Köln), în timp ce legiunile au fost cantonate la Vetera Castra (Xanten), Novaesium (Neuss), Noviomagus (Nijmegen), Moguntiacum, Argentoratum (Strasbourg) și Vindonissa (Windisch). În partea pe care fluviul nu o proteja, un *limes* fortificat de 382 km, de la Andernach pînă la Lorch, unde întîlnea *limes*-ul Retiei, stabilea un val de apărare contra popoarelor de la răsărit.

Această situație explică predominarea în Germania a ruinelor de monumente militare sau în legătură cu activitățile militare. Totuși negustorii romani par să fi pătruns adînc în teritoriile de miazănoapte și texte ca *Germania* lui Tacit atestă o documentare destul de întinsă, oricît de fragilă ar fi ea în anumite privințe. Calea chihlimbarului străbătea ținutul acesta. Valea Dunării, după Regensburg, pune în legătură Apusul cu marea Neagră, cu Bizanțul și cu Asia. Argintăria, olăria *sigillata*, monedele găsite în lungul căilor care urcă de la Carnuntum prin Boemia spre Elba, spre Oder, spre Vistula și mai departe spre Scandinavia, confirmă această pătrundere, despre care Augustus vorbise deja în inscripția sa de la Ancyra, evocînd pe altă cale — aceea a mării — colindările romane. Hărțile întocmite de H. J. Eggers semnalează depozite de monede și de bronzuri pînă în preajma Niemenului și a Golfului Danzig (Gdansk); alte tezaure au fost descoperite pe meleagurile fiordurilor de la Oslo, Stavanger și Trondheim. Venite de la Roma sau de la Bizanț, înainte de regele Maroboduus sau înainte de războiul contra marcomanilor și a quazilor, schimburile comerciale și cadourile diplomatice au putut scădea către secolul al III-lea; dar ele și-au păstrat totuși valoarea pentru afirmarea prezenței romane.

Retia.— Politica lui Augustus cu privire la marginile de miazănoapte ale Italiei este legată de planul general de organizare a frontierelor. În urma campaniei lui C. Silius din 16 î.e.n. și a lui Drusus din 15 î.e.n. împotriva vindelicilor, teritoriile dintre Alpi și Dunăre au trecut sub autoritatea Romei și, după ce au fost subordonate guvernatorului Galiei, au fost constituite ca provincie autonomă sub numele de *Raetia et Vindelicia*, apoi, sub Tiberiu, de *Raetia:* formată din Vallis Poenina cu o limită care a fost împinsă la sfîrșitul secolului I pînă la o linie ce mergea de la Saint-Gothard pînă la Lacul Constanz și

la Dunăre la apus, apoi, la răsărit, de la cursul Rîului Aenus (Inn) și de la Iller la o linie care tăia Val Pusteria la vest de Brunig și urca la Valea Adigelui și a lui Isarco; la sud, frontiera era la cheile lui Bressanone; la nord, la Dunăre. Frontiera este de altfel schimbătoare, căci tabla de bronz de la Cles îi consideră drept retici pe bergallii din Val Bregaglia, pe anaunii din Valea Nonului, pe tulliassii și pe sindunii din regiunea Trento și pe sabinii din Valea Sabbia. După Flavieni, hotarele au fost împinse pînă la cele ale Germaniei superioare, la Lorch: un zid, numit astăzi „Zidul Diavolului", poate ctitorit de către Commodus, o apăra contra pătrunderilor barbare și atingea Dunărea la Regina Castra (Regensburg). Provincie guvernată de un procurator care își avea reședința la Augusta Vindelicorum (Augsburg), apoi de un legat începînd de la Marcus Aurelius, ea era mai presus de toate o marcă militară cu un număr redus de orașe — Augusta, Cambodunum (Kempten), Brigantium (Bregenz) —, care avea importanță prin așezarea și prin drumurile ei strategice, al căror parcurs barbarii aveau să-l împrumute în secolul al V-lea. Pentru a o supraveghea mai bine, Dioclețian o împărțise însă în două provincii, Raetia I și Raetia II, administrate de la Augusta și de la Curia (Chur), fără să poată stăvili influența crescîndă a germanilor.

Noricum.— Noricum, populat de celți și de iliri, unit cu Roma prin legături de prietenie în ultimii ani ai Republicii, a participat în 16 î.e.n., împreună cu panonienii, la invadarea Istriei, a fost înfrînt și a trebuit să suporte un procurator care a preluat puterea regelui căzut. Marcus Aurelius l-a înlocuit pe procurator cu un legat instalat la Lauriacum (Lorch). Provincia, care se învecina cu Retia, era mărginită la răsărit de Wienerwald (mons Cetius), de Valea Dravei și de cea a Savei pînă la Solva (Wagna lîngă Graz) și la Celeia (Cilli). Un comerț intens străbătea drumurile ce duceau la Virunum (Zollfeld), la Teurnia

(lîngă Spittal pe Drava), la Celeia, la Aguntum (Lienz), la Iuvavum (Salzburg). La apus, minereurile de fier și de plumb exploatate în numele Romei de niște beneficiari prin adjudecare erau îndrumate către marea piață comercială de la Aquileia, în timp ce pădurile, pășunile și ogoarele aparțineau cetățenilor orașelor, căci cetățile celto-romane primiseră de la Claudiu drepturi de cetățenie latină. Tot de la Aquileia plecau amforele de vin și produsele manufacturate.

După Dioclețian, Noricum a fost împărțit în *Noricum ripense* pe Dunăre și în *Noricum mediterraneum*.

DALMAȚIA ȘI PANONIA.— Dalmația și Panonia, provinciile ilirice, au rezultat din împărțirea Illyricumului, ai cărui pirați atrăseseră încă din secolul al III-lea ripostele romane. Populația era mixtă, fiind alcătuită din traci, iliri, celți, care s-au amestecat la rîndul lor cu triburile locale de dalmați, iapuzi, maezaeeni, taulantieni, encheleieni și ardiaeeni, care duceau o viață destul de primitivă.

În 27 î.e.n., Augustus a făcut din ele o provincie senatorială care se întindea între Istria și Macedonia și ajungea pînă la Dunăre. Răscoala dalmato-panonică din 11 î.e.n. l-a îndemnat să facă din ele o provincie imperială. Noi răscoale în 6 și în 9 e.n. l-au determinat să desprindă Illyricum de Panonia și să constituie provincia autonomă *Illyricum inferior*, *Illyricum superior* formînd provincia de coastă, de la gura Rîului Drilo pînă la Istria, cunoscută de la Flavieni sub numele de Dalmația. Era guvernată de un legat cu reședința la Salona, care era însărcinat să supravegheze cele trei districte ale ei, cu 6 legiuni sub Claudiu și cu 5 sub Traian. Ea a fost atrasă sub Domițian în operațiile contra lui Decebal și inscripțiile din *Corpus* îngăduie să se urmărească o necurmată perindare de legiuni, știut fiind că o bază a flotei fluviale era plasată în Panonia *(classis Flauiana Pannonica)*. Dioclețian avea s-o împartă la rîndul său în două provincii, Dalmația și Praevalitana, cu capitalele la Salona și la Scodra (Scutari). Resursele miniere ale ținutului (fier, aur, argint) au atras numeroși romani; comerțul printre insulele coastei a statornicit acolo proporții însemnate de italici, care au pătruns cu încetul pînă la poalele Alpilor Dinarici. Romanizarea treptată, pe care o atestă titlul de colonie conferit de Claudiu Savariei (Szombathély), de Vespasian Scisciei

(Susak) și Sirmiumului (Mitrovița), de Traian Poetovioului (Ptuj), de Hadrian Mursei (astăzi Eszeg în Iugoslavia), de Severus Vindobonei (Viena) și Aquincumului (Buda), a fost desăvîrșită de către Diocleţian născut la Salona. Diverse orașe — în rîndul întîi al cărora Spalato (Split) furnizează astăzi dovada prezenței romane prin ruinele sale impunătoare, prin palatul său, prin templul lui Iupiter, prin mausoleul său — primeau posturi militare și factorii, la răspîntiile influenței occidentale și ale celei orientale, pe care avea s-o domine curînd inspirația bizantină.

Pătrunderea romană s-a făcut acolo prin repartiții agrare, prin introducerea metodelor de exploatare capitaliste, îndeosebi pentru vite, lemn, grîu, măslini și vii. Încorporarea de dalmați în armatele romane a ridicat, cu prilejul demobilizării și a stabilirii veteranilor, un soi de burghezie administrativă în mediile urbane și un fel de burghezie agricolă la țară, unde romanii s-au silit să alcătuiască grupuri de așezări, făcîndu-i să coboare din munții lor pe locuitorii care, lăsați în singurătățile lor, puteau deveni nesupuși și rebeli. Aceste dispoziții au atras după sine o redistribuire a pămînturilor. Din această burghezie au ieșit nu puțini cavaleri și nu puțini membri ai senatului roman. Studierea cetăților ca Doclea (lîngă Podgorița), Asseria (Podgradje), Aenona (Nona), furnizează în această privință o demonstrație instructivă. Dar această romanizare nu a fost urmărită nici în mod autoritar, nici metodic; ea ar fi mers împotriva țelurilor ei proprii, împingînd Roma la angajamente pe care nu le-ar fi putut ține, silind-o să recurgă la un personal cu încadrare însemnată și secătuind recrutarea de trupe auxiliare. Astfel se explică faptul că centuriațiile, atît de vădite și de numeroase în alte părți, sînt aici mai rare și că arheologii nu le găsesc decît urme prea puțin sigure.

Panonia a fost constituită ca provincie autonomă imperială după cumințirea răsculaților dunăreni din 6—9 e.n. Formată din regiunile de la Muntele Cetius și de la Alpii Iulieni, despărțită de Dalmația prin Sava, ea constituia un parapet al Imperiului contra quazilor, a marcomanilor și a iazigilor și a fost romanizată de către legiunile

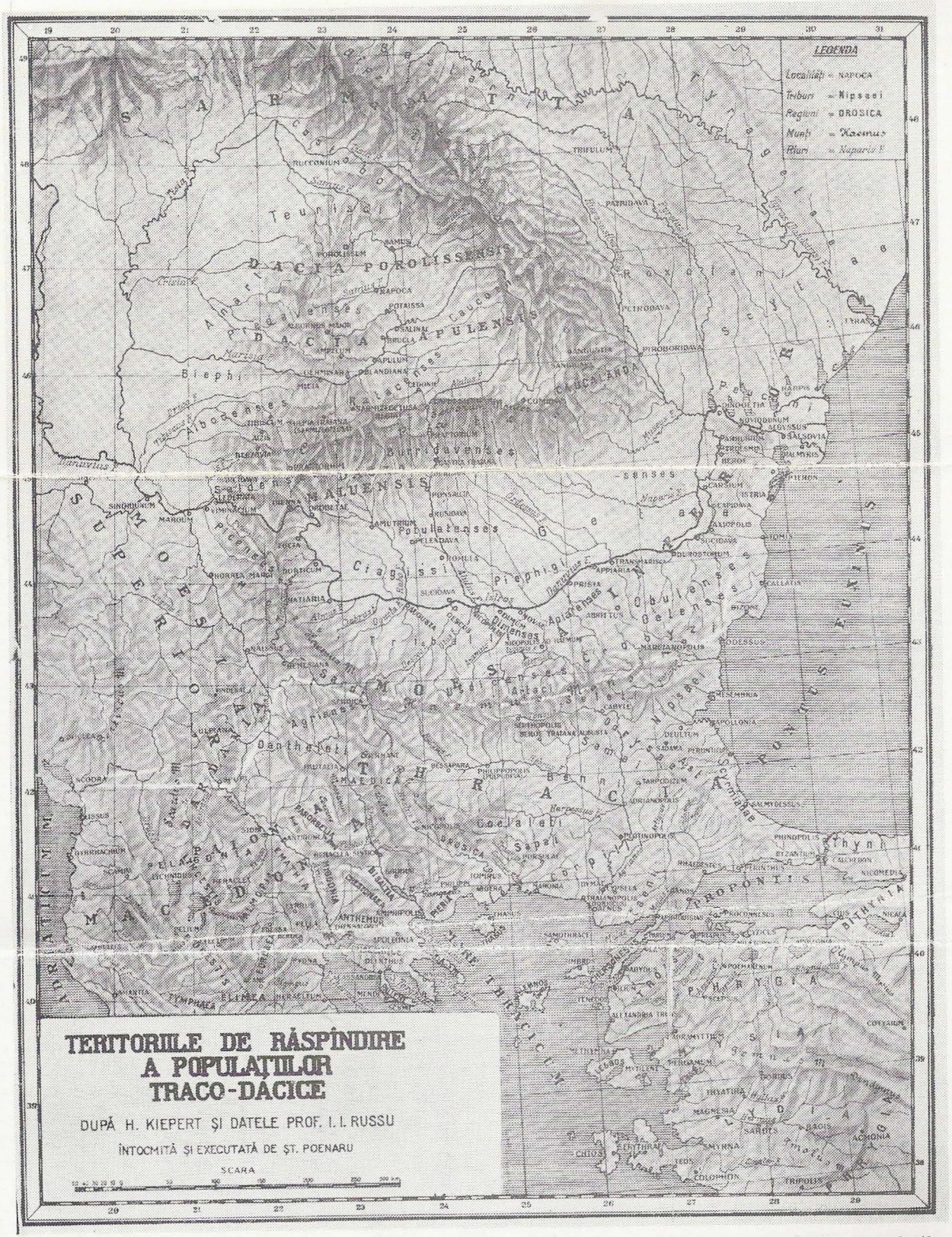

19. *Teritoriile de răspîndire a populațiilor traco-dacice.* Hartă reprodusă din volumul: I. I. RUSU, *Limba traco-dacilor*, Editura științifică, București, 1967

care erau instalate (împreună cu veteranii și cu negustorii lor), cum am arătat, de către Claudiu la Savaria, de Vespasian la Sciscia și la Sirmium, de Traian la Poetovio, de Hadrian la Mursa, de Severus la Vindobona și Aquincum. Înaintarea civilizației romane s-a făcut astfel de la Sava la Drava și la Dunăre și a pătruns pînă la Scupi (Skoplje). Împărțită în două de Traian, cu un legat consular, pentru cea dintîi și cu un pretorian — care a devenit consular sub Marcus Aurelius —, pentru a doua, ea a avut posturi militare însemnate la Aquincum (lîngă Budapesta), la Emona (Lubljana) și la Nauportus (Vrhnica), la Solva și la Scarbantia (Sopron), dar în secolul al III-lea ea a avut să susțină lupte violente provocate de invaziile barbare. Ea a rezistat totuși presiunii lor și a furnizat Imperiului mai mulți dintre împărații săi. Dioclețian a despărțit ținutul în două provincii mai mici guvernate de consulari și a format cu ele dioceza Panoniilor legate de prefectul pretoriului Italiei. Provincie de limbă latină, Panonia a fost cuprinsă în vijeliile provocate în secolul al IV-lea de quazi și de goți și a fost pierdută pentru Imperiu după înfrîngerea lui Valens la Adrianopole în 378. Ultima cetate care a rămas romană a fost Sirmium (Mitrovița); ea a căzut sub atacurile hunilor către 440. Influența romană se lovise acolo de o civilizație complexă, mai cu seamă ilirică și celtică — în contact cu civilizația elenică —, și care este încă departe de a-și fi dezvăluit toate tainele; ea își avea divinitățile ei autohtone (Chartus, Laburdus, Latobius). Agricolă și minieră, colonizată de legiuni și de posturi de pază, îmbogățită prin comerțul de sclavi transdanubieni, Panonia era un loc de tranzit spre Balcani și Marea Neagră.

Moesia și dacia.— În vecinătatea ei, Moesia și Dacia au cîntărit greu în preocupările imperiale ale romanilor. Cea dintîi, care forma o punte de înaintare spre Balcani, spre popoarele darda-

niene, spre tribali, scordisci, spre geții și bastarnii transdanubieni, a fost explorată de Octavian în 29 și în 11 î.e.n., apoi de către Tiberiu, care a transformat postul de legat consular în guvernământ provincial, grupînd sub autoritatea sa Macedonia și Ahaia. Claudiu a făcut din ea o provincie autonomă, al cărei legat cîrmuia și Tracia. Flavienii și îndeosebi Domițian au trebuit să intervină pe cale militară pentru a restabili acolo ordinea, căci șoseaua construită de legiunile lui Tiberiu în lungul Dunării și pe Valea Moraviei oferea pătrunderii barbare căi de acces lesnicioase. Sfîrșitul secolului al II-lea și cel de al III-lea au fost acolo relativ pașnice, dată fiind ocuparea masivă prin legiunile romane. După 270, Aurelian avea să părăsească Dacia și să-și întărească pozițiile în Moesia. În ceea ce-l privește pe Dioclețian, el a aplicat și aici principiile sale de fragmentare administrativă și a împărțit ținutul în Moesia superioară și Moesia inferioară, în Dardania și în Sciția; pe țărmul Mării Negre, orașe grecești ca Histria, Tomis, Callatis (Mangalia), Dionysopolis (Balcic), Odessus (Varna), Mesembria (Nesebăr), Apollonia (Sozopol), odată romanizate, au extins influența Apusului către Răsărit; alte orașe, ca Tyras (Cetatea Albă) la gura Nistrului și Olbia la gura Niprului, au fixat negustori și schimbători de produse cu satele din jur ținînd de ele; aceste orașe erau cîrmuite de un soi de senate, în legătură cu primăriile civile și cu comandamentele militare (harta 19).

Această regiune este un mozaic de neamuri. La apus, celto-ilirii, la răsărit tracii; veniți de dincolo de Dunăre, sarmați și bastarni; în Dobrogea, sciți; pe țărmurile Mării Negre, greci. De aici, în apus o civilizație cu precădere romană la Viminacium (Kostolaț), Naissus (Niș), Ratiaria (Arčar), Oescus (Gigen), Singidunum (Belgrad), Troesmis, Durostorum (Silistra); în răsărit o civilizație cu domnianță elenică. Monumente și inscripții îngăduie să se tragă o linie de separare; trofeul de la Adamclisi, *Tropaeum Traian*, atestă victoria dacică a lui Traian. Cu relieful lui muntos, puțin permeabil, închis în el însuși, ținutul rămîne credincios instituțiilor sale proprii și, în timp ce caracterul municipal al ocupației este marcat în apus, tipul grecesc al coloniilor orientale se menține

pînă în evul mediu. Dimpotrivă, cîmpia devine un ogor foarte mănos pentru grîne, datorită strămutării a vreo sută de mii de transdanubieni de către un prefect al lui Nero. Dar în Imperiul tîrziu atracţia Bizanţului stîrneşte necontenit pofta popoarelor din miazănoapte, care trec munţii pentru a coborî spre Marea Neagră şi spre ţărmurile Bosforului şi ale Mării Egee.

Triburile din Dacia, dimpotrivă, fuseseră reunite în vremea lui Cezar sub autoritatea regelui Burebista, care exercita presiuni asupra hotarelor Moesiei [1]. Sub Augustus şi sub Flavieni, această presiune s-a accentuat şi mai muste Domiţian, avînd de luptat cu triburile germanice, a fost nevoit să cadă la învoială cu regele Decebal. Învinse în 85, armatele romane au fost silite să se retragă, germanii amenînţînd altă frontieră a Imperiului. Mai norocos, Traian, prin cele două campanii ale sale din 101—102 şi 105—106, a cucerit ţara în care, sub Augustus, înaintaseră hoardele răsăritene (?) [2]. Un guvernator, un legat imperial de rang proconsular s-a stabilit la Sarmizegetusa, vechea capitală a regatului [3]. Împărţită sub Hadrian în Dacia superioară (Transilvania) şi în Dacia inferioară (Oltenia şi Banatul) [4], reîmpărţită de Marcus Aurelius în trei părţi, cu un procurator şi trei legaţi, administrată de un consiliu, ocupată de o legiune staţionată la Apulum (Alba Iulia) şi de unităţi auxiliare risipite în ţară, legată de Illyricum pentru chestiunile financiare — Dacia a fost „colonizată“ cu oameni din Asia Mică şi Siria, din Panonia, din Iliria şi chiar şi din Italia. Trupele au adus acolo civilizaţia latină, care a supravieţuit influenţelor ulterioare, îndeosebi în jurul coloniilor Sarmizegetusa (Grădiştе), Apulum (Alba Iulia), Drobeta (Turnu-Severin), Potaissa (Turda), Romula-Malva (Reşca), a municipiilor Porolissum (lîngă Moigrad) şi Tibiscum (Caransebeş). Această pătrundere a Romei este cu atît mai uimitoare, cu cît popoarele vecine fac necurmate incursiuni, cu cît depărtarea Italiei face precară o pace mereu ameninţată, astfel că, spre sfîrşitul secolului al III-lea, Aurelian este determinat să părăsească regiunea de la nordul Dunării şi să reducă Dacia romană la o *Dacia ripensis*, a cărei capitală este Serdica (Sofia), apoi Ratiaria, şi care va fi împărţită mai tîrziu în două părţi grupate în jurul Serdicei sub numele comun de *Dacia mediterranea*.

---

[1] Puterea lui Burebista se întindea de fapt pînă la Apollonia şi pînă în Balcani (N. tr.).

[2] Originalul poartă ciudata formulare *hordes chinoises* (?): nu poate fi vorba, la această epocă, decît de conflictele cu sciţii din ultima parte a sec. I î.e.n. (N. tr.).

[3] Capitala Daciei Traiane nu era în munţi la Sarmizegetusa lui Decebal, ci, adusă în cîmpie, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Grădiştea de azi) (N. tr.).

[4] Am corectat aproximaţia nefericită *la Valachie* din original (N. tr.).

Mulțimea cultelor credincioșilor lui Zeus Dolichenos, ai lui Serapis, ai lui Mithra, ai lui Attis, ai lui Glykon (al lui Alexandros din Abonutichos) nu este mărturia cea mai puțin însemnată despre diversitatea popoarelor ce trăiesc pe aceste meleaguri, unde Traian întemeiase orașe, ca Nicopolis, Marcianopolis și Ulpia, care purtau solia Romei.

Africa.— După ce Augustus a reunit în 27 fosta provincie a Africei cu *Africa noua*, rezultată din regatul Numidiei, el a încredințat unui guvernator, fost consul, totalitatea puterilor civile, judiciare și militare și și-a instalat reprezentantul la Cartagina. Această concentrare de puteri într-o singură persoană, pentru un teritoriu vecin cu Italia și bogat în resurse agricole i s-a părut primejdioasă lui Caligula care, în 38, a separat autoritatea civilă, încredințată proconsulului, de autoritatea militară, dată în mîna legatului legiunii a III-a Augusta, cantonată succesiv la Ammaedara și Madaura, apoi la Theveste și în sfîrșit la Lambaesis. Astfel a reapărut în fapt o provincie Numidia, fără statut propriu înainte de Septimius Severus, care a dat un avînt deosebit de strălucit bunăstării acestui ținut în care se născuse, căci era de fel din Leptis Magna.

Luptele iscate la Roma pentru cucerirea puterii au avut drept urmare o slăbire a autorității romane asupra unei populații în esență mișcătoare și nestabile. Dioclețian este nevoit să regrupeze aceste semințiii în trei diviziuni administrative, Zeugitana proconsulară cu Cartagina, Byzacena cu Hadrumetum (Sussa), Tripolitania cu Leptis Magna. Numidia a fost scindată la rîndul ei în Numidia Cirtensis și Numidia Militiana. Această repartiție administrativă, în pofida modificărilor aduse de Constantin, s-a menținut pînă la invazia vandalilor din 429 și a fost copiată de Iustinian după recucerirea din 534. În mijlocul secolului al VII-lea, arabii își vor năpusti primele valuri de invazie (Kairuan este întemeiat în 670), care anunță valul cel mare din secolul al XI-lea și decăderea țării.

Că Africa a fost un ținut bogat în grîne, în ulei, ba și în vin, este un fapt demonstrat prin toată istoria Cartaginei și a războaielor punice, precum și prin tratatul lui Magon și sistemul de sate și de orașe berbero-feniciene cu grupurile lor de sclavi și de fermieri, despre care ne vorbesc textele, oricît de rare ar fi ele. O altă dovadă este dată de dezvoltarea cetăților — în primul rînd Cartagina, iar în Numidia Cirta, Hippo Regius, Rusicade, Chullu, sau, în Mauretania, Iol, care avea să se numească în vremea romanilor Caesarea. Căderea Cartaginei, distrugerea centrelor care o ajutaseră, reorganizarea țării de către Roma în vremea Gracchilor, apoi în timpul lui Cezar (orașul va fi reclădit sub Augustus), aveau să schimbe fața lucrurilor: Cartagina restabilită de Cezar și devenită colonie romană, Cirta (Constantine), unde partizanii lui Sittius au primit loturi de pămînt, au fost înzestrate și una și alta cu teritorii întinse și mănoase, prevăzute cu posturi militare, ale căror garnizoane au furnizat, după cum se pare, pionieri pentru ocuparea definitivă și pentru cultivarea solului.

Sub Augustus se începuse o politică de colonizare urbană, a cărei studiere nu este încheiată. Știm cel puțin de la Pliniu că Africa, împreună cu Tripolitania și Numidia, cuprindea 516 *populi* [1], 51 de aglomerări urbane și 463 de teritorii lipsite de orașe și colindate de populații nomade. Nu li se cunoaște împărțirea în mod absolut: fie că este vorba de colonii cu propriii lor magistrați, de tipul Cartaginei sau al lui Thuburbo maius, de comune „mixte", în care comunitatea autohtonă trăia alături de colonia romană, ca Thugga, Tipasa sau Sutururca, fie că este vorba de teritorii vaste, ca acelea ținînd de Sicca sau de noua Cirta, care au rămas fundamental punice, cu instituțiile lor de odinioară. Necesitatea extinderii a provocat în sud un război îndelungat cu Tacfarinas, care în cele din urmă a trebuit să se încline în

[1] „Nații" (în latină în text) (N. tr.).

fața soldaților, a măsurătorilor de terenuri și a afaceriștilor dornici de investiții, ale căror pofte aveau să fie confirmate prin anexarea ulterioară a Numidiei și a Mauretaniei. Regimul de *latifundia* avea să apară în ochii lui Pliniu ca unul normal pentru pământul african.

Ar fi lesne de arătat că acțiunea colonizării s-a desfășurat acolo nu doar în etape succesive în spațiu și în timp, ci că ea a cunoscut procese felurite. A fost o luare de contact cu seminții nestabile, nu cu grupuri politice organizate, o asimilare prin fixarea nomadismului în jurul unor pământuri cultivabile și a unor surse de apă supravegheate, înglobînd un teritoriu suficient pentru hrană, apoi o extindere treptată a marilor domenii, cu sate avînd administrația lor civilă și centrul lor religios, drepturile și bîlciurile lor. La sfîrșitul secolului al II-lea, pămînturile se împărțeau în pămînturi imperiale, numite *saltus*, în pămînturi senatoriale, în pămînturi municipale și în pămînturi tribale, îndeosebi în Mauretania. Exploatările forestiere și miniere aparținînd împăratului erau închiriate unor companii de arendași; pămînturile erau administrate de coloni; exploatările industriale de către aceia care și le adjudecau. Alături de o populație modestă, deseori sărmană, s-a ridicat o burghezie municipală, din care nu puțini au intrat în cadrele administrative ale statului roman, au devenit cavaleri sau senatori, dar oricum, toți sau aproape toți și-au dobîndit bogăția din agricultură.

În adevăr, Africa i-a adus Romei venitul solului ei și pe al orașelor sale, cum ne stau mărturie Leptis Magna, Cuicul, Thamugadi, Thugga, Lambaesis și multe altele. Ea se distinge și prin valoarea oamenilor săi: un împărat ca Septimius Severus, scriitori ca Fronto și Apuleius, creștini ca Minucius Felix, Tertullian, Ciprian, Lactanțiu, Arnobius și sfîntul Augustin, care au participat din plin la formarea unui umanism mai larg și a unei romanități noi. În timp ce poporul de la sate rămînea credincios limbii punice, îndeosebi în Libia, populația orașelor deprinsese latina,

care a devenit limba oamenilor cultivați și limba liturgică a bisericii din Africa.

Distrugerea Cartaginei de către Hassan Ibn Noman în 698 avea să scufunde orașul și ținutul într-un somn de mai multe veacuri.

La apus, făcînd într-un fel cumpănă Libiei, Mauretania, care intrase în contact cu Roma în momentul războiului iugurtin și îl ajutase pe Cezar împotriva pompeienilor, i-a fost lăsată lui Octavian de către regele Bocchus în 33 și prefăcută în regat clientelar în 25. Rege era pe atunci Iuba al II-lea, fiul învinsului de la Thapsus. După moartea fiului său Ptolemeu, în 40 e.n., regatul a fost împărțit în două de către Caligula, o parte la răsărit, *Caesariensis*, alta la apus, *Tingitana*. Cea dintîi avea să fie împărțită la rîndul ei de către Dioclețian în *Caesariensis* (propriu-zisă) și în *Sitifensis*. Ținutul păstrează încă urmele ocupației romane și cele două capitale ale sale, Caesarea și Volubilis, printre atîtea altele, dau o strălucită mărturie asupra acestei influențe. Romanii nu s-au mărginit la exploatarea coastei; descoperirea treptată a pietrelor miliare îngăduie să se spere în publicarea la o dată apropiată a unei hărți, care va face să apară întinderea rețelei de drumuri; fotografiile luate din avion și releveele lui J. Baradez, J. B. Ward Perkins, P. G. Goodchild, B. Pace, R. Chevalier și ale emulilor lor au permis să se surprindă procedeele de cadastrare ale romanilor, sistemul lor de irigare, organizarea apărării lor. Înspre Fezzan și înspre Hinan, monumentele de la Germa și de la Tin-Hinan, „regina Hoggarului", jalonează drumul spre Sahara și spre nisipurile caravanelor.

Grecia și Orientul

Cele de mai sus se referă la meleagurile din jurul Italiei, de la nord și de la apus. Dar cele de la răsărit?

Ahaia.— După înfrîngerea de la Leucopetra și după distrugerea Corintului, Ahaia a fost supusă autorității romane și unită cu Macedonia, în afară de cîteva cetăți, între care Atena, a cărei independență a fost redusă treptat de Sulla, apoi de către Cezar. Corintul fiind înălțat de Cezar la rang de colonie romană, Augustus a făcut din ținut, în 27, o provincie autonomă, înglobînd Epirul și Tesalia, desprinse mai tîrziu. La început senatorială, cu un guvernator de rang

pretorian care își avea reședința la Corint, provincia a primit un regim nou între 15 și 44 e.n., avînd în frunte un legat imperial. În 67, Nero i-a acordat libertatea. Dar, cu Vespasian, ea a trecut definitiv sub puterea Romei; și-a păstrat totuși libertatea de cult, limba, obiceiurile, dar n-a rezistat influenței romane. Colonii romane, puține la număr — cele ale lui Augustus (Dion, Pella, Filippi, Dyrrachium etc.) —, cetăți cu organizare romană, dar ascultînd de legile sacre, îndeosebi de cele amfictionice, un regim panelenic instituit de Hadrian, respectarea cultului imperial în consiliul provinciei — acestea sînt aspectele evoluției Greciei în raporturile ei cu Roma. Augustus, Nero, Hadrian, Antoninus își manifestă interesul pentru elenism prin monumentele pe care le-au ridicat la Atena, la Olimpia, la Eleusis; Hadrian s-a gîndit chiar să întemeieze o nouă Atenă. Din epoca romană datează, între altele, arcul lui Hadrian, „Biblioteca", Olimpieionul și Odeonul de la Atena, Propileele de la Eleusis, Nimfeionul de la Olimpia și arcul lui Galerius de la Salonic.

Diocleția a desprins de Ahaia arhipelagul Cicladelor, spre a face din el o provincie insulară; începînd de la Iustinian, proconsulul depindea direct de împărat, iar provincia a intrat în orbita prefecturii din Illyricum.

Țara a avut de îndurat invaziile din secolul al III-lea: sub Gallienus cea a alamanilor și goților, sub Theodosius, în 395 cea a lui Alaric; în aceleași vremuri, pirații i-au prădat litoralul.

Creta și cyrene.— Creta și regatul Cyrene erau îmbinate într-un grup condus mult timp de către Ptolemei și care a fost unit sub autoritatea unui singur guvernator, după campaniile lui Q. Metellus Creticus și ale lui Pompei. În cursul ultimului secol al Republicii, puține evenimente au marcat existența lor. Cirenaica a fost dată de Antoniu Cleopatrei Selene, fiica Cleopatrei, dar Octavian a reluat-o după Actium și a reunit-o, în 27, cu Creta, sub guvernarea unui promagis-

trat de rang pretorian cu reședința cînd la Cyrene, cînd la Gortyna. Fiecare din ele avea un consiliu. Cirenaica avea o garnizoană menită să combată incursiunile libiene, Creta se mulțumea cu o miliție locală. În domeniul agrar, Claudiu, Nero și Vespasian s-au străduit să reformeze sistemul cirenaic și cretan, care comporta însușirea pămînturilor de către Ptolemei și de către cetăți, și să-i facă pe marii proprietari să restituie „achizițiile" lor abuzive. Ei au reușit, nu fără trudă, să fie recuperate de către comunități pămînturile latifundiare necesare echilibrului economic. Pe cînd Creta, aflată puțin în afara curentelor comerciale, și-a păstrat liniștea, Cirenaica a fost zguduită de răscoala evreiască venită din Mesopotamia și din Egipt și care a fost reprimată cu asprime de către Traian și Hadrian. Economia ei nu s-a mai refăcut niciodată de pe urma acestei represiuni.

Păstrîndu-și totuși organizația comunală de caracter elenic, Cirenaica beneficiase totodată din partea lui Augustus de un regim special pe care îl atestă stela din *agora* de la Cyrene, tratînd despre cetățenie; cît despre Creta, ea nu avea decît o singură colonie, statornicită la Cnossos. Sub Dioclețian, cele două provincii augustane au fost alipite la două dioceze deosebite, Cirenaica însăși fiind fragmentată în Libia superioară și Libia inferioară. În timpul perioadei bizantine, Creta rămîne legată de Imperiul de Răsărit. Deși Iustinian a menținut țara într-o oarecare stare de prosperitate, ea a cunoscut în ansamblul ei un pronunțat declin în secolul al VI-lea și s-a prăbușit, în sfîrșit, sub loviturile arabilor veniți din Egipt.

Ciprul.— Depinzînd de regatul Ptolemeilor, Insula Cipru a fost alipită Romei în 58 î.e.n. printr-o lege votată la îndemnul lui P. Clodius. Dar Cezar și Antoniu au redat-o Cleopatrei, care a trebuit s-o restituie Romei după Actium, și atunci ea a fost unită cu Cilicia. Despărțită de Cilicia în 22 î.e.n. de către Augustus, ea a fost guvernată

de un promagistrat de rang pretorian numit de senat și avîndu-și reședința la Paphos. După ce a cunoscut un regim de stat-cetate, insula a primit o organizare comunală. Sub Iustinian, ea depindea încă de prefectura pretoriului Orientului. Pacea nu a fost tulburată acolo în mod notabil decît sub domnia lui Traian, în 115, cu prilejul răscoalei evreilor, care a însîngerat Cirenaica și a avut repercusiuni și în Cipru, apoi sub domnia lui Constantin, în 333, cu prilejul revoltei lui Kalokairos și, în sfîrșit, cu ocazia ocupării de către arabi în 648.

Asia.— Provincia Asia a fost constituită, cum știm, pe nucleul Pergamului, al cărui rege, Attalus al III-lea, a lăsat moștenire Romei stăpînirile sale în 133. Teritoriul ei n-a devenit o provincie propriu-zisă decît după înfrîngerea pretendentului Andronikos. De altfel, el nu a fost prefăcut în întregime în pămînt provincial, căci din el au fost desprinse Lycaonia și Frigia Mare. El cuprindea numai Troada, Mysia, Lydia, Frigia Mică și Caria, precum și insulele apropiate de țărmul asiatic, printre care și Rodos. Guvernatorul își avea reședința la Efes. Abia sub Augustus, după ce s-au potolit tulburările iscate de războaiele cu Mitridate, au fost tămăduite rănile atîtor masacre (se vorbește despre moartea a 80 000 de italici în 88). Generalii romani au încetat să se mai sfîșie între ei; economia adînc compromisă a început să se refacă. Provincia a avut de îndurat epidemii groaznice, cutremure de pămînt năpraznice, între altele în anii 17, 23, 29 și în 262, vremuri de foamete ucigătoare, ca aceea de sub domnia lui Domițian (pe care le evocă *Apocalipsul*), sau aceea din 162, sporită de creșterea prețurilor și de tulburările sociale: această parte a Orientului este singura în care istoria ne vorbește de greve. Totuși asemenea nenorociri și atari dezordini se limitau la arii locale de mică întindere; ele nu au compromis nici pacea generală, nici prosperitatea pe care retorul Aelius

Aristides avea să le celebreze în 114, într-un entuziast elogiu.

Bogățiile agricole ale Văii Meandrului, produsele ce soseau din depărtările Orientului pe „calea regală" și pe drumurile laterale de legătură pînă în porturile mediteraneene, produsele meșteșugărești, tehnicile lînii și ale vopsitului, operele de artă ale artiștilor locali au menținut multă vreme această prosperitate. Administrația era încredințată unui guvernator, ales dintre foștii consuli, asistat de trei legați și de un questor; justiția era împărțită de niște șefi de centre, care în vremea lui Pliniu erau în număr de nouă; armata nu era reprezentată acolo de nici o garnizoană stabilă; pînă sub Septimius Severus și sub Pescennius Niger, pacea nu a cunoscut nici o tulburare. Sub Gallienus, regele Persiei, Sapor, a amenințat țara; apoi au făcut-o goții; dar ținutul a rămas totuși în afara marilor crize economice, politice și sociale ale Imperiului.

Împărțirea în 7 provincii făcută de Dioclețian (Asia, Caria, Lydia, *Phrygia prima* și *secunda*, Hellespont și grupul insular), depinzînd de dioceza Asiei *(dioecesis Asiana)*, a fost modificată apoi de Iustinian și de împărații bizantini.

Nu există vreo cetate antică din Asia Mică care să nu aibă monumente vechi din epoca romană, mai cu seamă începînd cu ceea ce s-ar putea numi „renașterea" hadriană — la Cyzikos, Efes, Sardes, Tars sau Rodos. Începînd cu templul de la Lagina din Caria, anterior erei noastre, pînă la sfîrșitul secolului al IV-lea, influența școlii de la Afrodisias din Caria, a maeștrilor de la Efes și de la Pergam transmite tehnici pe care le ilustrează felurite gigantomahii, lupte de centauri, pilaștri decorați, sarcofage de tipul celor de la Sardes sau de la Sidamara, asupra cărora al VI-lea Congres de Arheologie, reluînd lucrările lui Jones, a întocmit un bilanț evocator. Pe de altă parte, școlile de retorică și de medicină, cea de la Pergam sau cea de la Efes (a cărei Bibliotecă este o mărturie grăitoare), s-au răspîndit roi în tot bazinul mediteranean.

Romanii au respectat federațiile religioase din Asia (ca și pe cele din Grecia), dar s-a ajuns să se constituie și acolo (ca și în Grecia) comunități închinate cultului Romei, precum și cultului Romei și al lui Augustus, cărora Augustus le-a dat un statut organic cu reuniuni anuale ce se țineau la Efes. Atari federații religioase erau cu atît mai pline de viață cu cît ele concordau cu statutele politice ale cetăților respective. Unele orașe erau libere, altele federate. De altfel, încetul cu încetul, orașele libere au devenit stipendiare, înzestrate — deși păstrînd o administrație locală și magistrați indigeni — cu o adunare populară și cu un senat, cu controlori financiari și cu o poliție impuse de Roma. Doar două orașe au primit, pe cît se pare, numele de colonie: Parium și Alexandria din Troada. Creștinismul avea să facă aici să crească o rodnică sămînță: pentru a-i aprecia însemnătatea, este de ajuns să-i pomenim pe sfîntul Pavel, născut la Tars, și pe sfîntul Ioan Evanghelistul, care a trăit și a murit la Efes.

Capadocia.— Clientă a Romei de la începutul secolului al II-lea î.e.n., Capadocia a devenit provincie romană în timpul lui Tiberiu, dar și-a păstrat vechile ei împărțiri administrative în zece strategii. Vespasian a preschimbat guvernarea prin procură imperială într-una prin legat consular, acesta avîndu-și reședința la Mazaca-Caesarea. Țară muntoasă, greu accesibilă influențelor din afară, Capadocia a fost mai degrabă o provincie militară, în care orașele erau rare (Tyana, Archelais, Faustinopolis, unde a murit soția lui Marcus Aurelius). Populația, rară, era folosită la cultivarea marilor proprietăți ale templelor și ale potentaților locali sau a bunurilor împăratului. Dioclețian a împărțit provincia în două despărțăminte, *prima* avînd drept capitală Caesarea și *secunda* cu Tyana (Kilissa-kissar). Lycaonia a fost desprinsă din ea spre a forma un district aparte, iar Armenia Mică a fost des-

compusă în *prima* și *secunda*, cu Satala și Melitene drept capitale ale fiecăreia.

Licia și pamfilia.— Licia, care întreținea raporturi bune cu Roma la sfîrșitul Republicii, a rămas independentă pînă în vremea lui Claudiu. Pamfilia, care făcea parte din regatul Pergam, a trecut sub autoritatea Romei în virtutea testamentului lui Attalus al III-lea; ea a fost alipită mai întîi la Cilicia, apoi, în 74, la Licia, cu prilejul reorganizării întreprinse de Vespasian în această regiune, care a fost administrată de către un legat imperial de rang pretorian, iar mai tîrziu, sub Hadrian, în 135, de un proconsul senatorial. Îndeobște, țara s-a bucurat de liniște. S-au văzut chiar dezvoltîndu-se unele averi ca cea a lui Opsamoas sub Traian, care a fost în stare să întrețină trupe și să-și administreze orașul ca pe un bun propriu, sau ca a acelui Valerius Statilius Castus din inscripția de la Termessos, care a putut să ridice o forță capabilă să reziste acțiunilor bandelor de tîlhari. Aceste orașe și aceste comunități, care par să se fi cîrmuit ele însele grație instituției nelămurite de *dekaprotia* (grup de zece cetățeni [1]), formau unități teritoriale în interiorul confederației liciene. Ele par să fi rămas credincioase Romei, către care trimiteau, cum știm, însărcinați cu afaceri sau în misiune; de asemenea, orașele principale, Side (Eski-Adalia), Attaleia (Adalia), Patara și Xantos se grupau pentru schimburi comerciale.

Cilicia.— Cilicia, care servise drept bîrlog piraților de care Pompei izbăvise Mediterana, a fost constituită ca provincie în 62 î.e.n. Cicero a fost unul dintre primii ei guvernatori. Fruntariile i-au fost destul de schimbătoare, Imperiul adăugînd teritoriului controlat de către legatul său, sau desprinzînd din el, diferite districte vecine. Vespasian este cel care i-a dat constituția definitivă. Capitala ei era Tarsus, patria sfîntului Pavel. La sfîrșitul Imperiului, Arcadius a împăr-

[1] În latină *decemprimi* (N. tr.).

ţit ţinutul în trei circumscripţii: *prima*, *secunda* şi *Isauria*, ale căror oraşe principale erau respectiv Tarsus, Anazarba şi Seleucia. Producţia principală în domeniul agricol era şofranul, iar în domeniul industrial pielea de capră, numită chiar „cilice". Dar existau şi domenii mari, ca cel de la Castabala (Hierapolis), atribuite unor temple, ele însele legate de oraşe şi ale căror venituri erau considerabile.

Pontul şi bitinia.— Pontul şi Bitinia au trecut sub autoritatea Romei, prima datorită victoriei lui Pompei asupra lui Mitridate în 66 î.e.n., cealaltă în 74 î.e.n. în virtutea testamentului lui Nicomedes. Doar partea apuseană a fost prefăcută în provincie, restul fiind lăsat dinaştilor asiatici, pînă ce i-au supus Nero şi Vespasian. Mai elenizată decît Pontul, Bitinia a văzut respectate de către romani domeniile şi privilegiile marilor sale sanctuare, Zela şi Comana. Guvernată sub Republică de către un propretor, ţara a intrat sub Augustus în grupul provinciilor senatoriale conduse de un promagistrat de rang pretorian, înconjurat de feluriţi procuratori însărcinaţi cu supravegherea domeniilor imperiale şi a posturilor de pază ale drumurilor comerciale dintre Apus şi Răsărit sau ale fortificaţiilor strategice împotriva parţilor. Romanii au întemeiat acolo diverse oraşe, ale căror nume amintesc de anumite personaje imperiale: Germanicopolis, Claudiopolis etc. În această provincie Pliniu cel Tînăr a fost reprezentantul lui Traian, care a pus să se aplice aici o politică totodată fermă şi dreaptă, din care s-au inspirat mai tîrziu Hadrian, cu prilejul misiunii lui Ti. Iulius Severus, apoi şi Marcus Aurelius, spre a repune în ordine situaţia financiară şi economică. Pontul şi Bitinia aveau fiecare cîte un consiliu, ale căror sedii erau la Amastris pentru Pont şi la Nicomedia pentru Bitinia: lor le era alipită cetatea Bizanţului. Diocleţian i-a aplicat ţinutului regula sa administrativă, fragmentînd Bitinia în Honoriada şi Bitinia propriu-zisă; Pontul în Dios-

pontus, Pontul Polemoniac și Armenia Mică. Regiunea a văzut născîndu-se diverși scriitori de limbă greacă: Dion Chrysostomos din Prusa, Arrianos din Nicomedia, Dio Cassius din Niceea, Strabon din Amasia.

Galatia.— Galatia a devenit provincie romană în 25 î.e.n. și a fost încredințată unui legat imperial de rang pretorian, care avea jurisdicție și asupra Pisidiei, Isauriei și Licaoniei, cărora le-au fost adăugate mai tîrziu, în 6 și în 2 e.n., Paflagonia, Armenia Mică și o parte din Pont. Unită de către Vespasian cu Capadocia, ea a fost apoi despărțită de Traian, pentru a forma, împreună cu Pontul Polemoniac și cu Pontul Galat, un guvernămînt autonom. Hadrian a întreprins o nouă grupare cu celelalte regiuni vecine. Această instabilitate este urmarea și dovada eterogenității acestor meleaguri și a varietății lor etnice și culturale. Într-o parte, celți, în alta, veterani romani. Pessinuntul era vestit prin templul său închinat către *Magna Mater*, Ancyra (Ankara) este cunoscută prin marea inscripție care (împreună cu cele de la Antiohia și de la Apollonia), bătută pe zidul templului Romei și al lui Augustus, amintește isprăvile primului împărat. Dioclețian avea să împartă țara în *Galatia prima* la răsărit și *Galatia secunda* la apus, dar, judecînd după inscripții (coloniile de veterani sînt numeroase), romanizarea, la drept vorbind, n-a fost acolo decît o suprapunere, nu o impregnare. Se văd, fără îndoială, nume gentilice imperiale, Aelii, Cocceii, Flavii și Ulpii, dar *cognomen*-ul este grec, cum sînt și limba și civilizația, care rămîne o „civilizație de sate". Totuși limba celtică se menține acolo cu putere în anumite districte, după mărturia sfîntului Ieronim. Răspîndirea prin sculptură a tipului de galat, de origine pergameană, nu trebuie să ne amăgească.

Tracia.— Tracia a trecut sub protectoratul roman după bătălia de la Pydna; ea a devenit provincie independentă între 44 și 46. Claudiu a înzestrat-o

cu un guvernator imperial, înlocuit de Traian printr-un legat de rang pretorian cu reședința la Perinthos. Ea se întindea de la Nessos sau Nestos (astăzi Mesto sau Karasu) la apus, pînă la țărmul Pontului Euxin la răsărit și de la coastele Mării Egee pînă la lanțul Munților Haemus. Peninsula Traciei era proprietate imperială, iar Bizanțul, oraș liber, a fost supus guvernatorului Bitiniei. În momentul cuceririi, în pofida cetăților grecești de pe litoral și dinlăuntrul țării, ținutul avea mai ales un caracter rural, cu o populație agricolă împărțită în triburi și sate. Dominația romană, deși a respectat această organizare și a întemeiat orașe și colonii dotate cu drepturi municipale, tinsese mai cu seamă spre crearea unor bîlciuri după anotimpuri și a unor tîrguri periodice jalonînd marile drumuri dintre Europa și Asia. Cetăți de limbă greacă, ele aveau culte locale, îndeosebi pe cel al Cavalerului [1], care în aceste regiuni avea să se contopească mai tîrziu, după frămîntările ce au urmat edictului de la Nicomedia [2], cu cultul creștin al sfîntului Gheorghe, dar care trebuie deosebit de zeul-cavaler oriental. Aceste aglomerări orășenești au furnizat Romei numeroase contingente de trupe călare. Populațiile barbare de dincolo de Dunăre au pătruns în Tracia în mai multe rînduri: goții au cucerit Filippopolis în 251 și l-au înfrînt pe împăratul Valens în 378 lîngă Hadrianopolis. Dioclețian a împărțit-o în patru provincii și în două dioceze înglobînd Moesia inferioară și Sciția. Devenită

[1] Este vorba de „Cavalerul trac", divinitate a tracilor (N. tr.).

[2] Autorul se referă, desigur, nu la edictul de toleranță religioasă emis de Galerius la Nicomedia la 30 aprilie 311, ci la *litterae Licinii*, porunca lui Licinius din 13 iunie 313, prin care, în urma înțelegerii încheiate la Milano cu Constantin, se proclama libertatea cultelor și restituirea bunurilor confiscate de la creștini: aceasta este, de fapt, singura poruncă *(mandatum)* emisă pentru Orient, în vederea pacificării religioase; cu alte cuvinte, nu există pînă astăzi nici o dovadă peremptorie asupra emiterii vreunui „edict de la Milano" — titlu sub care este, greșit, cunoscută această măsură plină de adînci urmări politice (N. tr.).

o miză între Imperiul de Apus și cel de Răsărit, ea a fost considerată drept meterezul depărtat al capitalei acestuia din urmă. În secolul al VI-lea, ea a primit doi vicari, unul civil și unul militar.

Macedonia.— Bătălia de la Pydna schimbase și situația Macedoniei; fără să provoace o alipire imediată la Roma, ea a determinat împărțirea țării în patru republici care au durat vreo douăzeci de ani după 168. În 148, o revoltă locală a fost înăbușită de Q. Metellus Macedonicus. Țării i-a fost impus un guvernator cu reședința la Thessalonic; puterea sa, limitată la început la Marea Neagră și la Dunăre, s-a întins după cucerirea Greciei la întreaga peninsulă balcanică. Augustus a desprins din ea Ahaia, Epirul și provinciile dunărene. El a înființat acolo un anumit număr de colonii la Dium, Pella, Filippi, Dyrrachium, Cassandrea, Byblis. În secolul al III-lea, invaziile goților au tulburat pacea provinciei. Dioclețian a împărțit-o în două: *Macedonia prima* la răsărit și *Macedonia secunda* la apus, depinzînd și una și cealaltă de vicarul Moesiei. De atunci litoralul adriatic a fost alipit la Epir, iar Tesalia a devenit autonomă. Era o provincie foarte bogată, cu mari proprietăți de pămînt, cu mine însemnate, cu un comerț activ, ale cărei produse erau îndrumate pe *uia Egnatia* de la Apollonia și de la Dyrrachium la Thessalonic și la Bizanț. Romanii au lăsat acolo urme numeroase, a căror însemnătate o atestă săpăturile de la Filippi și a căror prezență vie o menține pînă în zilele noastre, împreună cu biserica circulară Sfîntul Gheorghe, arcul lui Galerius de la Thessalonic, prin forma sa îndesată și prin sculpturile sale ce evocă victoriile romanilor asupra perșilor. Se știe că Cicero venise în exil la Thessalonic și că Pompei s-a refugiat și el acolo; dar și mai grăitoare asupra acestei pătrunderi romane este bogata culegere de inscripții evocînd Macedonia, înfăptuită la Bersea, la Heraclea Lyncestis (Monastir), la Filippi, în care sînt pomeniți bogații proprietari

funciari, dregătorii, constructorii de drumuri și de monumente publice, atîția pionieri, atîția veterani, ca și acel T. Aelius Geminius Macedo de la Thessalonic, care, la sfîrșitul secolului al II-lea, a fost primul președinte al Panhellenionului și generosul donator al lemnului destinat bazilicii din orașul său.

Epirul și Acarnania.— Desprinse de Ahaia de către Hadrian și Antoninus Pius, Epirul și Acarnania, de la malurile lui Acheloos la sud, pînă la promontoriul Acroceraunian la nord, au primit un procurator imperial care supraveghea și insulele Ionice. Numărul mic de orașe (colonii augustane întemeiate ca amintire pentru Actium: Buthrotus, Dodona) se explică prin dificultățile de acces cauzate de relief. Dioclețian a împărțit Epirul în două districte, Epirul vechi și cel nou, care a primit drept capitală Dyrrachium. O rețea de drumuri (Clodiana — Apollonia; Dyrrachium — Apollonia; Apollonia — Phoinikis — Nikopolis; Apollonia — Hadrianopolis — Nikopolis) a îngăduit în cele din urmă să se împînzească ținutul.

Siria.— Siria, a cărei evoluție părea s-o fi îndrumat deja bătălia de la Magnesia din 189, a devenit provincie romană în urma acțiunii lui Pompei din 62. Era un teritoriu imens și eteroclit ce se întindea de la lanțul Munților Taurus pînă la deșertul Arabiei și la malurile Eufratului. O parte, formată din valea superioară și mijlocie a Orontelui, împreună cu Antiohia, a fost pusă sub autoritatea directă a Romei; restul, alcătuit din mici regate ca Iudeea și Commagene, din cetăți feniciene de coastă și din principate sacerdotale la Damasc, Emesa și Chalcis, a rămas autonom. Sub Augustus, Siria a devenit provincie imperială, al cărei guvernator, avînd trei, apoi patru legiuni, ocîrmuia cu strășnicie locuitorii și resursele. După distrugerea Ierusalimului, Iudeea a fost prefăcută în provincie romană cu un legat imperial, nu fără să fi cunoscut un regim relativ independent sub Cezar și Augustus. Commagene a fost anexată

Siriei, iar în principatele sacerdotale puterile politice au fost reduse cu încetul la simple atribuții religioase.

Palmyra.— Singurul stat care a rămas independent a fost Palmyra, care servea drept meterez împotriva parților. Campania lui Traian contra acestui popor nefiind urmată de un rezultat statornic, deoarece Hadrian a renunțat să-i culeagă roadele, Siria a sfîrșit prin a juca un rol strategic, dar sub Marcus Aurelius și L. Verus parții au ajuns pînă în preajma Antiohiei; Septimius Severus a împărțit provincia în două diviziuni, Siria Coele (sau *Syria maior*), ale cărei capitale au fost succesiv Antiohia și Laodicea, și Siria feniciană, al cărei scaun era la Berytus (Beirut). Urcarea pe tron a Iuliei Domna, soția lui Septimius Severus, care făcea parte din dinastia regilor preoți de la Emesa, a provocat o năvală de sirieni la Roma și în Apus. Odată cu obiceiurile, ei au adus acolo și spiritul și religia lor. Cei doi juriști, ieșiți din școala de la Berytus, Papinianus și Ulpianus, au făcut să pătrundă în administrație principiile dreptului oriental în legăturile lor cu dreptul roman.

Către mijlocul secolului, amenințarea Răsăritului s-a făcut și mai stăruitoare; perșii [1], preluînd ștafeta parților, au invadat Siria în 237/238 și în 254/256, l-au biruit și l-au luat prizonier pe Valerianus în 260. Apărarea Romei a fost preluată de principii de la Palmyra, Odenath, Valabath și Zenobia, care au profitat de împrejurare spre a se declara independenți, iar această independență a durat pînă în ziua în care Aurelian a înfrînt-o pe Zenobia în 272.

Situația a fost consolidată de Dioclețian, căruia i se atribuie rețeaua de drumuri ce străbat deșertul; Constanțiu al II-lea a desprins partea de miazănoapte a Siriei Coele și a făcut din ea un district numit Augusta Euphratensis. În

[1] Perșii Sassanizi (226–651 e.n.) (N. tr.).

secolul al VI-lea arabii și perșii au sfîrșit prin a covîrși, iar provincia fu smulsă Bizanțului.

Toată această regiune a avut o însemnătate considerabilă în destinele Romei: ea nu a fost numai o stavilă militară, ci, cu Antiohia, Seleucia, Laodicea, Apamea, Berytus, Ptolemaïs, ea a fost și un centru de cultură intelectuală. Lucrarea argintăriei, a purpurei, a sticlei, produsele din creșterea animalelor, cerealele, vița de vie, uleiul, fructele, comerțul cu Asia, Arabia, India și China au îmbogățit porturile și orașele de coastă, ca și Gerasa, Palmyra și Damascul, ce serveau drept locuri de tranzit. Sistemul agrar, care în regiunea Antiohiei cuprindea vaste domenii cu vile bogate și dependințe mari, în care trăia un însemnat număr de sclavi, tinde să se apropie de sistemul italic al latifundiilor, a căror descriere instructivă o face sfîntul Ioan Gură de Aur, evocînd fermieri-arendași de condiție liberă și muncitori cu simbrie, care nu se fereau să manifeste o ostilitate activă față de stăpînii lor. În afară de pămînturile cetăților din nordul Siriei, mai erau cele ale templelor; ele erau apărate prin imunitate față de autoritățile civile și aduceau venituri mari, cum erau cele ale lui Iupiter Dolichenus sau ale Baalbeckului. Orașele comerciale ca Emesa, Damasc sau Palmyra împreună cu satele lor — datorită tranzitului caravanelor sau al triburilor nomade — obțineau mari beneficii din trafic, asupra căruia regulamentul celebru de la Palmyra ne dă o imagine generală.

Dincolo de Iordan, pămîntul bun din Hauranul modern, care fusese bine lucrat și colonizat în epoca elenistică, dar rîvnit de vecinii săi din pustiu, a cunoscut pacea, o pace armată. Arabia Petree odată anexată de Roma și protejată de ea, Siria furniza contingente militare pentru a o apăra. Abundența inscripțiilor, resturile de temple și teatre, de apeducte și de foruri atestă prosperitatea acestei regiuni elenizate, în care unele tîrguri ca Filippopolis au devenit sub Filip Arabul cetăți însemnate.

Palmyra, Gerasa, Filadelfia, Damascul, Heliopolis (Baalbeck), Antiohia, Apamea, Dura-Europos oferă astăzi un imens cîmp de studii săpăturilor arheologice. La Emesa, Heliopolis, Damasc și Palmyra, cultele lui Iupiter Dolichenus, al lui Iupiter Heliopolitanul, al lui Iupiter Damascenul și ale divinităților palmyriene au provocat cercetări atente din partea istoricilor religiilor. La Antiohia și Palmyra arta s-a bucurat de o mare strălucire în domeniul țesăturilor și al argintăriei. Convergența curentelor elenice, semitice și latine a făcut din destule orașe cîte un centru cultural. Putem oare uita că în această provincie, în afară de Iamblicos, originar din Chalcis, și-au avut obîrșia Lucianus și Tatianus, Maximus din Tyr și Filodemos, Libanios, Porphyrios și Ioan Gură de Aur, care scriu în greacă, Ammianus Marcellinus, Papinianus și Ulpianus care scriu în latină? Nici o provincie antică nu prezintă poate un asemenea sincretism al spiritelor grec, roman și creștin, iar, mai tîrziu, cruciadele vor culege din aceasta un ferment și un aliment de care va beneficia Occidentul medieval.

Egiptul. — Egiptul, a cărui soartă o hotărîse bătălia de la Actium, a primit de la Augustus un statut special: împăratul, succesor al Lagizilor, exercita asupra lui un fel de *dominium*, astfel că nici un senator și nici un cavaler nu putea primi acolo o dregătorie fără consimțămîntul său. Prefectul Egiptului aparținea ordinului ecvestru; alături de el, un *iuridicus* conducea justiția, un *idiologus*, mai tîrziu un *rationalis*, gospodărea finanțele, înconjurați de un numeros personal de procuratori și administratori diverși. Avîndu-și reședința la Alexandria, prefectul comanda armata. Orașele „grecești" Alexandria, Ptolemais, Naucratis și, începînd cu domnia lui Hadrian, din 130, Antinoopolis, beneficiază de o oarecare autonomie. Ele erau independente de epi-strategiile între care se repartiza restul țării: Țara de Jos sau Delta, Heptanomida, Arsinoita, Thebaida și
 care se prelungeau spre sud prin sectorul militar

Dodekaschoinos, al cărui ultim post de pază era stabilit la Hierasykaminos. Această organizare, exceptînd o anumită variație în dispunerea împărțirilor sau nomelor, a durat pînă la Dioclețian. În secolul al VI-lea, nomele au fost înlocuite prin *pagi*, în frunte cu un *pagarches*.

Această imagine a Egiptului ar fi înșelătoare, dacă nu am pune în lumină situația economică și stările de spirit. Agitația este continuă. Populația este formată din romani, macedoneni, greci, persani, evrei și indigeni care nu se înțeleg și care sînt chiar separați prin anumite opreliști. Sfîrșitul domniei lui Augustus și începutul celei a lui Tiberiu, domnia lui Nero și unii ani din vremea Severilor au cunoscut liniștea, în așteptarea venirii lui Dioclețian. În intervale, răzvrătiri de origine politică sau religioasă, rebeliuni naționaliste sau răzmerițe antisemite se succed în chip aproape statornic; ciuma din 251/252, invazia armatelor Zenobiei în 269, răscoala lui Firmus din 372, agravează dezordinile și nenorocirile. Totuși, sub consulatul lui Petronius s-a întreprins curățirea canalelor, repunerea în bună stare a pămînturilor rău irigate, îmbunătățirea căilor comerciale; Traian repune pe șantier legătura dintre Nil și Marea Roșie; alți împărați întreprind lucrări edilitare sau vizitează țara; iar alții — este adevărat — ordonă groaznice masacre și iscă vocații de martiri . . . Căci există lupte dinastice, rivalități de caste și de rase (greci, semiți), vrăjmășii religioase, mai cu seamă în Imperiul tîrziu, cînd, în afară de vederi potrivnice celor de la Constantinopole, se văd manifestîndu-se antagonisme violente între păgîni și creștini — și mai cu deosebire între malchiți (imperiali, catolici), și iacobiți, confruntări în care se disting de o parte și de alta oameni ca Athanasius, Clemens din Alexandria, Cyrillos și Origenes.

Neajunsuri de ordin economic apăsau de asemenea asupra acestei țări: în pofida tezelor care se înfruntă astăzi și care tind să susțină sau să nege că Egiptul a fost prosper în epoca im-

26. OSTIA: Statuie a Minervei. *Foto Alinari-Giraudon*

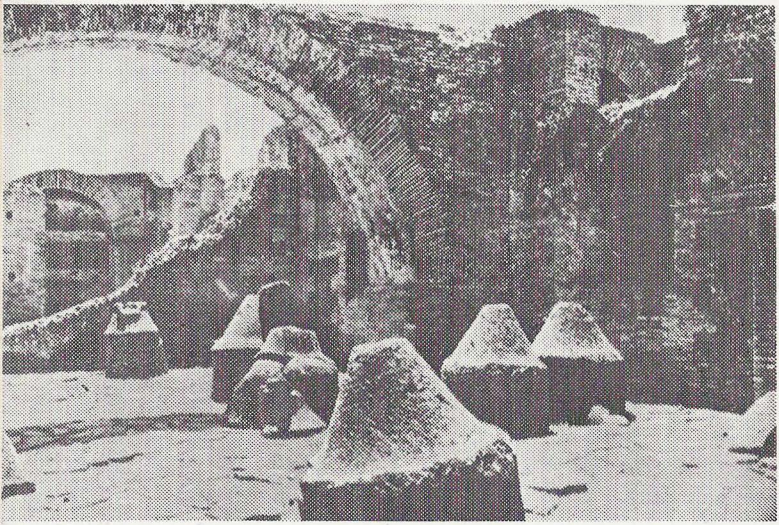

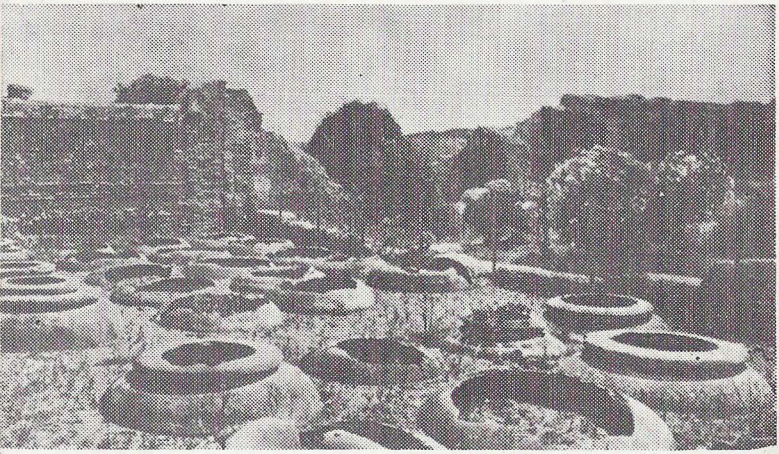

27. OSTIA: A, moară cu roți, *Foto E.P.C., Roma;* — B, magazie de ulei. Vase de argilă îngropate în pămînt. *Foto E. Richter, Roma*

28. OSTIA: Mozaicul termelor lui Neptun. *Foto Roger-Viollet*

29. NAPOLI: Globul Atlasului Farnese (mulaj al globului izolat), din epoca lui Hadrian sau a lui Antoninus Pius. Museo Nazionale. *Foto Museo della Civiltà Romana, Roma*

30. ROMA: Mithraeumul San Clemente, sanctuarul păgîn de sub biserica subterană, la o adîncime de cca 20 m, sec. III e.n. (lărgimea de cca 10 m). *Foto R. Percheron*

31. PALESTINA: Capharnaum în Galileea — sinagogă clădită sub Severi. Edificiul — rectangular, din calcar alb (24,40 × 18,65 m), orientat de la nord la sud — are o navă centrală cu două colaterale. Extras din albumul *Dans les pas de Jésus,* Paris, Hachette, 1953. *Foto Frédéricque Duran*

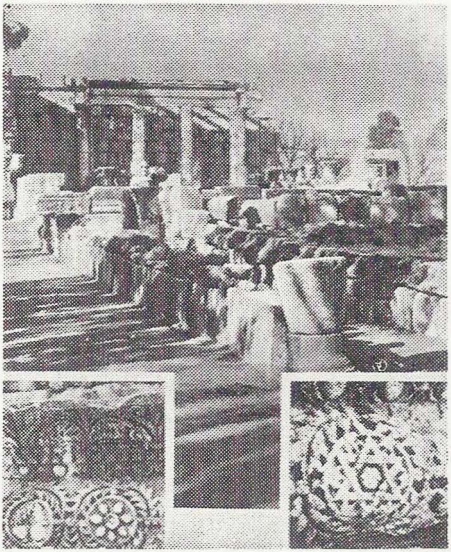

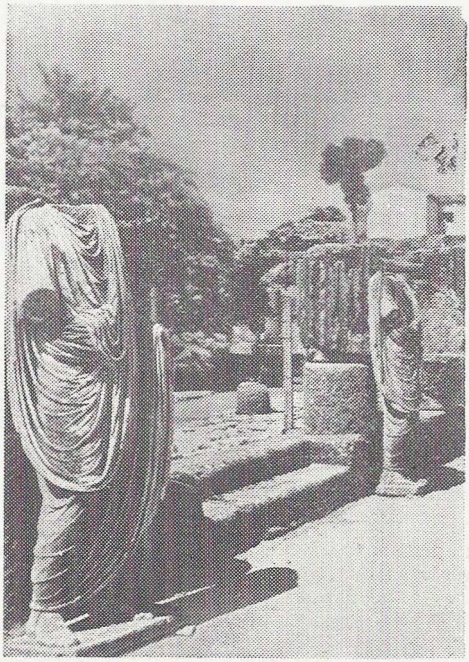

32. SPANIA: Merida — teatrul roman (diametru de 86, 88 m). Statui. *Fotoreportaj Yan*

33. FRANȚA: Arles — vedere aeriană. Se distinge teatrul și circul. La stînga, Ronul. *Fotoreportaj Yan*

34. BULGARIA: Sofia — basorelief cu o scenă de circ. *Foto Alinari-Giraudon*

35. ROMA : Mozaicul „Nilului", sec. I—II e.n. (cca 2,50 × × 2, 50 m) Muzeul Termelor, *Foto R. Percheron.*

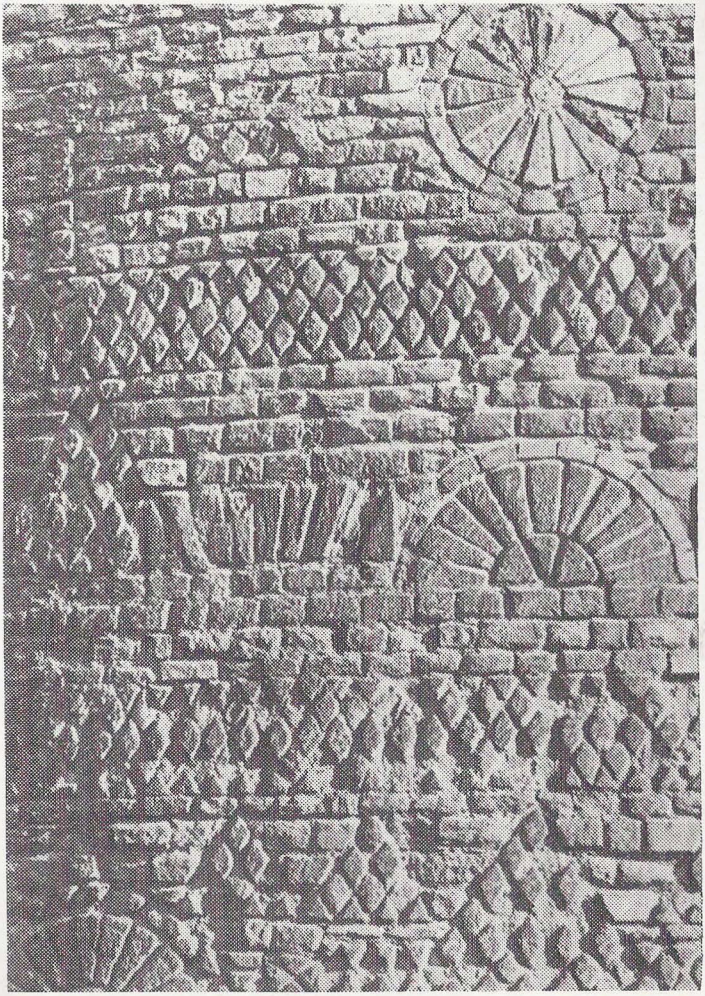

36. GERMANIA: Köln — zid al turnului de colţ al incintei romane. *Foto a Oficiului de Turism german*

37. FRANŢA: Vaison-la-Romaine (Proveņa) — bust al împărătesei Sabina, soţia lui Hadrian (?). Casa busturilor din argint. *Foto R. P. Etienne Merveille*

38. SARDINIA: Sticlărie punică (bucată dintr-un colier) găsită la Olbia, sec. IV—III î.e.n. (cca 4 cm înălţime). Museo Nazionale, Caligari. *Foto R. Percheron*

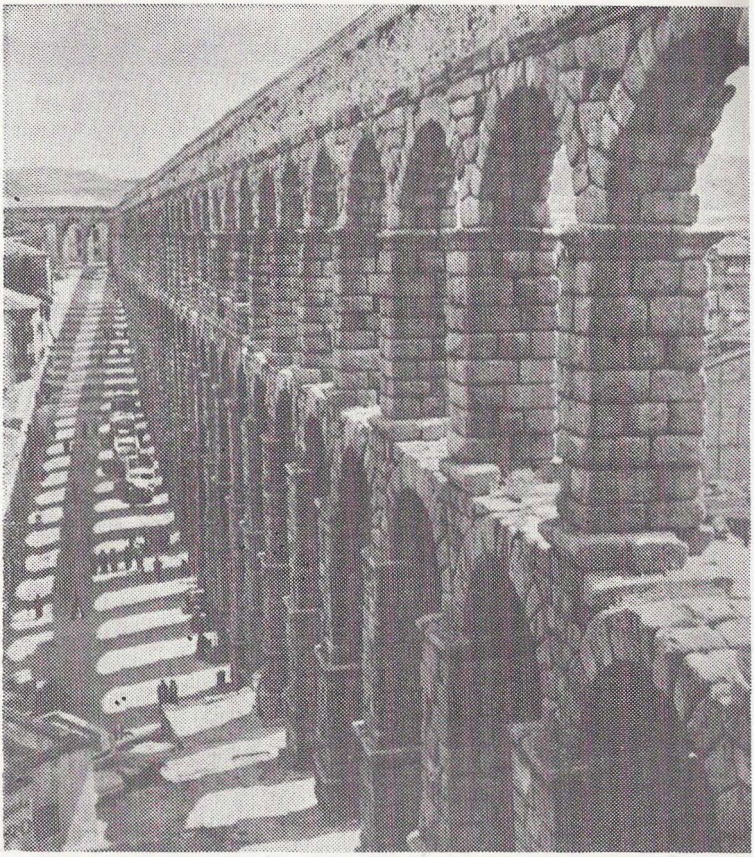

39. SPANIA: Segovia — apeductul din epoca lui Traian: 160 de arcade făcute din granit de Sierra (lungime 818 m). *Fotoreportaj Yan*

40. RAVENNA: Împăratul Iustinian, mozaic. *Foto R. Percheron*

perială, nu pare posibil de tăgăduit că Egiptul a fost un siloz pentru grîne, un pămînt exportator de vin, de papirus, de marmură, de țesături, de sticlărie, de produse de lux, aprovizionînd, rînd pe rînd, Roma și Bizanțul. Dar măsurile luate spre a asigura aceste exporturi stinghereau consumul local; belșug în ochii străinului, raritate, aproape lipsă pentru localnic. Organizarea financiară care îngăduia ca producătorii să fie scutiți de dări în bani, dacă dădeau contravaloarea în natură, nu era făcută să îmbunătățească situația annonară internă, cu atît mai mult cu cît pămînturile aparțineau „Coroanei", cu cît grecii care primiseră terenuri cu titlu particular își apărau cu înverșunare avantajele și cu cît loturile date veteranilor beneficiau de scutiri. Dispozițiile date în 287 și în 297, aluziile diverselor registre de la Theadelphia, de la Hermopolis, de la Oxyrhynchus bazate pe cadastrarea riguroasă a scribilor și inventarul bunurilor achiziționate, datînd din secolul al IV-lea, permit să ne facem o idee asupra regimului și să vedem cum pămîntul imperial, domeniul templelor și cel al împăratului își schimbă treptat calitatea și lunecă parcelă cu parcelă în mîinile unor exploatatori chiriași. Registrul de la Hermopolis arată, de pildă, că media suprafeței deținute de fiecare arendaș era de 44 de arure [1], dar Codul Theodosian a păstrat mai multe constituții (hotărîri), începînd din 360, care confirmă că Imperiul și birourile administrative s-au străduit să împiedice formarea de *latifundia*, aplicînd reguli care amintesc de politica Gracchilor. Aceste dispoziții au fost întărite printr-o lege din 441, printr-un act al lui Leon din 468 și prin codificarea lui Iustinian. Dat fiind că informațiile noastre se întemeiază pe o tradiție incompletă, este mai cuminte să admitem că proprietatea particulară a sporit mult în secolul al VI-lea, dar trebuie să ne ferim să afirmăm (eu, cel puțin, nu găsesc dovezi pentru aceasta)

[1] O *arura* măsura cca 2,17 ari; totalul ar fi deci de aprox. 95,5 de ari, deci sub un hectar (N. tr.).

că Egiptul a cunoscut, ca și Italia, un regim generalizat de mari domenii particulare.

Frămîntările au fost iscate mai ales de taxele riguroase asupra grîului, a minelor, a papirusului, de sarcinile financiare și de extorcările birocrației și ale armatei — ale cărei solde cresc, pentru un soldat de rînd, de la 375 denari sub Commodus, la 500 sub Septimius Severus și la 750 sub Caracalla — , de sporirea înzecită a prețului grîului între Claudiu și Marcus Aurelius, în sfîrșit de variațiile proporției de argint în monede (stabilizarea sub Tiberiu a tetradrahmei nu a putut dura), variații care îi îndeamnă pe deținători să tezaurizeze banii cu un conținut ridicat de metal nobil, în timp ce țăranul nu mai dispunea decît de moneda de bronz, iar ajustarea forțată [a prețurilor] se făcea în dauna sa. De altfel, politica lui Dioclețian nu avea să împiedice creșterea prețurilor în termeni fiduciari: în afară de începutul secolului al IV-lea, inflația a sporit pînă la secolul a VII-lea; nu se mai socotește decît în carate și în zeci de mii de denari. Nu pare ca reorganizarea administrativă a lui Dioclețian, care a împărțit țara în trei, apoi în patru provincii (Aegyptus Iovia, Aegyptus Herculia, mai tîrziu Arcadia, Tebaida și, cu începere din 341, Augustamnica) să fi exercitat o influență economică mai bună. Încorporat în diocezele din Orient, Egiptul a fost înălțat ca dioceză independentă de către Theodosius. Această sistematizare a fost suprimată, la rîndul ei, de către Iustinian, care a împărțit teritoriile egiptene în 5 eparhii.

Mesopotamia și asiria.— Provinciile Mesopotamia și Asiria nu au fost constituite decît după campania lui Traian din 115 și 116 împotriva parților. Dar Hadrian, care nu avea aceleași vederi politice asupra acestei părți a lumii, a lăsat pe seama regelui parților regiunea cucerită de predecesorul său. Asiria nu a mai fost recucerită niciodată de către Roma. Dimpotrivă, Mesopotamia, sau cel puțin partea ei apuseană, a fost cedată Romei în urma păcii din 165, care a pus capăt războaielor lui Marcus Aurelius și L. Verus. Septimius Severus extinde puterea imperiului asupra întregii Mesopotamii septentrionale pînă la Chaboras (Khabur) și la o linie trecînd la nord de Hatra: ținutul Osroene, cu Edessa drept capitală, și Mesopotamia de Răsărit cu Nisibis ca oraș de reședință sînt guvernate de atunci de guvernatori de rang ecvestru, procuratori și

prefecți. Regiune de frontieră, expusă loviturilor pe care și le dădeau reciproc romanii, parții și apoi Sassanizii, ea a suferit necontenit schimbări în organizarea ei internă și în privința hotarelor; ea a fost chiar răpită Romei sub Gordian și Filip Arabul și reluată de Dioclețian și Galerius. Mărită apoi la nord, ea a fost amputată de partea ei orientală în 363. Urmează de atunci o perioadă de pace relativă care durează pînă la Iustinian; dar, după el, provincia a fost supusă presiunii perșilor și smulsă Romei.

ARABIA.— Pompei este cel care a făcut Arabia să intre în clientela Romei, stare în care a rămas pînă în 105 e.n., dată la care legatul Siriei, Cornelius Palma, a intrat în Arabia, l-a alungat pe rege și a instalat în locul lui un guvernator. Acest guvernator avea sub jurisdicția sa Arabia Centrală, regiunea Damascului fiind alipită Siriei, iar părțile orientale și meridionale fiind lăsate în afara orbitei romane. Avîndu-și reședința la Petra, legatul imperial era sprijinit de două legiuni. În secolul al III-lea, împărțirea în Arabia de miazănoapte — sau *Arabia deserta* —, a cărei capitală devine Bostra, și în Arabia de miazăzi — sau *Arabia Petraea* sau *Palestina salutaris* sau *Tertia* — și construirea unei linii fortificate la răsărit, mergînd de la Marea Roșie la Aila, au înlesnit pacificarea, punerea în valoare a unui ținut cu pămînturi pline de contraste și îndeosebi întreprinderea unor mari lucrări hidraulice. Străbătute de drumuri de caravane, în lungul cărora triburile nomade înaintau cu mărfurile, guvernate de etnarhi și de filarhi [1] aleși chiar dintre indigeni, aceste teritorii au fost supuse la sfîrșitul secolului al VII-lea influenței islamismului, pe care a venit să-l sprijine cucerirea arabă; creștinismul și spiritul roman au fost înlăturate din aceste părți.

[1] „Șefi de trib" (în latină în text) (N. tr.).

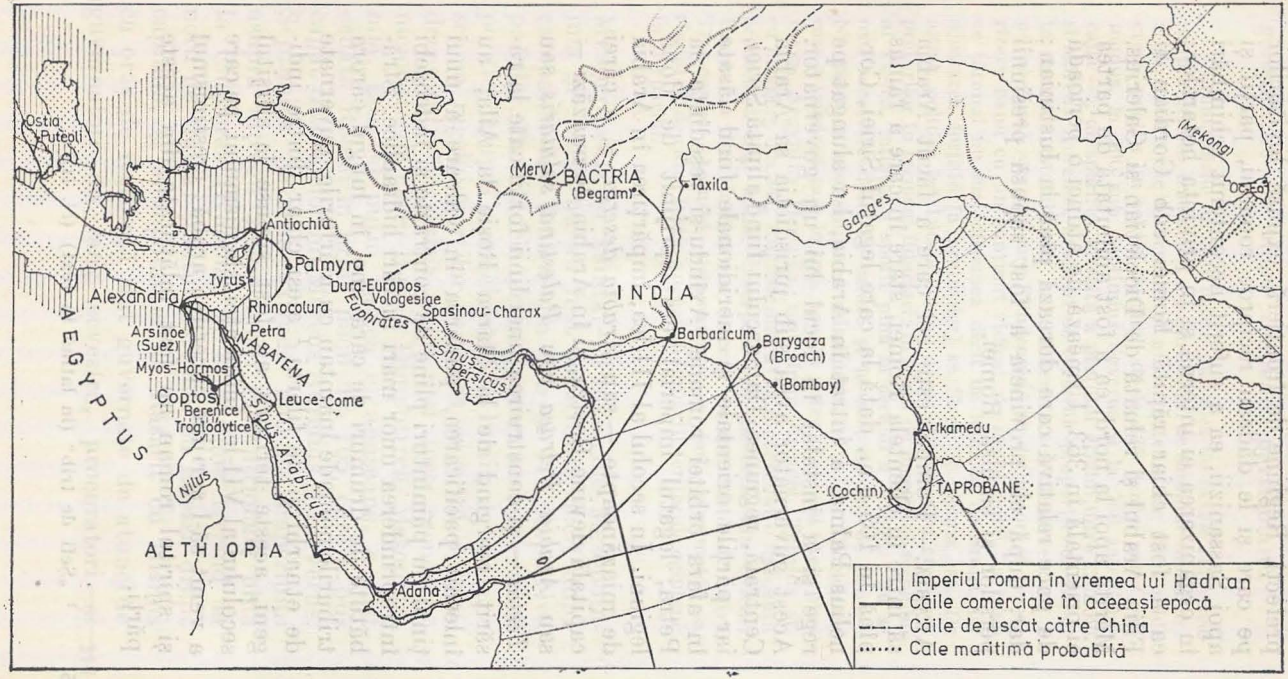

20. *Căile comerciale ale Romei către Egipt și Orient*

Romanii au înaintat spre răsărit încă mai departe decît provinciile despre care am vorbit și care au constituit treptat un fel de „dominioane" ale Romei, cu legături mai mult sau mai puțin suple (harta 20).

Așa este înaintarea prin Marea Roșie către ceea ce va fi cîndva Adenul și către țărmurile unde se cumpăra tămîia, către insulele din largul Capului Guardafui unde se procura orez, țesături indiene, carapace de broaște țestoase sau ulei de susan, spre Golful Persic, unde se obținea cupru, lemn de santal și lemn de teck, palisandru și abanos, perle, purpură, piper și mirodenii, aur, ba chiar și sclavi și de unde se înainta pe uscat în viitoarele țări Pakistan și Afganistan și în India, spre Minnagara (Haiderabad?) și Barygaza (Broach?) și spre orașele de coastă pînă la Capul Comorin, unde se făcea schimbul cu mătasea chinezească. De acolo se ajungea pînă la țărmurile Extremului Orient, în pofida musonilor, jalonînd drumul cu monede și cu olărie italice — îndeosebi de la Arretium —, a căror prezență au atestat-o săpăturile de la Arikamedu, pe coastele Golfului Bengal Grecii se aventuraseră pînă acolo: latinii primeau solii din acele părți. Și mișcarea a continuat spre Siam, ba chiar și spre Coreea, unde s-au găsit statuete și olărie, duse din popas în popas în lungul coastelor și al peninsulelor de către „oamenii aventurii"...

3. ROMANIA

Armatele, expedițiile, traficul de mărfuri au făcut să circule oamenii și lucrurile, sentimentele, gîndurile, tehnicile, artele, chiar și zeii. Cum să uităm aici că și limba a adus cu sine vocabularul și cadrele sintaxei sale și, prin ele, gîndirea latină, cu originalitatea și împrumuturile ei? Cum să nu ne amintim că acei latini din Alba, care, împreună cu alții, au „întemeiat" Roma și s-au amestecat acolo cu alte popoare, au păstrat și au făcut să precumpănească graiul lor, limba

latină? În momentul în care barbarii încep să domine pămînturile din Apus, spre sfîrșitul secolului al IV-lea e.n., latina Romei devine, prin opoziție, *sermo Romanus*, iar teritoriul care o vorbește, *Romania*. La sfîrșitul secolului al VI-lea, limba vulgară din Italia este numită de Fortunatus [1] și de Isidor din Sevilla [2] *Itala lingua*. *Latina*, *Romana*, *Itala*, în perspectiva istorică, acestea sînt trei arii și trei stadii. *Latina* este limba scriitorilor, *Romana* este cea a poporului nebarbar, *Itala* cea a unei națiuni ce și-a dobîndit conștiința unității sale față de celelalte popoare, care și ele, la rîndul lor, vorbind o limbă romanică, s-au constituit în unități politice. Dar aceste stadii se întrepătrund și unitatea, deși diversificîndu-se, se menține.

Această latină a Romei republicane și imperiale, această latină care este o ramură a indo-europenei, nu este o limbă pură. Cum popoarele converg spre Roma, latina împrumută de la etrusca dinspre nord și de la dialectele italice de la est și sud. Prin etruscă, dar și pe cale directă, se primesc cuvinte grecești; la fel se adoptă și alfabetul grecesc. De aici, accidente fonetice, transformări ale tonului care modifică moștenirea indo-europeană; de aici, împrumuturi, de cuvinte și de sensuri; de aici, iarăși, ca în orice gîndire ce evoluează, o sintaxă care răspunde necesităților expresiei și, încă de la primele documente — dar ele datează din secolul al IV-lea! —, o tendință spre organizarea frazei în perioade simple și scurte, despre care Legea celor XII Table ne dă o imagine rezumativă. Atunci vedem dezvoltîndu-se, printre construcțiile caracteristice, propoziția infinitivală, care nu este proprie latinei [3],

[1] Venantius Fortunatus (530—600 e.n.), poet latin, episcop de Poitiers (N. tr.).

[2] Isidor din Sevilla (către 560—636) episcop de Sevilla, cel mai învățat cărturar al secolelor VI—VII e.n. (N. tr.).

[3] Pe cît se pare, autorul este partizanul ipotezei adoptării completivei infinitivale după model grecesc; doctrina clasică (și curentă) vede în infinitivala din latină o dezvoltare a unui tipar indo-european — favorizat, în paralel, și de greaca veche (N. tr.).

dar care indică un simț accentuat al subordonării, ale cărei aspecte felurite și, pentru un observator superficial, deosebite, dar de fapt profund legate, sînt sistemul concordanței timpurilor și modurilor, înăuntrul unei opoziții între *infectum* și *perfectum*, sistemul prezentului și sistemul perfectului — opoziție morfologică și semantică —, atracția și discordanța modale, utilizarea formelor variate ale stilului direct și indirect și a variantelor lor, ale căror începuturi le deosebim încă din mijlocul secolului al III-lea.

Evoluția latinei între secolele al III-lea și al II-lea î.e.n. anunță limba clasică a secolului I. Constituirea unor modele scrise în limba juridică și administrativă, ca și în limba literară, aportul unor personalități ca Plaut, Ennius, Terențiu, Cato, stabilizarea treptată a unei cetăți conducătoare contribuie la instalarea limbii latine în toată Italia, prin colonii, prin cucerire, prin răspîndirea textelor — apoi și în afara Italiei. Sicilia rezistă multă vreme latinizării, dar Sardinia, Corsica, Galia cisalpină, Spania meridională, Veneția apuseană, Liguria, Galia de miazăzi, teritoriul Cartaginei — urmăm aici ordinea cronologică a evenimentelor — sînt atinse treptat de negustori și de armate și latina pătrunde în ele. Spre Orient, dimpotrivă, cu toată izbînda legiunilor, greaca rămîne predominantă. La sfîrșitul secolului al II-lea și la începutul secolului I, în Italia chiar, îndeosebi după războaiele cu aliații, dialectele par să fi dat mult înapoi și să nu-și mai fi păstrat individualitatea; ele sfîrșesc prin a dispărea sau, cel puțin, nu se mai întîlnesc în texte.

Dar în același timp — și în afara unei evoluții fonetice și a unui fel de nivelare morfologică, ale căror detalii nu le putem da aici — concordanța timpurilor devine mai strictă, iar folosirea conjunctivului și a nuanțelor sale se rafinează. Limba clasică deosebește mai răspicat decît cea a lui Plaut între prezentul, imperfectul și mai mult ca perfectul conjunctivului în propozițiile condiționale și nu numai că opune trecutului prezentul, ci,
 cu nuanțe mai subtile, diferențiază posibilitatea

și eventualitatea de irealitate, atît în prezent cît și în trecut; exprimarea „optativului" se îmbogățește cu valori temporale, deliberativul și dubitativul se completează și ele cu noi modalități de expresie, iar imperfectul conjunctivului poate să echivaleze, pentru Cicero, în funcție de context, cu un trecut, după uzul vechi, sau cu un prezent-viitor. Dar, cum conjunctivul intră în propozițiile relative cu o valoare circumstanțială și în cele temporale cu *cum*, acolo unde limba veche folosea indicativul, el tinde treptat — el care era modul subiectivității — să se mecanizeze în utilizarea inexpresivă a subordonării. N-am putea spune în ce măsură această sistematizare — reducînd supleţea uzajului — a dat rigoare modelării raționale a gîndirii și mișcării logice a frazei.

Dar influențele exterioare Romei și îndeosebi cea a scriitorilor greci și elenistici, ingeniozitatea scriitorilor latini și independența lor creatoare, evoluția unei societăți care devine mai complexă, duc această limbă, care era o limbă de agricultori și de soldați, de juriști și de preoți, de tehnicieni și de artiști, la o diversitate mobilă în însăși unitatea ei, sau mai curînd la registre distincte care, fără să izoleze limba vorbită de cea scrisă, admit într-una ceea ce nu este admis în cealaltă și, sub autoritatea învățaților și a *grammatici*-lor, fac să se deosebească un *sermo vulgaris* sau *cottidianus*, o vorbire obișnuită sau „de fiecare zi" de o *ars dicendi et scribendi*, o artă de a vorbi și de a scrie, care este de un alt nivel: ea implică anumite selecții, tinde uneori spre abstract și devine pentru generații întregi forma ideală a limbii.

Cine parcurge istoria latinei în vremurile următoare nu poate decît să ia seama, în acest cadru, la mobilitatea limbajului: concurența vorbirii urbane cu vorbirea rurală și victorii parțiale ale uneia sau ale alteia; reiviri trecătoare de arhaisme sau apariții de neologisme; substituiri de elemente sintactice prin analogie banalizatoare sau prin anomalie expresivă, și aceasta în sensul limbii, în sensul vieții limbii, oarecum nutrit de limba

însăși. *Conscientia de culpa* apare la Sallustiu, *de nocte venit* la Cicero, *uerno de flore corona* la Tibul și aceste turnúri, care nu sînt izolate și nu sînt clasice („conștiința vinei sale", „el a venit de cu noapte", „o coroană din flori primăvăratice"), vestesc folosirea fr. *de* [1]. Putem găsi astfel, în plină epocă clasică, începuturi de turnúri ulterioare din limbile romanice, cum sînt *magis* cu valoare adversativă, *inde* cu valoarea fr. *en* etc. De la Sallustiu la Ovidiu și la Titus Livius, apoi la Tacit, folosirea participiului în *-urus* în afara conjugării perifrastice se extinde și se diversifică; gerundivul, mai tîrziu, va intra în sistemul exprimării viitorului; de ablativul absolut vor putea să se lege propoziții completive. Dacă, la Petronius, pe lîngă confuziile populare de genuri și declinări, ba și de construcții de caz (pe care graffiti de la Pompei ni le ilustrează cu multe exemple) vedem cum *ac* și *atque* sînt eliminate aproape în întregime și cum *quomodo* îl înlocuiește pe *tanquam*, versiunea Bibliei denumită *Itala* va dezvălui utilizarea prepozițiilor înaintea infinitivului *(dare ad manducare*, „a da de mîncare") și a prepozițiilor compuse *(ab ante faciem)* etc. Începînd din secolul al III-lea, latina vorbită de masa creștinilor dezvoltă un anasamblu lexical bogat în neologisme și în adaptări semantice. În secolul al IV-lea, valorile conjunctivului și ale indicativului, confundate anterior numai într-un anumit număr de cazuri, devin tot mai analoage [2]: indicativul se întîlnește adesea în propozițiile interogative indirecte, în consecutive, cauzale și adversative. Conjunctivul este foarte frecvent în

[1] Formulările clasice curente, dar banale, ar fi fost *conscientia culpae* și *uernorum florum corona* (cu atribute genitivale și nu cu complemente ale numelui precedate de *de*), respectiv *noctu, nocturnus* sau *de tertia uigilia (noctis) uenit; de nocte* este o prescurtare generalizatoare a ultimei formule (N. tr.).

[2] Din punctul de vedere al lingvistului ar fi mai corect să vorbim despre o *redistribuire* a rolurilor (și uzajului) indicativului și conjunctivului — în paralel și cu crearea noului optativ al latinei populare — și nu de o veritabilă confuzie între cele două moduri clasice fundamentale (N. tr.).

temporalele introduse cu *ut*; turnura *non dubito quod* se propagă, iar sfîntul Ieronim va putea constata că latina este instabilă și că se diferențiază după regiuni.

Aceste mutații — nu le putem întocmi tabloul aici — au privit și accentul, sistemul consonantic și vocalic, silabația și pronunțarea. Prin contactul cu dialectele locale se instauraseră diferențe de intonație, de emisie și de cadență. Dar, pe cînd, în Italia însăși, limba oscă supraviețuiește încă pînă în preajma secolului al IV-lea în jurul Pompeiului, iar etrusca la țară în Tuscia, latina se întinde și împinge elementele celtice sau gotice la vest și la nord și pătrunde în zonele unde greaca persistă. Se face o osmoză între diversele graiuri și *Romania* se constituie în mișcare, datorită mobilității schimburilor de tot felul — economice, sociale, politice, afective, intelectuale — și răspîndirii creștinismului, care preia ștafeta de la cultura păgînă, fără să reușească totuși să refacă unitatea latinei clasice. Latinitatea medievală a oamenilor cultivați va fi astfel alcătuită din două limbi latine, cea a tradiției ciceroniene și cea a renașterii caroline, care se suprapun graiurilor proprii, deja diferențiate, ale popoarelor din Apus.

Acestea sînt liniile mari ale unei evoluții care este, firește, mai complexă, acestea sînt marile niveluri de stratificari — unii lingviști vorbesc de „substrat" și de „superstrăt" —, care au suferit rupturi și întrepătrunderi. Este vădit că răspîndirea limbii a răspîndit idei, dar, prin structura ei, ea a impus moduri de exprimare în care gîndirea însăși s-a turnat ca într-un tipar, printr-o imperceptibilă și nesimțită obișnuință.

Și poate că aceasta este moștenirea cea mai însemnată lăsată de Roma.

Este moștenirea educării spiritului și, prin filtrări, prin decantări, prin sublimări, cea a educării sufletelor. Este, poate, o banalitate, dar se cuvine să ne dăm seama de aceasta în chip lămurit, căci dacă latina s-a transformat în niște

condiții care au determinat nașterea și dezvoltarea continuă a limbilor romanice și dacă, din acest punct de vedere, ea îl interesează pe lingvist, pentru expunerea noastră este mai însemnat să constatăm că ea i-a dat întregii *Romanii* cadrele generale ale exprimării gîndirii, a sentimentului și a voinței. Astfel s-a alcătuit o comunitate fundamentală a spiritelor, în care diferențierea modernă a limbilor occidentale introduce nuanțe, dar nu rupturi hotărîtoare. Această comunitate a fost, de asemenea — prin permanențele, persistențele și moștenirile flexiunii și ale reacțiunii —, o comunitate de structuri lingvistice. Prin transmiterea structurilor propoziției libere, ale coordonării și ale subordonării în frază, ea a reprezentat o comunitate de logică și de arhitectură mentală. Răspîndirea unei tradiții culturale pe care nu a întrerupt-o „barbarizarea" năvălirilor medievale și care a fost susținută prin unificarea treptată a modurilor de viață, a fost întărită prin expansiunea creștinismului. Această religie nouă, venită dintr-un mediu semitic, pătruns deja de elenism, și-a dobîndit forma dominantă într-un mediu indo-european. Ea a înviorat terenul pe care înainta, servindu-se, ca de o propedeutică, de tradiția și de moștenirea primită de la păgînism.

Această propășire va primi în cursul timpului, în mediile „burgheze" în care înaintează creștinismul primitiv, — în momentul în care se va crede că o stagnare îl va adormi și altera, ba chiar îl va nimici — aporturi înviorătoare și dătătoare de puteri, dar și, în oarecare măsură, încetinitoare, întoarceri nostalgice la antichitate, cărora ne-am deprins să le dăm numele mai strălucitor de „renașteri", cea din perioada carolingiană, cea din secolul al XIII-lea, cea a umaniștilor din secolele al XV-lea și al XVI-lea, urmate de contracurentele din celelalte „secole" împotriva unei *Aufklärung* [1] revendicatoare sau

[1] „Luminare", în perspectiva iluminismului (N. tr.).

împotriva unei cruciade, în chip confuz materialiste, în favoarea „științei" și a „tehnicilor".

Această tradiție ne-a modelat după o dialectică, după o retorică, după unele categorii morale, al căror jug nu-l putem scutura și care ne servesc pentru gîndirea și pentru acțiunea noastră, drept referințe ideale. Fără îndoială, evoluția societății determină adaptări necesare. Tradiția este supusă devenirii și diferențierilor scărilor de valoare, dar ar trebui să schimbăm mecanismul creierului și locul inimii, ca să nu mai auzim — în pofida celor mai uimitoare răsturnări ale societății — clasicele chemări ale omului etern transmise în Apus, și de acolo în lume, de către Atena și Roma.

42. Stela lui Flavinus, călăreț și port-stindard al escadronului lui Candidus, găsită la Hexham (Marea Britanie), lîngă zidul lui Hadrian. (Hexham Abbey, Marea Britanie), sec. II e.n.

CONCLUZIE

Așadar iată-ne, și pe noi, în fața problemei finale: de ce a pierit Roma? Cine nu și-a pus această întrebare, cine nu a căutat un răspuns?

Putem, firește, medita asupra structurii politice, civile, militare, sociale a Romei regale și a Romei republicane și îi putem repartiza în ea pe oameni, ca patricieni, plebei, clienți, sclavi, liberți, ca popor, senat, comiții curiate, tribute, centuriate, împreună cu ierarhia magistraților care, din patricieni cum erau la început, sfîrșesc prin a fi plebei, în mod legal. Putem studia această evoluție a cadrelor, chiar și a celor ale gîndirii, ale sentimentului, ale credinței; putem întreprinde această contemplare și schița tablouri ordonate; dar ce să punem în ele, dacă nu oamenii, pămîntul și marea?

Și ne putem lăsa duși spre o istorie în linii mari, cu perspective vădind chipul și îngemănarea faptelor. Această istorie nu este greșită; ea nu este însă nici adevărată. Istoria romană este o istorie înceată: a-i aplica metodele unei istorii moderne sau ale unei istorii contemporane, care este „accelerată", înseamnă a o deforma, căci ea s-a înfăptuit treptat, uneori aproape an cu an, și nu sub impulsul unor mari forțe internaționale și cu mijloace de amplă anvergură.

Tantae molis erat Romanam condere gentem [1]: Vergiliu a spus-o — și el era din partea locului.

Nu a trecut an, aproape că nu a trecut semestru, ca sîngele să nu fi curs și să nu fi strigat răzbunare. Imperiul? Nu sînt nici zece împărați care să fi murit în patul lor; unul singur a murit la dușman, cu armele în mînă, Decius; ceilalți au fost înjunghiați, sufocați, otrăviți, s-au sinucis sau nu au murit decît în fața cîmpului de bătaie. Vedem senatori și magistrați străpunși de un pumnal sau de o spadă, urmăriți de proscripții, de exiluri, de lapidări, de ciomăgeli, bande încăierate cu alte bande în for sau pe străzi, incendii, jafuri — și aproape întotdeauna armate în marș! Cu toate acestea, vedem monumente falnice, o maiestate de piatră și de marmură, o chemare mîndră la supraviețuire, aproape la eternitate. Oraș de oameni politici și de politicieni, de juriști și de soldați, Roma pare făcută să ispitească retori, sau poeți tragici — sau romancieri ai disperării.

Această civilizație nu o putem trata în mod simplu și simplist; trebuie precizie, studiu, măsură și măsurile omului. Și, mai cu seamă, trebuie să rezistăm la tezele comune, ce se întocmesc într-o sinteză abstractă. Senatul lui Titus Livius și al lui Montesquieu [2]! Atîtea alte imagini frumoase... Aflăm uneori mult mai mult stînd de vorbă cu un țăran din Campania sau cu un negustor din Palermo. Roma nu a cunoscut nici cartea tipărită nici presa: literatura ei era orală; spiritul public se forma în contact cu lucrurile și cu oamenii, nu cu textele, care mint uneori, ca și oamenii — iar unii dintre acești oameni au provocat adevărate drame.

S-a crezut că se poate afirma că variația climaterică, secătuirea continuă a solului, scăderea demografică grăbiseră căderea unui imperiu, pe

---

[1] „Atît de greu era să întemeiezi neamul roman" (*Aen.*, 1, 33, trad. ns., N. tr.).

[2] Aluzie ironică la prezentarea „în roz" a senatului roman, curentă în tradiția culturală europeană de pînă în secolul trecut. (N. tr.).

care corcirea fizică și civică îl slăbiseră. Pentru perioade vaste, nu știm nimic în această privință. Foamete, lipsuri, epidemii sînt zguduiri grozave, dar oricît de brutale și de nefaste ar fi, ele sînt trecătoare — iar cum nu este vorba de un stat centralizat, cu frontiere care îl despart de un alt stat centralizat, dezechilibrele nu sînt de aceeași natură ca aceea a cataclismelor moderne. Au existat suferințe mute. S-a făcut față dezechilibrelor prin luptă, astfel că lucrurile s-au reechilibrat pentru o vreme.

Totuși, aceste pauze forțate, aceste răgazuri de răsuflare, aceste hipertensiuni spasmodice lasă în urmă frămîntări. Ele sînt consecințe care devin, la rîndul lor, cauze. Înlănțuirea este necesară. Cînd era mică, la Roma existau elite; pe măsură ce s-a mărit, aceste elite romane au fost depășite și, în imperiul care se tot întindea, s-au format alte elite, municipale, provinciale, naționale, spirituale. Adesea, Roma însăși le instruise, iar ele și-au revendicat treptat, prin forță, autonomia. Căci această civilizație a fost în necontenită mișcare.

Se pun adesea în opoziție dinamismul germanic cu „nemișcarea" romană: așa ceva înseamnă o falsificare a realității. Există un progres roman și un progres provincial. Roma nu și-a putut absorbi imperiul. Au existat crize ale autorității — și ale autorităților, politice, civice, militare, intelectuale, religioase; crize ale puterii — și ale puterilor economice și sociale, ale economiei subordonate, ale economiei liberale, ale economiei dirijate. A existat o expansiune a libertății — și a libertăților; a existat o rezistență a autarhiei romane — și a autarhiei provinciale; au existat explozii ale energiei militare și concentrări ale energiei pacifice; antagonisme între echilibrul administrativ și independența financiară, între chemarea aurului și chemarea vieții. . .

Dacă am privi Roma și imperiul ei așa cum privim o machetă de ipsos, am admira această întocmire și am fi porniți să credem că nimic
 nu o poate face să se năruie, decît loviturile de

berbece date din afară. Dar Roma și imperiul ei nu erau din ipsos; sub aceste portice, pe aceste străzi, pe drumuri, în lungul fluviilor, pe mări, se aflau oameni. La sfîrșit, nu mai sînt oameni pe metereze. *Hannibal ad portas!* Strigătul, abia puțin schimbat, a răsunat a doua oară cu prilejul afacerii lui Catilina. Nu-i cunosc vreo altă replică în cele următoare...

Gigantismul Imperiului avea să fie fatal existenței sale. Valurile de *Völkerwanderung* [1], împinse înainte de învolburări mai depărtate, nu puteau decît să înainteze, irezistibile, spre un popor, spre un oraș care poate nu se înfricoșau, sau nu se mai temeau de ele, iar fiecare din aceste popoare a hotărît să conducă el însuși, prin șefii săi proprii, destinul său propriu. Republicii i-au trebuit aproape șapte secole ca să străbată calea pînă la Imperiu; Octavianus Augustus a reunit în cîțiva ani toate puterile în mîna lui strînsă pumn, așa cum face un *auriga* [2] cu frîiele sale, și a fixat borna ce trebuia ocolită pe parcurs. Dar cînd succesorii săi și-au extins stăpînirea asupra unui domeniu mai vast, mîna lor a fost prea slabă și borna prea depărtată pentru privirea lor. Romulus, Octavianus Augustus, Romulus Augustulus. Istoria prezintă atari ironii, care nu par să se bazeze decît pe un joc de cuvinte și care izvorăsc din apropierea fatală dintre aceste culmi și aceste prăpăstii.

Singurul imperiu care a supraviețuit este acela al spiritului — prin internaționalismul creștinismului ecumenic. *Dominium mundi.* Este ciudat că în evul mediu, în 1160, cînd lumea se va întreba cine va izbîndi, papa sau împăratul, acest papă se numește Octavian, se botează Victor, este excomunicat de Alexandru [al III-lea], rezistă, îl biruie — iar soarta face ca împăratul să moară și să fie îngropat, umbrit, neștiut, de negăsit, în peștera legendelor.

---

[1] „Migrație a popoarelor" (în germană în text) (N. tr.).
[2] „Vizitiu" (în latină în text) (N. tr.).

Care este moștenirea civilizației romane? Nu trebuie întocmit un bilanț cu o „listă de conturi" pentru acționari și creditori, debitori și proprietari de obligații. Roma nu a avut un sindic; Europa nu este o mică rentieră.

De aceea am vrut să ne ferim de ispita în care au căzut alții. Am vrut să luăm Roma în bloc, de la nașterea ei pînă în ziua în care s-au ridicat alte puteri, și s-o vedem trăind, să nu ascultăm numai glasul scriitorilor, al artiștilor, al preoților, al soldaților, al magistraților, al principilor săi, ci și glasul țăranilor și al marinarilor, al sclavilor și al poporului său — și să nu facem din moștenirea ei doar una a juriștilor, a retorilor, a limbii sale. Căci, în adevăr, Europa nu s-a făcut și nu s-a călăuzit doar după ei; ea n-a vorbit numai limba Romei.

Roma a lăsat moștenire structuri agrare, economice, sociale, estetice, religioase și mentale, după ce le-a clădit ea însăși — cu încetul, în plină luptă. Ea a lăsat moștenire un spirit, și spiritul acesta a îzbîndit prin formele sale, prin învățămintele și mesajele sale, pe care anii le purifică și pe care secolele le răspîndesc. Iar acest spirit a însemnat putere și viață.

ÎNDREPTĂRI BIBLIOGRAFICE

Pentru a întreprinde o bibliografie a istoriei Italiei antice, a Romei și a imperiului ei ar fi necesare mai multe volume. Limitele îngăduite de editor ne silesc să ne mărginim la marile colecții, la manualele generale, la publicațiile esențiale referitoare la problemele ridicate în volumul de față. Am socotit că este indispensabil să amintim în lista noastră unele articole fundamentale din periodicele de specialitate, fie și numai pentru a ne dezvălui izvoarele de informație și pentru a aduce astfel un omagiu autorilor acestora. Periodicele respective fiind desemnate prin abrevieri, nota consultativă de mai jos lămurește înțelesul acestor sigle.

Notă consultativă

ABAW	Abhandlungen der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur & Kunst, Berlin, Akademie Verlag
AC	L'Antiquité classique, Louvain, piața Smolders, 4
AFLN	Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell' Università di Napoli, Napoli, Istituto del Mezzogiorno
AG	Archivio Giuridico, Modena, Società Tipografica Modenese
AHS	Annales d'histoire économique et sociale, Paris, Colin
AIPhO	Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales de l'Université libre de Bruxelles, Bruxelles, Secrétariat de l'Institut
AJPh	American Journal of Philology, Baltimore, Johns Hopkins Press
Annales	Annales: Économies, Sociétés, Civilisations (urmarea AHS), Paris, Colin
Ath	Athenaeum, Pavia, Università
BAGB	Bulletin de l'Association Guillaume Budé, Paris, Les Belles Lettres

CPh	Classical Philology, Chicago, University Press
CHM	Cahiers d'histoire mondiale, Neuchâtel, La Baconnière
CRAI	Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Paris, Klincksieck
EP	Études de papyrologie, Cairo, Imprimerie de l'Institut français
IH	L'information historique, Paris, Baillière
JRS	Journal of Roman Studies, Londra, 31—34 Gordon Square
JS	Journal des Savants, Paris, Geuthner
Klio	Klio, Wiesbaden, Dietrich
LEC	Les études classiques, Namur, Facultés N.D. de la Paix
MAL	Memorie della Classe di Scienze morali e storiche dell'Accademia dei Lincei, Roma, Bardi
MB	Le Musée belge, Revue de Philologie classique, Liège, Vaillant-Carmane
MEFR	Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École française de Rome, Paris, De Boccard
N & V	Nova & Vetera, Fribourg (Elveţia), Fragnière
Nouv. Clio	La Nouvelle Clio, Bruxelles, 11, Avenue Brillat-Savarin
PP	La Parola del Passato, Napoli, Macchiaroli
PUF	Presses Universitaires de France, Paris
RA	Revue archéologique, Paris, PUF
RD	Revue historique du droit français et étranger, Paris, Sirey
REA	Revue des études anciennes, Bordeaux, Péret
REL	Revue des études latines, Paris, Les Belles, Lettres
RFIC	Rivista di Filologia e di Istruzione Classica, Torino, Loescher
RH	Revue historique, Paris, PUF
RIDA	Revue internationale des droits de l'antiquité. Bruxelles, Office International de Librairie
RPh	Revue de Philologie, Paris, Klincksieck
TAPhA	Transactions and Proceedings of the American Philological Association, Baltimore, Johnes Hopkins University Press & Oxford, Blackwell
UTET	Unione Tipografica Editrice, Torino
VDPh	Verhandlungen der Versammlung deutscher Philologen, Berlin, Teubner
YCS	Yale Classical Studies, New Haven, Yale University Press

Bibliografie generală

Pentru publicaţiile de după 1914, se va apela la *Dix années de bibliographie classique*, ale lui J. Marouzeau (Paris, Les Belles Lettres, 1927, 461 p.), urmate, începînd din 1924, de „Année philologique", publicaţie anuală fondată de J. Marouzeau şi continuată de J. Ernst *(ibid.)*.

Expuneri generale, însoțite de bibliografii speciale, pot fi găsite în următoarele lucrări:

HISTOIRE GÉNÉRALE, publicată sub direcțiunea lui G. Glotz (Paris, PUF), 4 tomuri în 6 volume, datorite lui E. Pais, J. Bayet, G. Bloch, J. Carcopino, L. Homo, M. Besnier, A. Piganiol. La acestea vor fi de adăugat primele trei volume din seria închinată evului mediu, redactate de către F. Lot, Ch. Diehl și G. Marçais.

PEUPLES ET CIVILISATIONS, *Istorie generală* publicată sub direcțiunea lui L. Halphen și a lui Ph. Sagnac. Volumele închinate Romei sînt datorite lui A. Piganiol și lui E. Albertini.

CLIO, *Istoria Romei* de A. Piganiol (Paris, PUF, ed. IV, 1954) cu o bibliografie adusă la zi și cu situația actuală a problemelor critice. Pentru istoria artelor, va fi de adăugat vol. X din aceeași colecție, scos de P. Lavedan și S. Besques, pentru geografia antică vol. XII, de L. Delaporte, E. Drioton, A. Piganiol, R. Cohen, pentru cronologie vol. XIII de J. Delorme.

ÉVOLUTION DE L'HUMANITÉ, colecție publicată sub direcțiunea lui H. Berr (Paris, Albin Michel), din care unele volume vor fi citate în amănunt mai jos.

ROME ET SON EMPIRE, de A. Aymard și J. Auboyer, Paris, PUF, ed. II, 1956, 784 p.

În sfîrșit, se va ține seama de lucrările în: engleză — THE CAMBRIDGE ANCIENT HISTORY; germană — HANDBUCH DER KLASSISCHEN ALTERTUMSWISSENSCHAFT al lui I. von Müller —Pöhlmann—Otto; italiană — STORIA DI ROMA în 30 de volume, publicată sub egida asigurată de Istituto di Studi Romani (Bologna, Cappelli) și TRATTATO DI STORIA ROMANA, al lui G. Giannelli și S. Mazzarino (Roma, Tumminnelli, 2 vol.), toate însoțite de excelente bibliografii.

O privire de ansamblu asupra civilizației romane poate fi obținută din GUIDA ALLO STUDIO DELLA CIVILTÀ ROMANA, ghid redactat cu ajutorul a numeroși specialiști, sub direcțiunea lui V. Ussani și F. Arnaldi (Roma, Istituto Editoriale del Mezzogiorno, 2 vol., 1954).

I ITALIA PRIMITIVĂ (RAYMOND BLOCH)

J. BÉRARD, *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'antiquité: l'histoire et la légende*, Paris, PUF, ed. II, 1957, 522 p.

R. S. CONWAY, *The Italic Dialects*, Cambridge, UP, 1897, 2 vol., 686 p.

O. MONTELIUS, *La civilisation primitive en Italie*, Stockholm, Impr. royale, 4 vol., 1895—1910 (2 vol. text și 2 vol. planșe).

E. VETTER, *Handbuch der italischen Dialekte*, I, Heidelberg, Winter, 1953, 447 p.
J. WHATMOUGH, *The Foundations of Roman Italy*, Londra, Methuen, 1937, 413 p.

Civilizația etruscă

R. BLOCH, *The Etruscans* (Col. Ancient Peoples & Places), Londra, 1958 (traducere revăzută și augmentată a volumului *Le mystère étrusque*, apărut în 1956 la Paris, la Club français du Livre; traducere românească apărută la București, Editura Științifică, 1966, 198 p.).
R. BLOCH, *L'art étrusque*, Paris, Silvana-Plon, 1959 *(in folio)*.
C. BUONAMICI, *Epigrafia etrusca*, Florența, Rinascimento del Libro, 1932, 447 p.
CORPUS INSCRIPTIONUM ETRUSCARUM (CIE), în curs de publicare începînd din 1893.
„HISTORIA" *(Etrusker Heft)*, VI, 1, Wiesbaden, Steiner, 1957 (periodic al cărui nr. din ianuarie 1957, grupînd articolele diferiților specialiști, este consacrat în întregime problemei etrusce)
MOSTRA DELL'ARTE E DELLA CIVILTÀ ETRUSCA (Catalogul expoziției de la Milano din 1955), ed. II, Milano, 1955.
M. PALLOTINO, *Elementi di lingua etrusca*, Florența, Rinascimento del Libro, 1936, 109 p.
M. PALLOTINO, *L'origine degli Etruschi*, Roma, Studium Urbis, 1947, 193 p.
M. PALLOTINO, *Etruscologia*, Milano, Hoepli, ed. III, 1955, 393 p.
M. PALLOTINO, *La peinture étrusque*, Geneva, Skira, 1952, 139 p., 64 pl.
C. O. THULIN, *Die etruskische Disziplin*, Göteborg, 3 fasc., 1905—1909.

Roma: originile, secolele regalității

R. BLOCH, *The Origins of Rome* (Col. Ancient Peoples & Places), Londra, 1960 (traducere augmentată a volumului *Les origines de Rome*, Paris, Club français du Livre, 1959, 179 p.).
FR. BOEMER, *Rom und Troja. Untersuchungen zur Frühgeschichte Roms*, Baden Baden, Verlag für Kunst und Wissenschaft, 1951, 127 p., 4 pl.
J. CARCOPINO, *Virgile et les origines d'Ostie*, Paris, De Boccard, 1919, 818 p.
P. DE FRANCISCI, *Primordia civitatis*, Roma, Pontificium Institutum utriusque iuris, 1959, 785 p.
G. DUMÉZIL, *Jupiter—Mars—Quirinus*, 2 vol., Paris, NRF, 1941—1944, 264 și 241 p.

E. GJERSTAD, *Early Rome*, I: *Stratigraphical Researches in the Forum Romanum and along the Sacra Via*; II. *The Tombs* (Col. Acta Istituti Romani Sueciae), Lund, Gleerup, 1953—1956, 163 și 332 p., + 249 ilustrații
J. LE GALL, *Le Tibre, fleuve de Rome, dans l'Antiquité*, Paris, PUF, 1953, 367 p.
A. PIGANIOL, *Essai sur les origines de Rome*, Paris, De Boccard, 1917, 341 p.
S. M. PUGLISI, *Gli abitatori primitivi del Palatino attraverso le testimonianze archeologiche e le nuove indagini stratigrafiche sul Germalo*, Monumenti antichi dei Lincei, Roma, 1951, 138 col. 11 pl. 51 ilustr.

LIMBĂ ȘI RELIGIE Cf. secțiunile următoare.

II REPUBLICA ROMANĂ (JEAN COUSIN)

G. DE SANCTIS, *Storia dei Romani*, Torino, Bona, 1907 și urm., 6 vol.
W. DRUMANN, P. GROEBE, *Geschichte Roms in seinem Uebergange von der republikanischen zur monarchischen Verfassung*, Berlin, Gebr. Borntraeger, 1899 și urm., 6 vol.
E. PAIS, *Storia dell'Italia antica*, Roma, Casa ed. Optima, 1925, 2 vol., 144 și 558 p.
E. PAIS, *Storia di Roma*, Roma, *ibid.*, 2 vol., 1898—1899, remaniate în 5 vol., sub titlul *Storia critica di Roma*, 1913—1920.
E. PAIS, *Storia di Roma durante le Guerre Puniche*, Roma, *ibid.*, 2 vol., 1927.
E. PAIS, *Storia di Roma durante le grandi conquiste mediterranee* și *Storia interna di Roma dalle Guerre Puniche alla rivoluzione Gracchiana*, Torino, Unione Tipogr., 1931, 2 vol.

Pentru detalii, vor fi consultate mai ales:

F. ALTHEIM, *Italien und Rom*, Amsterdam, Pantheon, 1942, 2 vol. de 212 și 500 p.
E. BADIAN, *Foreign Clientelae (264—70 B.C.)*, Oxford, Clarendon Press, 1958, 342 p.
G. BLOCH, *La République romaine, les conflits politiques et sociaux*, Paris, Flammarion, 1913, 338 p.
R. BLOCH, *Les origines de Rome* (Col. Que sais-je ?) Paris, PUF, 1946, 126 p.
T. R. S. BROUGHTON, *The Magistrates of the Roman Republic*, Lancaster Press, 2 vol., 1951—1952, 578 și 627 p.
M. CANAVESI, *La politica estera di Roma antica*, Milano, Istituto per lo studio della politica internazionale, 2 vol., 1942, 474 și 524 p.

J. CARCOPINO, *Autour des Gracques: études critiques*, Paris, Artisan du livre, 1928, 306 p.
J. CARCOPINO, *Sylla ou la monarchie manquée*, Paris, Artisan du livre, 1941, 245 p.
J. CARCOPINO, *Points de vue sur l'impérialisme romain*, Paris, Le Divan, 1934, 275 p.
J. CARCOPINO, *Les secrets de la Correspondance de Cicéron*, Paris, Artisan du livre, 1947, 2 vol., 446 şi 494 p.
E. CIACERI, *Le origini di Roma. La monarchia e la prima fase dell'età repubblicana dal sec. VIII alla metà del sec. V a.C.*, Milano, Dante Alighieri, 1937, 476 p.
A. CLERICI — A. OLIVESI, *La République romaine* (Col. Que sais-je?), Paris, PUF, 1955, 126 p.
P. DUCATI, *L'Italia antica*, Milano, Mondadori, 1941, 520 p.
E. GABBA, *Le origini della guerra sociale: la vita romana dopo l'89 a.C.*, Ath., 1954, pp. 41—114; 294—345.
M. HOLLEAUX, *Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques au IIIe siècle avant J.-C. (273—205)*, Paris, De Boccard, 1921, 386 p.
M. HOLLEAUX, *La politique romaine en Grèce et dans l'Orient hellénistique au IIIe siècle*, RPh, 1926, pp. 46—66; 124—218.
T. R. HOLMES, *The Roman Republic and the Founder of the Empire*, Oxford, Clarendon Press, 3 vol., 1926, 486, 337 şi 620 p.
P. L. MC KENDRICK, *Cicero, Livy and the Roman Colonization*, Ath,, 1954, pp. 201—240.
S. MAZZARINO, *Dalla monarchia allo stato repubblicano. Ricerche di storia romana antica*, Catania, Agnini, 1946, 272 p.
E. MEYER, *Caesars Monarchie und das Principat des Pompeius. Innere Geschichte Roms von 66 bis 44 v. Chr.*, Stuttgart, Cotta, 1918, 624 p.; ed. II, *ibid.*, 1919, 632 p.
A. PIGANIOL, *Essai sur les origines de Rome*, Paris, De Boccard, 1917, 341 p.
H. RUDOLPH, *Stadt und Staat im römischen Italien. Untersuchungen über die Entwicklung des Munizipalwesens in der republikanischen Zeit*, Leipzig, Dieterich, 1935, 257 p.
P. SILVA, *La Mediterranea dall'unità di Roma all'unità d'Italia*, Milano, Mondadori, 1927, 447 p.
R. SYME, *The Roman Revolution*, Oxford, Clarendon Press, 1939, 568 p.

III IMPERIUL ROMAN (JEAN COUSIN)

A. BALLANTI, *Documenti sull'opposizione degli intellettuali a Domiziano*, AFLN, 1954, pp. 75—85.
J. BERANGER, *Recherches sur l'aspect idéologique du Principat*, Basel, Reinhardt, 1953, 318 p.

J. BERANGER, *L'hérédité du Principat. Note sur la transmission du pouvoir impérial aux deux premiers siècles*, REL, 1939, pp. 171—187.
G. BLOCH, *L'Empire romain, évolution et décadence*, Paris, Flammarion, 1922, 312 p.
A. CALDERINI, *Storia di Roma. I Severi. La crisi dell' impero nel III° secolo*, Bologna, Cappelli, 1949, 646 p.
J. CARCOPINO, *L'hérédité dynastique chez les Antonins*, REA, 1940, pp. 262—321.
J. CARCOPINO, *Le retour à l'hérédité chez les Antonins*, AIPhO, 1949, pp. 109—121.
J. CARCOPINO, *Passion et politique chez les Césars*, Paris, Hachette, 1958, 223 p.
V. CHAPOT, *Le monde romain* (Col. Évolution de l'humanité), Paris, Albin Michel, 1927, 503 p.
E. DEMOUGEOT, *De l'unité à la division de l'Empire romain (395—410), essai sur le gouvernement impérial*, Paris, Adrien Maisonneuve, 1950, 618 p.
H. DESSAU, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, Berlin, Weidmann, 2 tomuri în 3 vol., 1924—1930, 585 şi 844 p. (se opreşte la Flavieni).
J. GAGÉ, *Romulus—Augustus*, MEFR, 1930, pp. 138—181.
T. R. HOLMES, *The Architect of the Roman Empire: 27 B.C. — A.D. 14*, Oxford, Clarendon Press, 1931, 192 p.
L. HOMO, *L'empire romain*, Paris, Payot, 1925, 394 p.
L. HOMO, *Les empereurs romains et le christianisme*, Paris, Payot, 1931, 234 p.
L. HOMO, *Auguste (63 av. J.-C. — 14 ap. J.-C.)*, Paris, Payot, 1935, 330 p.
L. HOMO, *Vespasien, l'empereur du bon sens*, Paris, Albin Michel, 1949, 400 p.
R. LATOUCHE, *Les grandes invasions et la crise de l'Occident au Ve siècle*, Paris, Aubier, 1946, 322 p.
M. A. LEVI, *La politica imperiale di Roma*, Torino, Paravia, 1936, 304 p.
M. A. LEVI, *Il tempo di Augusto*, Florenţa, La Nuova Italia, 1949, 510 p.
M. A. LEVI, *Nerone e i suoi tempi*, Milano, Istituto editoriale Cisalpino, 1949, 234 p.
F. LOT, *La fin du monde antique et les débuts du Moyen âge* (Col. Évolution de l'humanité), Paris, Renaissance du Livre, 1927, 515 p.
F. LOT, *Les invasions germaniques. La pénétration mutuelle du monde barbare et du monde romain*, Paris, Payot, 1935, 334 p.
J. R. PALANQUE, *Saint Ambroise et l'empire romain*, Paris, De Boccard, 1933, 601 p.
J. R. PALANQUE, *Essai sur la préfecture du prétoire au Bas-Empire*, Paris, De Boccard, 1935, 144 p.
R. PARIBENI, *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, Messina, Principato, 1926—1927, 2 vol., 340 şi 321 p.

W. PERELMANS, *L'impérialisme romain : chronique bibliographique*, AC, 1934, pp. 489—501.
A. PIGANIOL, *L'empereur Constantin*, Paris, Rieder, 1932, 246 p.
D. M. PIPPIDI, *Autour de Tibère*, Bucureşti, Institutul Iorga, 1944, 201 p.
K. SCOTT, *Identification of Augustus with Romulus*, TAPhA, 1925, pp. 82—105.
O. SEECK, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, Stuttgart, Metzler, 6 vol., 1910—1921 (de 615, 623, 583, 530, 618 şi 504 p.).
W. SESTON, *Dioclétien et la Tétrarchie, I : Guerres et réformes*, Paris, De Boccard, 1946, 398 p. (cf. recenzia lui J. Carcopino din REA, 1947, pp. 291—320).
E. STEIN, *Geschichte des spätrömischen Reiches, I. Vom römischen zum byzantinischen Staate (284—476 n. Chr.)*, Viena, Seidel, 1928, 591 p.
R. THOMSON, *The Italic Regions from Augustus to the Lombard Invasion*, Copenhaga, Gyldendal, 1947, 339 p.
R. VILLIERS, *La dévolution du principat dans la famille d'Auguste*, REL, 1950, pp. 235—251.
F. W. WALBANK, *The Decline of the Roman Empire in the West*, Londra, Corbett, 1946, 98 p.

IV INSTITUŢIILE POLITICE ŞI JURIDICE

În afara lucrării clasice a lui J. MARQUARDT şi TH. MOMMSEN, tradusă în franceză sub direcţiunea lui G. Humbert, *Manuel des antiquités romaines*, Paris, 1890—1907 (19 tomuri în 20 vol.), vor putea fi consultate următoarele studii:
A. BOUCHÉ-LECLERCQ, *Manuel des institutions romaines*, Paris, Hachette, 1886, 644 p.
P. BONFANTE, *Storia del diritto romano*, Milano, Società ed., ed. III 1923, 2 vol., 465 şi 317 p. (tradusă în franceză de J. Carrère şi F. Fournier, Paris, Sirey, 1928).
J. CARCOPINO *Les prétendues lois royales*, MEFR, 1937, pp. 344—376.
E. CIACERI, *Processi politici e relazione internazionale : studi sulla storia politica e sulla tradizione letteraria della Repubblica e dell'Impero*, Roma, Nardecchia, 1918, 434 p.
E. COCCHIA, *Il tribunato della plebe e la sua autorità giudiziaria studiata in rapporto colla procedura civile*, Napoli, Pierro, 1917, 563 p.
E. CUQ, *Manuel des institutions juridiques des Romains*, Paris, Plon-Nourrit, 1917, 938 p. (ed. II, 1928, 956 p.).
J. DECLAREUIL, *Rome et l'organisation du droit* (Col. Évolution de l'humanité), Paris, Renaissance du livre, 1924, 452 p.

J. GAUDEMET, *Utilitas publica*, RD, 1951, pp. 465—493.
J. GAUDEMET, *La formation du droit séculier et du droit de l'Église aux IVe et Ve siècles*, Paris, Sirey, 1957, 220 p.
A. E. GIFFARD, *Étude sur la procédure civile au Bas-Empire*, RD, 1935, pp. 239—251; 1936, pp. 98—104.
P. F. GIRARD, *Manuel élémentaire de droit romain*, Paris, Rousseau, 1929, 1 223 p.
H. HILL, *The Roman Middle Class in the Republican Period*, Oxford, Blackwell, 1952, 226 p.
P. HUVELIN, *Études d'histoire du droit commercial romain. Histoire externe. Droit maritime* (publicat de H. Lévy-Bruhl), Paris, Sirey, 1929, 298 p.
J. IMBERT, *Réflexions sur le christianisme et l'esclavage en droit romain*, RIDA, II, 1949, pp. 445—476.
J. JUSTER, *Les Juifs dans l'empire romain: leur condition juridique, économique et sociale*, Paris, Geuthner, 1914, 2 vol. de 510 şi 338 p.
P. W. KAMPFHUISEN, *L'influence de la philosophie sur la conception du droit naturel chez les jurisconsultes romains*, RD, 1932, pp. 389—412.
B. LAPICKI, *Les esclaves et les prolétaires romains et leurs conceptions juridiques*, în *Studi Arangio Ruiz*, Napoli, Juvene, 1955, pp. 245—271.
O. LENEL, *Das Edictum perpetuum. Ein Versuch zu seiner Wiederherstellung*, Leipzig, Tauchnitz, ed. III, 1927, 579 p.
H. LÉVY-BRUHL, *Sur la laïcisation du droit à Rome*, RIDA, VI, 1951, pp. 83—101.
A. MAGDELAIN, *Auctoritas principis*, Paris, Les Belles Lettres, 1947, 122 p.
F. MAROI, *Elementi religiosi del diritto romano arcaico*, AG, 1933, pp. 83—99.
F. MAROI, *Il diritto agrario nelle epigrafe romane*, Roma, Edizioni universitarie, 1939, 38 p.
F. MAROI, *Il diritto agrario romano nell'arte figurativa*, Roma, Osservatorio di Dir. agr., 1943, 32 p.
F. MAROI, *Il diritto agrario romano nelle fonti letterarie*, *ibid.*, 1943, 32 p.
F. MAROI, *Il diritto agrario romano nelle fonti cristiane*, *ibid.*, 1943, 36 p.
F. MAROI, *Il diritto agrario romano nell'Egitto romano*, *ibid.*, 1945, 27 p.
P. NOAILLES, *Fas et ius: étude de droit romain*, Paris, Les Belles Lettres, 1948, 283 p.
S. RICCOBONO JR., *Profilo storico del diritto romano*, Palermo, Cappugi, 1956, 528 p.
F. DE ROBERTIS, *Il diritto associativo romano dai collegi della Repubblica alle corporazioni del basso impero*, Bari, Laterza, 1938, 485 p.
F. SENN, *Les origines de la notion de jurisprudence*, Paris, Sirey, 1926, 54 p.
J. STROUX, *Summum ius summa iniuria*, în *Festschrift P. Speiser-Sarasin*, Leipzig, Teubner, 1927, 46 p.

R. TAUBENSCHLAG, *Der Einfluss der Provinzialrechte auf das römische Privatrecht*, în „Atti del Congresso internazionale di diritto romano", Roma, 1933, p. 281—315.
F. DE VISSCHER, *Les édits d'Auguste découverts à Cyrène*, Paris, Les Belles Lettres, și Louvain, Bibl. de l'Univ., 1940, 227 p.
F. DE VISSCHER, *Le statut juridique des nouveaux citoyens romains et l'inscription de Rhodos*, AC, XIII, 1944, pp. 11—35; XIV, 1945, pp. 39—59.
F. DE VISSCHER, *La Constitution antonine (212 ap. J.-C.) et la persistance des droits locaux*, CHM, 1954—1955, pp. 788—811.
E. WEISS, *Der Einfluss der hellenistischen Rechte auf das römische*, în „Atti del Congresso internazionale di diritto romano," Roma, I, 1933, pp. 243—253.
L. WENGER, *Die Quellen des römischen Rechts*, Viena, Holtzhausen, 1953, 978 p.
X. L. WESTERMANN, *The Slave System of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia, American Philosophical Society, 1955, 180 p.

Armata și marina

D. VAN BERCHEM, *L'armée de Dioclétien et la réforme constantinienne*, Paris, Geuthner, 1952, 130 p.
D. VAN BERCHEM, *L'annone militaire dans l'empire romain au IIIe siècle*, în „Bulletin de la Société des antiquaires de France", 1937, pp. 117—202.
V. CHAPOT, *La flotte de Misène*, Paris, Leroux, 1896, 244 p.
P. COUISSIN, *Les armes romaines: essai sur les origines et les armes individuelles du légionnaire romain*, Paris, Champion, 1926, 569 p.
CHR. COURTOIS, *Les politiques navales de l'Empire romain*, RH, 1939, pp. 17—47; 225—259.
M. DURRY, *Les cohortes prétoriennes*, Paris, De Boccard, 1938, 454 p.
E. GABBA, *Le origini dell'esercito professionale in Roma: i proletari e la riforma di Mario*, Ath, 1949, p. 173 și urm.
E. GABBA, *Ricerche sull'esercito professionale da Mario ad Augusto*, Ath, 1951, pp. 171—273.
J. HELBIG, *Zur Geschichte des römischen Equitatus*, ABAW, 1905, p. 267 și urm.
J. KROMAYER și G. VEITH, *Militärwesen und Kriegführung der Griechen und Römer* (vol. IV, 5, 2 din seria *Handbuch*-ului lui I. von Müller), München, Beck, 1928, 649 p.
G. LOPUSZANSKI, *La transformation du corps des officiers supérieurs de l'armée romaine du Ier au IIIe siècle ap. J.-C.*, MEFR, 1938, p. 131 și urm.

M. MARTIN Y PENA, *Instituciones militares romanas*, Madrid, 1956, 511 p.
A. PASSERINI, *Le coorte pretorie*, Roma, Signorelli, 1939, 362 p.
Ch. G. STARR JR., *The Roman Imperial Navy*, Ithaca, Cornell University Press, 1941, 228 p.
J. SUOLAHTI, *The Junior Officers of the Roman Army of the Republican Period: a Study in Social Structure*, Helsinki, Snellmanink, pp. 9—11.
J. H. THIEL, *Studies in the History of Roman Sea-power in Republican Times*, Amsterdam, Noord-Holland Uitg. Maatsch., 1946, 456 p.
J. H. THIEL, *A History of Roman Sea-power before the Second Punic War*, *ibid.*, 1954, 368 p.

Pentru rețeaua de comunicații se va face apel la volumul colectiv *Le grandi strade romane del mondo*, publicat de Istituto di studi romani în 1938, în seria *Quaderni dell' impero*.

Economia, traficul comercial, monedele

T. FRANK, *An Economic History of Rome*, Baltimore, Johns Hopkins Univ. Press, ed. II, 1927, 512 p.
FRANK (ed.), *An Economic Survey of Ancient Rome*: I. *Rome and Italy of the Republic*, de T. Frank (1933); II. *Roman Egypt*, de A. C. Johnson (1936); III. *Roman England*, de R. Collingwood; *Roman Spain*, de Van Nostrand; *Roman Sicily*, de V. J. Scramuzza; *Roman Gaul*, de A. Grenier (1937); IV. *Roman Africa*, de R. M. Haywood; *Roman Syria*, de F. H. Heichelheim; *Roman Greece*, de J. A. Larsen; *Roman Asia*, de T. R. S. Broughton (1938).
F. M. HEICHELHEIM, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums vom Paläolithikum bis zur Völkerwanderung der Germanen, Slawen und Araber*, Leida, Sijthoff, 1938, 2 vol., 1239 p. împreună.
M. ROSTOVTZEFF, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford, Clarendon Press, 1926, 695 p. (cu traduceri în germană și în italiană).
M. ROSTOVTZEFF, *The Social and Economic History of the Hellenistic World. Note to the Second Edition* de P. M. Frazer, Oxford, Clarendon Press, ed. II, 1953, 3 vol., 1780 p. împreună.

Toeate aceste lucrări conțin o bibliografie considerabilă, care ne scutește de a da o listă prea detaliată. Ne vom permite totuși să cităm:

A. AYMARD, *Les capitalistes romains et la viticulture italienne*, Annales, 1957, p. 257 și urm.
L. BELLINI, *La viticoltura nella politica economica di Roma repubblicana*, MAL, 1948, pp. 387—432.

A. BENDESE, *Studi sull'ager publicus*, Torino, Giapichelli, 1952, 146 p.
D. VAN BERCHEM, *Les distributions de blé et d'argent à la plèbe romaine sous l'Empire*, Geneva, Georg, 1933, 185 p.
R. BESNIER, *L'état économique de Rome sous les rois de 754 à 509 avant J.-C.*, Paris, Sirey, 1950, 20 p.
B. BILINSKI, *Le problème du travail dans la Rome antique* (în poloneză cu un rezumat în franceză), *Archéologie*, III, 1949, pp. 45—111; 415—425.
R. BILLIARD, *La vigne dans l'antiquité*, Lyon, Lardanchet, 1913, 560 p.
M. BLOCH, *Les invasions. Deux structures économiques. Occupation du sol et peuplement*, AHS, 1945, I, pp. 33—46 și 1945, II, pp. 13—28.
A. E. R. BOAK, *Manpower Shortage and the Fall of the Roman Empire in the West*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1955, 169 p.
B. CAMPS-FABRER, *L'olivier et l'huile dans l'Afrique romaine*, Alger, Imprimerie officielle, 1953, 96 p.
J. CARCOPINO, *La loi de Hiéron et les Romains*, Paris, De Boccard, 1919, 297 p.
J. CARCOPINO, *La Table de Veleia*, REA, 1921, pp. 287—303.
J. CARCOPINO, *Autour des Gracques*, Paris, Les Belles Lettres, 1928, 307 p.
J. CARCOPINO, *Les lois agraires des Gracques et la guerre sociale*, BAGB, 1919, pp. 3—23.
J. CARCOPINO, *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire*, Paris, Hachette, 1939, 348 p.
E. CAVAIGNAC, *Population et capital dans le monde méditerranéen antique*, Strasbourg, Istra, 1923, 163 p.
M. P. CHARLESWORTH, *Trade Routes and Commerce of the Roman Empire*, Cambridge, University Press, 1926, 246 p. (tradus în franceză de G. Blumberg și P. Grimal, *Les routes et le trafic commercial dans d'Empire romain*, Paris, Éd. de Cluny, 1939, 309 p.).
L. CLERICI, *Economia e finanze dei Romani*, I, Bologna, Zanichelli, 1943, 516 p.
F. DÉLÉAGE, *Les cadastres antiques jusqu'à Dioclétien*, EP, 1934, pp. 73—228.
F. DÉLÉAGE, *La capitation du Bas-Empire*, Mâcon, Protat, 1945, 304 p.
R. J. FORBES, *Studies in Ancient Technology*, Leida, Brill, 1955 (6 volume cu o bogată bibliografie).
J. GAGÉ, *Le frumentum Siculum dans l'histoire de Rome au Ve siècle avant J.-C.*, CRAI, 1950, p. 325 și urm.
M. GRANT, *Roman History from Coins. Some Uses of the Imperial Coinage to the Historian*, Cambridge, University Press, 1958, 96 p.
L. HARMAND, *La terre et ses problèmes dans l'antiquité grecque et romaine*, IH, 1956, pp. 59—68.
J. HATZFELD, *Trafiquants italiens dans l'Orient hellénique*, Paris, De Boccard, 1919, 413 p.

A. G. HAUDRICOURT și J. BRUNHES-DELAMARRE, *L'homme et la charrue à travers les âges*, Paris, Gallimard, 1955, 507 p.
E. A. J. HAYWOOD, *Sheep Raising in the Western World*, Diss., Princeton, 1942, 365 p.
F. HEICHELHEIM, *Wirtschaftliche Schwankungen der Zeit von Alexander bis Augustus*, Iena, Fischer, 1930, 142 p.
W. HEITLAND, *Agricola. A Study of Agriculture and Rustic Life from the Point of View of Labour*, Cambridge, University Press, 1921, 492 p.
N. JASNY, *The Wheats of Classical Antiquity*, Baltimore, Johns Hopkins Press, 1944, 176 p.
P. LAMBRECHTS, *Le commerce des Syriens en Gaule du Haut Empire à l'époque mérovingienne*, AC, 1937, pp. 35—61.
E. LAMOTTE, *Les premières relations entre l'Inde et l'Occident*, în Nouv. Clio, 1953, pp. 83—118.
H. J. LOANE, *Industry and Commerce of the City of Rome 50 B.C. — 200 A.D.*, Baltimore, Johns Hopkins Press, 1938, 158 p.
F. LOT, *Nouvelles recherches sur l'impôt foncier et la capitation personnelle sous le Bas-Empire*, Paris, Champion, 1955, 195 p.
G. LUZZATO, *Storia economica d'Italia, I: L'antiquità e il Medioevo*, Roma, Leonardo, 1949, 398 p.
S. MAZZARINO, *Aspetti sociali del quarto secolo. Ricerche di storia tarda romana*, Roma, Bretschneider, 1951, 442 p.
A. OLIVA, *La politica granaria antica dal 205 a.C. al 410 d.C.*, Piacenza, Federazione ital, cons. agr., 1930, 296 p.
G. PAPASOGLI, *L'agricoltura degli Etruschi e dei Romani*, Roma, Palombi, 1942, 293 p.
A. PIETTRE, *Les trois âges de l'économie. Essai sur les relations de l'économie et de la civilisation de l'antiquité classique à nos jours. Économie subordonnée. Économie indépendante. Économie dirigée*, Paris, Éditions ouvrières, 1955, 430 p.
A. PIGANIOL, *L'impôt de capitation sous le Bas-Empire*, Chambéry, Perrin, 1916, 101 p.
R. VON POEHLMANN, *Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt*, München, Beck, ed. III, 1925, 2 vol., 488 și 612 p.
M. ROSTOVTZEFF, *Les classes rurales et les classes citadines dans le Haut-Empire romain* în *Mélanges Pirenne*, Bruxelles, Vromant, 1926, pp. 419—434.
E. DE SAINT DENIS, *Le gouvernail antique. Technique et vocabulaire*, REL, 1934, pp. 390—397.
C. SAUMAGNE, *Sur la loi agraire de 111: essai de restitution des lignes 19 et 20*, RPh, 1927, p. 50 și urm.
C. SAUMAGNE, *Ouvriers agricoles et rôdeurs de celliers. Les circoncellions d'Afrique*, AHS, 1924, pp. 251—264.
R. SCALAIS, *Contribution à l'histoire économique de la Sicile*, MB, 1922, p. 251 și urm.

R. SCALAIS, *La restauration de l'agriculture sicilienne par les Romains*, MB, 1923, pp. 243—253.
R. SCALAIS, *Une étude sur la législation financière de la Sicile*, MB, 1923, p. 189 și urm.
R. SCALAIS, *La prospérité agricole et pastorale de la Sicile depuis la conquête romaine jusqu'aux guerres serviles*, MB, 1924, pp. 77—98.
R. SCALAIS, *La production agricole de l'État romain et les importations de blés provinciaux jusqu'à la seconde guerre punique*, MB, 1925, pp. 143—163.
R. SCALAIS, *Le déficit de la production agricole pendant la seconde guerre punique*, MB, 1927, pp. 186—188.
R. SCALAIS, *Les revenus que les Romains attendaient de l'agricullure*, MB, 1927, pp. 93—100.
R. SCALAIS, *L'influence de la première guerre punique sur l'économie agraire de l'Italie*, MB, 1928, pp. 177—185.
R. SCALAIS, *Le développement du commerce de l'Italie entre la première guerre punique et la deuxième*, MB, 1928, pp. 187—192.
R. SCALAIS, *La politique agraire de Rome depuis les guerres puniques jusqu'aux Gracques*, MB, 1932, pp. 195—261.
R. SCALAIS, *Finances et politique à Rome à l'époque des Gracques*, N & V, 1934, pp. 199—222.
R. SCALAIS, *L'aspect financier de la conjuration de Catilina*, LEC, 1939, p. 451 și urm.
A. SEGRE, *Note sulla storia dei cereali nell'antichità*, „Aegyptus", 1950, pp. 161—197.
E. SERENI, *Communità rurali nell'Italia antica*, Roma, Ed. Rinascimento, 1955, 626 p.
C. H. V. SUTHERLAND, *Aerarium and Fiscus during the Early Empire*, AJPh, 1945, pp. 151—170.
C. H. V. SUTHERLAND, *Coinage in Roman Imperial Policy: 31 B.C. — A.D. 68*, Londra, Methuen, 1951, 220 p.
EDW. SYDENHAM, *The Coinage of the Roman Republic*, Londra, Spink, 1952, 343 p.
R. SYME, *The Imperial Finances under Domitian, Nerva and Trajan*, JRS, 1930, pp. 55—70.
TABLETTES ALBERTINI, *Actes privés de l'époque vandale (fin du Ve siècle)*, editate de Ch. Courtois, L. Leschi, Ch. Perrat, Ch. Saumagne, Alger, Gouvernement général de l'Algérie, 1952, 2 vol., 346 p. și un *Atlas*.
F. TAMBRONI, *La vita economica della Roma degli ultimi re*, Ath, 1930, pp. 299—328; 452—487.
G. TIBILETTI, *Il possesso dell'ager publicus e le norme de modo agrorum sino ai Gracchi*, Ath, 1948, pp. 173—236.
P. TOWNSEND, *The Oil Tribute of Africa at the time of Julius Caesar*, Cph, 1940, pp. 274—283.
J. P. WALTZING, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident*, Louvain, Peeters, 4 vol., 1895—1900, 528, 553, 704 și 721 p.

R. E. M. WHEELER, *Rome beyond the Imperial Frontiers*, Londra, Bell, 1955, 192 p.

C. H. YEO, *Land and Sea Transportation in Imperial Italy*, TAPhA, 1946, pp. 221–244.

C. H. YEO, *The Overgrazing of Ranch Lands in Ancient Italy*, TaPhA, 1948, pp. 275–309.

Religiile

Lucrări generale: F. CUMONT, *Lux perpetua*, Paris, Geuthner, 1949 (volum care cuprinde laolaltă toate ideile autorului asupra religiilor orientale, a astrologiei, a lumii de dincolo, a simbolismului funerar); A. GRENIER, *Le génie romain dans la religion, la pensée et l'art* (Col. Évolution de l'humanité), Paris, Renaissance du livre, 1925 și *La religion romaine*, Paris, PUF (Col. Mana), 1948; P. D. LABRIOLLE, *La reaction païenne*, Paris, L'artisan du Livre, 1931; N. TURCHI, *La religione di Roma antica* (*Storia di Roma*, XVIII), Bologna, Cappelli, 1939; G. WISSOWA, *Religion und Kultus der Römer*, München, Beck, ed. II, 1912.

J. BAYET, *Histoire politique et psychologique de la religion romaine*, Paris, Payot, 1947, 334 p.

L. CERFAUX și J. TONDRIAU, *Le culte des souverains dans la civilisation gréco-romaine*, Paris, Desclée, 1957, 535 p.

Indicii bibliografici ai acestor două volume din urmă oferă cea mai întinsă documentare de dorit.

Asupra creștinismului, vor fi de reținut, între altele, lucrările următoare: A. ALLARD, *Histoire critique des persécutions*, Paris, 1903; G. BARDY, *La conversion au christianisme durant les premiers siècles*, Paris, 1949, 356 p.; P. BATIFFOL, *L'Église naissante et le catholicisme*, Paris, 1927 și *La paix constantinienne et le catholicisme*, *ibid.*, 1929; G. COSTA, *Religione e politica nell'impero romano*, Torino, 1923; L. HOMO, *Les empereurs romains et le christianisme*, Paris, 1931; K. K. NEUMANN, *Der römische Staat und die allgemeine Kirche bis auf Diokletian*, Leipzig, 1890; J. ZEILLER, *L'Empire romain et l'Église*, Paris, 1928.

Există, de asemenea, numeroase istorii ale bisericii (Mgr. Duchesne, Kirsch, Lietzmann, Fliche și Martin — ultima cu o bogată bibliografie), ale conciliilor (Hefele-Leclercq), ale dogmelor (Tixeront, Seeberg etc.), ale patrologiei (Altaner, Cayré, Masnucci-Casamassa), ale literaturii creștine antice (Bardenhewer, Krüger, de Labriolle, Moricca, Puech, Salvatorelli).

E. BIGNONE, *Studi sul pensiero antico*, Napoli, Loffredo, 1938, 355 p.
E. BRÉHIER, *Histoire de la philosophie*, I, 2, *Période hellénistique et romaine*, Paris, Alcan, 1926—1928, 791 p.
J. CHEVALIER, *Histoire de la pensée*, I: *La pensée antique*, Paris, Flammarion, 1953, 761 p. (cu o excelentă bibliografie).
H. I. MARROU, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Paris, Éd. du Seuil, 1950, 595 p.
H. WAGENVOORT, *Roman Dynamism*, Oxford, Clarendon Press, 1947, 240 p.

LIMBĂ ȘI LITERATURĂ LATINĂ

H. BARDON, *La littérature latine inconnue*, Pyris, Klincksieck, 2 vol., 1952, I, 381 p. și 1956, II, 338 p.
J. BAYET, *Littérature latine*, Paris, Colin, ed. VI, 1953, 785 p.
E. BIGNONE, *Storia della letteratura latina*, Florența Sansoni, 3 vol., 1942—1951, 600, 471 și 689 p. (se oprește la Catul și Cicero).
P. COURCELLE, *Les lettres grecques en Occident, de Macrobe à Cassiodore*, Paris, De Boccard, 1943, 440 p.
P. COURCELLE, *Histoire littéraire des grandes invasions germaniques*, Paris, Hachette, 1948, 264 p.
J. COUSIN, *Bibliographie de la langue latine (1880—1948)*, Paris, Les Belles Lettres, 1951, 375 p.
G. DEVOTO, *Storia della lingua di Roma*, Bologna, Cappelli, ed. II, 1944, 429 p.
A. ERNOUT — A. MEILLET, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris, Klincksieck, ed. IV, 1960.
N. I. HERESCU, *Bibliographie de la littérature latine*, Paris, Les Belles Lettres, 1943, 426 p.
M. LEJEUNE, *Notes de linguistique italique. Sur les adaptations de l'alphabet étrusque aux langues indo-européennes d'Italie*, REL, 1957, p. 88 și urm.
P. DE LABRIOLLE, *Histoire de la littérature latine chrétienne*, Paris, Les Belles Lettres, 1920, 741 p.
A. MEILLET, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris, Hachette, 1933, ed. III, 287 p.
E. PARATORE, *Storia della letteratura latina*, Florența, Sansoni, 1950, 991 p.
M. SCHANZ — C. HOSIUS — G. KRUEGER, *Geschichte der römischen Literatur bis zum Gesetzungswerk Justinians*, München, Beck, I, 1927, 654 p.; II, 1935, 887 p., III, 1922, 473 p.; IV, 1914, 572 p.; V, 1920, 681 p.

În afara volumului lui P. LAVEDAN și S. BESQUES, citat mai sus, se va putea face apel la *Cronica* alcătuită periodic în REL de către Ch. PICARD.

LUMEA ROMANĂ ȘI PROVINCIILE

S. ACCAME, *Il dominio romano in Grecia dalla guerra acaica ad Augusto*, Roma, Signorelli, 1946, 241 p.

E. ALBERTINI, *Les divisions administratives de l'Espagne romaine*, Paris, De Boccard, 1923, 138 p.

E. ALBERTINI, *L'Afrique romaine*, Alger, Imprimerie officielle, 1955, 112 p. (ediție revăzută de J. LESCHI).

A. ALFOELDI, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I*, Berlin, De Gruyter, 1924, 91 p. și 1926, 104 p.

J. BARADEZ, *Fossatum Africae. Recherches aériennes sur l'organisation des confins sahariens à l'époque romaine*, Paris, Arts et Métiers graphiques, 1949, 362 p.

G. BARBIERI, *L'amministrazione delle provincie Ponto, Bitinia e Licia Panfilia nel II° secolo d.C.*, RFIC, 1938, p. 365 și urm.

J. BAYET, *La Sicile grecque*, Paris, Les Belles Lettres, 1930, 55 p.

A. BERTHELOT, *L'Afrique saharienne et soudanaise. Ce qu'en ont connu les anciens*, Paris, Payot, 1927, 481 p.

E. S. BOUCHIER, *Syria as a Roman Province*, Oxford, Blackwell, 1916, 304 p.

E. S. BOUCHIER, *Spain under the Roman Empire*, Oxford, Blackwell, 1914, 200 p.

J. BREUER, *La Belgique romaine*, Bruxelles, Renaissance du Livre, 1944, 125 p.

T. R. S. BROUGHTON, *The Romanization of Africa Proconsularis*, Baltimore, Johns Hopkins Press, 1929, 233 p.

R. BRUENNOW și W. VON DOMASZEWSKI, *Die Provincia Arabia*, Strassburg, Trübner, 1904—1909, 3 vol. de 532, 348 și 403 p.

A. W. BYVANCK, *Nederland in de romainsche Tidj*, I—II, Leida, Brill, 1943, 308 și 434 p.

A. CAILLEMER și R. CHEVALLIER, *Les centuriations de l'Africa vetus*, Annales, 1954, p. 433 și urm.

A. CAILLEMER și R. CHEVALLIER, *Atlas des centuriations romaines de Tunisie*, Inst. Géogr. Paris, 1954.

G. CAPORILLA, *Studi sul Noricum*, în *Miscellanea Galbiati*, Milano, Hoepli, I, 1951, pp. 213 — 411.

J. CARCOPINO, *Sur l'extension de la domination romaine dans la Sahara de Numidie*, RA, 1924, pp. 316—325.

J. CARCOPINO, *Le limes de Numidie et sa garde syrienne*, Syria, 1925, pp. 20—57; 118—149.

J. CARCOPINO, *Ce que Rome et l'empire romain doivent à la Gaule* (cuprins în *Points de vue sur l'impérialisme romain*), Paris, Le Divan, 1934, 273 p.
J. CARCOPINO, *Le Maroc antique*. Paris, Gallimard, 1943, 338 p.
S. CASSON, *Macedonia, Thrace and Illyria*, Oxford, Clarendon Press, 1926, 357 p.
L. CHATELAIN, *Les centres romains du Maroc* (cu bibliografie), Publications du service des antiquités, 1938.
G. E. F. CHILVER, *Cisalpine Gaul. Social and Economic History from 49 b. Chr. to the Death of Trajan*, Oxford. Clarendon Press, 1941, 225 p.
V. CHRISTESCU, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, Mitu, 1929, 174 p.
E. CIACERI, *Storia della Magna Grecia*, Roma-Napoli, Dante Alighieri, 3 vol., I, 1927, 401 p., II, 1928, 476 p., III, 1932, 351 p.
G. COLIN, *Rome et la Grèce de 200 à 146 av. J.-C.*, Paris, Fontemoing, 1905, 683 p.
G. COLLINGWOOD, *Roman Britain*, Oxford, Clarendon Press, 1932, 160 p.
G. COLLINGWOOD și J. N. L. MYRES, *Roman Britain and the English Settlements*, Oxford, Clarendon Press, 1932, 516 p.
CH. COURTOIS, *Les Vandales en Afrique*, Alger, Gouvernement général de l'Algérie — Paris, Arts et Métiers graphiques, 1955, 455 p.
F. CUMONT, *Le gouvernement de Cappadoce sous les Flaviens*, în „Bulletin de l'Académie royale de Belgique", 1930, p. 197 și urm.
C. DAICOVICIU, *Gli Italici nella provincia di Dalmazia*, în „Ephemeris Dacoromana", 1932, p. 57 și urm.
C. DAICOVICIU, *La Transilvanie dans l'antiquité*, București, 1938, 95 p.
A. DEGRASSI, *Il confine nord-orientale dell'Italia romana. Ricerche storico-topografiche*, Berna, Francke, 1954, 189 p.
J. DOBIAS, *I Romani nel territorio della Cecoslovacchia odierna*, în *Studi romani nel mondo*, II, Bologna, 1935, p. 61 și urm.
G. FÉVRIER, *Essai sur l'histoire politique et économique de Palmyre*, Paris, Vrin, 1931, 155 p.
TH. FRINGS, *Germania Romana*, Halle, Niemeyer, 1932, 259 p.
P. GRAINDOR, *Athènes sous Auguste*, Cairo, Misr, 1927, 259 p.
P. GRAINDOR, *Athènes de Tibère à Trajan*, Cairo, Misr, 1931, 229 p.
P. GRAINDOR, *Athènes sous Hadrien*, Cairo, Misr, 1934, 317 p.
S. GRANDE, *Liguria*, Torino, UTET, 1919, 412 p.
E. GREN, *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, Diss. Tipprala, 1941, 172 p.

A. GRENIER, *La Gaule province romaine*, Paris, Didier, 1946, 143 p.
E. GROAG, *Die römischen Reichsbeamten von Achaia bis auf Diokletian*, Viena, Hölder, 1939, 198 p.
E. GROAG, *Die Reichsbeamten von Achaia in spätrömischer Zeit*, Budapesta, Institut de numismatique, 1946, 92 p.
S. GSELL, *Histoire ancienne de l'Afrique du nord*, Paris, Hachette, 8 vol., începînd din 1929.
S. GSELL, *La Tripolitaine et le Sahara au IIIe siècle*, în „Mémoires Inst. nat. de France", 1933, pp. 149—166.
W. E. GWATKIN, *Cappadocia as a Roman Procuratorial Province*, University of Missouri Studies, 1930, 66 p.
L. HARMAND, *L'Occident romain (31 av. J.-C. à 235 ap. J.-C.)*, Paris, Payot, 1960, 492 p.
F. HAVERFIELD, *The Romanization of Roman Britain*, 4th Edition revised by G. Macdonald, Oxford, University Press, 1923, 91 p.
F. HAVERFIELD, *The Roman Occupation of Britain*, Six Lectures revised by G. Macdonald, Oxford, University Press, 1923, 304 p.
F. HERTLEIN — O. PARET — P. GOESSLER, *Die Römer in Württemberg*, Stuttgart, Kohlhammer, 1928—1932, 3 vol., 200, 313 și 272 p.
R. HEUBERGER, *Raetien im Altertum und Frühmittelalter*, Innsbruck, Wagner, 1932, 328 p.
M. HOLLEAUX, *Rome, Grèce et les monarchies hellénistiques au IIIe siècle av. J.-C. (273—205)*, Paris, De Boccard, 1921, 386 p. (cf. și recenzia lui J. Carcopino din JS, 1924, pp. 16—30).
A. H. JONES, *The cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford, University Press, 1937, 576 p.
L. LESCHI și M. BOVIS, *Algérie antique*, Alger, Gouvernement général de l'Algérie, 1952, 196 p.
J. LESQUIER, *L'armée romaine d'Égypte d'Auguste à Dioclétien*, Mémoires de l'Inst. fr. du Caire, Cairo, 1918, 586 p.
D. MAGIE, *Roman Role in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*, Princeton, University Press, 1950, 1 663 p.
V. MARTIN, *La fiscalité romaine en Égypte aux trois premiers siècles de l'Empire. Ses principes, ses méthodes, ses résultats*, Geneva, Georg, 1926, 31 p.
J. G. MILNE, *A History of Egypt under Roman Rule*, ed. III, Londra, Methuen, 1928, 332 p.
E. PAIS, *Storia della colonizzazione di Roma antica*, Roma, Nardecchia, 2 vol., 1923, 380 p. împreună.
E. PAIS, *Storia cronologica delle colonie romane e latine*, MAL, Roma, 1924—1925.
R. PARIBENI — P. ROMANELLI, *Studi e ricerche archeologiche nell'Anatolia meridionale*, MAL, 1914, col. 85 și urm.
V. PÂRVAN, *I primordi della civiltà romana alle foci del Danubio*, Ausonia, X, 1921, p. 187 și urm.

G. Ch. PICARD, *La civilisation de l'Afrique romaine*, Paris, Plon, 1959, 410 p.
A. POIDEBARD, *La trace de Rome dans le désert de Syrie: du limes de Trajan à la conquête arabe. Recherches aériennes (1925—1931)*, Paris, Geuthner, 1934, 213 p.
W. M. RAMSAY, *Studies in the Roman Province Galatia*, JRS, 1917, pp. 229—283; 1918, pp. 107—145; 1922, pp. 147—186.
W. M. RAMSAY, *The Social Basis of Roman Power in Asia Minor*, Aberdeen University Press, 1941, 305 p.
L. REINHARDT, *Helvetien unter den Römern. Geschichte der römischen Provinzial-Kultur*, Berlin, Harz, 1924, 751 p.
P. ROMANELLI, *Storia delle Provincie romane dell'Africa (Studi pubblicati dall'Istituto italiano per la Storia antica*, fasc. 14), Roma, Bretschneider, 1959, 720 p.
M. ROSTOVTZEFF, *Pontus, Bithynia and the Bosphorus*, în „Annals of the British School of Athens", 1918, p. 1 și urm.
M. ROSTOVTZEFF, *Città caravaniere*, Bari, Laterza, 1934, 218 p.
M. ROSTOVTZEFF, *La Syrie romaine*, RH, 1935, pp. 1—40.
A. SCHOBER, *Römerzeit in Oesterreich an den Bau- und Kunstdenkmälern dargestellt*, Baden Baden, Rohrer, 1935, 109 p.
F. STAEHLIN, *Die Schweiz in römischer Zeit*, Basel, Schwabe, ed. II, 1931, 603 p.
A. STEIN, *Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia*, Sarajevo, Zemaljska Stamp., 1921, 139 p.
R. SYME, *Galatia and Pamphylia under Augustus*, Klio, 1934, p. 122 și urm.
R. SYME, *Pamphylia from Augustus to Vespasian*, Klio, 1937, p. 227 și urm.
F. WAGNER, *Die Römer in Bayern*, München, Knorr & Hirth, 1928.
F. WAGNER, *Römische Städte und Märkte in Rätien*, VDPh, LV, p. 47 și urm.
J. WEISS, *Die Dobrudscha im Altertum*, Sarajevo, Zemaljska Stamp., 1911.

TABELE CRONOLOGICE

În Tabelele cronologice din paginile următoare am grupat în stînga faptele care privesc viața politică de la Roma, iar în dreapta evenimentele externe, apoi, pe măsura dezvoltării civilizației romane, și faptele de cultură. În această privință, sîntem, în foarte mare măsură, datori lucrării lui J. Delorme, Chronologie des civilisations, *Paris, Presses Universitaires de France, 1956.*

Faptele din Occident	Faptele din Grecia și Orient
850—800 Sosirea etruscilor în Italia	
	841 Athalia, regină în Iuda
814? Întemeierea Cartaginei	
	800 Spartanii sfîrșesc cucerirea Laconiei. Sinecismul atenian. Tetrarhia tesaliană
	800—750? Viața lui Hesiod
	776? Întemeierea jocurilor olimpice
REGATUL	
753 Întemeierea Romei	
750 Prima colonizare albană a Romei	
Sosirea grecilor în Campania	
750—600 Mormintele de stil oriental din Etruria	

735? Întemeierea coloniei calcidiene Naxos din Sicilia	**735—716?** Primul război mesenian
734? Întemeierea Siracuzei de către corintieni	
729? Întemeierea Cataniei	
728? Întemeierea Megarei Hyblaea	
721? Întemeierea Sybarisului de către aheeni	
710? Întemeierea Crotonei de către aheeni	
706? Întemeierea Tarentului de către laconieni	
înainte de	
700 Mormintele etrusce de la Vetulonia	
700 Întemeierea orașelor Poseidonia și Metapontum	
688 Întemeierea Gelei de către rodieni	
675 Întemeierea orașul Rhegium	
	664 Lupta navală dintre Corint și Corcira
înainte de	**660** Megarienii întemeiază Bizanțul
650 Fibula de la Praeneste	
650 Etruscii stăpînesc în Latium	
	646 Întemeierea Olbiei
	640—610? Al doilea război mesenian
630 Legile lui Charondas de la Catania	**632—631** Războiul contra Megarei
627 Fondarea Selinuntului de către megarieni	
616? Tarquinii se stabilesc la Roma	
	601—570? Clistene, ultimul tiran din Sicyona
600 Întemeierea Massaliei de către foceeni	**600—590?** Primul război sacru delfic
Morminte etrusce cu cameră	
598? Întemeierea Capuei de către etrusci	

Faptele din Occident	Faptele din Grecia și Orient
	594 Solon arhonte la Atena
580 Întemeierea Agrigentului. Cei din Selinunt îi învinș pe punii din Sicilia	
	561 Tirania lui Pisistrate la Atena
560 Recucerirea Siciliei apusene de către cartaginezi	
550 Întemeierea Emporiei de către massalioți. Etruscii încheie cucerirea Etruriei	**550—500?** Formarea ligii peloponeziace
535 Lupta de la Alalia în Corsica	
	533 Policrate tiran la Samos
530 Pitagora la Crotona	
525 Etruscii iau Bononia și sînt înfrînți lîngă Cumae în anul următor	
	522—446? Viața lui Pindar
	516 Perșii cuceresc Samosul
	512 Campania lui Darius de pînă la Dunăre
511 Crotona distruge Sybaris	
REPUBLICA	
509 Primul an al Republicii. Dedicarea templului lui *Iuppiter Capitolinus*	
508 Războiul cu Porsenna, *lucumo* de la Clusium. Actele de eroism ale romanilor (Horatius Cocles, Mucius Scaevola, Cloelia). Tratatul cu	**508** Reformele lui Clistene la Atena

Porsenna, care îi atacă pe latini, dar este bătut la Aricia (506)	
497 Victoria romană asupra latinilor (cu ajutorul Dioscurilor) la Lacul Regillus	
494 Prima secesiune a plebei; crearea tribunatului plebei	
493 Tratat de alianță între romani și latini *(foedus Cassianum)*	**493** Temistocle arhonte la Atena
491 Volscii asediază Roma. Aventura lui Coriolan	
486 Hernicii primesc avantajele tratatului din 493. Legea agrară a lui Sp. Cassius, condamnat în anul următor. Cucerirea Zanclei de către Arcesilaos din Rhegium	**489** Moartea lui Miltiade. Aristide arhonte la Atena
480 Tirania Deinomenizilor la Siracuza. Gelon îi bate pe puni	**480** Luptele de la Termopile și Salamina
477 Masacrul Fabiilor la Cremera în războiul împotriva cetății Veii	**478** *Auriga* de la Delfi
474 Înfrîngerea etruscilor la Cumae; pacea dintre Roma și Veii. Hieron din Siracuza îi bate pe etrusci la Cumae	**475** Nașterea lui Empedocle
	470 Nașterea lui Socrate
	468—456 Olympieionul de la Olimpia
	460 Nașterea lui Tucidide
	460—420 Activitatea lui Polycletes

Faptele din Occident	Faptele din Grecia și Orient
458 L. Quinctius Cincinnatus îi bate pe etrusci la Mons Algidus (în Colli Albani)	
451 Instituirea colegiului de *decemuiri legibus scribundis*. Publicarea primelor zece „table" de legi (?)	
450 Al doilea colegiu decemviral, care publică două „table" suplimentare și cîrmuiește tiranic. În 449, după procesul Virginiei, are loc răsturnarea colegiului și restabilirea libertăților republicane	**456** Primele tragedii ale lui Euripide **455** Începuturile lui Protagoras **450** Nașterea lui Aristofan
445 Decizie în scopul înlocuirii eventuale și cu avizul senatului a consulilor prin *tribuni militum* cu putere consulară, aleși de plebei	**447—438** Construirea Partenonului
443 Crearea primilor censori	**438** Moartea lui Pindar **437** Construirea Propileelor **435** Începerea Erehteionului **430** Nașterea lui Xenofon **425** Moartea lui Herodot
424 Cucerirea Capuei de către samniți **421** Plebeii pot fi aleși questori	**406** Moartea lui Sofocle și a lui Euripide

354

355

405—396 După războiul victorios cu Fidenae, războiul cu Veii este încheiat în zece ani, prin distrugerea acestui oraș, datorită lui Camillus; romanii îi anexează teritoriul. Tirania lui Dionis din Siracuza (405—367)	**403—387** Activitatea lui Lysis
397 Ridicarea în masă a galilor și înfrîngerea romanilor la Allia. Cucerirea Romei. Camillus, exilat în 391, este rechemat și îi alungă pe gali. Șir de războaie regionale cu etruscii, latinii, volscii, equii etc. Noi încercări ale galilor. Roma rezistă, colonizează Sutrium și Nepet în Etruria de miazăzi și anexează Tusculum (380)	**396** Primele dialoguri ale lui Platon **395** Moartea lui Tucidide **387** Platon întemeiază Academia **384** Nașterea lui Aristotel
377—367 Tribunii plebei C. Licinius Stolo și L. Sestius provoacă o agitație în rîndul plebei; ei fac să fie adoptate legile *Liciniae-Sextiae*. Plebeii obțin dreptul de a fi aleși consuli (367), apoi și dictatori (356) și censori (351)	**373** Distrugerea templului de la Delfi **370—330** Activitatea lui Praxiteles **369(?)** Începuturile lui Lisipp

Faptele din Occident	Faptele din Grecia și Orient
358 Încorporarea zonei *ager Pontinus* în patrimoniul statului roman. Reînnoirea alianței latinilor cu Roma	

Faptele din Occident	Faptele din Grecia și Orient	Viața culturală
	356 Începutul celui de al treilea război sacru	**356** Incendiul Artemisionului lui Croesus de la Efes.
354 Tratatul de alianță dintre romani și samniți.	**354** Intervenția lui Filip al Macedoniei în războiul sacru	**354** Primul discurs al lui Demostene.
345 Ocuparea cetății Sora (din valea Rîului Liris); romanii apără Capua împotriva samniților		**347** Moartea lui Platon
343—341 *Primul război cu samniții.* Victoria romană de la Monte Gauro, apoi cea de la Saticula și de la Sinuessa		
340—338 Revolta latinilor aliați cu campanienii. Romanii ies învingători la *Ad Veserim* (în Campania), la Trifanum (în ținutul aruncilor), la Pedum și la Astura (în Latium). Dizolvarea ligii latine;	**339** Evenimentele de la Amphissa	
	338 Bătălia de la Cheroneea	**338** Moartea lui Isocrate

356

357

anexarea Capuei și a mai multor cetăți latine; romanii își întăresc treptat autoritatea în Latium și în Campania (Cales în 334, Privernum și Terracina în 329, Fregellae în 328 etc.). În 335, la Roma este introdusă moneda

329—326 Conflictul cu Neapolis

326—304 *Al doilea război cu samniții.* Prima etapă se încheie în 321 cu dezastrul roman de la Furcile Caudine. Romanii trimit trupe în Apulia. Colonizarea Luceriei (316); samniții pătrund în Latium și învinge la Lautulae. Reocuparea văii Rîului Liris și a Campaniei. Războiul cu etruscii, petrecut în 310. Răscoala hernicilor, a equilor, a marsilor etc. (308). dar romanii invadează Samnium și dobîndesc victoria de la Bovianum. Samniții cer pace (305). În 312, cenzura lui Appius Claudius: *aqua* și *uia Appia*. În 311, războiul dintre Agatocle și Cartagina. Reizbucnirea războiului dintre Roma și Tarquinii. Victoriile de la Perusia și de la Lacul Vadimon. Bătălia de la Ecnomos — în 310

336 Moartea lui Filip. Înscăunarea lui Alexandru

334 Plecarea în campania din Asia; 331, fundarea Alexandriei; 323, moartea lui Alexandru

322 Moartea lui Aristotel

319 Ptolemeu cucerește Siria

315 Antigonos o recucerește

315 Nașterea lui Teocrit și a lui Arcesilaos, fondatorul Academiei medii

306—305 Diadohii iau titlul de rege.

306 Epicur își deschide școala la Atena

302 Zenon întemeiază școala stoică la Atena.

300 (?) Sarcofagul de la Vulci și cista Ficoroni

Faptele din Occident	Faptele din Grecia și Orient	Viața culturală
298—290 *Al treilea război cu samniții.* În timpul acestui război, etruscii, umbrienii și galii intră în alianță împotriva Romei. Q. Fabius Maximus Rullianus le înfrînge armata la Sentium, în Umbria. Samniții rezistă pînă în 290. Supunerea sabinilor. Întemeierea coloniei Adria (288)	**297** Intervenția lui Pirus în Macedonia	**297** Moartea lui Euhemeros **290** Întemeierea Muzeului din Alexandria
283—282 Războiul cu galii senoni și cu cei din tribul boiilor. Victoria lui M. Curius Dentatus la Lacul Vadimon și incorporarea zonei *ager Gallicus* (de la Siena la Rimini).		**280** Nașterea lui Chrisipp la Soloi
281—275 Războiul cu Pirus. Tarentinii, iritați din pricina prezenței romanilor la Thurii — cetate eliberată de amenințarea lucaniană de către C. Fabricius Luscinus, atacă flota romană și îl cheamă în ajutor împotriva Romei pe Pirus, regele Epirului. Învingător la Heracleea (280) și la Asculum (279), Pirus trece în Sicilia, pentru a elibera insula de punii aliați cu Roma. El nu	**276—272** Primul război sirian	**275** Nașterea lui Eratostene. Moartea lui Pirus din Elis **272** Livius Andronicus este adus la Roma ca sclav **270** Moartea lui Epicur

izbutește nici în Sicilia, nici la Beneventum și se întoarce în Epir. În anii următori, Roma își întărește dominația în Italia peninsulară, pedepsindu-i pe aliații lui Pirus și întemeind noi colonii. Galii pătrund în Macedonia și în 278 coboară pînă la Delfi; ei ajung pînă în Tracia și trec în Asia Mică. Pirus moare în 272	**267—266** Alianța Peloponezului și a Atenei cu Egiptul	
265 Alianța dintre romani și mamertinii aflați în război cu Siracuza și cu Cartagina		
264—241 *Primul război punic.* Romanii, ajutîndu-i pe mamertini, intră în conflict cu Siracuza și cu Cartagina; Hieron din Siracuza trece de partea romanilor. 260: prima victorie navală romană, dobîndită de C. Duilius la Milazzo; M. Atilius Regulus trece în Africa, amenință Cartagina (256), dar este învins (255). Flota romană este distrusă la Pachino; nou eșec naval în 253. În 250, victorie pe uscat izbutită de romani la Palermo, dar o înfrîngere pe mare la Trapani (249). Sosirea în Sicilia a lui Hannibal Barcas (248), care conduce cu energie operațiunile	**263** Înscăunarea lui Eumenes I la Pergam **260—255** Al doilea război sirian **246—241** Al treilea război sirian (zis și al Laodiceei) **241** Attalos I îi urmează lui Eumenes	**264** Moartea lui Zenon din Cition **254** Nașterea lui Plaut **245** Apollonios din Rodos: *Argonauticele* **241** Moartea lui Arcesilaos, filozoful academic

Faptele din Ocident	Faptele din Grecia și Orient	Viața culturală
militare. Victoria romană de la Insulele Egate (242). Cartagina acceptă pacea și renunță la Sicilia, care devine provincie romană		
239—237 Romanii cuceresc Sardinia și Corsica și le transformă în provincie. Ei resping unele încercări de invazie ale ligurilor și galilor		**235** Moartea lui Callimah. Prima tragedie latină a lui Naevius
232 Legile lui C. Flaminius, tribun al plebei, în vederea trimiterii de colonii în *ager Gallicus* și în *ager Picentinus*		**232** Moartea lui Cleante
		230 Moartea astronomului Aristarh din Samos
229 *Primul război iliric.* Regina Teuta respinge ultimatumul roman cu privire la acțiunile piratерești ale supușilor ei. După un șir de operațiuni militare, ea obține pacea (228)		
226 Tratatul numit al Ebrului dintre Roma și Hasdrubal: punii se angajează să nu treacă acest fluviu		
225—222 Incursiunile boiilor, insubrilor, lingonilor și tauriscilor în Etruria. Ei sînt înfrînți în bătălia de la Telamona (225). În anii următori, romanii pătrund în	**221—217** Al patrulea război sirian	

Galia transpadană; Claudius Marcellus îl învinge și îl ucide pe Viridomarus la Clastidium (Casteggio); Roma ocupă Mediolanum (Milano)		
220—219 *Al doilea război iliric.* Regele Demetrios din Pharos, aliat cu Macedonia, reia pirateria în Adriatica. Romanii îl silesc să se retragă		
218 Plebiscitul lui Claudius, care le interzice celor de rang senatorial să practice comerțul pe mare		
218—202 *Al doilea război punic.* Hanibal cucerește Saguntul (219), trece peste Alpi în Italia, îi bate pe romani la Ticino, Trebia (218) și Lacul Trasimenus (217), coboară în sud și îi învinge din nou la Cannae (216), făcînd să treacă în tabăra sa diferite cetăți, în special Capua și Siracuza. Filip al V-lea al Macedoniei se aliază cu el și provoacă astfel *primul război macedonean*, purtat în Grecia de către romani cu ajutorul etolienilor și al celorlalți adversari ai lui Filip. În Spania, după cîteva succese, Cn. și P. Scipio sînt înfrînți și uciși (211). În Italia, romanii iau Capua (212) și Siracuza (211); tînărul P. Cornelius		**213** Nașterea lui Carneades **212** Moartea lui Arhimede **207** Livius Andronicus compune un imn închinat către Iuno Regina **205** Nașterea lui Polibiu
	203 Înscăunarea lui Ptolemeu al V-lea Epiphanes. Al cincilea război sirian	

Faptele din Occident	Faptele din Grecia și Orient	Viața culturală
Scipio este trimis în Spania; el ia Carthago Nova (209), iese învingător la Becula (208) și Ilipa (207), dar nu-l poate împiedica pe Hasdrubal să treacă Pirineii și să ajungă în Italia, unde este însă nimicit în bătălia de la Metaurus (207). În 205, Filip al V-lea încheie pacea la Phoenike. În anul următor, Scipio, întors în Italia și ales consul, transportă în Africa o armată întreagă și îi bate pe cartaginezi la Campi Magni (203). Rechemat împotriva lui Scipio, Hannibal îl înfruntă la Zama, în 202, este învins și decide încheierea păcii.		
200—197 *Al doilea război macedonean.* Romanii trec în Grecia și își unesc forțele cu rodienii, cu Attalos din Pergam și cu atenienii, bătîndu-l pe Filip la Cynoscephalai (197), sub comanda lui T. Quinctius Flamininus, care proclamă libertatea Greciei. În 194, romanii evacuează Grecia. Hanibal		**înainte de 200** Moartea lui Naevius, a lui Fabius Pictor și a lui Livius Andronicus

întreprinde reforme la Cartagina, dar trebuie să plece în exil în 196, refugiindu-se pe lîngă Antioh al III-lea. El moare în Bitinia în 183/182		**194** Nașterea lui Terențiu
191—190 *Război în Siria.* Antioh al III-lea al Siriei debarcă în Grecia și îi atacă pe romani: învins la Termopile, el se întoarce în Asia; este bătut în anul următor de către L. Cornelius Scipio, fratele Africanului, la Magnesia. Etolienii depun armele în 189	**190** Antioh al III-lea atacă Pergamul	
187 Procesul Scipionilor. Africanul se retrage la Liternum, unde și moare (în 185 ?)	**188** Tratatul de la Apameea	
186 Scandalul Bacchanalelor. În 185, cenzura lui Cato		**184** Moartea lui Plaut
	183 Moartea lui Hanibal	
181—179 *Primul război cu celtiberii,* unde se evidențiază Ti. Sempronius Gracchus, tatăl celor doi frați Gracchi		**180** Nașterea lui Lucilius
171—168 *Al treilea război macedonean.* Perseu, fiul lui Filip al V-lea al Macedoniei, este înfrînt de Paulus Aemilius la Pydna, în 168; în aceeași vreme Popilius îl alungă din Egipt pe Antioh al III-lea. Macedonia este împărțită în 4 republici. Impozitul direct este suprimat	**169** A șaselea război sirian	**169** Moartea lui Ennius

Faptele din Occident	Faptele din Grecia și Orient	Viața culturală
la Roma. Polibiu este deportat la Roma		
154—133 Răscoală în Lusitania și *al doilea război împotriva celtiberilor*. Mai multe înfrîngeri romane; vitejia lui Viriathus, căpetenia răsculaților, care este ucis în 133. În același an, P. Cornelius Scipio Aemilianus obține capitularea Numantiei și o distruge complet		
150—146 *Al treilea război punic*. Cartagina face față atacurilor pînă în 147; P. Cornelius Scipio Aemilianus reușește să o cucerească și o distruge. În 149, legea *Atinia* asupra intrării tribunilor în senat		**150** Traducerea *Bibliei* numită prin tradiție *Septuaginta*
149—146 Romanii îi vin de hac lui Andronicos, pretendentul la tronul Macedoniei; ei preschimbă țara în provincie și îi învinge pe aheenii care se răsculaseră. L. Mummius nimicește Corintul (146)	**138** Attalos al III-lea îi urmează lui Attalos al II-lea	**135** Nașterea lui Posidonios din Apameea
134—132 *Prima mare răscoală a sclavilor* din Sicilia		

Epoca Gracchilor și războaiele cu sclavii

133 T. Sempronius Gracchus, tribun al plebei, face să fie adoptate un număr de legi agrare. Attalos al III-lea al Pergamului își lasă, la moartea sa, regatul în seama romanilor; între 131 și 129, Aristonicos, un pretendent înlăturat, luptă împotriva lor. Moartea lui Scipio Aemilianus (129)		**129** Moartea lui Carneades **129—128** Hiparh din Nicaea descoperă precesiunea echinocțiilor
123—121 C. Gracchus, tribun al plebei, reia opera fratelui său mai mare. El este ucis, ca și acela, într-o răzmeriță	**120** Înscăunarea lui Mitridate al VI-lea Eupator	
119 Tribunatul lui Marius; legea care stabilește secretul votului		**118** Moartea lui Polibiu **114** Nașterea oratorului Hortensius
112—106 Războiul cu Iugurtha, fiul adoptiv al lui Micipsa, regele Numidiei. Q. Caecilius Metellus, apoi C. Marius ajung vestiți în cursul acestuia		
111 Legea agrară a lui Thorius		**110** Moartea lui Panaetius
109 Legea agrară Mamilia Roscia Peducaea		
		106 Nașterea lui Cicero

Fapte politice	Viața culturală
105—101 *Războiul cu cimbrii.* Cimbrii și teutonii, care i-au mai bătut pe romani în Panonia (113), îi învinge din nou la Arausio (Orange) în 105 și trec în Spania. În 102, teutonii sînt nimiciți de către C. Marius lîngă Aquae Sextiae (Aix-en-Provence); tot el îi înfrînge în anul următor și pe cimbri, la Campi Raudii, lîngă Vercelli	
103—102 *Al doilea război cu sclavii*	
	102 Moartea lui Lucilius
100 Agitația lui L. Appuleius Saturninus la Roma	
	98(?) Nașterea lui Lucretius
	94 Deschiderea la Roma a primei „școli" de retorică
91 Tribunul M. Livius Drusus reia chestiunea agrară și sprijină cererea de acordare a cetățeniei romane, formulată de către aliații din Italia	
90—88 *Războiul cu aliații*, încheiat cu înfrîngerea răsculaților dar cu acordarea dreptului de cetățenie de către senat	
	90 Nașterea lui Diodor din Sicilia. Începutul activității sculptorului Pasiteles la Roma
88 *Primul război civil.* Rivalitatea dintre C. Marius și L. Cornelius Sulla în privința comandei în războiul împotriva lui Mitridate; Marius caută să-i ia lui Sulla comanda. Sulla pornește asupra Romei; Marius fuge în Africa. Mitridate răscoală Asia	

87—85 Mitridate trece în Grecia. Sulla recucerește Atena și-l învinge pe rege la Cheroneea și la Orchomenos (86); în 85, pacea de la Dardanos încheie *primul război împotriva lui Mitridate*. Întoarcerea lui Marius la Roma, unde se răzbună pe nobili; el moare în zorii celui de al șaptelea consulat al său (87). L. Cornelius Cinna vine în fruntea partizanilor lui	**87** Nașterea lui Catul și a lui Sallustiu
83—79 Întoarcerea lui Sulla în Italia; el îi bate pe partizanii lui Marius la Sacriportus (83) și ocupă Roma, după ce a nimicit la Porta Collina o armată alcătuită din partizanii lui Marius și din samniți. Dictatura lui Sulla, evidențiată prin proscrieri. Numeroase reforme legislative. El se retrage în 79 și moare la Pompei în anul următor	
80—72 Răscoala lui Sertorius din Spania; este ucis în 72, la sugestia lui Pompei, care pacifică țara	
78—77 Răscoala lui M. Aemilius Lepidus; înfrînt de Q. Lutatius Catulus, el fuge și moare în Sardinia	
74—63 *Al doilea război împotriva lui Mitridate.* Regele Pontului atacă Bitinia și se aliază cu Sertorius. L. Lucinius Lucullus îl bate la Cyzicus (73), atacă Pontul (72) și învinge armata armeană de la Tigranocerta (69). În anul următor, Lucullus înaintează în Armenia de Nord, dar soldații lui se răscoală și pierde o parte a teritoriului cucerit. La începutul lui 66 el trebuie să cedeze comanda în favoarea lui Pompei. Mitridate, înfrînt la Nicopolis, fuge către Bosforul Cimmerian.	

	Fapte politice	Viața culturală
	Pompei organizează ținuturile recucerite (Asia Mică, Siria, Palestina)	
73—71	Răscoala gladiatorilor de la Capua. *Al treilea război cu sclavii*, pornit de Spartacus, care este în cele din urmă nimicit de M. Licinius Crassus, după luptele de la Rhegium și Mons Garganus	
70	Procesul lui Verres	70(?) Nașterea lui Vergiliu
67	Pompei eliberează Mediterana de pirați	
65		Nașterea lui Horațiu
63	Frămîntări politice. Consulatul lui Cicero și răzmerița lui Catilina. Moartea lui Mitridate. Înscăunarea lui Farnax	
60	*Primul triumvirat*: Pompei, Crassus și Cezar	
59	Consulatul lui Cezar. Măsuri agrare și sociale	59(?) Nașterea lui Titus Livius
58—50	*Războiul galic*: Cezar, după ce i-a înfrînt pe helveți (58) și pe belgi (57), trece Rinul (55 și 54), sugrumă răscoala nerviilor (53) și îl învinge pe Vercingetorix la Alesia, după ce a trebuit să dea înapoi la Gergovia	
58	Exilul lui Cicero. Întoarcerea lui în septembrie 57	
55		Teatrul lui Pompei la Roma
54		Moartea lui Catul. Basilica Aemilia
53	M. Licinius Crassus, proconsul al Siriei, este înfrînt și ucis la Carrhae, lîngă Eufrat	

52	Dezordini provocate la Roma de Clodius, care este ucis într-o încăierare cu oamenii lui Milo	52 Moartea lui Hortensius
		51 Cicero: *De republica*
		50 Nașterea lui Tibul. Moartea lui Posidonius din Apamea. Grupul statuar *Laocoon*
49—45	*Al doilea război civil*. Cezar trece Rubinconul și domină asupra Italiei. Adversarii săi conduși de Pompei se îmbarcă la Brundisium și pleacă în Grecia. În Spania, Cezar îi bate pe pompeieni la Ilerda, apoi constrînge Massalia să se predea (49). El trece în Grecia și îl bate pe Pompei la Farsalus (48), apoi îl urmărește pînă în Egipt, unde acesta este asasinat. Îl atacă pe Ptolemeu, care este ucis. În 47, îl bate în Asia pe Farnax, fiul lui Mitridate și aliatul lui Pompei, la Zela. Întors în Italia, el stîrpește frămîntările izolate, trece în Africa și îi bate pe pompeieni (la Thapsus, în 46: sinuciderea lui Cato) și apoi în Spania (la Munda, în 45).	48 Incendiul Bibliotecii din Alexandria
		47 Nașterea lui Properțiu
		46 Dedicarea basilicii Iulia și a forului lui Cezar. Stabilirea calendarului iulian
44	Reformele lui Cezar (legislative, administrative, sociale); lucrări publice. El pregătește războiul împotriva parților, dar este asasinat în 15 martie 44	
		43 Moartea lui Cicero. Nașterea lui Ovidiu
43	*Al doilea triumvirat*. Tînărul Octavianus, fiul adoptiv al lui Cezar, îl înfruntă pe M. Antonius și îl înfrînge la Mutina (aprilie), apoi se împacă și se înțeleg împreună cu M. Aemilius Lepidus în vederea alcătuirii celui de al doilea triumvirat (în octombrie). Întorși la Roma, ei își pun sub urmărire adversarii.	

	Fapte politice	Viața culturală
	Asasinarea lui Cicero, care îl atacase pe Antonius în *Filipice*. Fundarea coloniei de la Lugdunum (Lyon)	
42	Brutus și Cassius, ucigașii lui Cezar, sînt învinși și uciși la Filippi	
41	Război între L. Antonius, fratele triumvirului, și Octavianus, în vecinătatea Perusiei. Antonius se predă în primăvara lui 40. Octavianus și M. Antonius se întîlnesc la Brundisium spre a-și împărți puterea, întărind acest acord la Misenum (39) și la Tarent (37). Lepidus primește comanda în Africa. Întîlnirea dintre Antoniu și Cleopatra	
40	Herodes, rege al Iudeei	
38—36	Sex. Pompeius îl bate pe Octavianus pe mare; în 36, este înfrînt la Mylae (Milazzo) și la Naulochus (Nauloco). Lepidus este înlăturat de la putere	
36—35	Campania nefericită a lui Antonius împotriva parților	
		35 Moartea lui Sallustiu
32	Antonius o repudiază pe Octavia. Octavianus face ca Antonius să fie despuiat de puterile lui și îi declară război Cleopatrei	

31	*Bătălia de la Actium*. (2 septembrie). Sosirea lui Octavianus la Alexandria. Moartea lui Antonius și a Cleopatrei	

IMPERIUL

Iulio-Claudienii

30 î.e.n.— 14 e.n.	*Augustus:* în 27, Octavianus își depune puterile extraordinare, iar senatul îi conferă supranumele de Augustus și comanda armatelor; în 23, i se atribuie *imperium maius et infinitum* și puterea tribuniciană. Războaie și expediții: împotriva populațiilor alpine (16 î.e.n.), a germanilor (12—9 î.e.n.), a panonienilor (22 î.e.n.), a marcomanilor (6 e.n.), a ilirilor (6—9 e.n.); înfrîngerea și moartea lui Varus cu trei legiuni în pădurea Teutoburgică (9 e.n.); victorie a lui Tiberiu în Germania. Augustus moare la Nola în 19 august, anul 14 e.n.	29—19 Vergiliu compune *Eneida* 27 Moartea lui Varro 19 Moartea lui Vergiliu și a lui Tibul 17 Horațiu: *Carmen saeculare* 13—9 Se construiește *Ara Pacis* 8 Moartea lui Mecena și a lui Horațiu 7 Harta lumii a lui Agrippa
14—37	*Tiberiu:* Războiul purtat de Germanicus între Rin și Elba (14—16). În 26, Tiberiu se retrage la Capri; intrigile lui Seianus, prefectul pretoriului, pentru a-i înlătura pe urmașii firești ai lui Tiberiu; uciderea lui Seianus (31)	17 e.n. Moartea lui Titus Livius 18 Moartea lui Ovidiu 25 Moartea lui Strabon 28 Moartea lui Isus (?) 30 Convertirea Sf. Paul 33 Data tradițională a morții lui Isus.
37—41	*Gaius* (Caligula): asasinat de către pretorieni	

Fapte politice	Viața culturală
41—54 *Claudius:* Cucerirea Mauretaniei (42) și a Britanniei (43). Este ucis la porunca Agrippinei, care obține astfel înscăunarea fiului ei din prima căsătorie, adoptat de Claudius	**41** Exilarea lui Seneca **45—47** Prima misiune a Sf. Paul **50** A doua misiune a Sf. Paul
54—68 *Nero:* Război cu parții purtat în Armenia (58—66): revolta aprinsă de regina Budicca în Britannia, înăbușită de către Suetonius Paulinus (61); incendiul Romei (64); persecutarea creștinilor; conjurația lui Piso (65); răscoala evreiască (66); victoria lui Vespasian și a lui Titus; răscoala lui Iulius Vindex în Galia Lugduneză; proclamarea ca împărat a guvernatorului Hispaniei Tarraconeze, Sulpicius Galba. Sinuciderea lui Nero (68). Galba, recunoscut ca împărat de către senat, nu este ratificat de armata din Germania	**62** Moartea lui Persius **65** Moartea lui Seneca **67(?)** Martiriul Sf. Petru și al Sf. Paul
69 Urmează unul după altul patru împărați. Împotriva lui Galba, trupele din Germania îl proclamă pe propriul lor șef, *Aulus Vitellius*: la Roma, pretorienii îl ucid pe Galba și îl proclamă pe *Salvius Otho*. Vitellius invadează Italia și îl învinge pe Otho la Betriacum (în aprilie), lîngă Cremona. Otho se sinucide. Armatele din Orient îl proclamă pe *Flavius Vespasianus*. Antonius Probus îi înfrînge	

pe vitellieni la Betriacum (în octombrie) și intră în Roma, unde Vitellius este ucis

Flavienii

70—79 *Vespasian:* Cucerirea Ierusalimului de către Titus (70). Răscoala lui Petilius Cerialis și a lui Iulius Classicus, care proclamă *imperium Galliarum*	**72** Vespasian întemeiază catedre de elocință la Roma **75—82** Construirea Colosseumului
79—81 *Titus:* Erupția Vezuviului și distrugerea Pompeiului și a Herculaneumului (79). Incendiu al Romei (80)	**79** Moartea lui Plinius cel Bătrîn
81—96 *Domitian:* Campania lui Agricola din Britannia (81—85), a lui Domitian în Germania (83), iar în Moesia împotriva dacilor (86—89) și împotriva sarmaților (92); persecutarea nobililor și a filozofilor. Domițian este asasinat în 96	**96** Moartea lui Quintilian și a lui Statius

De la Nerva la Antonini

96—98 *M. Cocceius Nerva* este proclamat împărat. Pretorienii îl silesc să apeleze la adoptarea ca fiu și urmaș a lui M. Ulpius Traianus, guvernator al Germaniei Superioare. Nerva moare în iunie 98	
98—117 *Traian:* Războaiele împotriva dacilor (101—102 și 105—106) și împotriva parților (114—116). Traian transformă Dacia în provincie romană și ocupă Armenia și Mesopotamia, creînd provinciile *Armenia*,	**100** Plinius cel Tînăr: *Panegiricul lui Traian* **102—105** Construirea portului lui Traian la Ostia

Fapte politice	Viața culturală
Assyria și *Mesopotamia*. Răscoala evreilor. Moartea lui Traian la Selinunt, în Cilicia	**104** Moartea lui Marțial
117—136 *L. Aelius Hadrianus:* el întreprinde numeroase călătorii pe întinsul imperiului — în ținuturile danubiene (118); în ținuturile renane, Galia, Spania, Mauretania, Asia Mică, Grecia (121—125); în provincia Africa (128); în Grecia, Asia Mică, Egipt (128—132); în Iudeea (135). Războiul iudaic (131—135)	**113** Moartea lui Pliniu cel Tînăr **120** Suetoniu: *Viețile celor 12 Cezari*. Moartea lui Tacit și a lui Plutarh **123** *Villa Hadriana* la Tibur (Tivoli) **125** Ptolemeu: *Geografia*. Moartea lui Epictet **129** Nașterea lui Galenus
136—161 *Antoninus Pius:* Reprimarea revoltei brigan̦ilor în Britannia (142) și construirea zidului lui Antoninus. Campaniile din Mauretania (144—152)	**140** Moartea lui Iuvenal
161—180 *M. Aurelius* domnește la început împreună cu tatăl său adoptiv L. Verus (—169). Războiul cu parții (163—165). Ciumă pustiitoare. Invadarea provinciilor danubiene de către marcomani, quazi etc., războiul durînd între 165 și 176. Revolta lui Avidius Cassius din 176 îl constrînge pe Marc Aureliu să facă pace. Războiul cu marcomanii reizbucnește în 178. Marc Aureliu moare în martie 180	**după 161** Gaius: *Institutiones* **169** Aulus Gellius: *Noptile Attice* **170** Moartea lui Apuleius **174** Marc Aureliu începe să scrie *Către mine însumi* **176** Marc Aureliu întemeiază catedre de filozofie la Roma
180—193 *Commodus* încheie pacea cu barbarii și revine la Roma, unde cruzimea lui îl face urit de toți. Este asasinat la 1 iunie 193	**190** Convertirea lui Tertulian

Severii

193—211 Proclamarea lui *Helvius Pertinax*, ucis de pretorieni, care îi vînd demnitatea imperială lui *Didius Iulianus*. Legiunile dunărene îl proclamă pe *Septimius Severus*, care sosește la Roma, unde Iulianus se sinucide. Severus îi desființează pe pretorieni și pleacă în Asia, pentru a-l înfrunta pe *Pescennius Niger*, pretendent la imperiu, apoi îl bate la Issus (194), cucerește nordul Mesopotamiei (195), îl înfrînge pe guvernatorul Britanniei, *Clodius Albinus*, care se proclamase împărat (la Lugdunum, în 197); nouă campanie în Răsărit împotriva parților (197—201); război în Britannia (208—211). Severus lasă puterea celor doi fii ai săi, Caracalla și Geta

211—217 *Caracalla* pune să-l ucidă pe fratele său; el extinde dreptul de cetățenie aproape asupra tuturor supușilor imperiului (212). Războiul din Germania cu alamanii (213), cel de pe Dunăre cu carpii (214) și cel din Orient cu parții. Este ucis lîngă Carrhae, în Mesopotamia, de către niște conspiratori, partizani ai lui Macrinus, prefectul pretoriului

217—218 *Macrinus*, proclamat împărat, este învins de parți; soldații săi îl proclamă pe Varius Avitus, nepotul Iuliei Moesa, sora Iuliei Domna, soția lui Septimius Severus; acesta își ia numele de Elagabal, după zeul soarelui venerat la Emesa

201 Moartea lui Galenus

204—269 Viața lui Plotin

Fapte politice	Viața culturală
218—222 *Elagabal* este asasinat de către pretorieni în 222	
222—235 *Alexander Severus*, influențat de mama sa, Iulia Mammaea, instituie o guvernare civilă și îi redă senatului autoritatea sa. Soldații nu văd cu ochi buni aceste măsuri. După o campanie nefericită în Asia împotriva perșilor sassanizi (în 232), în cursul unei expediții împotriva alamanilor, el îl ucid laolaltă cu mama sa și îl proclamă împărat pe un ofițer de-al lor, Maximin Tracul	
Perioada anarhiei militare	
235—238 *Maximin Tracul* îi învinge pe germani și pe iapygi	
238 Proclamarea (și uciderea) lui Gordianus I și al II-lea în Africa, apoi a lui Pupienus și a lui Balbinus la Roma	
240 Moartea lui Maximin sub zidurile Aquileei. Proclamarea lui Gordianus al III-lea	
244 Proclamarea ca împărat a prefectului pretoriului *Iulius Philippus*, zis *Arabul*, care face pace cu perșii, îi bate pe carpi (245—247), eliberează Dacia, celebrează în 248 milenarul întemeierii Romei. Uzurparea lui Pacatianus, pe Dunăre	**244** Plotin predă la Roma

248—251 *Decius* este proclamat împărat; el îi persecută pe creștini, este apoi înfrînt și ucis într-o luptă din Moesia împotriva goților (251)	**250—325** Viața lui Lactantius
251 Sînt proclamați împărați unul după altul un șir de personaje care se luptă și se înlătură pe rînd (Trebonianus, Aemilianus, Valerianus, Ingenuus).	
252—267 *Licinius Valerianus* izbutește să se mențină și îl ia ca asociat la domnie pe fiul său *Licinius Gallienus* (253). El îi înfruntă pe perși, dar este făcut prizonier la Edessa (260). Gallienus luptă împotriva alamanilor, care pătrunseseră pînă la Mediolanum (258). În Galia se proclamă împărat Latinius Postumus; în Orient, *Odenath*, principele Palmirei, devine independent. Gallienus este ucis la Mediolanum, apoi și *Aureolus*, care dorea să dobîndească imperiul (267)	
Împărații iliri	
268—270 *Aurelius Claudius* (Claudius al II-lea), proclamat la Milano, îi înfrînge pe alamani pe malurile Lacului Garda și pe goți la Naissus (Niș), în 269	
270—275 *Domitius Aurelianus*, proclamat în Panonia, este învins de alamani la Placentia, dar îi bate apoi la Fanum și la Pavia (271). Construiește la Roma fortificațiile care îi poartă numele; o învinge în Asia pe Zenobia, regina Palmirei, și supune Orientul	**273** Moartea retorului Longinus

(272—273), îi înfrînge pe carpi pe Dunăre (273) și pe Tetricus în Galia, punînd astfel capăt „imperiului galic". Serbează în 274 reunificarea imperiului, dar părăsește Dacia în fața barbarilor. Este ucis în Tracia în 275

275—284 *Tacitus*, proclamat de senat, moare în Asia luptînd împotriva goților. *M. Aurelius Probus*, proclamat de soldați, rezistă împotriva lui Florianus, fratele lui Tacitus; eliberează Galia de invadatori și îi respinge pe vandali, face pace cu perșii și este ucis în 282. Îi urmează *M. Aurelius Carus* și fiii săi *Numerianus* și *Carinus*. În toamna lui 284 armata îl proclamă la Nicomedia pe C. Valerius Diocles, care își ia numele de *Diocletianus*

284—305 *Diocleția*n și-l ia ca asociat pe *Maximianus*, cu titlul de *Augustus*; *Galerius* și *Constantius Chlorus* sînt numiți *Caesares*. Perioada numită a tetrarhiei. Maximian și Constanțiu pacifică Occidentul și înăbușesc răscoala lui Carausius din Britannia. Diocleția*n* și Galerius dau lupte pe Dunăre și în Orient: în Egipt împotriva unui uzurpator, în Mesopotamia împotriva perșilor (296—297, pacea de la Nisibis); anexarea teritoriului satrapiilor de

280 Nașterea lui Iamblichos

290 Lactanțiu predă la Nicomedia

300 Palatul lui Diocleția*n* de la Salona;
302—305 Termele de la Roma

dincolo de Tigru. Publicarea edictului asupra tarifelor maximale (301). Persecuțiile împotriva creștinilor (din 303). Diocleția*n* și Maximian abdică în mai 305; Galerius și Constanțiu devin *Augusti*; Flavius Severus și Maximinus Daia sînt numiți *Cezari*. Constanțiu moare în 306, iar Diocleția*n* în 313

Epoca lui Constantin

306—337 *Constantin* este proclamat Augustus (iulie 306); Maxentius, fiul lui Maximian, se revoltă și îl ucide pe Severus; Maximian revine la putere; Diocleția*n* face ca Licinius să fie proclamat Augustus; Maximian ia el acest titlu, dar este alungat (309) și ucis (310). Constantin îi învinge pe germani (310); Galerius moare la Serdica (311); Maxenți*u* este învins la Pons Milvius, lîngă Roma (312), de către Constantin, aliat cu Licinius. Edictul de la Milano (313). Maximin este înfrînt la Adrianopole. După mai multe operațiuni militare, Constantin îl înfrînge și îl depune pe Licinius, care este apoi ucis la Chrysopolis (324). Conciliul de la Niceea (325). Constantinopolul devine capitală (330). Pacea cu goții (332). Constantin moare la 22 mai 337

337—360 Cei trei fii ai lui Constantin (Constantin, Constans și Constanțiu) îi suprimă pe frații lui Constantin și pe urmașii lor și își împart imperiul. Constans

309—392 Viața lui Ausonius
315 Arcul lui Constantin la Roma
329 (?) Nașterea lui Grigorie din Nazianz și a lui Grigorie din Nyssa
330 Moartea lui Iamblichos
330—379 Viața Sf. Vasile din Cesareea
330—400 Viața lui Ammianus Marcellinus
(333—340?) Nașterea Sf. Ambrosius

340—402 Viața lui Symmachus
340—400 Viața lui Theon din Alexandria

Fapte politice	Viața culturală
îl învinge și îl ucide pe Constantin al II-lea la Aquilea (340) și domnește împreună cu Constanțiu pînă în 350; el este asasinat de niște conspiratori conduși de Magnentius. Constanțiu îl alungă (victoria de la Mursa, în Iliria, 351) și restabilește unitatea imperiului. El îl numește pe *Iulian* Cezar și îl trimite în Galia (355), luptă cu sarmații (357—359) și cu perșii; moare în Asia (361), pe cînd se pregătea să-l înfrunte pe Iulian, care îi bătuse pe germani la Argentoratum (Strasbourg) și făcuse să fie proclamat împărat	**344—407** Viața Sf. Ioan Chrysostomul **348—405** Viața lui Prudentius **348—420** Viața Sf. Ieronim **350** Wulfila traduce *Biblia* în gotică **354—430** Viața Sf. Augustin **355—367** Activitatea literară a Sf. Hilarius
361—363 *Iulian Apostatul* cîrmuiește cu înțelepciune, dar persecuțiile lui anticreștine îl fac nepopular. Moare în cursul războiului cu perșii	
De la Valentinian la Teodosiu	
364—375 Domnia lui *Iovianus* (363—364). Armatele îl proclamă împărat pe *Valentinian*; ofițer originar din Panonia, care și-l asociază la domnie pe fratele său *Valens* și îi dă Orientul spre a-l cîrmui. După ce i-a înfruntat pe alamani în Galia, el moare în Panonia, luptînd împotriva quazilor și a sarmaților	**365—425** Viața lui Sulpicius Severus **370—404** Viața lui Claudian
380	
381	
375—392 Îi urmează *Gratianus* și *Valentinian al II-lea*, în vreme ce Valens este înfrînt și ucis la Adrianopole (378) în lupta împotriva goților, a hunilor și a celorlalte popoare care pustiau ținuturile balcanice	
379—395 Gratianus îl numește ca Augustus al Occidentului pe *Teodosiu*. Ostrogoții și vizigoții sînt primiți ca populații federate în hotarele imperiului roman. Cultele păgîne sînt proscrise în 381. Gratianus face să fie scoasă din curia de la Roma statuia Victoriei; el este înfrînt și ucis de către *Maximus*, un uzurpator care se instăpînește asupra Britanniei și a Galiei, fiind chiar recunoscut de Teodosiu (383), de care este apoi învins (388), în urma izbucnirii ostilităților dintre ei. Masacrul de la Tesalonic, ordonat de Teodosiu (390). Valentinian al II-lea este asasinat la Vienna (392). Moartea lui Teodosiu (395). Imperiul le rămîne tinerilor săi fii, *Arcadius* în Orient și *Honorius* în Occident, numiți mai înainte Augusti, dar sub autoritatea tutelară a lui Rufinus și, respectiv, Stilicho	**384** Sf. Ieronim începe traducerea unitară a *Bibliei* în latină *(Vulgata)*
395—408 *Stilicho* intră în conflict cu cei din preajma sa, care îi atițau pe goții lui Alaric să invadeze Iliria. Stilicho îi urmărește în Grecia, în Italia și în Iliria. Noi năvăliri ale goților în Italia (405), ale vandalilor și alanilor în Galia (406), ale hunilor în Panonia. Revenirea lui Alaric în Italia (408).	**397** Sf. Augustin: *Confessiones* **404** Moartea poetului Claudian **407** Moartea Sf. Ioan Chrysostomul

Stilicho este asasinat la Pavia (408). **În Orient,** Teodosius al II-lea îi urmează lui **Arcadius**

Sfîrșitul Imperiului de Apus

408—423 Domnia lui *Honorius* singur. Alaric **invadează Roma** (410)

411 Frămîntări pelagiene în Africa și în Sicilia
416 Condamnarea lui Pelagius
412—426 Sf. Augustin: *Civitas Dei*
420 Moartea Sf. Ieronim

425—455 *Valentinian al III-lea.* Genseric, **regele vandalilor,** trece în Africa (429), iar *Actius* **cîrmuiește imperiul** între 433 și 454. Vizigoții ocupă **Aquitania**; **alanii,** burgunzii și francii se așază în **Galia, iar saxonii** în Britannia (442). Aetius îi respinge **în Cîmpiile** Catalaunice (Châlons) (451) **pe hunii conduși de** Attila. Acesta, întors în Panonia și **trecut apoi în** Italia, este înduplecat lîngă Milano **de către papa** Leon I să încheie pace. Attila **moare în 453. Aetius** este asasinat de către Valentinian **în 454, dar** și acesta este ucis în 455

429—439 Compilarea *Codicelui Teodosian*
430 Moartea Sf. Augustin
431 Moartea Sf. Paulinus din Nola. Conciliul de la Efes
440—461 Pontificatul lui Leon I cel Mare
441 Așezarea bretonilor în Armorica

455 Genseric pustiește Roma cu vandalii săi

457—472 Ricimer, căpetenia suebă, îi înfrînge pe vandali în apele Corsicei și exercită puterea de fapt, în pofida existenței unor împărați de paie ca Maiorianus sau Anthemius. După un insucces împotriva vandalilor, el cade la înțelegere cu ei și atacă Roma, apărată de Olybrius (472). Jefuirea Romei. Moartea lui Ricimer și a lui Olybrius (472)

475 *Iulius Nepos* primește coroana Occidentului. El este silit să recunoască supremația vandalilor asupra insulelor din Marea Tireniană și stăpînirea vizigoților asupra Spaniei și a Galiei Centrale și Meridionale (475).

476 Orestes, *magister equitum* al lui Nepos, îl ridică la putere pe fiul său *Romulus*, poreclit *Augustulus*; dar soldații barbari cer pămînt în Italia și îl proclamă pe *Odoacru*, care îl asediază și îl ucide pe Orestes la Pavia, îl destituie pe Romulus și restituie împăratului din Orient însemnele puterii asupra Italiei, situindu-se pe sine ca reprezentantul acestuia

480—543 Viața Sf. Benedict
480 ?—524 Viața lui Boethius

TABEL SINOPTIC AL ÎMPĂRAȚILOR ȘI AL PAPILOR[1]

Împărați		Papi	
e.n. 14	Augustus		
37	Tiberiu		
41	Caligula		
54	Claudiu		
		e.n. 64	Petru
68	Nero		
68—69	Galba, Otho, Vitellius		
		76 ?	Linus
79	Vespasian		
81	Titus		
		88 ?	Anaclet
96	Domițian		
98	Nerva		
		către 100	Clement I
		?	Evaristus
		?	Alexandru I
		?	Sixtus I
117	Traian		
		către 136	Telesphorus
133	Hadrian		
		către 140	Hyginus
		pînă la 154	Pius I
		?	Anicetus
161	Antoninus Pius		
		pînă la 175	Soter
180	Marc Aureliu		
		189	Eleutherius
192	Commodus		
		198	Victor I
211	Septimius Severus		
217	Caracalla		
218	Macrinus		
		217	Zephyrinus
222	Elagabal		
		222	Calixt I
235	Alexander Severus		
		235	Pontianus
		236	Antheros
238	Maximin Tracul Gordian I și al II-lea Pupienus și Balbinus		

[1] Anii indică sfîrșitul domniei, respectiv al pontificatului. Nu au fost luați în seamă împărații a căror domnie a fost scurtă și nesemnificativă. În lista papilor nu au fost cuprinși și antipapii. Primii treisprezece papi au fost sanctificați (N. tr.)

Împărați		Papi	
244	Gordian al III-lea		
249	Filip Arabul		
		250	Fabianus
251	Decius		
253	Gallus și Aemilianus	253	Cornelius
		254	Lucius I
		257	Stephanus I
		258	Sixtus al II-lea
260	Valerian		
268	Gallienus		
		268	Dionysius
270	Claudiu al II-lea		
275	Aurelian	275	Felix I
276	Tacitus		
282	Probus		
283	Carus	283	Eutychius
284	Numerian și Carinus		
		296	Gaius
		304	Marcellinus
305	Diocleţian și Maximian		
306	Constanţiu I Chlorus (Maxenţiu)		

311	Galerius	309	Marcellus I
313	Maximin Daia		
		314	Meltiades
324	Licinius		
		335	Silvestru I
		336	Marcu
337	Constantin I cel Mare		
340	Constantin al II-lea		
350	Constans		
		352	Iuliu I
361	Constanţiu al II-lea		
363	Iulian Apostatul		
364	Iovianus		
		366	Liberius
375	Valentinian I		
378	Valens		
383	Gratianus	384	Damasus I
392	Valentinian al II-lea		
395	Teodosiu I cel Mare		
		399	Siricius
		402	Anastasius

Împărați				Papi	
În Apus		În Răsărit			
		408	Arcadius		
417	Honorius			417	Inocențiu I
				418	Zosimus
				422	Bonifaciu I
				432	Celestinus I
				440	Sixtus al III-lea
		450	Teodosiu al II-lea		
455	Valentinian al III-lea				
		457	Marcian		
				461	Leon I cel Mare
				468	Hilarius
		474	Leon I și al II-lea		
475	Iulius Nepos				
476	Romulus Augustulus				

GLOSAR

Cuvintele şi expresiile notate cu asterisc au fost adăugate de traducători pentru a lărgi accesibilitatea versiunii româneşti.

abandonare noxală — abandonarea de către şeful familiei a unui vinovat în folosul victimei, cu titlu de reparaţie.

Academia* — şcoala filozofică întemeiată de Platon şi dusă mai departe de urmaşii săi. Ea îşi avea la origine locul în grădinile închinate cultului eroului Akademos (la NV de Atena).

*accidentia** — „întîmplări, peripeţii, contingenţele vieţii",

*accis(i)a** — (lat. tîrzie) „dări, impozit".

actio — acţiune în justiţie: — *de parricidiis*, împotriva ucigaşului sau atacatorului unei rude; — *de pastu*, împotriva stăpînului care a pus să-i fie păşunate vitele pe pămîntul altcuiva; — *de pauperie*, împotriva răspunzătorului de o daună provocată de un animal din gospodărie; — *de peculio*, referitoare la peculiu, îngăduind unei terţe persoane (care a contractat o înţelegere cu o persoană în putinţă, posesoarea unui peculiu) să acţioneze împotriva capului familiei, în caz de leziune juridică; — *de sodaliciis*, împotriva asociaţiilor ilegale sau dăunătoare interesului public; — *de ui*, împotriva silniciei; — *exercitoria*, acţiune intentată de pretor în folosul unui terţ care a contractat o învoială cu o persoană în putinţă, pusă în fruntea unei corăbii, în calitate de căpitan, de un cap de familie sau de un armator; — *în rem uersa*, acţiune prin care reclamantul arată doar că este proprietarul sau deţinătorul lucrului sub litigiu; — *institoria*, acţiune de resortul pretorului, în folosul unei terţe persoane, care are o învoială cu o persoană în putinţă însărcinată cu gestiunea unui negoţ sau a unei producţii, de pe urma căreia se poate ridica

asupra capului familiei; — *quod iussu*, acțiune iscată de pe urma unui contract încheiat de o persoană în putință, dată pe seama terțului contractant de către pretor, împotriva capului familiei, care și-a manifestat intenția de a asuma consecințele unui act dat, înfăptuit în trecut de către persoana dată; — *tributoria*, acțiune de repartizare de bunuri, decisă în anumite condiții împotriva capului familiei, în favoarea unui *alieni iuris*, cu țelul de a îngădui creditorului acestuia din urmă să dobîndească primirea unei părți proporționale din suma peculiului acestuia.

adiudicatio — transfer de proprietate înfăptuit de către judecător între părțile pledante, în urma unei acțiuni de partaj.

adrogatio — formă de adopțiune care privește o persoană care nu se află sub puterea părintească.

adsertor libertatis — cetățean care intervine într-un proces privitor la libertatea unui pretins sclav, pentru a-i atesta starea de om liber.

aerarium — în vremea Republicii, trezoreria Statului, administrată de către *quaestor*; sub Imperiu, trezoreria poporului roman, administrată de către un pretor, sau de către prefectul Trezoreriei (în opoziție cu *fiscus* — tezaurul particular al principelui); sub Imperiul tîrziu, tezaurul municipal al orașului Roma.

ager — domeniu: — *priuatus*, al unui particular; — *publicus*, al statului; — *subseciuus*, parte defalcată dintr-un partaj de către agrimensori, ca depășind dimensiunile legale.

agere — a lua parte la un proces, a-l administra, a-l pleda (vorbind despre un jurisconsult, a îndeplini un act juridic); *cauere*, a ajuta la redactarea unor acte sau a unor decizii juridice; *respondere*, a răspunde la o întrebare dată, în cadrul unei consultații cu caracter juridic.

agrimensores — „măsurători ai terenurilor, alcătuitori ai cadastrului".

Ambarualia — sărbătoare cîmpenească, în cinstea zeiței Ceres, în decursul căreia procesiunea religioasă făcea înconjurul cîmpurilor agricole (într-o zi aleasă periodic din luna mai).

*Amburbium** — procesiune de purificare în jurul Orașului, cu sacrificii, hotărîtă în mod extraordinar de senat, în ocazii ieșite din comun.

amfictionii (gr. *amphiktioniai*) — adunări la care populațiile din Grecia trimiteau delegați însărcinați să delibereze asupra problemelor politice și religioase ale ținuturilor lor; forma mai recentă este *amphiktyoniai*.

ampliator — „binefăcător" (în limbajul epocii lui Antoninus Pius).

anaglifaj — lucru în relief (în cizelură și în sculptură).

anastiloză — ridicarea și restaurarea unui monument ruinat.

aniconism — lipsa reprezentării figurate a unei divinități.

*annona** — „recoltă anuală de grîne", apoi „aprovizionarea cu cereale (şi preţul acestora)"; *Annona*, zeiţa care se îngrijeşte de recolta anuală şi, implicit, de aprovizionarea cu grîne a poporului roman.

antefix* — ornament prins pe marginile acoperişului sau în colţurile frizei unui edificiu.

anualitate — caracteristică a anumitor magistraturi romane, care nu durează decît pe termen de un an.

aplustră — ornament aşezat la capătul pupei unei corăbii.

archiater — (lat. din gr.) titlu dat, cu începere din sec. II e.n., medicilor cu funcţie publică, beneficiari ai unor privilegii, iar, cu începere din vremea lui Constantin cel Mare, medicilor Palatului.

areostilism — sistem de construcţie în care distanţa dintre coloane comportă un interval de 3,5 la 4 diametre de coloană.

*Argei** — chipurile statuare ale zeilor protectori ai cartierelor Romei; păpuşi din trestie aruncate în Tibru la 15 mai (ceremonie care înlocuieşte străvechi jertfe umane).

arhigal — şef al preoţilor Cibelei (v. **galli**).

arianism — doctrină creştină, proclamată eretică, a lui Arius (280—336 e.n.), care nega unitatea şi consubstanţialitatea celor trei entităţi ale Trinităţii, precum şi caracterul divin al lui Iisus.

armilustrium — ceremonie de purificare a armelor.

artabe (gr.) — măsură egipteană de 29,11 l; măsură atică de cca 56 l; măsură bizantină de 34,93 l.

Arvales (*fratres*) — colegiu de 12 preoţi romani însărcinaţi cu cultul agrar către Dea Dia.

aryball(l)os (gr.) — mic vas cu ulei sau parfum, cu pîntece globular sau cu fund subţiat, dotat cu o mică toartă verticală şi cu un gît scurt.

*as** — monedă romană, la origine din bronz; la început era în greutate de o *libra*, apoi, prin devalorizare a devenit divizionară, echivalînd în vorbirea curentă cu „ban, para"; 2,5 aşi = 1 sestert, 10 aşi = 1 denar.

ataraxie* — stare de netulburare sufletească urmărită, ca ţel suprem, de mai multe şcoli filozofice, în special de cea epicureică.

atestin — originar din Ateste (astăzi Este, în Venezia Giulia).

auctor — jur. „garant".

augur — preot roman, membru al unui colegiu aparte; el se ocupa cu urmărirea zborului păsărilor, spre a obţine prevestiri (după felul, zborul, strigătele, pofta lor de mîncare), în vederea deducerii sorţilor de izbîndă ale unei întreprinderi publice sau private.

auguratio — luarea auspiciilor de către auguri, înaintea unui act public.

Augurium Salutis — sărbătoare care urma intrării în funcţie a consulilor, care ridicau o rugăciune zeiţei Salus, de îndată ce augurii încuviinţaseră că această rugă avea să fie plăcută acestei divinităţi (1 ianuarie).

aurum coronarium — aur adunat din provincii spre a oferi un dar (la origine o coroană de aur) unui general victorios; apoi, tribut plătit la înscăunarea unui împărat.

bacchante, bacchanți — adoratori ai lui Bacchus.

*bal(l)ista** — (lat. din gr.) catapultă de dimensiuni variabile, baza „artileriei" antice; principiul aruncării de proiectile era acela al arcului sau al vîrtejului.

baniță* — măsură de capacitate pentru grîne, de 12,5 l.

baptiști — sectă religioasă care nu admite decît botezul prin scufundare în apă, dat adulților care manifestă o căință adîncă.

bastagarii — mai marii peste bagajele trenei imperiale, în epocă tîrzie.

*biga** — atelaj cu două animale de tracțiune (de preferință cai), în opoziție cu *quadriga* (mai solemnă), care avea patru.

bilingvă — prescurtare tehnică pentru „inscripție bilingvă".

Boarium, v. *Forum.*

bonorum possessio — posesiunea bunurilor unui defunct, acordată de către pretor unei persoane care o cere; prin extindere, succesiune pretoriană (în opoziție cu succesiunea civilă).

Braccata Prouincia — Galia narboneză (astăzi Provența), numită uneori astfel din pricina pantalonilor largi *(braccae)* purtați de locuitorii ei.

brehoni — juzi celtici.

bucchero (it.) — roșu închis; vasele de tip *bucchero* sînt din argilă afumată, culoarea lor bătînd pînă spre negru, cu scopul de a imita bronzul, ele fiind ornamentate cu benzi imprimate.

bucrane* (gr. *bukrania*) — ornamente arhitecturale în formă de capete sau cranii de bovine.

canopă* — vas funerar din alabastru pentru păstrarea viscerelor mortului (din Egiptul antic).

*capitatio** — recensămîntul populației pentru impunerea pe cap de locuitor (*caput*); apoi însăși taxa percepută *pro capite.*

capulator — lucrător din producția de ulei, însărcinat cu turnarea untdelemnului în vase (*capulae*).

castellum (pl. *castella*) — fort, fortificație, sat întărit.

catabolenses — cărăuși din vremea Imperiului tîrziu.

*catafracti** (lat. tîrzie *catafractarii*) — oșteni ai cavaleriei grele, înzăuați, deopotrivă cu caii lor, în platoșe.

cauere, v. *agere.*

censoriană (cetate) — cetate din Sicilia al cărei teritoriu devenise domeniu al Statului și era supus administrației financiare a cenzorului.

centurie prerogativă — centurie chemată de sorți să voteze prima în alegeri.

*Cerealia** *(Cerialia)* — sărbătoare în cinstea zeiței holdelor, Ceres, cu întreceri călări în Circus Maximus (8 zile din luna aprilie).

christologie* — tradiția preocupărilor asupra persoanei și a simbolului lui Iisus.

*chrysargyron** (gr.) — impozit pe produsele viilor (termen tîrziu, din vremea Imperiului de Răsărit).

*cippus** — bornă de hotar sau funerară adesea purtătoare a unui text juridic sau religios.

*cista** — casetă, lădiță, mic coș pentru jertfe.

*clibanarii** — oșteni ai cavaleriei grele, purtători de platoșe (armura lor, asemănătoare prin masivitate cu un godin, se numea *clibanos* în gr.); cf. și *catafracti*.

coduri de legi — cel gregorian și cel hermogenian, redactate, primul de către un anume Gregorius, către 294, al doilea de către Hermogenianus, între 314 și 324; — cel teodosian, culegere de reglementări imperiale de după Constantin cel Mare promulgată în 438; — cel al lui Iustinian, compilație a legislației anterioare, redactată începînd din 528 la porunca acestui împărat.

*cognati** — rude de sînge pe orice linie, masculină sau feminină, spre deosebire de *agnati*, rudele pe linie exclusiv masculină (de sînge sau prin adopțiune).

cognitor — reprezentant juridic al reclamantului sau al pîrîtului, constituit în termeni solemni în prezența adversarului.

*comitium** — locul de întrunire al adunării poporului (la Roma, mai întîi forul roman, apoi îndeobște Cîmpul lui Marte).

comitia — adunările legale ale poporului pe curii *(comitia curiata)*, pe triburi *(comitia tributa)*, pe clase și centurii *(comitia centuriata)*.

commercium — „relații de comerț", apoi „dreptul de a cumpăra și de a vinde (sau de a lua parte la o vînzare-cumpărare)"; dreptul era rezervat la început doar cetățenilor, apoi a fost treptat extins și asupra necetățenilor latini și a peregrinilor.

*Compitalia** — sărbătoare în cinstea zeilor Lares la răspîntiile drumurilor, imediat după Saturnalii (17—20 decembrie).

conditor — „fondator".

connubium — „căsătorie", apoi „dreptul de căsătorie (în forme legale)", rezervat cetățenilor romani liberi și, după aceea, și anumitor categorii de persoane aparținînd unor cetăți *sine suffragio* („fără drept de vot").

*Consualia** — sărbătoare a zeului agricol al înțelepciunii și bunelor sfaturi, Consus (la 21 august și 15 decembrie).

coribanți* — genii misterioase, demoni din Asia Mică; ei sînt apoi asimilați cu preoții frigieni ai Cibelei, pe care o venerau prin ritualuri orgiastice, cu dansuri războinice; v. și **dactili, galli**.

cornu copiae — „cornul abundenței".

corrector — guvernator al unei provincii sub Imperiul tîrziu.

 cosmos (gr.) — „lumea orînduită", opusă „haosului" *(chaos)*.

*crater** (< gr. *krater*, ionic *kreter*) — „vas pentru amestec" al vinului cu apă (sau zăpadă); era un vas mare, cuprinzător, dotat cu două toarte orizontale.

crotale* — „castanietele", folosite în cultul Cibelei.

*curator** — (supra)intendent, la origine ales doar excepțional, având sub oblăduire bunul mers al unei activități importante pentru cetate; sub Imperiu devin obișnuiți *curatores aquarum* („intendenți ai apeductelor"), — *frumenti* („— ai raționării grînelor"), — *viarum* („— ai îngrijirii drumurilor") etc.

curia — unitate politică și religioasă; existau 10 curii pe fiecare trib; ansamblul tuturor curiilor forma *populus Romanus Quiritium*; *curia* desemnează uneori senatul Romei, sau adunarea cea mai de seamă din orașele Italiei; prin extindere, are și sensul de „loc de adunare al senatului".

*curiales** — cei ce aparțin aceleiași comunități civile și religioase *(curia)*.

*curules** — magistrați a căror funcție avea apanajul unei *sella curulis* (în formă de X, din lemn încrustat cu fildeș): consulii, pretorii, și, mai ales edilii curuli (ai patricienilor), spre a-i deosebi de cei *plebei*.

dactili* — preoți ai Cibelei, căreia îi închină ritualuri orgiastice pe muntele Ida (izvoarele confundă adesea Ida din Frigia cu Ida din Creta); cf. și **coribanți, galli**.

decumane (cetăți) — comunități supuse dijmei în natură.

decurie militară — subunitate a armatei cuprinzînd îndeobște 10 ostași.

deducere (coloniam) — a conduce coloni în pămînt străin pentru a întemeia o colonie.

deferent (t. astronomic) — cerc pe care anticii îl socoteau a fi traiectoria parcursă de centrul cercului, numit **epiciclu**, pe care se credea că îl parcurge respectivul astru.

denar* — monedă romană de argint, la origine = 10 **ași**, mai apoi = 16 **sesterți**.

diaconicon (gr.) — mică absidă laterală în partea sudică a altarului unei biserici bizantine, unde se depozitau veșmintele și vasele sfințite.

diadohi (gr. *diadochoi*) — „succesori" și, în particular, generalii care și-au disputat împărțirea moștenirii lui Alexandru cel Mare.

diaspora (gr.) — „răspîndire"; în particular cea a coloniilor grecești pe țărmurile mărilor interioare (Egee, Mediterană, Marmara, Pontul Euxin), apoi cea a comunităților evreiești alungate din ținuturile lor.

*Digesta** — colecție clasificatoare de legi; în particular = *Pandectae*, corpusul de legi ale lui Iustinian, intrat în vigoare în 533 e.n.

*dika** (gr. doriană) — pronunțarea dreptului în practica cetăților doriene din Sicilia.

diocеză — subdiviziune a provinciilor din Asia Mică, apoi, de sub Constantin cel Mare, subdiviziune (una din cele 14 unități) a marilor provincii administrative ale Imperiului.

dodecapolis (gr.) — alianță alcătuită din 12 cetăți-state federate.

donatism — schismă avîndu-l drept principal teoretician pe episcopul Cartaginei Donatus (sec. IV e.n.), care pretindea să nu atribuie drept de validitate decît sacramentelor administrate de către „cei drepți". Donatiștii se proclamau pe ei înșiși drept „Biserica sfinților" (în opoziție cu catolicii, pe care îi numeau „fiii păcătoșilor").

drahmă* (gr. *drachme*) — monedă grecească derivată dintr-o unitate de măsură cu pondere diferită în diversele regiuni ale Greciei; la Atena ea echivala cu 4,32 gr. argint.

drept onorar — ansamblul regulilor juridice introduse treptat în dreptul roman prin edictele judiciare ale magistraților.

*duumuiri** — comisie alcătuită din 2 magistrați însărcinați cu funcții speciale, de pildă — *maritimi*, însărcinați cu echiparea flotei.

efebie — instituție militară din anumite cetăți grecești, de pildă Atena, care îi obliga pe tinerii de peste 18 ani la o perioadă de instruire strictă de doi ani.

ekphrasis (gr.) — digresiune descriptivă inserată într-o istorisire.

eleusinism — ansamblul credințelor, învăluite încă de mister, cuprinzînd reprezentări asupra fecundității, a reîntrupărilor, precum și a salvării sufletului; acest cult, la origine agricol, își avea centrul la Eleusis, nu departe de Atena, și era deschis, în urma inițierii, tuturor oamenilor, indiferent de clasă și de neam (spre deosebire de alte culte grecești).

*emblema** (gr.) — mozaic placat suprapus.

eolipil (gr. *Aiolou pyle*) — aparat menit verificării evaporării apei sub influența căldurii.

eparhie (gr. *eparchia*) — circumscripție civilă în Imperiul roman de Răsărit.

epiciclu, v. **deferent**.

epiniciu (gr. *epinikion*) — „cînt de izbîndă"; poem liric închinat unui învingător.

epistrategia (gr.) — subdiviziune administrativă a Egiptului în epoca romană.

epulones, v. *septemuiri*.

equant — cerc reprezentînd traiectoriile planetelor în jurul pămîntului, în sistemele astronomice antice.

*Equir(r)ia** — sărbătoare închinată de Romulus zeului Marte, în cadrul căreia aveau loc întreceri călări în Cîmpul lui Marte (27 februarie — începutul lui martie)

eristică — arta discuției și a controversei.

essenieni — sectă ebraică de pe malurile Mării Moarte, dispărută către finele sec. I e.n., care condamna sacrificiile, preamărind comunitatea bunurilor materiale, hrana în comun, ținerea departe de căsătorie etc.

etnarh (gr. *ethnarchos*) — administrator și jude al anumitor comunități evreiești din unele cetăți antice, îndeosebi la Alexandria.

etnos (gr. *ethnos*) — „neam, popor".

evecție — mișcare periodică inegală a lunii, ca urmare a influenței soarelui.

euocati — veterani reangajați la chemarea unui șef militar, care primeau o soldă mai ridicată și puteau să se retragă la sfîrșitul campaniei date.

excepție de dol (lat. *exceptio doli*) — (jur.) excepție ridicată împotriva reclamantului vinovat de un dol (o înșelăciune), de pe urma căreia pîrîtul a fost indus să facă un contract sau să zălogească un lucru; scopul excepției este neexecutarea contractului, sau nepredarea lucrului.

faith (celt.) — cuvînt irlandez (pl. *fathi*) care desemnează sacrificatorii versați în științele naturii.

farisei — cea mai de seamă sectă ebraică, care admitea numai tradițiile mozaice.

*Fasti** — la origine, calendarul roman (cu notarea zilelor faste, nefaste, mixte etc.); la acesta s-a adăugat apoi o scurtă înșiruire a evenimentelor majore ale anului; ulterior, numire a listelor pe ani ale magistraților eponimi *(fasti consulares, praetoriani)*, ale preoților mai de seamă *(— sacerdotales)*, ale triumfurilor sărbătorite *(— triumphales)*.

*Feriae sementiuae** — sărbători sătești ale semănatului.

fețial (lat. *fetialis*) — magistrat și preot dintr-un colegiu de 20 de membri, a cărui activitate principală este de ordin diplomatic, avînd în special misiunea de a decide dacă, în caz de conflict, se impunea sau nu o despăgubire; este, de asemenea, esențial rolul lor în declarațiile de război.

*fibula** — „agrafă", adesea de dimensiuni mai mari, ornată cu cizeluri și, eventual, purtînd și o inscripție.

fideicomis — o formă testamentară prin care o persoană o însărcinează pe o alta să transmită moștenirea altcuiva, în cazul decesului; la fel este numit și mandatarul.

filarh (gr. *phylarchos*) — 1. magistrat al unui trib grecesc, *(phyle)*; 2. șeful unui escadron atenian.

filid (celt.) — cuvînt irlandez aproape sinonim cu *faith*.

filip(ic) — monedă greco-macedoneană, cf. *stater*.

fitomorf (gr. *phytomorphikos*) — avînd forma unei vegetale.

flamen — flamin, preot hărăzit unei divinități aparte; existau 15 flamini ai poporului roman, cei ai curiilor și, mai tîrziu, cei ai cultului imperial.

flegmatic (gr. *phlegmatikos*) — temperament care, după clasificările antice, cuprinde o umoare apoasă care constituie o parte esențială a sîngelui.

*Floralia** — sărbătoare închinată zeiței primăverii, Flora (28 aprilie — 3 mai).

*Fordicidia** — sărbătoare închinată zeiței pămîntului, Tellus, cu jertfirea unei vaci gravide (16 aprilie).

*Forum Boarium** — tîrgul de vite de la Roma, aflat pe malul Tibrului, sub Capitoliu şi Palatin.
*frasco** (it.) — recipient cu gît alungit, învelit în papură.

galli — preoţi eunuci ai Cibelei, v. **coribanţi, dactili**; mai apoi, preoţi itineranţi care exploatau, prin superstiţii orientale, ignoranţa claselor de jos.
genethliac (gr. *genethliakos*) — operă compusă în cinstea naşterii unui copil, cu luarea în considerare a conjuncturii astrale de la venirea lui pe lume.
gens — „gintă", grup de familii care descind dintr-un strămoş comun (pl. *gentes*).
gentiliciu — referitor la gintă, în special numele de bază al cetăţeanului roman *(nomen gentilicium)*.
gliptică* — arta gravării pietrelor preţioase şi semipreţioase.
gnomon (gr.) — specie de cadran solar (sau lunar).
*Graecia Magna** — ansamblul coloniilor greceşti din sudul Italiei (mai jos de Silarus) şi din Sicilia (**nu** însă şi Italia sudică şi Sicilia **în sine**, cel puţin în izvoarele antice).
*groma** — compasul fix al topometrilor, agrimensorilor.
gromatici — agrimensorii care măsurau pămîntul cu *groma*, aparat numit în greceşte *gnoma* (dublet al lui *gnomon*) şi intrat în latineşte, probabil prin intermediar etrusc, ca *groma*.
gutuater — preot galic.

hagiografie* — literatura dedicată vieţilor sfinţilor creştini.
halcolitic — perioada de trecere de la neolitic la civilizaţia bronzului (cca 3700—2500 î.e.n.), numită şi **eneolitic** şi caracterizată prin utilizarea, pe lîngă uneltele de piatră, a unora, tot mai frecvente, de aramă.
haruspice (lat. *haruspex*) — prezicător care oficia prin examinarea mărunţaielor unei jertfe, iar, mai tîrziu, prin observarea trăznetelor şi a efectelor lor.
heracleism — cultul închinat lui Heracles (Hercule).
heredium — domeniu de un iugăr (cca. 50 ari), cedat, după tradiţie, de Romulus fiecărui cap de familie, cu prilejul întemeierii Romei; mai apoi, mic domeniu rural.
hermeneuţi* — interpreţi ai legilor sacre.
hetairii thiasice — asociaţii organizate ca nişte **thiasuri**, v. *thiasos*.
hirpini* — populaţie antică din vechiul Samnium (Italia Centrală).
hodometru — aparat servind la numărarea paşilor unui pieton, apoi a distanţelor parcurse (eventual într-un timp dat).
hrematistic (gr. *chrematistikos*) — referitor la producerea de bunuri şi acumularea de bogăţii.

iacobiţi — sectă din Siria şi din Mesopotamia, care respinge noţiunea Trinităţii; ea a fost fondată de călugărul sirian Iacob Baradei sau Baradai, episcop al Edessei

în 541. Gruparea mai există şi astăzi, sub autoritatea unui patriarh, care îşi are reşedinţa la Antiohia.

iactu (lex de-) — „aruncarea (în mare)" constă din uşurarea corăbiei de toată încărcătura, sau de o parte din ea, spre a o salva; legea precizează drepturile şi îndatoririle legate de încărcătură.

idalian — privitor la zeiţa Afrodita (Venus), adorată în cetatea Idalia din Cipru.

inauguratio — luarea auspiciilor (a semnelor premonitoare sugerate de păsări) prin intermediul augurilor.

indictio — determinarea, prin edict imperial, a impunerilor prin impozite (la origine excepţională, pe un an); după epoca tetrarhiei, an fiscal în cadrul unui ciclu de 15 ani de stabilitate convenţională a recensămintelor (v. *capitatio* şi *iugatio*); ulterior, *indictio* serveşte la precizarea anului în cadrul ciclului de 15 ani, ca datare suplimentară, iar apoi ajunge să denumească global, tot ciclul de 15 ani. Prima serie stabilă de indicţiuni a început la 1 mai 312 e.n.

*in situ** — (arheol.) formulă tehnică prin care se precizează aflarea unui obiect arheologic „la faţa locului", în însuşi cîmpul şi nivelul cercetat.

Instituta — manual cuprinzînd documentele legislaţiei romane, întocmit din porunca lui Iustinian şi promulgat în 533 e.n.

*intermundia** — termen dat de epicureii latini spaţiilor goale dintre lumile infinite, locului fericit al existenţei netulburate a zeilor.

*iugatio** — recensămîntul suprafeţelor utile cultivării pămîntului (pe *iuga*, terenuri de lucrat cu o pereche de boi, pentru a întreţine o familie).

iugerum — unitate romană de suprafaţă, de 240 picioare pe 120 picioare, cca 25 arii; nu se va confunda cu „iugărul" românesc, de 50 arii.

*koine** (gr.) — comunitate culturală, în special idiomul grecesc comun lumii elenistice (bazat mai ales pe dialectul atic).

koinon (gr.) — comunitate administrativă din ţinuturile de limbă greacă.

kosmos, v. *cosmos*.

latifundia — mari domenii funciare, stăpînite de *latifundiari*.

Latini Iuniani — sclavi eliberaţi fără forme solemne, care constituie, conform cu *lex Iunia Norbana* (sec. I e.n.), o clasă inferioară de liberţi.

*lectisternium** — ospăţ dat în cinstea zeilor, reprezentaţi ca participanţi la banchet, prin statui culcate pe paturi de ceremonie.

legatus — trimis special însărcinat cu negocierea unui tratat sau a unei convenţii; ofiţer subordonat cu drept de

comandă; administrator al unei părți dintr-o provincie cîrmuită de un guvernator.

lex de iactu, v. *iactu*.

*libra** — măsură de greutate de cca. 327—330 gr., trecută apoi și ca măsură de capacitate.

Liceul* — școală filozofică a lui Aristotel, fondată în 335 î.e.n. într-un spațiu de plimbare (gr. *peripatos*) adiacent gimnaziului închinat lui *Apollo Lykeios*.

limes — linia de demarcație între teritoriile controlate de Roma și cele independente de puterea ei.

litostrat (gr. *lithostrotos*) — pavajul pietruit al unei șosele; pavaj din mozaic; forma în *-strat* implică o latinizare a termenului.

logos (gr.) — orînduirea coerentă a gîndului și a exprimării; „calcul, raționament, cuvîntare", după context; în limbajul religios și filozofic „gîndire, concepție" divină sau omenească.

lucumo — magistrat etrusc; cap al unei grupări sau familii.

*Ludi Apollinares** — sărbătoare închinată lui Apolo, începînd din 212 î.e.n., cu jocuri de circ și spectacole de teatru (5 iulie).

*Ludi Megalenses** *(Megale(n)sia)* — sărbătoare în cinstea zeiței Magna Mater (Cibele), cu jocuri de circ și spectacole de teatru (în luna aprilie).

*Ludi plebeii** — sărbătoare a plebei, organizată în Circus Flaminius la începutul lunii noiembrie, cu jocuri de circ și ospețe publice, în concurență cu *Ludi Romani*, la începutul lui noiembrie.

*Ludi Romani** — sărbătoare a patricienilor, cu jocuri scenice și un *lectisternium* închinat lui Iupiter, la origine cu excluderea plebei.

*Ludi Taurii** — sărbătoare închinată zeiței infernale Proserpina, mai apoi și divinităților cerești (Iupiter și Iunona), cu jertfe de tauri.

Luperci — colegiu de preoți însărcinați cu celebrarea sărbătorilor în cinstea lui Lupercus, veche divinitate a creșterii naturii.

lustratio — purificare rituală, v. *lustrum*.

*lustrum** — procesiunea de purificare rituală a unei întinderi date (cetate, ogor, ținut), prin înconjurarea ei în alai ceremonial.

mancipatio — mod de înstrăinare voluntară a unei proprietăți, în prezența unor martori, a unui *libripens* („purtător de balanță") și a lucrului care își schimbă proprietarul, sau a unei reprezentări a lui.

manicheism — doctrină de origine iranică, stabilind ca principiu fundamental dualismul a două elemente contrare, unul simbolizat prin lumină, celălalt prin întuneric, ultimul reprezentînd materia, de care omul primordial, creat de divinitatea Binelui, nu se poate elibera decît prin „știința cea adevărată" dată de un Mîntuitor (în cazul de față Mani).

mantica* (gr. *mantike*) — arta prezicerii viitorului, în perspectiva convingerii anticilor că desfășurarea acestuia poate fi prevestită cu sprijin divin.

marsi* — populație antică de pe vechiul teritoriu sabin (Italia Centrală).

melchiți — sectă care își trage numele de la siriacul *melek*, „rege"; ea este numită astfel, dat fiind că adepții ei recunoșteau edictul împăratului Marcian și rămîneau credincioși doctrinei conciliului de la Chalcedon și definițiilor dogmatice respectate la Curtea de la Constantinopole.

meletieni — adepți ai lui Meletie, episcop al Lycopolisului din Egipt, depus din funcție în 306, ca eretic, de către Petru, patriarhul Alexandriei.

*milliare aureum** — „miliarul de aur": stîlpul miliar „ombilical", plasat în forul roman, pentru a marca centrul Imperiului, „către care duc toate drumurile"; era ridicat pe o bază cilindrică de marmură, ca o coloană de bronz aurit, pe care se aflau însemnate principalele puncte strategice de pe căile cele mai importante de circulație, cu distanța notată în mii de (dubli) pași *(mille passuum* = 1,5 km).

Mișna — culegerea de legi a școlilor fariseice, redactată de rabinii care predau la Sepharis și Tiberiada între 70 și 200 e.n. Ea alcătuiește (împreună cu Gemara, comentariul ei) Talmudul.

mitriac — referitor la Mitra (avestic *Mithra*), divinitatea iranică a dreptății și a luminii, al cărui cult s-a combinat treptat cu unele culte solare ale Asiei Mici și ale Greciei.

montanism — doctrina predicată de Montanus, preot frigian al Cibelei, către 160—170 e.n., după trecerea sa la creștinism. El punea accentul pe necesitatea intervenției neîncetate a Sfîntului Duh pentru ca omul să poată atinge stadiul purității existenței.

municipes — 1. străini originari din anumite cetăți italice, eventual veniți să locuiască la Roma; 2. străini veniți din cetățile italice incorporate cetățeniei romane; 3. italici care au dobîndit cetățenia romană deplină.

municipium — cetate care a dobîndit cetățenia romană.

naumahie* — luptă navală organizată ca spectacol public, pe o suprafață de apă special amenajată; apoi, însuși lacul artificial construit în acest scop.

navarh* (gr. *nauarchos*) — „căpitan de corabie" (eventual vas de război); ulterior, „amiral".

navicularius — mai marele unei corăbii (proprietar sau căpitan).

neocor (gr. *neokoros*) — „paznic al unui templu"; apoi, cetate care are sub oblăduirea ei un templu al unei divinități însemnate sau al cultului imperial.

nestorianism — doctrina lui Nestorius (380—440), care distingea în Iisus Cristos două persoane și o socotea pe Maria mama lui Iisus omul, nu a lui Iisus-Dumnezeu.

noetic (gr. *noetikos*) — referitor la spirit (gr. *nus*).

nomen Latinum — clasificare de drept politic a cetăților cu drept de cetățenie romană de tipul celui avut de cetățile din confederația din Lațiu, suprimată în urma izbînzilor Romei din 340—338 î.e.n.

novațian — adept al lui Novatus, diacon la Cartagina, apoi preot la Roma în sec. III e.n., după care păcatul abjurării credinței nu poate fi iertat.

Novellae — constituțiile împăraților din Răsărit, publicate din porunca lui Iustinian.

*numen** — „putere divină, divinitate".

numere poligonale — serie de numere alcătuite din sumele succesive ale primelor 2, apoi 3, apoi 4, etc., dintre numerele naturale.

nutație — mica bătaie pe care o are axa unui astru în jurul poziției sale medii.

*October equus** — calul jertfit la idele lui octombrie (15 ale lunii) zeului Marte, cu prilejul închiderii campaniei războinice a anului; prin extindere, sărbătoarea în sine.

oikumene (gr.) — întinderea „lumii locuite", după concepția și cunoștințele grecilor (și apoi, ale romanilor).

*onager** — „catîrul sălbatic", mult apreciat de vînători pentru dificultatea vînării lui; prin analogie, denumirea dată unei specii de catapultă (cf. de altfel și *scorpiones*, cu o evoluție de sens similară: „scorpion" > „catapultă").

*Opiconsiua** — sărbătoare a zeiței italice Ops, personificarea belșugului (al cărei cult a fost apoi confundat cu cel al Cibelei).

opistodom (gr. *opisthodomos*) — partea din spate a unui edificiu, în special a unui templu.

opus latericium — îmbrăcămintea unui zid, făcută din cărămizi arse; *opus quadratum*, construcție din piatră de talie; *opus reticulatum*, îmbrăcăminte de zid din material fasonat în pătrat sau în romb; *opus sectile*, îmbrăcăminte din mozaic lucrat din bazalt, porfir sau granit; *opus signinum*, îmbrăcăminte din deșeuri de țigle pisate (țigle de Signia, cetate din Lațiu), alcătuind un ciment roșiatic; *opus tessilatum* (sau *tesselatum*), îmbrăcăminte în carelaj; *opus uermiculatum*, îmbrăcăminte ale cărei elemente sînt dispuse sinuos, ca inelele unui vierme.

orichalcum — cuvînt grecesc deformat adesea prin etimologie populară (în *aurichalcum*, sub influența lui *aurum*), desemnînd un metal prețios a cărui natură este nesigură; din sec. III î.e.n. denumește adesea alama (aliaj de aramă și zinc).

origenism — doctrina lui Origenes (185—258), condamnată de conciliul de la Constantinopole din 553; ea susținea că Fiul este subordonat Tatălui, iar Duhul sfînt Fiului, nega caracterul etern al pedepselor de după moarte, admitea eternitatea materiei și preexistența sufletului față de trup.

ostentarium — culegere teologică de prevestiri (*ostenta* = „arătări").

Paganalia* — sărbători cîmpenești organizate la sate.
pagarh (gr. *pagarchos*) — „primarul" unui sat în teritoriile imperiale de limbă grecească.
*Pales** — zeul și zeița păstoritului.
*Palilia** *(Parilia)* — sărbătoare pastorească închinată lui Pales (21 aprilie).
*pallafitte** (it.) — așezări lacustre instalate pe podini fixate pe bîrne verticale, în mijlocul lacurilor sau al mlaștinilor, în cursul epocii tribale preistorice din Italia.
Pandectae — culegere a deciziilor vechilor jurisconsulți, întocmită din porunca și în vremea lui Iustinian.
parament* — exteriorul finisat al construcției unui zid.
parenetică (gr. *parainetike*) — exhortație cu caracter moral; tradiția predicilor moralizatoare.
patria potestas* — jurisdicția garantată prin lege a tatălui de familie *(pater familias)* asupra membrilor acesteia: soție, copii, slujitori, sclavi.
patrimonium — activul patrimoniului familial.
patrocinium — patronaj, protecție, oblăduire.
pean (gr. *paian*) — cîntec religios închinat lui Apolo, lui Esculap, lui Iupiter Mîntuitorul, lui Neptun, sau Hygeei.
*peculium** — mica avere personală pe care o strîngea o persoană aflată sub jurisdicția alteia *(sub manu)*, fie vorba de fiul neemancipat al unui *pater familias*, fie de un sclav; cu suma astfel strînsă un sclav își putea răscumpăra libertatea.
pelagian — adept al schismei lui Pelagius, din sec. V e.n., care contesta influența păcatului lui Adam asupra urmașilor lui; schisma a fost condamnată la mai multe concilii succesive (Cartagina, Ierusalim, Antiohia).
*peperino** (it.) — specie de tuf vulcanic.
peregrinus — străin liber lipsit de cetățenia romană, sau de dreptul latin *(nomen Latinum)*, dar care nu este „inamic public" *(hostis)*.
picen(ian) — ținînd de Picenum (regiune din Italia Centrală).
*Picumnus** — zeul protector al căsătoriei.
*Pilumnus** — zeul ocrotitor al brutarilor și al treburilor casnice.
pironian* — din sau privitor la școala filozofică sceptică, întemeiată de Pyrrhon din Elida (sec. IV î.e.n.).
pomoerium — incinta sacră care delimita spațiul consacrat al cetății de întinderea liberă exterioară, rezervată agriculturii, păstoritului și îngropării morților.
portulan* — ghid de navigație, redactat în antichitate și în evul mediu pe baza listei porturilor și a înșiruirii celor mai importante forme de relief vizibile de pe mare, în cursul navigației de cabotaj.
possessio — deținerea unui obiect corporal; prin extindere, obiectul, lucrul în sine, cuvîntul ajungînd să concureze pe *possessa* („bunuri posedate").
praes — garant care se angajează față de Stat să asigure executarea anumitor contracte publice, sau îndeplinirea a diferite prestații.

praeses (pl. *praesides*) — guvernator de provincie în vremea Imperiului tîrziu.

precesiunea echinocțiilor — mișcare retrogradă a punctelor echinocțiale pe ecliptică (ceea ce duce la deplasarea polului nord, întreaga ecliptică polară fiind parcursă în 25 700 ani).

priscillianism — doctrina lui Priscillius, eretic spaniol mort la Trier în 385; el susținea teze de tip maniheist, colorate de panteism; a fost condamnat la conciliile de la Zaragoza (Caesaraugusta) în 381 și Bordeaux (Burdigala) în 384.

procuratio prodigiorum — ansamblul ceremoniilor care aveau drept țel abaterea efectelor unor prevestiri malefice.

procurator — 1. mandatar însărcinat să apere interesele unei alte persoane; 2. funcționar imperial din ordinul cavalerilor, care conduce aula imperială sau cancelaria fiscului, sau guvernarea anumitor provincii.

proiecția lui Marinus — proiecție cilindrică echidistantă, introdusă în întocmirea hărților de Marinus din Tir (sec. I e.n.).

proiecția lui Mercator — proiecție cilindrică, în care meridianele și paralelele sînt drepte perpendiculare, introdusă în întocmirea hărților de Gerhard Kremer, alias Gerhardus Mercator (1512—1594).

prosopografie* — întocmirea unor liste, lucrări, repertorii privitoare la personajele istorice de seamă dintr-o epocă dată.

prothesis (gr.) — mică absidă laterală în partea nordică a altarului bisericilor bizantine, simetrică cu *diaconiconul*; în ea se pregătesc sfintele taine. Este cunoscută la noi sub numele de proscomidie.

protocorintic — stilul vaselor corintice în forma lor primordială, din materialul și cu tehnica respectivă.

prudentes — persoane cu autoritate, consultate în materie de drept roman (mai des *iuris prudentes* = jurisconsulți).

*publicani** — arendașii strîngerii impozitelor statului.

*puzzolana** (it). — pulbere vulcanică de Puteoli (Pozzuoli), folosită ca material de construcție, în combinație cu varul.

quadriga, v. *biga*.

quindecemuiri — colegiu de preoți romani însărcinați cu interpretarea cărților sibiline.

*Quinquatrus** — sărbătoare în cinstea Minervei: — *maiores* la 19 martie; — *minores* la 13 iunie.

Quirites — cuvînt de origine obscură, desemnîndu-i la origine pe sabini, apoi, după unirea dintre sabini și romani, pe înșiși cetățenii Romei. *Quirites* par deci a fi fost oamenii liberi cu dreptul de a purta arme — adică cetățenii — și termenul a ajuns treptat să-i definească pe civili, în opoziție cu soldații înregimentați la vreme de război.

recuperatores — arbitrii cărora magistratul le încredințează grija de a pronunța dreptul în procesele dintre cetățeni romani și străini.

*relegatio** — cea mai blîndă formă de exilare a unui cetăţean roman (fără pierderea averii, sau a drepturilor cetăţeneşti); ea trebuie deosebită de *ex(s)ilium*, exilul propriu-zis, cu pierderea drepturilor *(capitis deminutio)*, şi de *deportatio*, deportarea, îndeobşte cu confiscarea averii.

repetundae (res) — bunuri de recuperat; procesele de recuperare de bunuri *(causae repetundarum)* vizau anume compensarea bunurilor extorcate de către un magistrat al unei provincii de la cei administraţi de el.

*repoussé** (fr.) — tehnică de gravare prin ciocănire.

*rescriptum** — răspuns scris cu putere de sentinţă, emis de un împărat într-o chestiune ridicată de un magistrat sau de un particular.

respondere, v. *agere*.

res priuata — avutul, proprietatea particulară (în opoziţie cu *res publica*, avutul obştesc, de unde statul).

rex sacrorum (sau *sacrificulus*)* — mai marele ceremoniilor religioase, împlinite prin sacrificii închinate zeilor.

*Robigalia** — sărbătoare închinată îmbunării zeiţei Robigo („rugina, mălura" personificată), pentru a feri grînele de distrugere.

romanist* — specialist în dreptul roman; în lingvistică, specialist în gramatica limbilor romanice.

saducei — sectă ebraică rivală a fariseilor, care ţinea la tradiţiile religioase şi juridice orale.

sali(eni) — colegiu de preoţi meniţi cultului lui Marte, care aveau în pază scuturile sacre făcute după modelul unui scut căzut în mod misterios din cer, sub domnia lui Numa. Totdeauna patricieni, ei deschideau alaiurile în cinstea lui Mars Gradiuus, în luna martie, cu cîntece arhaice şi dansuri războinice.

sandarac* — răşină de tuia, folosită pentru lacuri.

senatus consultum — hotărîre a senatului, votată după toate regulile şi neaflată sub interdicţie; *senatus consultum ultimum* este măsura excepţională menită să dea puteri extraordinare magistraţilor statului; *senatus consultum Hosidianum*, hotărîre administrativă prin care se interzicea vinderea caselor unor antreprenori de demolări (sub Claudiu), pentru a obţine un beneficiu — dispoziţiuni atenuate de *senatus consultum Volusianum* în 58 e.n.; — *Pegasianum*, hotărîre care permitea unui fideicomis, în cazul unei stipulări de moştenire, să forţeze fiduciarul să accepte moştenirea, acordînd în acelaşi timp moştenitorului 1/4 din activul ei; — *Trebellianum*, votat sub consulatul lui Trebellius şi al lui Seneca, în vremea lui Nero, tinzînd să dea fideicomisului un statut analog cu acela al moştenitorului, în caz de fideicomis universal, în anumite situaţii speciale.

septemuiri epulones — unul dintre marile colegii sacerdotale instituite în 193 î.e.n., pentru a organiza şi a orîndui *lectisternia*; unul dintre cele mai importante ospeţe era

epulum Iouis, la 13 septembrie, la care erau invitaţi senatul şi magistraţii Oraşului.

sestert, v. *as*.

serviene (zidurile) — incinta veche de ziduri a Romei, datînd de sub domnia lui Servius Tullius.

sigillata (terra) — olărie cu verniu roşu, decorată îndeobşte cu figurine sau purtînd mărci de olari. Termenul, consacrat de uzaj, este, de altfel, echivoc.

simpolitie (gr. *sympoliteia*) — asociere a unor cetăţi-state independente, care recunosc reciproc dreptul de cetăţenie al celor care trec dintr-una într-alta; ea este deosebită de **sinecism** (gr. *synoikismos*), care implică fuziunea totală a mai multor cetăţi într-una singură, cu legi şi rituri unice.

sincretism (gr. *synkretismos*), fuziune sau conciliere între mai multe doctrine deosebite.

synnaos (gr.) — divinitate adorată în acelaşi templu cu o altă zeitate (ele mai pot fi numite şi **paredre**).

sinecism, v. **simpolitie**.

sinop(ie)* — pămînt de Sinop, de culoare roşie sau verde.

*situla** — „găletuşă, ulcior".

sodalitas — asociaţie de *sodales* („tovarăşi" de cult şi de interese).

solidarişti — partizani ai solidarităţii, care admit ca principiu că orice om se naşte dator faţă de avantajele pe care i le procură societatea şi trebuie, ca atare, să joace un anumit rol social.

sponsio — formă primitivă de stipulaţie verbală; făgăduinţă făcută unei divinităţi, dacă dorinţa exprimată faţă de aceasta va fi împlinită (v. şi *uotum*).

stater — unitate grecească de greutate şi monedă unitară; staterii de aur ai lui Filip al Macedoniei valorau 20—25 drahme de argint; după războaiele macedoniene, numele de *philippus* a fost utilizat ca denumire generică a monedelor de aur.

stephane, stephanos (gr.) — „coroană, cunună".

stipendiarius — cel care plăteşte, ca supus, dare pe cap de om sau pentru utilizarea pămîntului.

stipulatio — contract verbal alcătuit dintr-o întrebare formulară a creditorului (*Debesne ...* ?= „Îmi datorezi ...?"), urmată de replica obligată a debitorului (*Debeo ...* = „Sînt dator ..."), prin care acesta îşi afirma formal datoria.

strat — (arheol.) strat, etaj stratigrafic; **stratigrafia** procedează prin studiul succesiv al straturilor unui teren de cercetări arheologice.

strategie (gr. *strategia*) — unitate teritorială supusă unui **strateg**.

*suffectus** — magistrat (în special consul) care suplineşte funcţia respectivă ca urmare a părăsirii ei, din diferite motive, de către titularul ei *(abdicatio)*.

talant* — unitate grecească de greutate, apoi de calcul financiar, echivalentă, în medie, cu 50 kg de metal

preţios (gr. *talanton* > lat. *talentum*); talantul atic echivala cu 60 de mine (gr. *mnai*), sau cu 6 000 de **drahme.**

Talmud, v. **Mişna.**

*Terminalia** — sărbătoare închinată zeului haturilor şi hotarelor, Terminus (23 februarie).

terramare (it.) — mormane de resturi de tot felul lăsate grămadă de oamenii preistorici; prin extindere, aşezările preistorice — din NV Italiei — împărţite în 4 cartiere, orientate pe 2 axe (NS/EV).

*tesserae** — bucăţele de ceramică sau de metal folosite ca tichete în diferite scopuri.

thiasos (gr.) — asociaţie religioasă grecească legată de cultul unui zeu, erou, suveran, ai cărei membri îşi dădeau sprijin reciproc şi în viaţa obişnuită (ca o corporaţie artizanală, comercială, grupare filozofică etc.), ajutîndu-se şi petrecînd împreună.

timocratie — sistem de guvernare bazat pe avere şi notabilitate.

tirs* (gr. *thyrsos*) — cîrja, împodobită cu viţă şi iederă, purtată în alaiul închinat lui Dionysos.

toga palmată* — toga ornată cu înfloriturl ca frunzele de palmier, cusute în fir de aur; ea era atributul lui Iupiter Capitolinul, precum şi al generalilor purtaţi în triumf către templul acestuia.

toreutică* — arta cizelării şi a gravării (în lemn sau metal).

triada capitolină — asocierea în cult a lui Iupiter, Iuno şi Minerva, în templul cu trei altare de pe Capitolin.

tributum ex censu — impozit pe capital, întemeiat pe cens şi menit în special întreţinerii armatei.

trierarh* — căpitanul unei triere (trireme), al unui vas de război cu trei rînduri de vîsle; cf. şi **navarh.**

uas — garantul care făgăduia în mod solemn să asigure apariţia pîrîtului dinaintea magistratului în ziua şi locul stabilit.

uates — bardul inspirat de divinitate (la Strabon, transpus, la plural, ca *uateis*).

uectigal — dare către stat, proporţională cu produsul pămîntului.

uicarius — nume dat diferitor funcţionari ai epocii imperiale, care înlocuiau un titular (vice-prefectul oraşului, vice-prefectul pretoriului etc.).

*uigiles** — straja orăşenească, în special la vreme de noapte.

*Vinalia** — sărbătoare a înfloririi (23 aprilie) şi a coacerii viţei de vie (19 august).

*uindicta** — eliberare oficială a sclavului de către pretor, prin atingerea capului cu o vergea *(uindicta)* şi pronunţarea formulei consacrate după lege.

uindex — protector care intervine în favoarea unui pîrît, în faţa magistratului competent, spre a-l elibera de căderea sub puterea *(sub manu)* reclamantului.

*uolum** — termen ambivalent care denumeşte ruga către divinitate, în a cărei formulare se află cuprinsă „dorinţa" de primit şi „făgăduinţa" de împlinit către divinitate.

uolum soluit libens merito (adesea prescurtat *V S L M*) — formulă din inscripţiile latine dedicatorii, cu înţelesul de „S-a achitat de făgăduinţă de bună voie, pe bun drept".

urbs — oraş; *Vrbs*, semnalat grafic prin majusculă, serveşte ca înlocuire a numelui Oraşului prin excelenţă, Roma.

*Vulgata** — traducerea completă a Bibliei, întreprinsă de Hieronymus (Sf. Ieronim), la finele secolului al IV-lea şi începutul secolului al V-lea e.n.; ea se va impune în uzul bisericii apusene în detrimentul variantelor latine mai vechi *(Afra, Itala)*, dar abia către sfîrşitul evului mediu.

Völkerwanderung (germ.) — „migraţiile popoarelor".

INDICE DE PERSOANE, DIVINITĂȚI, TRIBURI

Abel, II, 117.
Acca Larentia, II, 215.
Accius, I, 203, 298, 315.
Acilii, II, 190.
Acilius, I, 210, 319.
Acilius Sapiens, I, 257.
Aco, II, 62.
Adamantios, II, 171.
Adherbal, I, 154, 191.
Adonis, II, 239.
Aebutia *(gens)*, I, 113.
Aegimios, I, 231.
Aelia *(gens)*, I, 113.
Aelii, II, 24, 124, 305.
Aelius Aristides, II, 148, 249, 300—301.
Aelius Catus, I, 255.
Aelius Gallus, I, 256.
Aelius Geminus Macedo, I, 308.
Aelius Paetus (Sextus), I, 255.
Aelius Tubero, I, 256, 288.
Aemilia *(gens)*, 107, 113.
Aemilianus, II, 85.
Aemilii, I, 111, 347.
Aemilius Lepidus, I, 98, 124, 134—136, 180, 188, 242, 319, 330; II, 18.
Aemilius Macer, II, 163.
Aemilius Procina, I, 189, 329.
Aemilius Regillus, I, 102.
Aemilius Scaurus, I, 111—112, 124, 187, 211, 246; II, 50.
Aequitas, II, 233.
Aethicus (Ethicus), II, 158.
Aëtius, II, 264, 280.
Afrania *(gens)*, I, 113.
Afrodita, I, 47, 60.
Agatharchides, I, 234.
Agathias, II, 166.
Agathocles, I, 318.
Agricola, II, 141, 281.
Agrios, II, 145.
Agrippa, II, 11—12, 16—18, 47, 72, 154, 157, 189—191, 213, 217, 222, 228, 282.
Agrippa Postumus, II, 18—19.
Agrippina, fiica Iuliei, II, 19, 177.
Agrippina, fiica lui Germanicus, II, 20—21, 131—132, 231.
Ahei, I, 85, 167.
Ahile, II, 175.
Alamani, II, 37, 39, 280.
Alani, II, 39, 280.
Alaric, II, 39, 144, 149, 192, 206, 298.
Albinus, II, 40, 266.
Albucius (Titus), I, 289.
Alcamenes, I, 247.
Alceu, I, 206.
Alcibiade, I, 243, 265.
Alcinous, II, 266.
Alcis, II, 237.
Alcmeon, I, 227.
Aldovrandi, I, 8.
Alexander, martirul, II, 257.
Alexander Severus, II, 25, 40, 85, 96, 99, 163, 169, 223, 235,

Alexandru cel Mare, I, 97, 215, 217, 234, 310, 342, 352; II, 155, 186, 228, 234.
Alexandru (papă), II, 328.
Alexandru din Abonutichos, I, 294.
Alexandru din Afrodisias, II, 265.
Alexandru din Egeea, II, 265.
Alexandru din Ierusalim, II, 129.
Alexandru din Tralles, II, 168.
Alexandru Polyhistor, I, 305.
Alexandrini, II, 65, 230.
Alfenus Varus, I, 179.
Alfius Avitus, II, 138.
Alföldi (A.), II, 113.
Alkios, I, 284, 304.
Allienus (Aulus), I, 347.
Allobrogi, I, 153.
Altheim (F.), I, 34.
Amafinius, I, 289.
Ambari, I, 27.
Ambigatus, I, 27.
Ambrosius, II, 105, 150—151, 227, 263.
Ammianus Faliscus, II, 138.
Ammianus Marcellinus, II, 29, 48, 144, 311.
Ammonios, II, 145.
Amphis, I, 119.
Anacreon, I, 206, 237.
Anaharsis, I, 226.
Anastasius, împăratul, II, 203.
Anatolios, II, 161—162.
Anaximandru, I, 175, 227.
Anaximenes, I, 227.
Ancus Martius, I, 66, 68, 85, 136, 179.
Andromachos din Creta, II, 166.
Andronikos, II, 300.
Anhise, I, 60; II, 120.
Anicetus, II, 46, 256.
Annia *(gens)*, I, 113.
Annius, II, 62.
Annius Verus (Marcus), II, 24.
Ansius Epaphroditus (Lucius), II, 61—62.
Anteius Rufus (Publius), II, 134.
Anthemios, II, 172.
Anthimus, II, 168.
Anthus, II, 182.
Antigonos Doson, I, 216.
Antigonos Gonatas, I, 215.
Antigonizii, I, 217.
Antinous, II, 178, 233.
Antiochos al IV-lea Epiphanes, I, 98—103, 138, 161, 179, 195, 213, 244, 319, 342.
Antiochos al VII-lea, II, 250—251.
Antiochos din Ascalon, I, 216, 303, 305.
Antiochos din Siracuza, II, 145.
Antipater, I, 287.
Antipater, regele evreu, II, 251—252.
Antiphilos, II, 231.
Antiphon, I, 228.
Antistius, I, 266.
Antistius Labeo, II, 14, 205,
Antius Restio, I, 243; II, 112.
Antoninii, II, 6, 23—24, 50. 73, 98, 200—2, 206, 225, 233—234, 241, 248, 255.
Antoninus Pius, II, 24, 40—44, 47, 57, 81, 112—113, 138, 169, 175, 178, 222—223, 226, 233—234, 281, 298, 308.
Antonius (sf.), II, 265.
Antonius Creticus, I, 340.
Antonius (Marcus), I, 114, 220—221, 305; II, 7—15, 31, 112, 121, X 124—5, 174, 221, 228, 230, 298—299.
Antonius Felix, II, 254.
Antonius Musa, II, 163.
Antyllos, II, 166.
Apellicon din Teos, I, 225.
Apicius, II, 70.
Apion, II, 147.
Apolo, I, 161—162, 235, 274, 278, 280, 283, 286, 310; II, 112, 114—117, 121, 191, 212—243.
Apollonidas, II, 231.
Apollonides, I, 289.
Apollonios din Chalcis, II, 247.
Apollonios din Perga, I, 175.
Apollonios din Rodos, II, 136.
Apollonios din Tyana, II, 145, 263.
Appian, I, 141—142, 154—155, 157, 328, 331; II, 15, 147.
Appius (Lucius), II, 62.

Appius Claudius, I, 89, 169, 208, 212, 240; II, 188; v. Claudius.
Appuleius Saturninus, I, 320.
Apsyrtos, II, 168.
Apuleius, II, 139—140, 238, 248, 266, 296.
Aquila Romanus, II, 138.
Aquilius Gallus, I, 256.
Arabi, II, 26.
Arator, II, 151.
Aratos din Siciona, I, 228.
Aratos din Soloi, II, 159.
Arbogast, II, 28.
Arcadius, II, 28—29, 103, 203, 223, 303.
Archagathos, I, 229.
Archigenes, II, 166.
Ardiaei, II, 289.
Areius Didymus, I, 303; II, 244.
Arellius, II, 180.
Aretaios, II, 167.
Arhelaos, I, 215; II, 9.
Arhias, I, 221.
Arhiloc, I, 204.
Arhimede, I, 93, 124, 229.
Arhytas, I, 228.
Ariadna, I, 247.
Ariarathes, I, 145.
Ariobarzanes, I, 244.
Ariovistus, I, 344.
Aristarc, I, 228—229.
Aristeas, II, 178.
Aristobul, I, 340; II, 251, v. Iuda Aristobulos.
Aristonikos, I, 101.
Aristotel, I, 215, 222, 228, 296, 354; II, 104, 138, 145, 265, 268.
Aristoxenes, I, 228, 285; II, 146.
Arius, II, 261.
Armeniacus, II, 225.
Arnoaldi, I, 16.
Arnobius, II, 150, 296.
Arotrebi, I, 189
Arrian, II, 145, 147.
Arrianus (Flavius), II, 155, 305
Artas, II, 65.
Artemidor din Efes, I, 234.
Artemis, II, 239, v. Diana.
Arulenus Rusticus, II, 134.
Arvali, I, 277; II, 214—215, 219; 233.
Arverni, II, 27, 153.
Ascanius, I, 60, v. Iulus.
Aslepiades, II, 163.
Asiatici, II, 230.
Asinii, I, 115.
Asinius, I, 329.
Asinius Philippus, II, 65.
Asinius Pollio, II, 15, 190.
Asklepios, I, 275, II, 233, v. Esculap.
Aspasius, II, 182.
Atanasie, I, 312.
Atargatis, II, 238.
Ateius Capito, II, 15, 205.
Atena Promachos, II, 227.
Atenieni, I, 215.
Atenodor din Tars, I, 303, II, 244.
Athamas, II, 67.
Athenaides din Attaleia, II, 166.
Athenaios, I, 230.
Atia, I, 344; II, 216.
Atilia *(gens)*, I, 113.
Atilii, I, 112.
Atilius Regulus, v. Regulus.
Atilius Serranus, I, 102.
Atossa, I, 227.
Atrizi, I, 344.
Attalos al III-lea, I, 101, 184, 230, 342; II, 300, 303.
Attalus, filozoful; II, 244.
Attalizi, II, 228.
Atticus, v. Pomponius Atticus.
Attila, II, 39, 264.
Attinius (Lucius), II, 62.
Attis, I, 307, II, 231, 239, 294.
Atys, I, 32.
Augustinus, II, 58, 105, 150—151, 267, 296.
Augustus, I, 9, 32, 55, 62, 162, 168, 241, 246, 303; II, 11—21, 32—35, 41—42, 47, 49—51, 59, 65, 67, 71, 74—77, 97, 99, 101, 111—115, 118—130, 132, 141, 154, 160, 163, 169, 172, 177, 183, 189—190, 194, 196, 198, 200—202, 212—235, 238, 242, 244, 247, 249, 252, 258, 266, 271—

273, 276—279, 285, 287, 289, 293—305, 308, 311—312, v. şi Octavianus.
Aulerci, I, 27.
Aulus Gellius, II, 138.
Aurelian, II, 16, 29, 34, 57, 86, 92, 101, 113, 191—192, 227, 241—242, 276, 292—293, 309.
Aurelii, II, 181.
Aurelius Commodus (Lucius Aelius), II, 24, v. Commodus.
Aurelius Cotta (Marcus), I, 303, 331.
Ausoni, I, 21, 81.
Ausonius, II, 145, 152, 281.
Avienus, II, 145, 158—159.
Avitus, II, 151.
Avitus Bassianus, II, 25, v. Elagabal.

Baal, II, 234, 239.
Babilonieni, I, 175.
Bacchus, I, 284, II, 222, 234.
Baduhenna, II, 237.
Baebia *(gens)* I, 113.
Bagauzi, II, 37, 39, 279.
Balaam, II, 225 .
Balbinus, II, 25.
Balbus (Lucius Cornelius), I, 221, 245, 255, 347; II, 71.
Balbus, agrimensorul II, 159.
Baptişti, II, 254.
Baradez (J.), II. 297.
Barbari, II, 37—40, 91—92, 279—281.
Barea Soranus, II, 249.
Bar-Kokhba, II, 233, 255.
Basilius (Sf.), v. Vasile (Sf.).
Bastarni, II, 292—3.
Beaufort (Louis de), I, 9, 55.
Beazley, I, 237.
Beda Venerabilis, II, 158.
Beduini, II, 38.
Begoe, I, 45.
Belenos, II, 237.
Belisarios, II, 192.
Bellona, II, 240, 282, 307.
Bellovesus, I, 27.
Benacci, I, 16.
Bendis, I, 300.
Benedict (Sf.), II, 106.
Bérard (J.), I, 19.
Berossos, I, 229.
Bernoulli, II, 161.
Bernhardy, I, 10.
Bibaculus, v. Calpurnius şi Furius.
Biondo (Flavio), I, 8.
Biturigi, I, 27.
Blanchet (J.), II, 182.
Blandina, II, 257.
Bloch (Raymond), I, 5, 177.
Blossius (Gaius), I, 148, 303.
Bocchus, II, 297.
Boethius, II, 151, 268.
Boethus, din Sidon, I, 287.
Boii, I, 28, 82.
Bombelli, II, 161.
Bona Dea, II, 222.
Bonaparte, II, 7.
Boni, I, 65, 117.
Bonner (S.), I, 253.
Bonus Eventus, II, 213, 222.
Borani, II, 46.
Borius, I, 155, v. Thorius.
Bosio, I, 8.
Bossuet, I, 9, 222.
Boudicca, II, 281.
Bracciolini (Poggio), I, 8.
Brea (Bernabô), I, 15.
Britanni, II, 38, 142.
Britannicus, II, 20—21, 132.
Brunhes-Delamare (M. -J.), I, 123.
Bruttii, I, 21, 126.
Brutus (Lucius Iunius). I, 211, 243, II, 111, 124.
Brutus (Marcus Iunius), I, 189, 255, 298, 303, 353; II, 7—8, 15—16, 112, 114.
Brutus (Decimus Iunius, supranumit Albinus), I, 111, 330, II, 112.
Bryson, I, 228.
Buddha, I, 226.
Budé (Guillaume), I, 8.
Bulla, II, 102.
Burckhardt, I, 11.
Burebista, I, 344; II, 293.
Burgunzi, II, 91—92, 279.
Burrhus, II, 79.

Cabinus, II, 67.
Caca, I, 268.
Cacus, II, 124.
Caecilia, II, 17.

Caecilia Metella, I, 112.
Caecilii, I, 111.
Caecilius (Quintus), I, 111.
Caecilius Africanus, II, 137.
Caecilius (Lucius --- Dalmaticus), I, 111.
Caecilius (Gaius --- Carprarius), I, 111.
Caecilius (Lucius --- Diadematus), I, 111.
Caecilius (Quintus --- Epirota), II, 130.
Caecilius Felix, II, 174.
Caecilius (Gaius --- Isidorus), II, 70.
Caecilius (Marcus --- Metellus), I, 111, 200.
Caecilius (Quintus --- Metellus Macedonicus), I, 207, 212, 242, 244.
Caecilius Saevus, II, 63.
Caecilius Statius, I, 203.
Caecina *(gens)*, I, 347.
Caecina (Aulus), I, 308.
Caelestis Dea, II, 234, 237, 242.
Caelius (Lucius --- Antipater), I, 211, 316.
Caelius Aurelianus, II, 168.
Caelius (Gaius --- Caldus), I, 243; II, 111.
Caesarion, II, 10. Pentru Caesar, v. Cezar.
Caesius, I, 308.
Cain, II, 117, 151.
Calcidieni, I, 20, 153; II, 267.
Caldeeni, I, 288.
Caligula, II, 19, 32, 35, 67, 131, 147, 173, 177, 222, 230—231, 234, 238, 248, 281, 294, 297.
Callias din Siracuza, II, 146.
Callimah, II, 146.
Calliope, I, 300.
Callistus, II, 257.
Calpurnia *(gens)*, I, 113.
Calpurnius (Marcus --- Bibaculus), I, 187, 306, 344.
Calpurnius Flaccus, II, 128, 231.
Calpurnius (Lucius ---Piso), I, 164, 200—201, 289, 316, 338, 344.
Calpurnius (Gaius --- Piso Frugi), I, 211, 303.
Calvin, II, 247.
Calvisius Taurus, II, 248, 266.
Calvus, I, 206, 298, 347.
Camene, I, 271.
Camerinus, II, 114.
Camilia *(gens)*, I, 107,
Camillus, I, 41, 81, 243, 279, 310; II, 122, 124.
Campanieni, I, 24, 102, 175.
Candidus, II, 283.
Cannenetati, II, 285.
Cantabri, II, 12.
Canuleius, I, 109; II, 123.
Canuleius Zosimus, I, 240.
Capenaţi, I, 81.
Cappadocieni, II, 145.
Caprilii, I, 115.
Caracalla, II, 25, 45, 47, 57, 84, 96, 113, 129, 157, 167, 187, 191, 202, 226, 234, 239, 242, 257, 314.
Carantius, II, 67.
Carausius, II, 38, 43, 46, 280.
Carcopino (J.), II, 24.
Carmenta, I, 271, 277.
Carneades, I, 216, 284, 286.
Carnuţi, I, 27.
Cartaginezi, I, 30, 38, 86—97, 102, 167, v. şi puni.
Carton, I, 170.
Carus, II, 26, 99.
Carvilius (Spurius --- Ruga), I, 266.
Casaubonus, I, 10.
Cascellius (Aulus), I, 256.
Cassia *(gens)*, I, 113.
Cassiodor, I, 225; II, 151—152.
Cassius Dio, v. Dio Cassius.
Cassius Dionysius, I, 230.
Cassius Felix, II, 168.
Cassius Hemina, I, 186, 211, 316; II, 121.
Cassius (Gaius --- Longinus), I, 289, 331.
Cassius (Lucius--- Longinus), I, 306.
Cassius (Quintus --- Longinus), II, 8, 14, 16.
Cassius Severus, II, 15.
Cassius (Spurius --- Vicellinus), I, 134—137, 155.

Castor, I, 161—162, 176, 190, 274, 282—283; II, 190, 214, 222, 237.
Catilina (Lucius Sergius), I, 186, 189, 220, 330, 334—337, 342—343; II, 328.
Catius (Gaius), I, 289.
Cato (Marcus Porcius, zis cel Bătrîn), I, 73, 100, 117—119, 123, 146, 167, 188, 196, 208, 210, 215, 225, 229—230, 235, 241, 255, 263, 265, 267, 279, 288, 298, 307, 315—316, 342; II, 106, 111, 139, 163, 319.
Cato (Marcus Porcius, zis Uticensis), I, 10, 112, 289, 303, 336—354.
Catul, I, 203, 205, 247, 298, 347; II, 138, 239.
Catulus (Quintus), I, 325.
Catus Pantus, I, 254.
Cavius, II, 62.
Ceionius (Lucius --- Commodus), II, 24.
Celer, II, 63.
Celsus, I, 123; II, 131, 163—166, 248, 263.
Celtiberi, II, 236.
Celţi, I, 26—29, 33, 331; II, 236—237, 289.
Celto-iliri, II, 236.
Celto-liguri, I, 26; II, 236.
Cenomani, I, 27—28.
Censorinus, I, 45; II. 159.
Cerber, I, 300.
Ceres, I, 121, 135, 137, 150, 176, 278, 280, 283, 300; II, 213—214, 231.
Cerinthus, II, 63.
Cernunnos, II, 237, 281.
Cervidius Scaevola, II, 206.
Cethegus, I, 195, 305.
Cezar, I, 11, 59, 62, 112—114, 127, 170, 174, 180—181, 185, 187, 192, 194, 201, 203, 208, 221, 231—234, 242—246, 258, 280, 303, 306—314, 320, 332—354; II, 6—11, 15, 51, 74—75, 112—114, 117—118, 123—126, 128, 159, 169, 183, 189, 212—233, 237, 251—252, 271—274, 277—278, 281, 293—299, 308.
Chalcidieni, I, 167.
Chalcidius, II, 266.
Charisius, I, 235.
Chartus, II, 291.
Chateaubriană, II, 143.
Chatti, II, 285.
Cheirisophos, I, 240.
Chersiphron, I, 226.
Chevalier (Raymond), II, 297.
Chinezi, I, 340.
Chiril (Sf.), II, 105.
Chrestos, II, 253.
Chrisip, I, 216; II, 134.
Cibele, I, 284, 300, 307; II, 231, 237, v. şi Magna Mater.
Cicero, I, 10, 47, 114, 119, 122, 136, 157, 159, 164, 179, 186, 189, 196, 202, 204, 208, 215—224, 231—232, 234, 242, 246—247, 249, 253—254, 257—259, 261, 264—267, 288, 302—309, 311—312, 332—339, 341; II, 7—14, 65, 116, 138, 159, 176, 219, 224, 239, 268, 303, 307, 320—321.
Cilnii, I, 347.
Cimbri, I, 154, 183, 279, 320.
Cincinnatus, I, 81, 127, 137.
Cincius (Lucius --- Alimentus), I, 210, 229.
Cineas, I, 118, 315.
Cinna, v. Cornelius Cinna.
Cinna Helvius, I, 203.
Cinthia, I, 205—206; II, 124.
Cipius (Publius --- Polybius), II, 61.
Ciprian, II, 150, 259, 296.
Circe II, 145.
Claudia, I, 107, 113, 266.
Claudianus, II, 144, 152.
Claudii ,I, 111, 336, 347; II, 19.
Claudius, împăratul, I, 69, 204; II, 19—21, 32—35, 43, 47, 50, 57, 67, 74, 77, 96, 127, 131, 165, 173, 177, 190, 222, 231—232, 240, 243, 252, 279, 281, 289, 291—292, 299, 303, 305, 314.
Claudius II, II, 26.
Claudius (Appius --- decemvirul) I, 255.

Claudius (Appius --- Caecus), I, 89, 169, 208, 212, 228, 255, 285, 298, 315.
Claudius (Appius --- Caudex), I, 240.
Claudius Hymenaeus, I, 240.
Claudius Marcellus, I, 212, 308.
Claudius Nero, II, 18—19, v. Tiberiu.
Claudius (Appius --- Pulcher), I, 111, 308.
Claudius (Appius --- Regillensis), I, 240.
Claudius Severus, II, 248.
Cleante, I, 216, 288.
Clemens din Alexandria, II, 105, 312.
Clementia, I, 312; II, 213.
Cleon, I, 147.
Cleopatra, II, 9—10, 114, 121, 217, 219, 238, 298—299.
Cleopatra Selene, II, 298.
Cleostrat, I, 227.
Clitarhos, I, 211.
Clodius Albinus, II, 25.
Clodius (Publius --- Pulcher), I, 186—187, 220, 309, 336—339, 343; II, 299.
Clodius, giuvaergiul, II, 60.
Cloelia, I, 243.
Clovis, II, 39, 280.
Cluentius, I, 323.
Clytia, II, 177.
Cocceii, II, 305.
Columella, I, 117, 123, 128, 230; II, 68, 131, 168—170.
Commodianus, II, 150.
Commodus, II, 24—25, 35, 57, 82—83, 113, 129, 148, 223, 227, 234, 257, 277, 281, 288, 314.
Comneni, II, 91.
Concordia, I, 162, 282; II, 213, 231, 233.
Confucius, I, 226.
Constans, II, 93.
Constantia, II, 27.
Constantin I, cel Mare, I, 42; II, 26—29, 37—38, 46, 48, 66, 91—95, 101—103, 109, 113, 149, 152, 168, 174, 176, 179—180, 184—188, 191, 203, 226—227, 234, 243, 260, 275, 282, 294, 300, 306.
Constantius Chlorus, II, 26—27, 152, 260, 279, 282.
Constanţiu al II-lea, II, 93, 261, 309.
Consus, I, 122, 240, 274, 301; II, 188, 213.
Coponius, II, 254.
Cordylion, I, 303.
Coriolan. I, 323; II, 122.
Corippus, II, 151.
Cornelia, mama Gracchilor, I, 111, 243, 266.
Cornelia, fiica lui Cinna, I, 112,
Cornelia *(tribus)*, I, 107, 113.
Cornelii, I, 111, 148, 347.
Cornelii Scipiones (Scipionii), I, 93—101, 213—216, 245, 285, 288, 304, 316—320, 353.
Cornelius, olarul, II, 62.
Cornelius Balbus, v. Balbus.
Cornelius Blasio, I, 195.
Cornelius Celsus, II, 248, v. Celsus.
Cornelius Cethegus, I, 195.
Cornelius Cinna, I, 112, 325, 343.
Cornelius Cinna, complotistul, II, 18.
Cornelius Clodianus, I, 331.
Cornelius Dolabella, I, 326.
Cornelius Faustus, fiul lui Sulla, II, 251.
Cornelius Gallus, I, 203.
Cornelius Labeo, I, 179, 263.
Cornelius Lentulus, II, 72.
Cornelius Nepos, I, 203, 234.
Cornelius Palma, II, 315.
Cornelius Philonicus, I, 240.
Cornelius (Gnaeus --- Scipio), I, 93, 100.
Cornelius (Publius --- Scipio Africanus), zis Maior, I, 43, 93—100, 103, 111, 143, 210—211, 310, 314—320; II, 124.
Cornelius (Publius --- Scipio Aemilianus), zis Minor, I, 100—101, 111, 150, 195, 215—216, 265, 287, 303—304, 315—316, 329, 339, 342, 352.

Cornelius (Lucius --- Scipio Asiaticus), I, 200, 244, 319.
Cornelius (Publius --- Scipio Corculum), I, 111, 306.
Cornelius (Publius --- Scipio Nasica), I, 111, 245, 255, 284.
Cornelius Severus, II, 114.
Cornelius Sulla, v. Sulla.
Cornificius Longus, I, 289.
Cornutus, II, 135, 244.
Coruncanius (Tiberius), I, 255, 306.
Cossutius, I, 244.
Costoboci, II, 38.
Crassus, I, 114, 187, 189, 306, 330, 337—339, 343; II, 14, 124—125.
Crateros, I, 229.
Crates din Mallos, I, 234.
Cratippos, I, 204.
Cremutius Cordus, II, 16, 130.
Crescens, II, 248.
Cresilas, I, 237.
Creştini, II, 95—109, 149—153, 207—211, 255—265.
Crispus, II, 27.
Cristos, II, 104—105, 108, 180, 210, 226—227, 236, 242, 253, 261, 264.
Critolaos, I, 100, 284, 286.
Croesus, I, 342.
Ctesias, II, 121.
Ctesibios, I, 229.
Curiaţi, I, 66.
Curtius, II, 124.
Curtius (Quintus --- Rufus), II, 131.
Cyrillos, v. Chiril.

Daci, II, 291—293.
Dactili, I, 300.
Dalmaţi, II, 289—290.
Damasus (papă), II, 109, 129, 150—151, 261—262.
Damianos, II, 171.
Damona, II, 237.
Damophilos, I, 147.
Dardani, II, 292.
Dareios, potentatul din Asia Mică, II, 9.
Darius (Dareios), I, 227.
Daunii, I, 22.
Davus, I, 247.
Dea Panthea, II, 235.
Dea Suria, II, 234, 238.
Decebal, II, 289, 293.
Decia *(gens)*, I, 113.
Decianus, II, 249.
Deciaţi, I, 187.
Decius, II, 26, 85—86, 178, 191, 259, 326.
Decius Mus, II, 122, 124.
Delia, I, 206.
Dellius (Quintus), II, 14.
Demaratus, I, 69.
Demeter, I, 274, 300; II, 214, v. şi Ceres.
Demetrius al II-lea, I, 216.
Demetrius din Alexandria, I, 241.
Demetrius cinicul, II, 244.
Demetrius peripateticul, I, 289.
Demetrius Poliorcetul, II, 228.
Demetrius Syrus, I, 217.
Democedes, I, 227.
Democrit, II, 170.
Demostene, I, 204.
Demosthenes Philaletes, medicul, II, 166.
Descartes, II, 246.
Devoto (G.), I, 23.
Diaeos, I, 100.
Diana, I, 122, 161—162, 247, 274—275, 280; II, 213, 217, 223, 230, 239.
Dicaiarchos, I, 234.
Didius Iulianus, II, 25, 45.
Didona, II, 120—121, 146, 182.
Didymos, II, 147.
Diocles, I, 229; II, 146.
Diocleţian, II, 26—29, 34, 37—38, 46, 74—75, 87—92, 94, 102—103, 157, 179, 187, 191 207, 223, 227, 241, 271, 275, 277, 279, 282, 288—294, 297—309, 312—315.
Diodor din Sicilia, I, 19, 87, 90, 147, 185, 351; II, 149.
Diodotos, I, 216, 303.
Diofanes din Mitilene, I, 148.
Diofantes, II, 161—162.
Diogene din Babilon, I, 216, 284, 286, 316.
Dio Cassius, II, 148, 305.

Dion din Prusa (Dion Chrysostomul), II, 145, 147, 244, 250, 305.
Dionis Tiranul, I, 19.
Dionis din Halicarnas, I, 33—34; II, 147.
Dionisie (Sf.), II, 268.
Dionisie Periegetul, II, 155, 158.
Dionisos, I, 284; II, 9, 218, 233—235, v şi Bacchus.
Dioscoride, medicul, II, 166.
Dioscoride, mozaicarul, II, 182.
Dioscurii, I, 76, 283, v. şi Castor, Pollux.
Diotogenes, II, 250.
Dispater, II, 236.
Dius Fidius, I, 282.
Dolabella, I, 345.
Dolichenos (Iupiter), II, 239, 309.
Domitia Lepida, II, 79.
Domiţian, II, 22—23, 35, 43, 57, 63, 73, 78, 97, 129, 134, 138, 140—141, 173, 191, 198, 203, 222, 232—233, 238, 243—244, 248—249, 255, 263, 289, 292—293, 300.
Domitius Ahenobarbus, I, 196, 245, 329.
Domitius Polygnotos, I, 240, II, 61.
Domitius (Gnaeus), I, 306.
Domitius (Gnaeus --- Ahenobarbus), II, 20, v. Nero.
Donar, II, 237.
Dorieni, I, 19, 167.
Dracontius, II, 151.
Dressel, II, 59.
Drusilla, II, 230.
Drusus, II, 19, 223, 285, 287.
Drusus cel Tînăr, II, 223.
Duchesne (Monseniorul), I, 11.
Duillia, *(gens)*, I, 113.
Duillius, I, 194, 245.
Dunbabin, I, 19.
Duria din Samos, II, 146.
Durm, I, 170.

Eclectus, II, 257.
Ecfantes, I, 228;II, 250.
Eforos, I, 211.
Egeria, I, 271, 275.
Egerius, I, 213.
Eggers, II, 286.
Egnatius (Marcus), I, 289.
Egnatius (Marius), I, 323.
Egnatius (Publius --- Celer), II, 249.
Egnatius (Gaius --- Rufus), II, 18.
Elagabal, II, 25, 45, 85, 223, 234, 241—242.
Eleni, v. Greci.
Elisabeta a Angliei, I, 201.
Elymi, I, 21.
Empedocle, I, 228.
Encheleieni, II, 289.
Eneas, I, 9, 60, 85, 121, 210, 240; II, 58, 120—121, 125—126, 145, 216—217.
Ennius, I, 62, 203, 210, 286, 298, 304, 315; II, 121, 219.
Ennodius, II, 151.
Epictet, II, 147, 246—247, 249.
Epicur, I, 228, 284, 291—292, 296—297, 303.
Epifan (Sf.), II, 105.
Epipodus, II, 257.
Epona, II, 237, 281.
Equi, I, 23—24, 72, 81, 126.
Erasistratos, I, 231
Eratostene, I, 231.
Eschil, I, 215; II, 111.
Esculap, I, 235, 240; II, 140, 237.
Espérandieu, II, 281.
Essenieni, II, 254.
Eşmun, II, 237
Esus, II, 236.
Etolieni, I, 99.
Etrusci, I, 21, 23—24, 26, 28, 20—52, 57, 64, 69—70, 80—82, 126, 145, 165, 167, 170, 175, 236, 347; II, 65.
Eubea, I, 19.
Euclid, I, 228; II, 162.
Euforion, II, 146.
Euganeeni, I, 26.
Eugeniu, retorul, II, 28.
Eumenes, I, 99—101.
Eunous, I, 147.
Eupalinos, I, 227.
Euric, II, 39.
Euripide, I, 215; II, 249.
Eusebius, II, 150, 254.
Eutropiu, I, 331.

Eutychius Proculus, II, 138.
Evandru, I, 60.
Evrei, I, 226, 229, 309, 341; II, 230—231, 250—258.
Ezechiel, I, 226.

Fabia, I, 107, 113.
Fabiani, II, 215.
Fabii, I, 111, 115, 245, 347.
Fabiola, II, 169.
Fabius, I, 204, 210.
Fabius, pictorul, I, 240.
Fabius (Quintus --- Allobrogicus), I, 245.
Fabius (Quintus --- Labeo), I, 102.
Fabius (Quintus --- Maximus Aemilianus), I, 215.
Fabius (Quintus --- Maximus Cunctator), I, 196, 243—244, 318.
Fabius (Quintus --- Maximus Rullianus), I, 240.
Fabius Pictor, I, 210, 229, 283, 316; II, 146.
Fabricius, I, 211.
Fabullus, I, 241; II, 180.
Faeton, I, 300.
Falacer, I, 277.
Falisci, I, 57, 81.
Famulus, II, 180.
Fannius (Gaius), I, 140, 211, 316.
Fannius Caepio, II, 18.
Farisei, II, 254.
Fauna, I, 274.
Faunus, I, 161, 247, 274, 300; II, 232,
Fausta, II, 27.
Faustina, II, 175, 223.
Faustulus (divinitate), II, 229.
Favonius (Marcus), I, 289.
Favorinus din Arelate (Arles), II, 248.
Febvre (Lucien), I, 7, 11.
Fedru, II, 130.
Felicitas, I, 282; II, 213, 225, 233.
Felicitas (Sf.), II, 234.
Fenestella, I, 119.
Fenicieni, I, 18—19, 85—87, 175.
Fenico-puni, v. puni.
Fermat, II, 161.
Fides, I, 162, 283; II, 116, 233.
Filagrius, II, 168.
Filemon, I, 210.
Filinos, II, 146.
Filip al II-lea al Macedoniei, I, 215.
Filip al V-lea al Macedoniei, I, 93, 97—100, 102, 138, 161, 179, 195, 216.
Filip Arabul, II, 26, 85, 179, 310, 315.
Filiskos, I, 304.
Filistos, I, 215, 284; II, 145.
Filodem, I, 303; II, 311.
Filolaos, I, 228.
Filon din Alexandria, II, 147, 230, 239, 250, 266.
Filon din Bizanț, I, 230.
Filon din Larissa, I, 216.
Filopoemen, I, 99.
Filoponos, II, 171.
Filostrat, I, 289; II, 143, 263.
Filoxenos, I, 215.
Filumenos, II, 166.
Fimbria, I, 342.
Firmicus Maternus, II, 159.
Firmus, II, 312.
Flaccus, v. Fulvius.
Flaminia, I, 113.
Flaminius (Gaius — Nepos), I, 98—99, 145, 210, 279.
Flavia *(gens)*, I, 113.
Flavieni, II, 6, 21—23, 79, 82—83, 129, 190, 201, 225, 232—233, 241, 285, 288—289, 292—293, 305.
Flavinus, II, 283.
Flavius (Lucius), I, 335.
Flavius Arrianus, II, 246, v. Arrianus.
Flavius Boethus, II, 248.
Flavius Caper, II, 138.
Flavius Cresconius, II, 145.
Flavius Iosephus, II, 147.
Flora, I, 272, 277, 282, 300; II, 273.
Florentius, II, 63.
Florus, I, 147; II, 137.
Foceeni, I, 167, 236.
Fons, I, 272.
Fonteius, I, 308.
Fors Fortuna, I, 161—162; II, 213, v. Fortuna.

Fortis, II, 63.
Fortuna, I, 85, 274, 282; II, 112, 114, 123, 222, 229, 231—233.
Fortunatus, v. Venantius Fortunatus.
Franci, II, 38, 280—281.
Frank (Tenney), I, 125, 140, 335.
Freya, II, 237.
Frigieni, I, 309; II, 124, 239.
Friniați, I, 26.
Frizoni, II, 38.
Frontinus, II, 59.
Fronto, II, 137—138, 149, 233, 296.
Fulgențiu din Ruspa, II, 151.
Fulvia, II, 252.
Fulvia *(gens)*, I, 113.
Fulvii, I, 111—112, 189.
Fulvius (Marcus --- Flaccus), I, 150, 322.
Fulvius (Marcus --- Nobilior), I, 99, 180, 210, 213, 243, 319.
Fulvius (Gaius --- Phobus), I, 240.
Furii, I, 111.
Furius Antias, I, 315.
Furius (Marcus --- Bibaculus), I, 203.
Furius (Lucius --- Philus), I, 195, 288.
Furnius, II, 60.
Furrina, I, 257.
Fustel de Coulanges, I, 11.

Gabinius (Aulus), I, 220, 332, 338, 341, 344.
Gagé (Jean), II, 225.
Gaia, I, 300
Gaius, nepotul lui Augustus, II, 12, 18, v. Caligula.
Gaius, juristul, I, 256; II, 207.
Galați (populație), I, 341.
Gaîba, II, 21, 32—35, 43, 73, 77, 232.
Galenus, II, 163, 165—167, 170, 266.
Galeria, I, 107.
Galerius, II, 26—27, 29, 91, 176, 241—242, 291, 306—307, 315.
Gali, I, 27, 37, 81—82, 91, 100, 126, 138, 236, 325, 350.
Gallienus, II, 26, 34, 37, 85—86, 179, 223, 279, 298, 301.
Gallius, I, 211.
Gallus, împăratul, II, 26, v. și C. Vibius Trebonianus,
Gallus (Gaius), I, 298.
Gauckler (P.), II, 182.
Gavius, II, 184.
Gellius (Gnaeus), I, 316.
Genita Mana, I, 270.
Genius, I, 272, 282; II, 211, 229, 243.
Genseric, II, 264.
Gentius, I, 279.
Gepizi, II, 38, 280.
Germani, I, 28, 331; II, 12, 38, 143, 237, 279—281.
Germanicus, II, 19, 114, 159, 223, 285.
Germanus, II, 65.
Geta, II, 226.
Geți, II, 290—291.
Getuli, I, 320; II, 138.
Gheorghe (Sf.), II, 306.
Gibbon, I, 9.
Giganți, I, 300.
Glaucias, I, 232.
Glaucos din Chios, I, 226.
Glykon, II, 294.
Godefroy, I, 8.
Goodchild (P.G.), II, 297.
Gordieni, II, 25, 85, 148, 243, 315.
Goți, II, 37—39, 46, 279—281.
Gracchi, I, 111, 114, 129, 137—138, 147—155, 159, 161—162, 181, 188, 190, 192, 200, 213, 264, 280, 310, 315, 319——320, 333, 348, 353; II, 295, 313.
Gracchus (Gaius Sempronius ---), I, 111, 149—154, 180, 319—322, 352; II, 8.
Gracchus (Tiberius Sempronius ---), 111, 148—150, 155, 190, 264, 303, 320.
Graeculi, II, 140.

Gratian, II, 28, 101, 105, 168, 203, 222—223, 227, 243, 261—263.
Gratidianus (Marcus), I, 201.
Gratius, II, 19.
Greci, I, 19—21, 24, 30—31, 38, 85, 97—100, 170, 175, 307, 309, 341; II, 145—149.
Gresham (Th.), I, 201.
Grigore din Nazianz, II, 148.
Grigore din Tours, II, 151.
Guldin, II, 162.

Hadad, II, 238.
Hadrian, II, 23—24, 34, 40, 42—44, 47, 74, 82, 96, 99, 101, 113, 137, 155, 169, 174, 185, 198, 200, 202, 205—206, 223, 233, 238, 243, 248, 255—256, 276, 281—284, 290—293, 298—299, 303—305, 308—311, 314.
Haggai, I, 226.
Hamilcar, I, 89, 91—92.
Hammon, II, 237.
Hannibal, I, 91—97, 99—100, 117, 126, 138, 146, 279, 342; II, 124, 328.
Hanno, I, 88.
Hariasa, II, 237.
Harimella, II, 237.
Harnack, I, 11.
Harpalos, I, 215.
Harvey, II, 166.
Hasdrubal, I, 91—92.
Hasdrubal cel Tînăr, I, 93, 95, 101.
Hasmonei, II, 210.
Hassan ibn Noman, II, 297.
Haudricourt (A.) I, 123.
Hecateu, II, 145.
Hedui, I, 27.
Hedystrachides, I, 240.
Hegesias, I, 211.
Helena, II, 191.
Heliodor, II, 166.
Heliogabal, v. Elagabal.
Helios, II, 257, v. Sol.
Hallanicos din Mitilene, II, 145.
Helvia *(gens)*, I, 113.
Helvidius Priscus, II, 244.
Helvii, I, 351.
Heracles, I, 76; II, 234; v. Hercule.
Heraclides, I, 231.
Heraclit, II, 182.
Heraclius, II, 47.
Hercule, I, 63, 162, 241, 274, 278, 280, 282—283, 286; II, 188.
Herculius, II, 226.
Herder, I, 9.
Herennii, I, 320.
Herennius (Titus), I, 323.
Herennius Senecio, II, 134.
Herius Asinius, I, 323.
Hermes, II, 105.
Hermocles, II, 228.
Hermodor din Salamina, I, 230, 242—243.
Hernici, I, 57, 72, 81.
Herodes I din Iuda, II, 9, 251—252.
Herodes Atticus, I, 303; II, 148, 187, 248, 266.
Herodian, II, 148.
Herodot, I, 10, 32—34, 236.
Heron din Alexandria, I, 231.
Hersilia, II, 125.
Heruli, II, 46
Hesiod, I, 204; II, 118, 145.
Hiarbas, I, 326.
Hicetas, I, 228.
Hiempsal, I, 154, 157, 333.
Hieron, I, 88, 131, 194, 196, 350.
Hieronymos din Cardia, II, 146.
Higin, II, 159.
Hilario, II, 63.
Hilarius din Poitiers, II, 150.
Himerios, II, 148.
Himilco, I, 88, 233.
Hipparh, I, 175, 230; II, 161.
Hippias, I, 238; II, 145.
Hippocrat din Chios, I, 228.
Hippocrat din Cos, I, 228; II, 165.
Hirpini, I, 324.
Hirtius, I, 347; II, 112.
Holleaux (M.), I, 101.
Homer, II, 121.
Honoratus, II, 248.
Honorius, II, 29, 103, 144. 192, 203, 223, 243, 282,
Honos, I, 282—283; II, 115, 222, 229, 232.
Hora, II, 126.
Horatia, I, 107.

Horatii, I, 66.
Horatius (Marcus), I, 249, 279.
Horatius Cocles, I, 243; II, 124.
Horaţiu, I, 32, 116, 118, 128, 164, 203—204, 208, 246—247, 257, 267; II, 114—117, 124—125, 177, 184, 217, 228, 248.
Hortensius (Lucius), I, 103, 189
Horus, II, 233.
Hostilia *(gens)*, I, 113.
Hostilianus, II, 248.
Hostius, I, 315.
Hristos, v. Cristos.
Hugo (Victor), I, 205; II, 143.
Huni, II, 39, 280—281.
Hypatia, II, 268.
Hypsicles, I, 229.
Hyrcanos, I, I, 340, II, 250.
Hyrcanos al II-lea, II, 251—252.

Iacchos, I, 300.
Iacob (Sf.), II, 104.
Iaia, I, 241.
Iamblichos, II, 162.
Ianus, I, 161, 271, 277, 282, 343; II, 215, 222.
Iapuzi, I, 24; II, 289.
Iapigi, I, 22—24, 236.
Iavolenus Priscus, II, 205.
Iazigi, II, 38, 290.
Iberi, I, 138.
Icaunis, II, 237.
Icenieni, II, 280.
Icilius, I, 136.
Ieronim (Sf.), II, 150—151, 170, 305.
Ifianassa, I, 301.
Ifigenia, I, 247.
Ignaţiu din Antiohia, II, 256.
Ihering, I, 10.
Iisus, II, 150, 252, 258, 264, v. Cristos.
Iliensi, I, 21.
Iliri, I, 91; II, 289.
Ingauni, I, 26.
Insubri, I, 28.
Ioan Evanghelistul, II, 266, 302.
Ioan Hrisostomul (Gură de aur), II, 105, 148, 310—311.
Ioannes Lydus, II, 80.
Ionieni, I, 19.
Iosephus Flavius, II, 147.
Iovianus, II, 28.
Irod, v. Herodes I.
Isaurieni, II, 98.
Isidor din Charax, I, 176; II, 155.
Isidor din Sevilla, I, 164; II, 151, 318.
Isis, I, 309; II, 9, 140, 221, 230, 232, 234, 237—238, 242.
Isocrate, I, 211, 222; II, 138.
Italici, I, 21—24, 97, 170, 322—325, 331; II, 14, 33.
Iuba I, I, 205.
Iuba al II-lea, II, 297.
Iuda Aristobulos, II, 251, v. Aristobul.
Iuda Macabeul, II, 250.
Iugurtha, I, 154, 184, 191; II, 124.
Iulia Avita Mammaea, II, 223, 235.
Iulia Domna, II, 25, 309.
Iulia Moesa, II, 25, 181.
Iulia, fiica lui Cezar, I, 339.
Iulia, fiica lui Augustus, II, 17—19.
Iulian, ginerele lui Constantin, II, 28.
Iulian (Apostatul), I, 46; II, 93, 147, 152, 168, 210, 242, 257, 262.
Iulii, I, 112; II, 216—217, 222.
Iulio-Claudienii, II, 6, 19—21, 78—79, 83, 173—175, 190, 225, 229—232.
Iulius Africanus, II, 129, 171.
Iulius Alexander, II, 66.
Iulius Bursio, II, 112.
Iulius Canus, II, 244.
Iulius Honorius, II, 158.
Iulius Obsequens, I, 307.
Iulius (Tiberius--- Severus), II, 304.
Iulius, (Gaius --- Vindex), II, 21.
Iulius (papă), II, 261.
Iulus, I, 60; II, 124—125, v. Ascanius.
Iunius Brutus (Decimus), I, 111, 330, v. sub Brutus.

Iunius Brutus (Lucius), I, 243, v. sub Brutus.
Iunius Brutus (Marcus), I, 189, 255, 303; v. sub Brutus.
Iunius Callaicus, I, 196.
Iunius Nipsus, II, 159.
Iunius Rusticus, II, 244.
Iunona, I, 70, 137, 161—162, 272—284; II, 213, 217, 222, 230.
Iuppiter, I, 47, 57, 69, 70, 122, 160—161, 272—284, 289, 300, 307, 319; II, 112, 120, 125—126, 175, 190—191, 213, 217, 222—223, 230, 232—234, 236, 239, 310—311.
Iustin, martirul, II, 248, 257.
Iustinus, istoricul, II, 123.
Iustinian, II, 103—104, 128, 199, 203—204, 207—208, 275, 298—299, 300—301, 313.
Iustitia, II, 118.
Iuthungi, II, 37.
Iuturna, I, 271.
Iuvenal, II, 140—141.
Iuvencus, II, 150.
Iuventas, I, 162, 282; II, 213.
Iuventius (Gaius), I, 255; II, 205.

Jean de la Croix, II, 246.
Jones, II, 30.
Jullian (Camille), II, 99.

Kalokairos, II, 300.

Labienus (Titus), II, 15, 71.
Laburdus, II, 291.
Lachmann, I, 10.
Lactanțiu, II, 150, 236, 254, 296.
Laelius (Gaius), I, 96, 287—288, 329.
Laetoria *(genus)*, I, 113.
Lavinus, v. Valerius.
La Fontaine, II, 140.
Lagizi, I, 238.
Lambinus, I, 10.
Lanfranchi (F.), I, 253.
Lao Tze, I, 226.
Lapis, I, 278.
Largus, II, 114.
Lari, I, 162; II, 214, 225.
Larii Permarini, II, 188.
Lartha Seianti, I, 238.
Latini, I, 80—81.
Latinus. I, 60; II, 145.
Latona, I, 280; II, 217.
Lejeune (M.), I, 27.
Lentuli, I, 115, 344.
Lentulus (Cornelius ---), I, 195.
Lentulus (Gneius Cornelius --- Marcellinus), I, 305, 334, 337; II, 112, 228.
Leon al VI-lea, II, 46.
Leon (Sf.), II, 101, 109, 152, 264.
Leonhard (F.), I, 188, 242.
Leonides, II, 167.
Lepidus, v. Aemilius.
Lepidus, rebelul, I, 330, 339.
Lepidus, triumvirul, II, 8—9, 14, 213, 219.
Leponții, I, 26.
Lesbia, I, 206.
Leuconoe, II, 112.
Levantini, I, 173.
Libanius, II, 147—148, 311.
Liber, I, 278, 283, 300; II, 234.
Libertas, I, 282—283, 338; II, 213.
Libertus, II, 65.
Licinii, I, 112.
Licinius, împăratul, II, 27, 38, 46, 91, 185, 241, 306.
Licinius (Publius --- Crassus), I, 111, 306, v. Crassus.
Licinius Stolo, I, 107.
Licinius Tegula, I, 315, 323.
Licomedes, II, 175.
Licofron, II, 146.
Lidieni, I, 32.
Ligdamus, I, 206.
Ligorius, I, 8.
Liguri, I, 25—26, 100, 146.
Lingoni, I, 28.
Lippman (von), II, 170.
Lipsius (Iustus), I, 10.
Livia, soția lui Cato, I, 111.
Livia, soția lui Augustus, II, 19, 225, 231.
Livius (Gaius), I, 102.
Livius (Gaius --- Salinator), I, 102.

Livius Andronicus, I, 203, 209, 225, 315.
Livius (Marcus --- Drusus), I, 111, 152, 157, 189, 196, 321, 333.
Locusta, II, 20.
Lollia Paulina, II, 79.
Lollius, II, 72.
Lua, I, 278.
Lucan, II, 131, 135—136, 236, 244—245.
Lucani, I, 24, 82.
Luceres, I, 71.
Lucian din Samosata, II, 145, 147, 149, 311.
Lucifer din Cagliari, II, 150.
Lucilius, I, 288; II, 245.
Lucilius (Luctus --- Balbus), I, 289.
Lucina, I, 235, 272.
Lucius, nepotul lui Augustus, II, 12, 18.
Lucretia, I, 211, 242.
Lucretius, preotul, II, 240.
Lucretius (Gaius), I, 103.
Lucreţiu, I, 124, 203, 205, 208, 231, 247—248, 264, 278, 289—305; II, 118—119, 249.
Lucullus, I, 185, 187, 189, 196, 225, 303, 329, 331, 336, 340; II, 112, 190, 228.
Lucumo, I, 68—69.
Ludius, II, 180.
Luna, I, 282; II, 239, v. Diana, Hecate.
Luperci, I, 277, 311; II, 215.
Lutatia, I, 113.
Lutatius (Gaius --- Catulus), I, 196, 303.
Lutatius (Quintus --- Catulus), I, 211, 246.
Luxovius, II, 237.

Mă, I, 307.
Macabei, II, 250.
Macedoneni, II, 215.
Machiavel, I, 8.
Macrinus, II, 25, 85.
Maelius (Spurius), I, 137, 155.
Maenius, I, 245.
Maezaei, II, 289.
Magna Mater, I, 162, 275, 284, 300; II, 215, 222, 235,
Magnenţiu, II, 28, 93.
Mago, generalul, I, 95.
Mago, agronomul, I, 230; II, 295.
Mahavira (Jina), I, 226.
Maiorian, II, 103.
Mamilius (Gaius --- Limetanus), I, 159.
Mammaea, v. Iulia Avita.
Mamurra, I, 347, II, 51, 71.
Mandrocles, I, 227.
Manes, I, 32, 271.
Manetho, I, 229.
Mani, I, 236.
Manilius, II, 130, 159, 249.
Manlii, I, 111.
Manlius (Lucius), dictatorul, I, 214.
Manlius (Marcus), I, 255.
Manlius, sau Manius (Titus), I, 81, 136—137; II, 250.
Manlius (Lucius --- Acidinus), I, 195.
Manlius Torquatus, I, 194, 211, 289.
Mansuelli (G.A.), I, 28.
Marcella, II, 17.
Marcellinos, chirurgul, II, 167.
Marcellus (Marcus Claudius ---), I, 210, 243, 245; II, 112, 124.
Marcellus (Marcus), II, 17, 124, 189.
Marcellus din Side, II, 167.
Marcellus Empiricus, II, 168.
Marcia, II, 257.
Marcianus, II, 96, 264.
Marcius Agrippa, II, 47.
Marcius (Gaius --- Figulus), I, 103.
Marcius (Lucius --- Philippus), I, 245, 344.
Marcius (Quintus --- Rex), I, 162.
Marcius (Quintus --- Tremulus), I, 243.
Marcomani, II, 256, 290.
Marcus Aurelius, II, 24, 41, 45, 47, 82, 96—97, 128, 138, 148, 157, 175, 191, 198, 202, 223, 225—226, 234, 243, 247—249, 256, 277, 288, 291, 293, 302, 304, 309, 314.
Marii, II, 112.

Marinus din Tir, II, 156.
Maris, I, 47.
Marius, I, 112—114, 154, 183, 186, 189, 191, 196, 310, 320—325, 329, 332, 342—343, 350, 352—354; II, 8.
Marius (Titus), I, 4.
Marius Victorinus, II, 150.
Marliani (Bartolommeo), I, 8.
Marobodus, II, 287.
Marrou (Henri-Irénée), I, 222.
Marrucini, I, 24, 323.
Marsi, I, 23—24.
Marte, I, 47, 60—61, 273—284, 311; II, 11, 117, 189, 191, 212—217, 221, 224—226, 230—233, 236—237.
Marţial, I, 120, 128; II, 60, 131, 140—141, 233, 248.
Martianus Capella, I, 47, 225; II, 162.
Massalioţi, I, 97.
Massinissa, I, 94, 100, 144, 157, 179.
Mastarna, I, 69.
Mater Matuta, I, 161, 282, 300; II, 154.
Mater Magna, v. Mă şi Magna Mater.
Matius, I, 347.
Mauri, II, 345.
Maxenţiu, II, 27, 34, 39, 57, 192, 223.
Maximian, II, 26—27, 152, 227, 279.
Maximinus Tracul, II, 25, 29, 36, 85, 99, 259.
Maximinus Daia, II, 27.
Maximus (Quintus), juristul, I, 255.
Maximus, împăratul II, 28.
Maximus din Tir, II, 148, 266, 311.
Mecena, II, 16, 47, 71, 114, 190, 244.
Megastene, I, 229.
Meges, II, 163.
Meillet (Antoine), I, 59.
Melkart, II, 237—8.
Memmius (Quintus), I, 296; II, 250.
Menander, olarul, II, 63.
Menandru, I, 210, 215.
Menedem, II, 165.
Menelaos din Alexandria, II, 160.
Menendez Pidal (R.), I, 193.
Menenia *(gens)*, I, 107, 113.
Mens, I, 162, 282.
Mercator, II, 156.
Mercur, I, 161, 280, 283; II, 117, 217, 232—233, 236—237.
Meropius Pontius Paulinus, II, 150, v. Paulin din Nola.
Messalla, I, 96; II, 220, v. şi Valerius.
Messalla, tatăl Messallinei, II, 20.
Messallina, II, 20, 131, 231.
Messapi, II, 22.
Metagenes, II, 227.
Metella, I, 189, 336, 344.
Metelli, I, 112, 320, 344; II,124.
Metellus (Marcus), I, 155.
Metellus (Quintus --- Celer), I, 335.
Metellus (Quintus --- Creticus), I, 184; II, 298.
Metellus (Lucius --- Macedonicus), I, 140; II, 307.
Metellus (Quintus --- Macedonicus), I, 184.
Metellus (Quintus --- Numidicus), I, 154, 191, 196, 320.
Meton, I, 228; II, 162.
Metrodor, I, 240—241; II, II, 146.
Metrodora, II, 166.
Mezenţiu, I, 117.
Mezi, II, 124.
Michelet (Jules), I, 11.
Nicipsa, I, 154.
Middleton, I, 9.
Milo, I, 338.
Milon, locţiitorul lui Pirrus, I, 84.
Minerva I, 70, 162, 274, 319; II, 190, 213, 222—223, 227, 231.
Minicius Fundanus, II, 248.
Minius Cerrinus, I, 284.
Minos, II, 232.
Minucia *(gens)*, I, 113
Minucius Felix, II, 149, 296.
Minucius (Marcus --- Rufus), I, 244.

Minucius (Quintus --- Thermus), I, 195, 213.
Misieni, I, 309.
Mitra, II, 175, 241—242, 257, 294.
Mitridate, I, 168, 197, 202, 225, 242, 326, 330—332 340—342; II, 124, 146, 300, 304.
Moderatus din Gades (Cadix), II, 248.
Modestinus, II, 207.
Moise, II, 266.
Moise din Horezm, II, 157.
Molon, I, 217.
Mommsen (Th.), I, 10—11, 155.
Mommus, II, 65.
Montaigne, II, 146, 246.
Montesquieu, I, 9, 113; II, 326.
Mucius Scaevola, I, 191, 211.
Mucius Scaevola (Publius), I, 111, 255—256, 269, 306.
Mucius Scaevola (Quintus), I, 217, 255, 278, 285, 306.
Mummius (Lucius), I, 244.
Mummius (Spurius), I, 288.
Munatia *(gens)*, I, 113.
Munatius Planeus, II, 213.
Murena, I, 185, 196.
Musonius Rufus, II, 244, 246, 250.
Muzele, I, 162, 286.

Nabis, I, 195, 279.
Naevia *(gens)*, I, 113.
Naevius, I, 203, 209, 315; II, 121.
Nantosvelta, II, 239.
Narcissus, II, 20, 79.
Nearhos, I, 234; II, 156.
Neera, I, 206.
Nehalenna, II, 237.
Nemesis, II, 239.
Neptun, I, 47, 85, 162, 280, 318; II, 112, 190, 213, 217.
Neratius Priscus, II, 205.
Nero, I, 241; II, 20—21, 35, 42, 47, 59, 73—74, 77, 82, 87, 99, 131—132, 135—138, 140—141, 155, 159, 194, 205, 222—225, 231—234, 238, 241—244, 248—249, 253—254, 263, 284, 293, 298—299, 304, 312.
Nerthus, II, 237.
Nerva, II, 23—24, 43—44, 80, 144, 198, 233.
Nethuns, I, 47.
Nicandru, II, 163.
Nicolae din Damasc, II, 147
Nicolaos, peripateticianul, I, 303.
Nicomah din Gerasa, II, 160.
Nicomede, I, 229, 340; II, 304.
Niebuhr, I, 10.
Nigidius Figulus, I, 231, 304—305, 308.
Nimfe, I, 207.
Nonius Asprenas, I, 347, II, 15.
Novaţian, II, 150, 259.
Novatus, II, 191.
Numa Pompilius, I, 66, 117, 134, 160, 275, 284, 304; II, 126, 221, 233.
Numenios, II, 266.
Numerian, II, 26.
Numida, II, 114.
Numisius, I, 278.
Numizi, I, 320; II, 138.

Octavia, sora lui Augustus, I, 245; II, 9—10, 17, 20, 112, 129.
Octavia, fiica lui Claudiu, II, 20—21, 231.
Octavian, v. Victor.
Octavianus (Augustus), I, 62, 69, 194, 208, 221, 308, 349; II, 6—11, 31, 116—119, 124—125, 213—219, 270, 282, 292, 297—298, 328, v. şi Augustus.
Octavius (Gaius), I, 344, 347.
Octavius (Gnaeus), I, 102.
Octavius (Publius --- Secundus), II, 248.
Odenath, II, 309.
Odoacru, II, 39.
Oenopides, II, 228.
Oenotrii, I, 21.
Ofilius, I, 179.
Ogulnii, I, 61.
Olimpiodor, II, 171.
Oppius, I, 347.
Oppius Restitutus, II, 63.
Ops, I, 300; II, 213—214.
Opsamoas, II, 303.

Optatianus Porfirion, II, 145.
Orange (H.P.L'), II, 179.
Orfeu, II, 126, 182.
Oribasius, II, 163, 168.
Origenes, II, 129, 312.
Orodes, II, 9.
Orosius, II, 47.
Orsini (Fulvio), I, 8.
Osci, I, 21—24, 323.
Osco-umbrieni, I, 57.
Osiris, II, 238.
Ostrogoţi, II, 39—40.
Otacilii, I, 112.
Otacilius, I, 96.
Otho, II, 21—22, 35, 43, 73, 77, 232.
Ovidiu, I, 32, 203, 248; II, 114, 125—126, 216, 224, 239, 321.
Ovinii, I, 115.
Ovinius, I, 204.
Oxybii, I, 187.

Pace (B.), II, 297.
Paconius Agrippinus, II, 244.
Pacuvius, I, 203, 240, 298.
Paetus Thrasea, v. Thrasea.
Pahomie, II, 265.
Païs (Ettore), I, 55.
Palatua, I, 277.
Pales, I, 274.
Palfurnius Sura, II, 249.
Palladius, I, 117, 123, 128.
Pallas, I, 300; II, 74, 79.
Pallotino (Massimo), I, 34.
Pan, I, 207, 247, 300.
Panaetius, I, 216, 263, 287—288, 303, 316—317.
Pancratii, II, 181.
Panonieni, II, 289.
Pansa, I, 347.
Papias, II, 178.
Papinian, II, 206—207, 309, 311.
Papiria *(gens)*, I, 107, 113.
Papirius Carbo, I, 154.
Papirius (Sextus), I, 9, 227, 255.
Papius Mutilus, I, 322.
Pappos din Alexandria, II, 157, 161—162, 171.
Parce, II, 239.
Parmenide, I, 227.
Parthini, II, 15.
Parţi, I, 340, 352; II, 9, 125.
Pascal, I, 298.
Pasicles, I, 240.
Pasiteles, I, 239.
Paulinus din Nola, I, 66, 150.
Paulus, juristul, II, 206—207.
Paulus din Alexandria, geograful, II, 162.
Paulus Aemilius, I, 200, 215, 225, 240, 244, 289, 302.
Paulus Abius Maximus, II, 15.
Paulus Silentiarius, II, 66.
Pausanias, II, 147, 156—158.
Pausias, I, 247.
Pavel (sf.), II, 106, 109, 211, 247, 258, 302—303.
Pax, II, 115, 129, 190—191, 213, 222, 229, 233, 243.
Pedius (Quintus), I, 180.
Pedo, II, 114.
Peducaeus (Sextus), I, 347.
Pelagonius, II, 168.
Peligni, I, 23—24; II, 52.
Pellegrini, I, 27.
Penaţi, II, 221, 224.
Pennus, I, 140.
Perennius (Publius — Tigranus), II, 62.
Pericle, I, 204, 237.
Perissoterus, II, 182.
Perizonius, I, 8.
Perpetua (Sf.), II, 234.
Perseu, I, 99—100, 138, 161, 215—216, 342.
Perseus, matematicianul, I, 229.
Persius, II, 134.
Perşi, I, 39, 236.
Pertinax, II, 24—25, 29, 83, 98, 234.
Pescennius Niger, II, 25, 40, 45, 301.
Petilius Cerialis, I, 304, 319; II, 281.
Petrarca, I, 8.
Petroniu, II, 136—137, 140, 312, 321.
Petronius, olarul, II, 62.
Petru (Sf.), II, 66, 109, 152, 210, 262.
Peucetti, I, 22.
Peutinger, II, 157.
Phaeton, v. Faeton.
Phoebus, I, 300; II, 125.
Piceni, I, 236.

Picţi, II, 38.
Picumnus, I, 280.
Pietas, I, 162, 282; II, 222.
Pilatus Pontius, II, 254.
Pilumnus, I, 280.
Pirron, I, 8, 228.
Pirrus, I, 82—84, 87—88, 97, 126, 138, 161, 229; II, 124.
Piso, I, 204, 220, 330, v. Calpurnius.
Piso (Gaius), II, 21, 43, 77, 135.
Pitagora, I, 227, 243,285, 303—305; II, 126, 240.
Platon, I, 218, 222, 228; II, 105, 139—140, 247—249, 266.
Plaut, I, 84, 190, 203, 209—210, 222, 266, 298; II, 319.
Plautia, II, 24.
Plautianus, II, 32.
Plautii, I, 112.
Plautina, II, 112.
Plautius (Publius --- Hypsaeus), II, 112.
Plautius Lykon, I, 241.
Pleminius (Quintus), I, 318.
Pliniu cel Bătrîn, I, 117, 119, 123, 128, 132, 164—166, 175—176, 190, 204, 230, 234—235, 239—240; II, 60, 68, 70—72, 154—155, 159, 163, 166, 170, 260, 295—296, 301.
Pliniu cel Tînăr, I, 257; II, 72, 144, 233, 255—256, 304.
Plotin, II, 179, 267—268.
Plotina, II, 23.
Plotius Crispinus, II, 248.
Plotius Sacerdos, II, 138.
Plutarh, I, 160, 163—165, 167, 335; II, 146—147, 159, 239, 249—250, 266—267.
Polemon, I, 234; II, 9, 148.
Polibiu, I, 28, 84, 87, 89—90, 92, 146, 179, 213, 229, 260, 263—264, 287—288, 316; II, 143, 146, 149.
Policarp, II, 257.
Policlet, I, 247.
Pollia *(tribus)*, I, 107.
Pollio, v. Asinius.
Pollius Felix, II, 248.
Pollux, I, 176, 190, 271; II, 237.
Polonius Silvius, II, 38.
Pomona, I, 272, 277.
Pompedius, II, 248.
Pompei, I, 10—11, 112, 114, 119, 169, 184—185, 189, 194, 201, 221, 242—243, 245, 279, 301, 314—315, 330—345, 352—354; II, 8, 72, 112—114, 129, 146, 188—189, 219, 225—226, 241, 251—253, 298,303-304, 307—308, 315.
Pompeius (Sextus), II, 7, 9, 114, 219, 221, 277.
Pompeius Pontanus, II, 64.
Pompeius Rufus, I, 189, 243; II, 111.
Pompeius Varus, II, 114.
Pomponius (Sextus), II, 206.
Pomponius Atticus, I, 114, 225, 302.
Pomponius Marcellus, II, 131.
Pomponius Mela, II, 131, 155.
Pontius, v. Pitlatus Pontius, II, 62.
Popilius, II, 62.
Popillia *(gens)*, I, 113.
Poppaea, II, 231, 253.
Porcii, I, 115.
Porcius, I, 204.
Porcius (Marcus --- Cato), v. Cato (Maior şi Uticensis).
Porcius Festus, II, 254.
Porfirius, II, 263, 267, 311.
Porfirius-Machos, II, 171.
Porsenna, I, 80, 125, 180, 243.
Portunus, I, 85, 277.
Poseidon, I, 274, v. şi Neptun.
Posidonius, I, 226, 231, 304—305; II, 146, 239.
Posidonius din Efes, I, 240.
Posidonius, medicul, II, 168.
Postumius (Aulus --- Albinus), I, 210, 243; II, 112.
Postumus, I, 124.
Postumus, v. Agrippa Postumus.
Postumus, împăratul, II, 26, 279.

Potamon din Alexandria, II, 266.
Pothinus, II, 257.
Poulsen (F.), II, 182.
Primus, II, 43.
Priscian, II, 155.
Priscian, medicul, II, 168.
Priscus, II, 248.
Probus, împăratul, II, 26, 34, 46, 97, 279.
Proclus, II, 162.
Procopius, uzurpatorul, II, 28.
Procopiu din Cesareea, II, 193.
Proculus, I, 314; II, 100, 205.
Pronoia, II, 228.
Properţiu, I, 205, 247, 266; II, 114, 124—125, 216.
Prosthasius, II, 182.
Protolatini, I, 21, 57.
Prudentius, II, 66, 150.
Pseudo-Acron, II, 217.
Psyche, II, 140.
Ptolemei, I, 217, 302; II, 164, 228, 298.
Ptolemeu Apion, I, 184.
Ptolemeu Epiphanes, I, 98.
Ptolemeu, geograful, II, 156, 161, 171.
Ptolemeu, fiul lui Iuba al II-lea, II, 297.
Publilius Volero, I, 107.
Pudentianus, II, 248.
Pudicitia, II, 222.
Pudor, II, 115.
Puglisi (S.M.), I, 15.
Pulchri, I, 111.
Puni, I, 18—19, 39, 87—97, 166, 236, 318; II, 146, 237, v. şi fenicieni, fenico-puni.
Pupienus, II, 25.
Pupinia, I, 107.
Pupius (Marcus --- Piso), I, 303.
Pyrrhus, v. Pirrus.
Pytheas, I, 174, 176, 234, 240.
Pythis, II, 182.

Quazi, II, 256.
Quinctia *(gens)*, I, 113.
Quinctius Capitolinus, I, 81.
Quinctius (Titus --- Flamininus), I, 244; II, 228.
Quintilia, I, 206.
Quintilian, II, 68, 90, 131, 135, 138—139.
Quintilii, II, 215.
Quintius (Lucius), II, 62.
Quintus Curtius Rufus, v. Curtius Rufus.
Quirinius, II, 72.
Quirinus, I, 62, 282—3, 312; II, 117, 126, 221.

Rabbi Aqiba, II, 255.
Rabienus, II, 15.
Rabirius (Gaius), I, 168, 190, 289, 343, 347; II, 65.
Rafael, II, 180.
Ramnes, I, 71.
Rasenna, I, 30, 33.
Rasinius, II, 62.
Regulus, I, 88, 211, 318.
Remmius Palaemon, II, 68, 130.
Remus, I, 60—61; II, 116, 124.
Renan, I, 11.
Reţi, I, 26—33.
Rhea Silvia, I, 60; II, 239.
Riegl, I, 9.
Ritschl, I, 10.
Rodieni, I, 167.
Roma (divinizată), II, 229—230, 232.
Romilia, I, 107.
Romulus, I, 60—62, 64, 66, 117, 132, 134, 155, 164, 210, 240, 267, 310 II, 113, 116, 124, 126, 174, 188, 220—221, 328.
Romulus Augustulus, I, 5; II, 328.
Ronsard, I, 22.
Roscius, I, 329.
Rosmerta, II, 237.
Rubellius Blandus, II, 72.
Rubellius Plautus, II, 244, 249.
Ruccellai, I, 8.
Rufinus, II, 29, 105, 150.
Rufus din Efes, II, 100, 166, 168.
Rullus, v. Servilius.
Rurina, I, 115.
Rutilius (Publius --- Lupus), I, 338.
Rutilius Namatianus, II, 58, 144, 262.

Rutilius (Publius --- Rufus), I, 211, 256, 287, 329.
Rutuli, I, 59, 116.

Sabazios, II, 175, 234.
Sabelli, I, 23, 146, 323.
Sabina, II, 178, 231.
Sabini, I, 23, 57, 66, 112, 347.
Sabini din Sabbia, II, 287.
Sabino (Fulvio), I, 8.
Sabinos, I, 240.
Sabinus, juristul, II, 205.
Sadducei, II, 254.
Salassi, I, 26.
Salieni, I, 277; II, 210, v. şi franci salieni.
Sallustiu, I, 208, 234, 260, 267, 298, 302, 304—305; II, 21, 123, 142, 190, 321.
Salluvii, I, 251.
Salonia *(gens)*, I, 113.
Salus, I, 240, 282, II, 215, 233.
Salvianus, II, 88, 151.
Salvidienus Rufus, II, 10, 18.
Salvius Iulianus, II, 137, 205.
Samniţi, I, 23—24, 81—83, 126, 164, 323.
Sancus, I, 347.
Sanquinii, I, 347.
Sapor, II, 301.
Sappho, I, 206.
Sarius, II, 62.
Sarmaţi, II, 38, 99, 175, 291.
Sarrasti, I, 87.
Sarzi, I, 20.
Sassanizi, II, 40, 315.
Satiri, I, 300.
Saturn, I, 161—162, 300; II, 118, 213, 218, 237.
Saturninus, I, 320—1, 333, v. şi Appuleius.
Saturninus, prietenul lui Tiberiu, II, 252.
Saufeius, I, 289.
Savigny, I, 10.
Saxoni, II, 281.
Scaliger (Iulius Caesar), I, 8, 10.
Scandinavi, II, 236.
Schlegel, I, 10.
Scipio, v. Cornelius Scipio.
Sciţi, II, 105, 292.
Scopas, I, 247.
Scordisci, II, 292.
Scoţi, II, 281
Scribonia, I, 113.
Scribonius Largus, II, 163, 165.
Scylax, I, 233.
Scylax cel Tînăr, I, 235.
Securitas, II, 231, 233.
Sedulius, II, 151.
Segovii, I, 26.
Seian, II, 32, 43, 252.
Selenios, I, 228.
Seleucizi, I, 217, 238; II, 228, 250.
Seleucus, mozaicarul, II, 182.
Semiţi, II, 314—315.
Sempronia, I, 111, 113.
Sempronius Asellio, I, 189, 211, 316.
Sempronius Gracchus, v. Gracchi.
Sempronius (Publius --- Sophus), I, 255.
Sempronius (Gaius --- Tuditanus), I, 211, 316.
Seneca Tatăl, II, 139.
Seneca filozoful, I, 32, 77, 127, 235, 257; II, 16, 68, 72, 79, 131—136, 143, 159, 171, 209, 231, 244—247, 250.
Senoni, I, 28, 82.
Septicius, II, 60.
Septimius Serenus, II, 138.
Septimius Severus, II, 25, 32, 34, 36, 40, 42, 45, 57, 59, 65, 75, 83, 96, 99, 113, 169, 175, 178, 183, 185, 191, 195, 222—223; 226, 234, 241—243, 257, 281, 290—291, 294, 296, 301, 309, 314.
Sequana, II, 237.
Serapio, I, 229.
Serapis, I, 309; II, 221, 234, 238, 242, 257, 294.
Serenius Granianus, II, 256.
Serenus Sammonicus, II, 167.
Sergia *(gens)*, I, 107.
Sergius Plautus, II, 248.
Sertorius, I, 182, 193, 234, 326, 330, 339.
Servilia, I, 344, 353.
Servilia *(gens)*, I, 111,113.
Servilii, I, 111—112, 347.
Servilius (Gaius --- Ahala), I, 243; II, 111.

Servilius (Quintus --- Caepio). I, 111—112, 154, 196, 344,
Servilius (Gaius --- Glaucia), I, 320—321.
Servilius (Publius --- Isauricus), I, 185, 330.
Servilius (Publius --- Rullus), I, 333—335.
Servius, II, 217.
Servius Suplicius, I, 179.
Servius Tullius, v. Tullius.
Sestius, I, 338.
Sestius Lateranus, I, 107.
Severi, II, 25, 34, 65, 73, 83—85, 98, 201, 234—235, 312.
Severus Alexander, v. Alexander Severus.
Severus Augustus, II, 27.
Sexarbor, II, 237.
Sextii, I, 305; II, 248.
Sextieni, II, 248.
Sextus Empiricus, II, 348.
Sextus Peducaeus, I, 347.
Sextus Placidius, II, 168.
Sicani, I, 21.
Sicina, I, 113.
Siculi, I, 21.
Siculus Flaccus, II, 159.
Sidonieni, I, 168.
Sidonius Apollinaris, II, 88, 151, 281.
Sigonius, I, 8
Silanus, I, 200; II, 20.
Silenos din Cale Acte, II, 146.
Silius (Gaius), II, 287.
Silius Italicus, I, 128; II, 136.
Silvanus, I, 207, 274.
Simeon, episcopul, II, 256.
Simforianus, II, 257.
Sinduni, II, 287.
Sinesius, II, 171, 268.
Sirieni, II, 65, 239.
Sirena, II, 237.
Sisenna, I, 170.
Sittius, II, 295.
Smertrios, II, 281.
Socrate, I, 228; II, 139, 248.
Sofocle, I, 215.
Sol (zeul Soare), I, 282; II, 227—228, 231—234, 241—242, v. şi Helios.
Solinus, II, 157.
Solon, I, 228, 249.
Soranios, II, 162.
Soranos din Efes, II, 166, 168.
Sosigenes, I, 232.
Sosilos, II, 146.
Sosius (Quintus --- Senecio), II, 248.
Sostratos, I, 229.
Sosus, II, 182.
Soter Eleutherus, II, 256.
Souconna, II, 237.
Spanioli, I, 100, 325, v. şi Iberi.
Spartacus, I, 330, 339.
Spes, I, 282; II, 213.
Sporos din Niceea, II, 161—162.
Stallius (Gaius), I, 244; II, 248.
Statelli, I, 139.
Statilii, II, 101.
Statilius, I, 289.
Statilius (Lucius --- Taurus), II, 72.
Statilius (Titus --- Taurus), II, 240.
Statius, II, 136, 233.
Stertinius, I, 195, 245; II, 248.
Stesihoros, II, 145.
Stilicho, II, 29, 39, 144, 224.
Strabon, I, 19, 128, 204, 234; II, 58, 147, 154—155, 305.
Straton, I, 234.
Strobilis, II, 63.
Succellus, II, 237.
Suetoniu, II, 68, 137, 190, 253, 281.
Suevi, II, 39, 280, 290.
Sulla (Lucius Cornelius ---Felix Felix), I, 63, 112—114, 137, 181, 189, 192, 194, 196, 225, 242—246, 260 280, 307—312, 325—333, 342—344, 350, 352—354; II, 8, 102, 111—112, 146, 187, 189, 219, 224—227, 274, 297.
Sulpicii, I, 111.
Sulpicius, I, 96, 325.
Sulpicius Apollinaris, II, 138.
Sulpicius Galba, I, 196.

Sulpicius (Publius --- Rufus), I, 324.
Sulpicius (Servius --- Rufus), I, 255, 289, 347.
Summanus, I, 300.
Sura (Licinius ---), II, 191.
Symmachus, II, 93, 144, 227, 262.
Syphax, I, 94, 279; II, 124.

Tacfarinas, II, 295.
Tacit, I, 32, 137, 212, 221, 308; II, 15—16, 35, 77, 127, 135, 139, 141—143, 159, 184, 188, 190, 237, 254, 279, 287, 301.
Tacitus, împăratul, II, 26, 57, 100—101.
Tages, I, 45.
Tales, I, 227.
Tanaquil, I, 68.
Tanfana, II, 237.
Tanit, II, 237.
Tantal, II, 236,
Taranis, II, 236.
Tarius (Lucius --- Rufus), II, 72.
Tarpeia, I, 65; II, 124—125.
Tarquinii, I, 43, 56, 66—73, 76, 236; II, 218.
Tarquinius Priscus, I, 68—73, 104, 132, 275, 283.
Tarquinius Superbus, I, 69—73, 80, 132, 186, 227, 229, 281.
Tarquinius (Gnaeus), I, 69.
Tarquitius Priscus, I, 27, 308.
Tarvos, II, 237.
Tatianus, II, 311.
Tatius (Titus), I, 66; II, 124.
Taulantii, II, 289.
Taurini, I, 25.
Tectosagi, I, 351.
Telesforos, II, 281.
Telestes, I, 215.
Tellus, I, 283, 300; II, 118, 154, 214, 237.
Temistios, II, 148.
Temistocle, I, 237.
Teocrit, I, 204.
Teod- (început de nume), II, 28.
Teodor Priscian, II, 137.
Teodor din Cirene, I, 228.
Teodor din Samos, I, 227.
Teodora, fiica lui Maximian, II, 26.
Teodoric, regele ostrogoților, II, 39.
Teodoric, regele vizigoților, II, 206.
Teodosiu I, cel Mare, II, 27—29, 39, 94, 128, 152, 176, 198—199, 203, 210, 223, 227, 243, 260—263, 276, 298, 314.
Teodosiu al II-lea, II, 243, 257—258.
Teodotos, I, 241.
Teon din Smirna, I, 303; II, 161—162, 171, 248, 266.
Teranes, II, 314.
Teopomp, I, 211; II, 145.
Teofrast, I, 296; II, 146.
Terentia, I, 113.
Terentilius Arsa, I, 109, 249.
Terentius Lucullus, I, 331.
Terentius Murena, II, 18.
Terentius Varro, I, 340.
Terențiu, I, 203, 214—216, 266, 287—288; II, 319.
Terminus, I, 272, 274, 282.
Tertullian, II, 105, 150, 254, 296.
Tetricus, II, 26.
Teucer, I, 240.
Teutates, II, 236.
Teutoni, I, 154, 183, 320.
Thea Roma, II, 229, v. Roma (divinizată).
Thessalos din Tralles, II, 166.
Thierry (A.), I, 11.
Thorius (Spurius), I, 154—155, 157.
Thrasea Paetus, II, 134, 244.
Thrasyllos, II, 230.
Tiberiu, II, 12, 18—19, 32, 35, 43, 67, 72—77, 129—131, 142, 165, 172, 177, 200, 222—232, 238, 243, 249, 252, 278, 285, 287, 292, 302, 312, 314.
Tiberius Gemellus, II, 19.
Tibul, I, 247, 312; II, 114, 124, 321.
Tigellinus, II, 79.
Tigranes, I, 225.
Tillemont, I, 8.
Timagenes, II, 15, 146.

Timaios, I, 211, 229; II, 121, 146.
Tinia, I, 47.
Tirenieni, II, 145.
Tiridates, II, 231.
Titidius, II, 180.
Tities, I, 71.
Titius, I, 321; II, 219.
Titus, împăratul, II, 22, 35, 43, 73, 78, 170, 173—175, 184, 190—191, 223, 232, 243.
Titus Livius, I, 9, 27—28, 43, 61, 69—70, 87, 89, 92, 113, 117, 125, 134—135, 137, 147, 161, 171, 174, 185—186, 191, 267, 279; II, 121—123, 146, 321, 326.
Tiwaz, II, 237.
Toscani, I, 30—52, v. Etrusci.
Toynbee (Arnold), I, 101.
Traci, I, 331; II, 289—292.
Traian, II, 23—24, 32, 35, 44, 51, 64, 72—73, 80—82, 97, 100, 128—129, 137, 141, 143, 159, 166, 173, 178, 184, 187, 190—191, 194, 205, 222—223, 233, 243, 248, 255—256, 276, 284, 289, 290—294, 299—300, 303—306, 309, 312—314.
Transalpini, I, 139.
Trebatius Testa, I, 256, 308; II, 202.
Trebonianus (Gaius Vibius — Gallus), II, 25, v. Gallus.
Trebonius, I, 168.
Tremellia *(gens)*, I, 113.
Triballi, II, 290.
Trimalchio, II, 136.
Troeltsch, I, 11.
Tubero (Lucius), I, 303.
Tuccia *(gens)*, I, 113.
Tucidide, I, 19, 211.
Tulliassi, II, 287.
Tullius Decula, I, 326.
Tullius (Servius —), I, 69—73, 104—107, 275.
Tullus Hostilius, I, 66, 280.
Turan, I, 47.
Turnus, I, 60.
Tusci, I, 30, v. Etrusci.
Tyrannion, II, 147.
Tyrrhenoi, I, 30, 32, v. Etrusci.
Tyrrhenus, I, 32.
Ubii, II, 282.
Ulise, I, 234; II, 145.
Ulpian, II, 65, 206—207, 309, 311.
Ulpii, II, 305.
Ulpius Marcellus, II, 206.
Ulpius Traianus, v. Traian.
Umbrieni, I, 23—24, 32.
Umbro-sabeli, I, 21, 23—24.
Vabalath, II, 309.
Valens, II, 28, 48, 93, 144, 203, 291, 306.
Valentineni (I, II și III), II, 28, 93, 95, 97, 107, 207—208, 223, 243, 262, 264.
Valeria, I, 113; II, 26.
Valerian, II, 26, 86, 259, 309.
Valerii, I, 111—112; II, 181.
Valerius Cato, I, 203.
Valerius Flaccus, I, 96, 197.
Valerius Flaccus, poetul, II, 136.
Valerius Laevinus, I, 96, 131.
Valerius Messala Corvinus, II, 14, 114.
Valerius Messala Rufus, I, 308.
Valerius din Sora, I, 288—289, 315.
Valerius Statilius, II, 303.
Valgius, I, 329.
Vandali, II, 39, 46, 280.
Varius, II, 114.
Varius (Quintus — Hybrida), I, 193.
Varro, I, 45, 61, 117—118, 121, 123, 129, 132, 166, 173, 225, 230, 235, 278, 289, 302, 311, 345, 349; II, 121, 131, 170.
Varro din Atax, I, 235, 305; II, 159.
Varus (Lucius), I, 204, 289; II, 285.
Vasile (Sf.), II, 105.
Vatinius, I, 304—305.
Vegetius, II, 46, 168.
Veiovis, I, 121, 161—162; II, 212.
Velius Longus, II, 138.
Velleius (Gaius), I, 289.
Velleius Paterculus, II, 10,

Venantius Fortunatus, II, 66, 151, 318.
Veneţi, I, 27, 235.
Vennonius, I, 211, 316.
Ventidius Bassus, I, 347; II, 9.
Venus, I, 162, 274, 282, 300, 311, 345; II, 112, 117, 125, 189, 191, 212, 216–217, 226, 230–231, 237.
Veranius, I, 308; II, 220.
Vercingetorix, I, 344.
Vergiliu, I, 32, 118, 123 128–129, 170, 203–204, 207, 312; II, 112, 114–121, 123, 125, 130, 136, 177, 182, 216, 228, 326.
Verres, I, 244, 247, 350.
Vertumnus, II, 125.
Verus (Lucius), II, 24, 44, 138, 223, 225–226, 309, 314.
Vesalius, II, 166.
Vespasian, I, 173; II, 22, 32, 35, 42–43, 50, 59, 67, 73, 77, 79, 90, 96, 99, 101, 113, 128–129, 147, 163, 169, 178, 190–191, 222, 225–226, 232, 242–244, 249–250, 254, 271, 277, 281, 284, 289, 291, 298–299, 302–305.
Vespasius, I, 347.
Vesta, I, 268, 271; II, 213, 215–217, 220–222.
Vestini, I, 23–24; II, 52.
Vettius Agorius Praetextatus, II, 262.
Vibius Pansa, I, 289.
Vibius Sequester, II, 158.
Vicellius, I, 308.
Vico (Giovanni Battista), I, 9.
Victor din Aquitania, II, 162.
Victor (papă), II, 328, v. şi Octavian.
Victoria (Virgo), I, 161, 282; II, 144, 213, 221, 225–228, 262.
Viète, II, 161.
Vigellius, I, 288.
Villia, I, 113.
Videnlici, II, 288.
Vindicianus, II, 168.
Vinius Maximus, II, 249.
Vipsania Agrippina, II, 18.
Virginia, II, 122.
Virginia *(gens)*, I, 113.
Virginius, I, 134.
Virginius Rufus, II, 248.
Viriathus, I, 101.
Virtus, I, 282–283; II, 114, 222, 232.
Visidius, I, 347.
Vitellia, II, 232.
Vitellius, II, 21–22, 35, 73, 77, 190, 222, 234.
Vitinius, I, 302.
Vitruviu, I, 124, 230, 241, 244; II, 159, 170, 248.
Vizigoţi, II, 39–40, 280.
Voconius, I, 302.
Volcacii, II, 124.
Volci, I, 351.
Volero (Publilius ---), I, 107.
Volnius, I, 45.
Volsci, I, 23, 57, 72, 81, 125–126, 136, 175.
Voltacilius, I, 315.
Voltinia, I, 107.
Voltumna, I, 42.
Volturnus, I, 277, 300.
Volusenus Quadratus, I, 347.
Volusius Saturninus, II, 72.
Voturia, I, 107.
Vulcan, I, 247, 277.

Waltzing (J.P), I, 186.
Ward Perkins, II, 297.
Wickhoff, I, 9.
Winckelmann, I, 9.
Wodan, II, 237.
Wolf, I, 9.

Xantippa, I, 88.
Xenarhos din Seleucia, II, 160.
Xenocrates, II, 167.
Xenofan, II, 167.
Xenofon, I. 128, 216.

Zaharia, I, 226.
Zefirin (papă), II, 66.
Zenas, II, 178.
Zenobia, II, 309, 312.

Zenodoros, I, 229.
Zenon, II, 133.
Zenon, împăratul, II, 194, 199, 206.
Zenon din Citium, I, 228.
Zenon din Eleea, I, 228.
Zenon din Tars, I, 216.
Zeus, II, 118, 233, 247, 250, 257, 294, v. Iuppiter.
Zopyros, I, 240.
Zosimus, II, 48, 149.
Zosimus, alchimistul, II, 171.

INDICE DE LOCURI

N.B. Nu se află cuprinse în acest indice numerele care revin la fiecare pagină: *Italia, Roma* etc.

Abella, I, 23, 328.
Abellinum (Avellino), I, 328; II, 272.
Abruzzi, I, 17, 23.
Acarnania, II, 308.
Acci, II, 272.
Acra, II, 277.
Acroceraunii (munți), I, 173.
Acroceraunium (promontoriu), II, 308.
Actium, I, 175; II, 10, 41, 120, 124—125, 216, 230, 253, 298—299, 308, 311.
Adalia, v. Attaleia.
Adamclisi, II, 292.
Aden, II, 317.
Ad Fines, II, 271.
Adige, I, 26—27; II, 288.
Adretium, I, 170.
Adria, v. Hadria.
Adrianopole, II, 27, 46, 291.
Adriatica, I, 17, 21, 24, 39, 82, 87, 93, 117, 146, 169; II, 42, 44, 50, 238, 271.
Aeclanum, II, 56.
Aegate (insule), I, 89, 185, 194.
Aelia Capitolina, II, 255, v. Ierusalim.
Aenona, II, 290.
Aenus (Inn), II, 288.
Aesernia, II, 56.
Aesis, II, 51, 271.
Afganistan, II, 317.
Africa, I, 20, 39, 43, 84, 88—89, 100, 103, 127, 152, 157, 164, 170, 173—174, 183—185, 188, 194—195, 233—234, 265, 318—319, 323, 325—326, 333, 336, 342; II, 25—26, 40, 47, 57, 63, 65—66, 70, 72, 77, 89, 96, 108—109, 128, 137, 139, 145, 152, 155, 170, 182, 187, 194, 229, 232, 234, 237, 241, 272, 275—276, 294—295.
Afrodisias, II, 166, 174, 265, 301.
Agatha (Agde), I, 351.
Agrigentum, I, 19, 119, 131, 147, 185, 194, 228; II, 146.
Aguntum, II, 289.
Ahaia, I, 19, 321, 333; II, 272, 275, 292, 297—298, 307—308.
Aheloos, II, 272.
Aheron, I, 295.
Aherrae, II, 57.
Aila, II, 315.
Aix-en-Provence, I, 119, 183, 252; II, 279, v. Aquae Sextiae.
Alba (Longa), I, 57, 60—61 66—67, 116, 169, 240; II, 317.
Alba Iulia, II, 293, v. Apulum
Albani (munți), I, 16—17, 56, 63—64; II, 57.
Albania, II, 15.
Albano (lac), I, 124.
Album Ingaunum, II, 72.
Alcantara, I, 173; II, 186, 283.

Aleria, I, 88, 181, 328.
Alesia, II, 311.
Alexandria, I, 174, 217, 226, 229, 231; II, 10, 38, 45, 65, 129, 145—146, 155, 160—162, 164, 230, 234, 239, 251, 253—254, 261, 266, 311.
Alexandria din Troada, I, 272, 302.
Algidus, I, 168.
Alicia, I, 182.
Aljustrel, II, 284.
Allia, II, 70.
Allifae, I, 328; II, 70.
Alpi, I, 26—27, 91—92, 122, 146; II, 271, 278, 288—290.
Alsacia, II, 39.
Alsium, I, 189, 329; II, 51.
Altinum, II, 50.
Alzani, I, 173.
Amasia, II, 155, 305.
Amastris, II, 304.
Ambracia, I, 244.
Ameria, II, 56, 294.
Ammaedara, I, 34, 174.
Anatolia, I, 34, 174.
Anazarba, II, 304.
Ancara, II, 50.
Ancona, I, 24; II, 56, 80, 184, 271.
Ancyra, I, 246, II, 10, 42, 190, 212, 220, 287, 305, v. Ankara.
Andernach, II, 286.
Anio, II, 188.
Ankara, I, 246, v. Ancyra.
Anticitera, I, 244.
Antiliban, II, 40.
Antinoopolis, II, 311.
Antiohia, I, 217, 221; II, 44, 108—109, 145, 155, 182, 220, 239, 253—254, 256, 261, 272, 305, 308—311.
Antipolis (Antibes), I, 351.
Antium, I, 85, 135.
Anxur, I, 162, v. Terracina.
Aosta, II, 50, 71, v. Augusta Praetoria.
Apameea, I, 147, 231; II, 146, 166, 266, 272, 310—311.
Apenini (munţi), I, 15, 21, 26, 31, 39, 54, 72, 81, 93, 148; II, 50—56.
Apollinaris Reiorum, II, 272.
Apollonia (Sozopol), I, 169, 173; II, 7, 292, 305, 307—308.
Aponiana (insula), I, 350.
Apulia, I, 17, 22, 93, 119, 121, 126—130, 144, 147, 173, 183, 323, 331; II, 68, 272.
Apulum, II, 68, 272, 293, v. Alba Iulia.
Aquae Sextiae, I, 352, II, 272, 279, v. Aix-en-Provence.
Aquae Sulis (Bath), II, 282.
Aquileia, I, 100, 118, 142, 146, 164, 169, 181, 200, 232, 344; II, 25, 49, 59, 65—66, 229, 263, 289.
Aquincum (Budapesta), II, 290—291.
Aquinum, II, 271.
Aquitania, II, 158, 162, 206
Arabia, I, 234, 341; II, 38, 308, 310, 315.
Aradus, II, 66.
Arausio, I, 185; II, 272.
Arcadia, II, 116.
Arcadia din Egipt, II, 314.
Archelaïs, II, 302.
Ardea, I, 57, 81, 116, 274.
Arelate, II, 127—128, 272, v. Arles.
Arezzo, I, 166, 236, 238, v. Arretium.
Argentoratum, II, 23, 286, v. Strasbourg.
Argos, I, 84; II, 24.
Aricia, I, 80, 214, 274.
Arikamedu, II, 317.
Ariminum I, 87, 169, 174, 271—272, v. Rimini,
Arles, I, 169, 351; II, 47, 107, 127—128, 173, 187, 248, 279, v. Arelate.
Armenia, I, 168, 341; II, 124, 276, 302, 305.
Armentum, II, 58.
Arno, II, 271.
Arpinum, I, 320.
Arretium, I, 43—44, 167, 169, 318, 328; II, 62—63, 271—272, 317, v. Arezzo.
Arsinoida, II, 311.
Arsis (Arsa), II, 271.

Asculum (Asculi Satriano), II, 56, 58, 70, 271—272.
Asia (Mică), I, 6, 32, 39, 61, 98—101, 119, 122, 152, 168, 173, 180, 184, 190, 194—195, 201—202, 233—234, 236, 244, 325—326, 331—332, 335—336, 341—342; II, 9, 32, 35, 46—47, 68, 72, 77, 89, 98, 100, 108, 141, 155, 176—177, 187, 228—229, 238, 272, 275, 287, 293, 300—302, 306, 310.
Asido Caesariana, II, 272.
Asiria, II, 276, 314.
Aspendos, II, 187.
Asseria (Podgradje), II, 290.
Assisium (Assisi), II, 56, 229.
Asta, II, 62.
Astigi, II, 272.
Asturii, I, 182; II, 282.
Atax, I, 235, 305; II, 159.
Atena, I, 6, 51, 124, 144, 148, 164, 184, 229, 244, 316; II, 128—129, 145, 187, 218, 228, 233, 254, 298, 324.
Ateste (Este), II, 272.
Atlantic, I, 174.
Atrium, I, 126.
Attaleia, II, 166, 303, cf. Adalia.
Attica, I, 168, 173.
Aufidena, II, 56.
Augsburg, II, 157, 288, v. Augusta Vindelicorum.
Augusta Bagiennorum, II, 50.
Augusta Euphratensis, II, 309.
Augustamnica, II, 314.
Augusta Praetoria (Aosta), II, 50, 272.
Augusta Taurinorum (Torino), II, 50, 272.
Augusta Treverorum (Trier, Trèves), II, 128, 188, 279, 281, 286.
Augusta Vindelicorum (Augsburg), II, 288.
Ausculum, I, 82.
Autun (Agedincum), II, 128, 256—257, 281.
Auximum, I, 162.
Avenches, II, 162.
Aventin, I, 63—67, 104, 136, 153, 280; II, 182, 188, 190—191.
Avignon, I, 171.
Axumit (regatul), II, 42.

Baalbek, II, 310.
Babba, II, 272.
Babilon, I, 216, 229. 281, 286, 316.
Babilonia, II, 258.
Baeterrae, II, 272.
Baiae, I, 189, 329; II, 57.
Balcani, I, 233, 340; II, 29, 39—40, 47, 75, 291, v. Haemus.
Balcic, v. Dionysopolis.
Baleare, I, 95, 168, 193.
Baltica (Sinus Codanus), II, 155.
Banasa, II, 272.
Banat, II, 293.
Bantia, I, 23.
Bara, II, 283.
Barbegal, I, 124.
Barcino, II, 272.
Barium (Bari), II, 58.
Barygaza, II, 317.
Basel, II, 65.
Basilicata, II, 331.
Bath, v. Aquae Sulis.
Bavaria, I, 39.
Bedriacum, II, 21—22, 43, v. Betriacum.
Bego (Monte), I, 26, 122.
Beirut, v. Berytos.
Belgica, I, 66, 239.
Belgrad, II, 292, v. Singidunum.
Bengal (Golful), II, 317.
Beneventum, I, 84, 112, 164; II, 72, 174, 184, 229, 272.
Beotia, I, 204.
Bergamo, I, 28.
Bersea, II, 307.
Berthouville, II, 61.
Berytos (Beirut), II, 207, 272, 309—10.
Besançon (Vesontio), II, 128.
Betica, II, 70, 283.
Betriacum, II, 21—22, v. Bedriacum.

Bitinia, I, 99, 103, 231, 331, 333, 340—341; II, 100, 163, 255, 272, 304, 306.
Bizanț, II, 39, 45, 162, 175, 264, 287, 293, 304, 306—307, 310, 313.
Boemia, I, 28; II, 287.
Bölan-Su, I, 173.
Bologna, I, 16, 28, 100, 119, 121, II, 207, v. Bononia.
Bolsena, I, 42, 122; II, 145, v. Volosinii.
Bononia, I, 28, 142, 169, 181; II, 8, 50, 271—272, v. Bologna.
Bordeaux (Burdigala), II, 127, 145, 158, 163, 168, 229, 281.
Boscoreale, II, 41.
Bosfor, I, 227, 340; II, 46, 175, 194, 293.
Bostra, II, 315.
Bovianum Undecimanorum (Boiano), II, 271.
Bovianum Vetus (Pietrabbondante), I, 82; II, 191.
Bracciano (lac), II, 191.
Bregenz (Brigantium), II, 288.
Brenner, II, 49.
Brescia, I, 28; II, 181.
Bressanone, II, 288.
Brigantium (Briançon), II, 278.
Brigantium (Bregenz), II, 288.
Brindisi (Brundisium), I, 23, 95, 164, 169, 174—175, 305, 334—335; II, 9, 15, 58, 251.
Britannia (Marea Britanie), I, 174, 233—234; II, 21, 25, 28, 32, 35, 38, 41, 44, 46, 65, 72—73, 124, 231, 239, 241, 276, 281, 282.
Brixellum (Brescello), II, 272.
Brixia (Brescia), II, 50, 272.
Broach, II, 279.
Brunig, II, 288.
Brutobriga, I, 193.
Bruttium, I, 119—120, 129, 144, 318, 331.
Budapesta, II, 290—291, v. Aquincum.
Burgundia, I, 39.
Burdigala, II, 279, v. Bordeaux.
Buthrotus, II, 272—273, 308.
Byblis, II, 273, 307.
Byzacene, II, 294.
Byzacium, II, 68.
Caecubum, I, 56.
Caelius (Mons), I, 63—67; II, 231.
Caere, I, 43—44, 236, 238; II, 51.
Caërlen, II, 282, v. Isca Silurum.
Caesaraugusta, II, 272, v. Zaragoza.
Caesarea (din Asia Mică) II, 129, 143.
Caesarea (Cherchel), II, 44.
Caesarea (Iol), II, 295, 297.
Caesena, II, 50.
Cagliari, I, 18, 21; II, 277—278, v. Calagurris.
Calabria, I, 17, 21, 23—24, 33, 93, 95, 119, 129, 144, 153; II, 272.
Calagurris, II, 277, v. Cagliari
Calatia, I, 162, 349; II, 271.
Cale Acte, II, 146.
Caledonia, II, 281.
Cales, I, 87, 167, 169; II, 57.
Callatis (Mangalia), II, 292.
Calleva Atrebatum (Silchester), II, 282.
Callinicon, II, 263.
Camarina, I, 88, 131.
Cambodunum (Kempten), II, 288.
Cambridge, II, 282.
Camerium, II, 56.
Camicus, I, 131.
Campania, I, 6, 17, 19, 21, 23—24, 31, 39—40, 54, 80—82, 87, 112, 118—119, 125. 129, 144—145, 163, 166—167, 173, 188, 196, 321, 328—329, 338—339, 345, 349; II, 43, 57, 61, 63, 65, 238, 271, 326.
Campiglia, I, 165.
Camulodunum (Colchester), II, 282.
Canea, II, 182.
Cannae, I, 93, 126, 280.
Canossa, I, 23.
Cantabria, I, 182; II, 282.

Canusium, I, 164; II, 58.
Capitoliu, I, 11, 56, 63—70, 104, 162, 236, 268, 275, 311, 319; II, 124, 174, 188—189, 217, 222—223, 231.
Cappadocia, I, 207, 325, 341; II, 27, 167, 302, 305.
Capraia, I, 173.
Capri, II, 19.
Capua, I, 37, 39—40, 81, 93, 126, 145, 153, 167, 169, 180, 194, 239, 328; II, 57—58, 61, 187, 271.
Capua Vetere, I, 241.
Caransebeș, II, 293, v. Tibiscum.
Caria, I, 164, 184; II, 83, 174, 300—301.
Carmona, II, 283.
Carnici (Alpi), I, 27.
Carniolia, I, 154, 183.
Carnuntum, I, 232; II, 169, 242, 287.
Carrara, II, 51.
Carsicis (Cassis), I, 351.
Carsiobi, I, 169.
Cartagena (Carthago Nova), I, 91, 95, 189, 194, 318; II 39, 272, 284.
Cartagina, I, 18—19, 38—39, 83, 86—97, 99—101, 130, 144, 150—154, 157, 161, 169, 175, 179, 181, 184, 188-189, 194—195, 202, 233, 236, 315—316; II, 103, 120 129, 146, 168, 199, 232, 254, 259, 272, 294—295, 297, 319.
Carteia, I, 181, 189, 192.
Cartenna, II, 272.
Caryanda, I, 233.
Casale, I, 117.
Casilinum, I, 349; II, 70, 271.
Casinum, I, 120.
Caspica, I, 341; II, 158.
Cassandrea, II, 272—273, 307.
Cassino (Monte), v. Montecassino.
Cassiteride (insule), I, 166, 174, 233, v. Scilly (insule).
Castabala (Hierapolis), II, 304.
Castellucio, I, 117.
Castrum (?), I, 180.
Castrum Novum (Torreddi Chiaruccia), II, 272.
Castulo, I, 189.
Catalaunice (cimpii), II, 280.
Catalonia, II, 279.
Catania, I, 19; II, 277.
Catina, II, 272.
Caucaz, I, 341.
Caudium, I, 81.
Caulonia, II, 58.
Cavalaire (?), I, 51.
Cavo (Monte), I, 57.
Cefalonia, I, 174—175.
Cefalù, I, 18.
Celeia (Cilli), II, 288—289.
Celsa, II, 272.
Centumcellae (Civitavecchia), II, 42, 51, 80.
Centuripae, I, 131, 182.
Cephaloedium, I, 131.
Ceprano, I, 143.
Cercina, I, 181.
Cerinthus, II, 66.
Certosa (La...), I, 123.
Cerveteri, I, 31, 41, 50, 68, 239.
Cesareea, v. Caesareea.
Cetius (Mons), II, 288, 290.
Chaborus (Khabru), II, 314.
Chalcedon, II, 45, 109, 264.
Chalcis, I, 167; II, 146, 228, 247, 308, 311.
Chalon-sur-Saône, II, 280.
Charax, II, 155.
Chaves, II, 186.
Chemtou, I, 172.
Cherchel, v. Caesareea.
Cheroneea, II, 147.
Chester, II, 282, v. Deva.
Chiana, I, 40, 318.
Chiancia.o, I, 132.
Chiavenna, I, 28.
China, II, 156—157, 310.
Chios, I, 226, 228; II, 145, 228.
Chiusi, I, 31, 39, 236, 238.
Chullu, II, 295.
Ciclade, II, 298.
Cilicia, I, 127, 164, 195, 325, 331, 333, 341; II, 170, 299, 303—304.
Cilli, v. Celeia.
Cipru, I, 168, 174, 338; II, 46, 98, 255, 299—300.

Cirenaica, I, 331, 333; II, 298—300.
Cirene, I, 167, 184, 195, 228; II, 177, 228, 298—299.
Cirta, I, 191; II, 138, 232, 272, 295.
Cisalpina (Gallia), I, 84, 97, 100, 181—182, 321, 343, 353; II, 272.
Citera, I, 174.
Citharista (Ceyreste), I, 351.
Civită Castellana, I, 236, 245; II, 51.
Cizic, I, 241; II, 228, 301.
Claterna, II, 50.
Claudiopolis, II, 304.
Cles, II, 288.
Clodiana, II, 308.
Cluny, II, 236.
Clusium, I, 43—44, 80, 117, 328, II, 51, v. Chiusi.
Clyde, II, 281.
Cnidos, I, 102, 234.
Cnossos, I, 227; II, 299.
Coele (Siria), II, 309.
Coire (Chur), I, 28; II, 285.
Coloanele lui Hercule (Gibraltar), I, 174, 233.
Colonia Agrippina (Köln), II, 128, 285—286.
Colonna (cap), I, 87.
Comagena, II, 208.
Comana, II, 272, 304.
Como, I, 28, 120; II, 48, 59, 129.
Comorin (cap), II, 317.
Concordia, II, 50, 272.
Comum, II, 50, v. Como.
Cosentia, II, 58.
Constanța (lacul), II, 48, 287.
Constanța (orașul), II, 292, v. Tomi.
Constantine, v. Cirta.
Constantinopole, II, 48, 95, 98, 109, 128—129, 175, 182, 194, 207, 210, 242, 261—263, 312.
Copenhaga, II, 177.
Corduba, I, 193; II, 131, 272, 283.
Coreea, II, 317.
Corfinium, I, 324; II, 56.
Corfu, I, 173—175.
Corint, I, 19, 69, 100—102, 157, 159, 174—175, 184, 189, 236, 244; II, 129, 164, 272, 297—298.
Cornus, II, 277.
Cornwall, I, 87.
Corsica, I, 26, 39, 85, 88, 90, 165, 173, 181—182, 190, 236, 321, 328; II, 131, 237, 271, 277.
Cos, I, 102, 164, 328.
Cosa, II, 51.
Crathis, I, 129.
Cremna, II, 272.
Cremona, I, 100, 124, 142, 146, 169, 181; II, 50, 272.
Creta, I, 174, 184, 228, 331, 341; II, 16, 46, 166, 182, 298—299.
Crotona, I, 19, 119, 126, 227, 304; II, 58.
Crustumerium, I, 120.
Crustumius (Conca), II, 51.
Cuicul, II, 296.
Cumae, I, 19, 39, 80, 125, 148, 164, 189, 236, 241; II, 57, 62, 70, 229.
Cumae din Eolida, II, 145.
Cupra Maritima, I, 24; II, 56, 272.
Cures, I, 66.
Cyrene, v. Cirene.
Cyzicus, v. Cizic.

Dacia, II, 35, 73, 80, 100, 233, 239, 276, 291, 293.
Dalmatia, II, 10, 239, 272, 289—290.
Damasc, II, 147, 308, 310—311, 315.
Danubius, v. Dunăre.
Danzig, II, 287.
Dardania, II, 292.
Decumates (Agri), II, 37.
Delfi, I, 85, 310; II, 129.
Delos, I, 148; 190; II, 228, 238.
Dertona (Tortona), I, 146, 169; II, 50, 272.
Dertosa, II, 45, 272.
Deutz, II, 285.
Deva, II, 282, v. Chester.
Dion, II, 298, v. Dium.

Dionysopolis, II, 292, v. Balcic.
Diospontus, II, 304—305.
Dium, II, 273, 307, v. Dion.
Djeb-el Sindjar, II, 40.
Dobrogea, I, 340; II, 35, 292.
Doclea, II, 290.
Dodekaschoinos, II, 312.
Dodona, II, 308.
Doria Baltea, II, 271.
Drava, I, 154; II, 288—289, 291.
Drepanum (Trapani), I, 88, 131.
Dresda, I, 241.
Drilo, II, 289.
Drobeta (Turnu Severin), II, 293.
Dunăre, I, 28, 170, 173, 340; II, 23, 35, 37—38, 41, 46, 48—49, 72, 82, 124, 175, 241, 286—293, 306—307.
Dura Europos, II, 311.
Durobriva (Rochester), II, 282.
Durostorum (Silistra), II, 292.
Dyme, II, 272.
Dyrrachium, I, 169; II, 272, 298, 307—308.

Eboracum (York), II, 282.
Ebrodunum (Embrun), II, 278.
Eburum, I, 129.
Ecnome, I, 88—89, 185, 194.
Edessa, II, 314.
Efes, I, 234, 240, 311; II, 9, 37, 45—46, 100, 109, 129, 145, 166, 168, 210, 218, 228, 231, 300—302.
Egee, II, 43, 45, 265, 294, 306.
Egipt, I, 97, 100, 164, 168, 174, 190, 217, 226, 229, 233, 239, 244, 308, 310, 314, 344—346; II, 10, 22, 31, 42—43, 46, 57, 65, 67, 75, 77—78, 80, 88, 100, 139, 155, 170, 176, 222, 230, 233, 235, 253, 255, 272, 299, 311—314.
Egnatia (Gnatia, Torre di Anazzo), II, 58.
Elada, I, 172, v. Grecia.
Elateea, II, 87.
Elba, I, 165, 173; II, 51, 59, 285, 287.
Eleea, I, 228.
Eleusis, I, 302; II, 212, 298.
Elveția, I, 39.
Elida (Elis), I, 174, 231.
Emerita, II, 272, 283.
Emesa, II, 86, 241, 308—311.
Emilia, I, 16, 28; II, 271.
Emona (Ljubljana), II, 291.
Emporiae (Ampurias), I, 351; II, 284.
Eolica (insule), I, 15.
Eolida, II, 145.
Epidaur, I, 310; II, 272.
Epir, I, 82, 84, 144, 185; II, 297, 307—308.
Eporedia (Ivrea), I, 146, 181; II, 50.
Erythrae, I, 102.
Eryx, I, 18, 89, 131.
Eski-Adalia, II, 303, v. Side.
Este, I, 27, v. Ateste.
Etiopia, I, 234; II, 42.
Etolia, I, 195.
Etruria, I, 5, 16—17, 30—56, 66—70, 87, 112, 117, 121, 124—125, 144—145, 147—148, 160—161, 165—166, 169, 173—174, 197, 238, 307, 321—325, 328, 352; II, 51, 272.
Eubeea, I, 19.
Eufrat, II, 25, 29, 38, 40—41, 308.
Evora, II, 283.

Faesulae, I, 328, 330, v. Fiesole.
Fagutal, I, 116.
Falerii (Fallerone), I, 274; II, 272.
Falerii Nova, II, 51.
Falernum, II, 56, 57.
Fano, II, 56.
Fanum Fortunae, I, 169; II, 56, 271.
Fanum Voltumniae, I, 42.
Farsalus, I, 311, 345, 347, 353.
Faustinopolis, II, 302.
Faventia, II, 70.
Felsina, I, 28, 39—40, 145.
Fenicia, I, 18; II, 9.
Fermo, v. Firmum.

Fezzan, II, 297.
Fidenae, I, 81, 116.
Fiesole, I, 236; II, 187, v. v. Faesulae.
Filadelfia, II, 311.
Filippi, II, 9, 11, 124, 213, 216, 271—273, 298, 307
Filippopolis, II, 306—310.
Fine, II, 271.
Finochito, I, 21.
Firmum, II, 56, 272.
Florența (Florentia), I, 169, 238; II, 271—272.
Follonica, I, 166.
Fordongianus, II, 278.
Formiae, I, 329.
Forth, II, 281.
Forum Clodii, II, 229.
Forum Cornelium, II, 50.
Forum Iulii, II, 41, 272, v. Fréjus.
Fregellae, I, 143.
Fréjus, II, 41, 279, v. Forum Iulii.
Frigia, I, 173, 184, 341; II, 300—301.
Frisia, II, 285.
Fucinus (lac), I, 169; II, 80.
Fundanum, II, 56.
Fundi, I, 162.

Gabii, I, 116.
Gades (Cadix), I, 175, 221; II, 237, 248, 284.
Gaeta, I, 85.
Galatia, II, 273, 305.
Galia, I, 26, 39, 103, 118, 153—154, 164, 168, 171, 184, 189—190, 201, 217, 233—234, 280, 319, 325, 337—339, 344, 347, 351—352; II, 21, 26, 37, 39, 65—66, 73, 75, 80, 127, 155, 158, 175, 194, 199, 218, 229, 236, 260, 271—272, 276—282, 286—287, 319, v. Cisalpina, Narboneza, Transalpina.
Galicia, I, 182; II, 282.
Gallaecia, II, 283.
Gallipoli, II, 72.
Gard, v. Pont du Gard.
Garda (lac), I, 26; II, 37, 50.
Garganus (mons), I, 128.
Geneva, I, 170.
Genèvre (munte), I, 169.
Genua (Genova), I, 26, 169; II, 50.
Gerasa, II, 160, 310—311.
Germa, II, 273, 297.
Germania, I, 39, 233—234; II, 21—22, 35, 41, 43, 72—73, 124, 155, 218, 229, 232, 276, 285—288.
Germanicopolis, II, 304.
Gibraltar, I, 233, v. Coloanele lui Hercule.
Glanum, II, 279.
Glevum (Gloucester), II, 282.
Gloucester, v. Glevum.
Gnathia (Egnatia), II, 58.
Golasecca, I, 16.
Gortina, I, 228; II, 299.
Gracchuris, I, 193.
Grădiște, II, 293.
Graecia Magna, v. Magna Graecia.
Graviscae, I, 142, II, 51.
Graz, II, 288.
Grecia, I, 18, 38, 44, 48, 52, 97—100, 102—103, 119, 127—128, 173, 184, 201, 216—219, 226, 230, 233—234, 249, 265, 281, 285, 319, 332; II, 58, 86, 121, 128, 139, 145—149, 155—156, 175, 177, 187, 217, 229, 231, 236, 238, 245, 297—298, 302, 307.
Gruentum, II, 56.
Guardafui (cap), II, 317.
Gubbio, I, 23—24, v. Iguvium.
Gunugu, II, 272.
Gythion, II, 230.

Hadria, I, 169, 328; II, 50.
Hadrianopolis, II, 306, 308.
Hadrumetum, I, 320; II, 272, 294.
Haemus, I, 340; II, 306, v. Balcani.
Haiderabad, II, 317.
Halaesa, I, 131, 182.
Halicarnas, I, 102; II, 129, 147.
Halicyae, I, 131.
Hallstatt, I, 16.
Hasta Regia, II, 272.

Hatra, II, 314.
Hauran, II, 310.
Hebrus, I, 169.
Heircte (San Pellegrino), I, 88.
Helidoniene (insule), I, 174.
Heliopolis, II, 272, 311.
Hellas, v. Elada.
Hellespont, I, 90, 174; II, 45.
Helvetia, II, 65, v. Elvetia
Hemeroscopion, I, 351.
Henna, I, 131, 147.
Heptanomis, II, 311.
Heracleea, I, 82, 129, 147; II, 271.
Heracleea Caccabaria (Cavalaire?), I, 351—352.
Heracleea Lyncestis (Monastir) II, 307.
Heracleea Pontica, II, 46, 272.
Herbesus, I, 131.
Herculanum, II, 62, 101, 187.
Herdoneea, I, 126.
Hermaeum (cap), I, 89, 185, 194.
Hermopolis, II, 313.
Hexham Abbey, II, 283.
Hierapolis, II, 304, v. Castabala.
Hierasykaminos, II, 312.
Hildesheim, II, 61.
Himaera, I, 236, II, 145.
Hinan, II, 297.
Hippana, I, 131.
Hippo Regius, II, 39, 295.
Hippona, II, 40.
Hispalis (Sevilla), II, 272, 283.
Hispellum (Spello), II, 56, 271.
Histria, II, 292.
Hoggar, II, 297.
Honorias, II, 304.
Horezm, II, 158.
Huelva, I, 165.
Huesca, I, 193.
Hybla, I, 131.
Hydruntum (Otranto), II, 58.
Hyères, I, 351.

Iader, II, 272.
Iaetum, I, 131.
Ianicul, I, 236, 284.
Iapigia, I, 22.
Iberia, v. Spania.
Ichthys (cap), I, 174.
Ierihon, I, 341.
Ierusalim, I, 341; II, 9, 129, 158, 233, 251—258, 261, 308.
Igilgili, II, 272.
Iguvium (Gubbio), I, 23; II, 56.
Ilici, II, 272.
Ilion, I, 60, v. Troia.
Iller, II, 288.
Illiria, I, 22, 24, 84, 184—185, 194, 315, 343; II, 25, 293.
Illiricum, II, 10, 289, 293, 298.
India, I, 229; II, 155, 310, 317.
Indus, I, 234.
Inn, II, 288, v. Aenus.
Interamna, I, 301. 328.
Iol, II, 295, v. Caesareea.
Ionia, I, 51, 163.
Ionică (Marea), I, 87; II, 270.
Ionice (Insule), II, 308.
Iordan, II, 310.
Irlanda, I, 174; II, 236.
Isarco, II, 288.
Isauria, II, 304.
Isca Silurum (Caërlen), II, 282.
Istanbul, I, 6, v. Constantinopole.
Istria, I, 100; II, 70, 271—272, 288—289, v. Histria.
Itaca, I, 174.
Italica, I, 244, cf. şi Corfinium.
Itucci, II, 272.
Iudeea, I, 340—341; II, 22, 73, 250—258, 308.
Iugoslavia, II, 272.
Iulia Equestris, II, 272.
Iulier Pass, I, 28.
Iuvavum (Salzburg), I, 289
Ivrea (Eporedia), I, 146.

Kairuan, II, 288.
Kara-su, II, 306, v. Mesto, Nestos.
Karpathos (insula), I, 174.
Kempten (Cambodunum), II, 288.
Khabour, II, 40.
Kiakhta, I, 173; II, 186.

Kilissa Hissar, II, 302, v. Tyana.
Kladovo, I, 173.
Klagenfurt, I, 171.
Kostolac (Viminacium), II, 279.
Kynoskephalai, I, 98, 279; II, 228.

Lacinium (cap), I, 82, 87, 174.
Lagina, II, 301.
Lagondo, I, 122.
Lagozza, I, 117.
La Graufensenque, II, 65, 280.
Laino (Laus), II, 270.
Lambesus, II, 182, 294, 296.
Lanuvium, I, 57; II, 24.
Laodicea, II, 309—310.
Larinum, I, 323.
La Tène, I, 15—16.
Laţiu, I, 16, 28, 39—40, 53—62, 68—73, 80—81, 84, 113, 119, 121, 129, 137, 143—145, 173, 328; II, 56, 271.
Lauriacum, II, 288, v. Lorch.
Laus Pompei, II, 50.
Lavernae, II, 56.
Lavinum, I, 57, 60, 116, 121, 240, II, 146.
Lebaedia, I, 310.
Leida II, 171.
Leiam (lac), II, 285.
Le Marche, I, 24.
Lemnos, I, 33—34, 36, 236.
León, II, 283.
Leontini, I, 19.
Leontium, I, 130.
Leontopolis, II, 251.
Leptis Magna, I, 184; II, 188, 234, 294, 296.
Leucadia, I, 174—175.
Leucopetra, I, 100, 184; II, 297.
Lezoux, II, 65.
Libia, II, 296—197.
Libisosa, II, 272.
Licaonia, I, 184, 241, 300, 302, 305.
Licia, II, 18, 303.
Liciniana, II, 70.
Lidia, I, 32—33, 168, 184; II, 300—301.
Liguria I, 25—26, 97, 146, 279, 351; II, 43, 71, 272, 319.
Lilybaeum, I, 18, 88, 95, 131, 174, 350.
Lincoln, II, 282.
Lindum, II, 282.
Linz (Aguntum), II, 289.
Lipara, I, 131.
Lipari, I, 85, 88, 231.
Liris, I, 40, 169.
Liternum, I, 265, 319.
Liubliana, II, 290, v. Emona.
Loara, II, 280.
Locri, I, 95, 102, 318; II, 58.
Locrida, I, 100.
Lombardia, I, 26, 28.
Loppa (Monte), I, 117.
Lorch, II, 288, v. Lauriacum.
Low Ham, II, 182.
Luc(c)a, I, 338; II, 272.
Lucania, I, 21, 23, 126, 129, 144, 150, 167, 323.
Luceria, I, 164, II, 229, 272.
Lucus Feroniae (Rignano), II, 272.
Lugduneză (Galia), II, 282—283.
Lug(u)dunum, II, 128, 272, 279, v. Lyon.
Luna, I, 142, 169, 181; II, 51, 272.
Lupercal, I, 6, 64.
Lyon, K, I, 69; II, 28, 76, 128, 187, 229, 256—257, 279, 285, v. Lug(u)dunum.
Lystra, II, 272.

Macedonia, I, 93, 97—100, 102, 144, 164, 168, 184—185, 189, 195, 217, 244, 270, 321, 333, 338, 342—343; II, 8, 272, 289, 292, 297, 307.
Macra, I, 146, 182.
Macri Campi, II, 50.
Madaura, II, 162, 294.
Madeira, I, 234.
Madhia, I, 247.
Maeander, II, 307.
Maggiore (lac), I, 117.
Magna Graecia, I, 18—19, 39, 48, 53, 76, 161, 199, 277, 236, 271, 283.
Magnesia, I, 99, 279; II, 308.

Mainz (Moguntiacum), II, 64.
Malacca, II, 274.
Maleea (cap), I, 174—175.
Mallos, I, 234.
Malta, I, 174, 236.
Malva, II, 293, v. Reşca, Romula.
Man (insula), II, 281.
Mangalia, II, 292, v. Callatis.
Mantua, I, 26, 145.
Maraton, I, 217.
Marca (rîu), II, 51.
Marcella, I, 131.
Marcianopolis, II, 294.
Marea Britanie, I, 166, 176; II, 66, 182, 194, v. Britannia
Marengo, II, 61.
Maroc, II, 40, 182.
Marsala, I, 88.
Marsilia, I, 165, 234, 351; II, 18, 27, 127, 164, 281, v. Massilia.
Marsiliana, I, 236.
Martigny, I, 179.
Marzabotto, I, 28.
Massilia, I, 174—175, 236, 351; II, 127, v. Marsilia.
Matinus, I, 128.
Matorell, II, 283.
Mauretania, I, 330; II, 35, 44, 272, 296—297.
Maxima Sequanorum, II, 286.
Maxula, II, 272.
Mazaca, II, 302.
Medinaceli, II, 283.
Megara, I, 19, 131, 227.
Megara Hyblaea, I, 19.
Melitene, II, 303.
Merida, II, 182, 186—187.
Mesembria, II, 292, v. Nesebăr.
Mesopotamia, II, 255, 276, 299, 314.
Messenia, I, 174.
Messina, I, 88—89, 102, 131, 169, 174, 182, 350.
Mesto, II, 306, v. Nestos, Kara-su.
Metapont, I, 19, 129; II, 58, 270.
Metaurus, I, 93, 194, 279.
Metellinum, II, 272.
Meusa, II, 286.
Mevania, II, 56.
Milano (Mediolanum), I, 28, 91; 49, 109, 260, 263, 306.
Milet, I, 102, 175; II, 145.
Minnagara, II, 317.
Minturnae (Traetto), I, 167. 325; II, 272.
Misenum, II, 17, 41, 43, 57, 278.
Misia, I, 184; II, 52, 72, 300,
Mitilene, I, 102, 148; II, 114, 145.
Mitroviţa, v. Sirmium.
Mitystratus, I, 131.
Mînecii (Marea), II, 41.
Modena, I, 100, 164, 169, 280, 330, v. Mutina.
Moesia, II, 26, 39, 41, 233, 239, 291—293, 306—307.
Mogontiacum, II, 286, v. Mainz.
Moigrad, II, 293, v. Porolissum.
Monastir, v. Heracleea Lyncestis.
Mons Cetius (Wienerwald), II, 288.
Montecassino, II, 106.
Montieri, I, 165.
Morava, II, 292.
Morgantia, 131—147.
Mosella, II, 286.
Motye, I, 18.
Mozambic, II, 156.
München, I, 242.
Munda, I, 345.
Muntenia, II, 293.
Mursa (Eszeg), 290—291.
Mutina, I, 142, 181; II, 8, 50, 62—63, 124, 223, 272, v. Modena.
Mylae, I, 88—89, 185, 194.
Mylasa, I, 164; II, 83.
Myonnesos, I, 279.

Naissus, II, 292, v. Niş.
Napoli, I, 177, v. Neapolis.
Nar (Nera), II, 51.
Naraggara, I, 279.
Narbo Martius, I, 153, 181—182, 191; II, 127, 272, 278—279, v. Narbonna.

Narbonează (Galia), I, 154, 182, 343—344, 351; II, 128, 279.
Narbonna, II, 127, 229, 248, 281, v. Narbo Martius.
Narni, I, 169, 347; II, 186.
Naucratis, II, 311.
Naulohus, II, 124, 213; II, 277.
Nauportus, (Vrhnica), II, 291.
Naxos, I, 19.
Nazianz, II, 143.
Neagră (Marea), I, 189, 340; II, 41, 158, 287, 291—293, 307, v. Pontul Euxin.
Neapolis, I, 81, 85, 104, 146, 260, 305; II, 61, 177—178, 229.
Neckar, II, 285.
Nemausus, II, 24, 272, v. Nîmes.
Nemi, I, 116.
Neptunia, I, 153.
Nertobriga, II, 272.
Nesebăr, II, 292, v. Mesembria.
Nestos, II, 305, v. Mesto, Kara-su.
Netum, I, 182.
Neuchâtel, I, 29.
Neuss, II, 286.
New York, I, 239.
Nicaea (Nisa), I, 351.
Nicaea (Iznik), II, 107, 109, 148, 210, 261, 305.
Nicomedia, II, 145, 260, 304—306.
Nicopolis, II, 294, 308.
Niemen, II, 287.
Nijmegen, II, 286, v. Noviomagus.
Nil, I, 98, II, 108, 312.
Nîmes, II, 24, 182, v. Nemausus.
Ninica, II, 272.
Nipru, II, 292.
Nisa, v. Nicaea.
Nisibis, II, 314.
Nistru, II, 292.
Niș, II, 292, v. Naissus.
Nitria, II, 108.
Nocera, v. Nuceria Alfaterna.
Nola, I, 241, 323, 328; II, 57, 229, 272.
Nomentum, II, 68.
Non, II, 288.
Nona, II, 290, v. Aenona.
Nora, I, 18.
Norba, I, 116; II, 272.
Noreia, I, 154, 183.
Noricum, I, 189, 200; II, 49, 239, 288—289.
Noto, I, 21.
Novaesium, I, 232; II, 169, 286.
Novara, I, 28.
Novaria, II, 50.
Novilara, I, 17, 24.
Noviodunum, II, 272.
Noviomagus (Nijmegen), II, 286.
Novum Comum, II, 272, v. Como.
Nuceria Alfaterna, II, 57, 271.
Numana, II, 56.
Numantia, I, 101, 111, 147—148, 150, 213, 320.
Numidia, I, 184, 189, 325; II, 31, 168, 239, 294—296.
Numidia Cirtensis, II, 294—295.
Numidia Militiana, II, 294.
Nursia, I, 347.

Ocriculum, I, 169.
Octodurum (Martigny), II, 278.
Oder, II, 287.
Odessus, II, 292, v. Varna.
Oescus (Gigen), II, 292.
Olbasa, II, 272.
Olbia, I, 88, v. Hyères.
Olbia pe Nipru, II, 292.
Olimpia, I, 310; II, 298.
Olt, II, 40.
Oltenia, II, 40, 293.
Opitergium (Odergo), II, 50.
Orange, I, 83—84; II, 184, 187, 279.
Orchis, II, 69.
Orontes, II, 308.
Osjek, I, 289.
Oslo, II, 287.
Osroene, II, 314.
Ostia, I, 85, 87, 174, 237; II, 34, 42, 57—58, 80, 174, 179, 181—182, 187, 194, 251, 284.

Otranto, II, 18, v. Hydruntum.
Oxyrhynchus, II, 86, 313.

Pad, I, 16, 26—29, 36, 39—40, 54, 57, 91, 116, 120, 124, 140, 145—146, 160, 162; II, 49—50, 271.
Padova, I, 26—27, 164; II, 49.
Paestum, I, 19, 129, 241; II, 43, 57—58.
Paflagonia, I, 341; II, 305.
Pafos, II, 300.
Pakistan, II, 317.
Palatin, I, 56, 60—61, 63—67, 162, 188, 268, 280, 289, 338; II, 124, 129, 188—190, 215—217, 222, 230.
Palermo, I, 58, 88; II, 326, v. Panormus.
Palestina, II, 44, 108, 251—255, 315.
Palestrina, I, 31.
Pallanteum, I, 30.
Palma, I, 181, 193.
Palmira, II, 84—85, 309—311.
Pamfilia, II, 170, 303.
Pandrosia, II, 58.
Panhormus, v. Panormus.
Pannonia, I, 232; II, 26, 29, 39, 41, 43, 51, 233, 238—239, 271, 289, 293.
Panormus, I, 18, 88—89, 131, 182, 194, 272, v. Palermo
Pantelleria, I, 174.
Parium, II, 272, 302.
Parlaïs, II, 273.
Parma, I, 100, 124, 142, 162, 164, 181; II, 50, 63, 172.
Parţia, II, 155.
Patara, II, 303.
Patrae (Patras), II, 129, 273.
Pausia, II, 69.
Pavia, v. Ticinum.
Pax, II, 272.
Pella, I, 215; II, 273, 298, 307.
Peloponez, I, 176.
Peparethos, II, 146.
Pergam, I, 98, 100—101, 148, 217, 234, 310; II, 62, 129, 145, 167, 182, 300—303.
Perint, II, 306.
Persia, II, 155, 301.
Persic (Golful), I, 236, II, 317.
Perusia (Perugia), I, 37, 43—44, 236; II, 51, 229.
Pesaro, I, 24.
Pessinunt, I, 275, 284; II, 305.
Petra, II, 315.
Pharos, II, 272.
Phoinikis, II, 308.
Piacenza, I, 124.
Pianosa, I, 173.
Piazza Armerina, II, 182, 241, 277.
Piceno, I, 24.
Picenum, I, 17, 120, 138, 144, 150, 318, 323, 328, 339; II, 51—56, 271.
Piemont, I, 25.
Pieria, II, 45.
Pietrabbondante, v. Boviannum Vetus.
Pincio, II, 190.
Pinna, II, 56.
Pireu, I, 102, 175.
Pirinei, I, 92, 169, 189; II, 27—29.
Pisa, I, 169; II, 51, 63, 229, 271.
Pisanella, II, 61.
Pisaurum (Pesaro), I, 42, 162; II, 56, 271.
Pisidia, II, 272, 305.
Placentia, I, 46, 100, 142, 146, 169, 181; II, 50, 272.
Planasia, II, 18.
Po, v. Pad.
Podgradje, II, 290, v. Asseria.
Podgoriţa, II, 290, v. Doclea.
Poetovio, II, 290, v. Ptuj.
Poitiers, II, 150, 281.
Pola, II, 51, 187, 272.
Pollentia, I, 181, 193; II, 50, 62.
Pompei, I, 119, 167, 241, 323, 328; II, 61—62, 101, 180, 187, 194, 229, 321—322.
Pont du Gard, II, 186.
Pont, regatul I, 168; 333; II, 272, 304—305.
Pontine (mlaştini), I, 124, 136.

Pontul Euxin, I, 233, 340—341, 344; II, 306, v. Marea Neagră.
Pontul Polemoniac, II, 305.
Pontul Galat, II, 305.
Pontia (Ponza), I, 85.
Populonia, I, 38, 43—44, 166, 173, 236; II, 51, 59.
Porolissum, II, 293, v. Moigrad.
Porto Parras, v. Turris Libisonis.
Portugalia, II, 82, 186, 284.
Portus Augusti, II, 58.
Posidonia, II, 271.
Potaissa, II, 293. v. Turda.
Potentia, I, 142, 162; II, 56.
Praevalitana, II, 289.
Praeneste, I, 57, 68, 81, 116, 119, 242, 260, 328; II, 57, 229.
Privernum, I, 189.
Provența, I, 39.
Prusa, II, 129, 145, 305.
Ptolemais, II, 310—311.
Puglie, v. Apulia.
Puteoli (Pozzuoli), I, 118, 168, 180, 188—189; II, 42, 51, 57, 59, 62, 229, 251, 274, 284.
Pydna, I, 184, 225, 279, 289, 305, 307.
Pylos, I, 175.
Pyrene, I, 351.
Pyrgi, I, 38.

Querquetulanus, I, 116.
Quirinal, I, 63—67, 275; II, 241.

Radius, II, 69.
Raetia, II, 287, v. Reția.
Ratiaria, (Arčar), II, 292—293.
Ratisbona, II, 288.
Raurica, II, 272.
Ravenna, I, 5; II, 17, 27, 41, 43, 45, 50, 80, 173.
Reate, II, 56.
Regensburg (Regina Castra), II, 287—8.
Reggio, II, 270, v. Regium.
Regia, II, 69.
Regillus (lac), I, 72, 80, 119.
Regina Castra, v. Regensburg.
Regium, I, 19; II, 58, 145, v. Reggio.
Regium Lepidum, II, 50.
Reims (Remi) II, 228, 279.
Renania, II, 65, 194, 239.
Reșca, II, 293, v. Malva, Romula.
Reția, I, 123; II, 35, 72, 271, 278, 286—288.
Retosium, II, 70.
Rieti, I, 121.
Rimini, II, 186, 210, 261, v. Ariminum.
Rin, I, 170, 232; II, 25, 31, 35, 38, 41, 72, 175, 237, 241, 285—286.
Rochester, II, 282.
Rodanusia, I, 351.
Rodanus, v. Ron.
Rodi (Rosas), I, 352.
Rodos, I, 86, 98, 144, 174, 231, 316; II, 18, 46, 238, 300—301.
Romania, II, 317—323.
Romagna, I, 28.
Romula, II, 293, v. Malva, Reșca.
Ron, I, 169, 184; II, 39, 48, 279.
Rosca, I, 164; II, 56.
Roșie (Marea), II, 41—42, 155, 312, 315, 317.
Rubi, v. Ruvo.
Rubicon, I, 182, 311, 345, 353; II, 271.
Ruminal, I, 62.
Rusazu(s), II, 272.
Rusellae, I, 43; II, 272.
Rusguniae, II, 272.
Rusicade, II, 295.
Ruspa, II, 151.
Ruvo (Rubi), I, 23, 241; II, 58.

Sabbia, II, 288.
Sabin (ținutul), I, 120.
Saena, II, 272.
Saetabis, I, 164; II, 70.
Sagunt, I, 92; II, 187, 283.
Sahara, I, 87, 297.
Saint Albans (Verulamium), II, 282.
Saint Bernard, II, 50.

Sainte Gothard, II, 287.
Saintes, I, 249.
Salamanca, II, 187.
Salamina, I, 217, 230, 236, 240.
Salaria, II, 272.
Saldae, II, 272.
Salona, I, 169; II, 45, 272, 289—290.
Salonic, II, 176, 241, 298, v. Tessalonic.
Salpensa, II, 274.
Salzburg, II, 289, v. Iuvavum.
Samnium, I, 23, 100, 120, 126—127, 143, 146, 318, 323, 352; II, 271.
Samos, I, 227—228, 304; II, 62, 146, 182.
Samosata, II, 145, 149.
Samothrace, I, 103, 302.
San Cerbone, I, 166.
San Eufemia, II, 270.
San Giovanni di Sinnio, II, 277.
Sant'Angelo, I, 88, v. Ecnome.
Santa Catarina, II, 277.
Sant'Omobono, I, 56, 67.
San Vitale, I, 16.
Saône, II, 48, 279.
Sardes, II, 301.
Sardinia, I, 18, 38—39, 85, 88—90, 95, 130, 143—144, 161, 165, 173—174, 182, 185, 190, 194, 236, 279,339; II, 42, 47, 57, 64, 77, 154, 237, 239, 252, 271—272, 277, 319.
Sarmatia, II, 155.
Sarmizeget(h)usa, II, 293.
Sarnus, II, 57.
Sarsina, II, 56.
Satala, II, 303.
Satricum, I, 57.
Saturnia, I, 142.
Sava, II, 10, 200—291.
Sava, II, 10, 288—291.
Savaria (Szombathély), II, 289, 291.
Scallabis, II, 272.
Scandinavia, II, 287.
Scarbantia, (Sopron), II, 291.
Scepsis, II, 146.
Scilly (insule), I, 166, 174, v. Cassiteride.
Sciscia (Susak), II, 289, 291.
Sciţia, II, 155, 236, 292, 306.
Scodra, II, 289, v. Scutari.
Scupi, II, 291, v. Skoplje.
Scutari, II, 289, v. Scodra.
Scylletium, II, 58.
Sedusio (Suse), II, 278.
Segeste, I, 131, 182; II, 277.
Segni, I, 57.
Segovia, II, 283.
Segusio (Cimiez), II, 50, 278.
Seleucia, II, 44—45, 160, 261, 304.
Selinunt, I, 19, 131.
Sena, II, 48.
Sena Gallica (Sinigaglia), II, 56.
Sentinum, I, 82; II, 56.
Serdica (Sofia), II, 261, 293.
Sergia, II, 70.
Seriphos, II, 16.
Setianum, I, 56.
Sevilla, II, 39, 151, 182, 194, v. Hispalis.
Siam, II, 317.
Sibaris, I, 19, 129.
Sicca, II, 168, 295.
Sicilia, I, 15, 18—21, 24, 39, 83, 88—91, 93, 126, 130, 143—144, 147, 169, 173—175, 180, 183, 194, 196, 229, 244, 318—319, 321, 331, 333, 350—351; II, 9, 77, 114, 238, 271—272, 277, 319.
Sidamara, II, 175, 301.
Side (Eski Adalia), II, 167, 303.
Sidon, II, 163.
Siena (Syene), I, 231.
Sierra Leone, I, 233.
Sierra Morena, I, 165.
Signia, I, 116.
Silarus, I, 129; II, 56.
Silistra, II, 292, v. Durostorum.
Simitthus, II, 272.
Singidunum (Belgrad), II, 292.
Sinope, II, 272.
Sinuessa, I, 162.
Siracuza, I, 19, 39, 83, 93, 95, 126, 131, 174, 194, 228,

236, 244; II, 145—146, 272, 277.
Siria, I, 98—99, 102, 168, 173—174, 217, 310, 331, 338—341; II, 8, 22—23, 26, 31, 38, 83, 100, 182, 241, 255, 272, 293, 308—310, 315.
Siria Feniciană, II, 309.
Sirmium (Mitrovița), II, 26, 262, 290—291.
Sitifensis (Mauretania), II, 297.
Skoplje, II, 291, v. Scupi.
Skyros, I, 168.
Smirna, I, 102; II, 129, 161, 164, 171, 228, 230, 248, 266.
Sofia, II, 293, v. Serdica.
Soloi, II, 159.
Solunt, I, 18, 131.
Solva (Wagna), II, 285, 291.
Solway, II, 281.
Somerset, II, 182.
Sommières, II, 186.
Sopron, v. Scarbantia.
Sora, II, 271.
Sorrento, I, 313, II, 222, v. Surrentum.
Sozopol, v. Apollonia.
Spalato, II, 56, 194, 290, v. Split, Spoletium.
Spania (Hispania), I, 18, 39, 91, 93—95, 100, 103, 119, 127, 161, 168—169, 174—175, 181—183, 190, 193—195, 201, 217, 233—234, 279, 318—320, 323, 326, 330, 333, 344—345, 352; II, 21, 31, 39, 43, 45, 57, 59, 66, 70, 72, 75, 77, 80, 128, 155, 170, 194, 206, 218, 229—230, 236—239, 241, 276, 282—283, 319.
Sparta, I, 19, II, 233.
Spello (Hispellum, II, 52.
Spezzia (La), II, 51.
Spina, I, 39.
Spittal, II, 289.
Split, II, 56, 194, 290, v. Spalato, Spoletum.
Spoleto (Spoletum), I, 24, 169; II, 56.
Spoletium, II, 56, 194, 290, v. Spalato, Split.
Squilacium, I, 153, 174; II, 270.
Stabiae, I, 323; II, 187.
Statonia, II, 51.
Stavanger, II, 287.
Stockholm, II, 171.
Strasbourg (Argentoratum), II 23.
Subiaco, II, 106.
Suessa Aurunca, I, 167; II, 129, 271.
Sulci (Sant'Antioco), I, 18; II, 277.
Sulmona, II, 52, 59.
Surrentum, I, 323; II, 57, 62, v. Sorrento.
Susa, v. Segusio.
Susak, II, 289—291, v. Sciscia.
Sutrium, II, 51, 272.
Sutururca, II, 295.
Syrte, I, 181.
Szombathély, v. Savaria.

Taburnus, I, 120.
Taenarum (cap), I, 174.
Tajo, I, 173.
Tanagra, I, 129.
Taormina, II, 277.
Tapsus, I, 311, 345; II, 297.
Tarent, I, 19, 23, 82, 84, 86, 89, 93, 95, 126, 129, 138, 153, 164, 169, 185, 194,228, 236, 244, 281, 305; II, 9, 58, 61, 251, 270.
Tarquinia, I, 42—43, 48, 50, 164, 236, 307, 318.
Tarraco, v. Tarragona.
Tarraconeză (Spania), II, 283.
Tarragona, I, 95; II, 186, 272, 283.
Tars, I, 216; II, 9, 27, 301—304.
Tartar, I, 207.
Tartessos, I, 165—6.
Taunus, II, 285.
Tauroentum (Six-Fours), I, 351.
Tauromenium, I, 147, 182; II, 146, 272.
Taurus (munți), II, 308.
Teanum Sidicinum, I, 119—120.
Teate, II, 56.
Teba (din Egipt), II, 108.
Teba (din Grecia), I, 124.

Tebaida, I, 311, 314; II, 184.
Tebessa, I, 170; II, 184.
Telamon, I, 91.
Telesia, I, 164, 328.
Tempsa, II, 58.
Teos, I, 225.
Terentum, I, 281.
Tergeste (Triest), II, 51, 272.
Termessos, II, 303.
Termini Imerese, II, 277.
Termopile, I, 99, 279.
Terni, I, 127.
Terracina (Anxur), I, 162.
Tesalia, II, 297, 307.
Tesalonic, I, 169, 184; II, 27, 38, 45, 114, 168, 210, 262—263, 307—308.
Teurnia, II, 288.
Teutburg, II, 31.
Thabraca, I, 184.
Thaenae, I, 184, 324.
Thamuda, II, 40.
Thamugadi, II, 296.
Tharros, II, 277.
Theadelphia, II, 313.
Theline, I, 351.
Thermae Himeraeae, I, 131; II, 272.
Thespiae, II, 228.
Theveste, II, 294.
Thuburbo maius, II, 272, 295.
Thugga, II, 295—296.
Thule (insula), II, 156.
Thurioi, I, 119, 142.
Tiberină (insula), II, 188.
Tibiscum, II, 293, v. Caransebeș.
Tibru, I, 21, 23, 40, 54, 56—63, 115, 161—162, 172, 230, 280, 334; II, 27, 29, 51—56, 67, 77, 188—190.
Tibur, I, 112, 239, 242, 260; II, 57, 191.
Ticinum (Pavia), I, 26, 92; II, 50.
Tifernus, II, 51.
Tigru, II, 40.
Timgad, II, 129, 184.
Tingitana, II, 35, 297, v. Mauretania.
Tin-Hinan, II, 292.
Tipasa, II, 295.
Tir (Tyrus), I, 87, 164; II, 148, 156, 261, 266.
Tirenică (Marea), I, 167, 173; II, 270—271.
Tivoli, II, 129, 174.
Todi, I, 24, 28, 119, 324; II, 56, 271.
Tomi (Constanța), II, 292.
Tonkin, II, 157.
Torino, I, 169; II, 50, v. Augusta Taurinorum.
Torre Chianiacia, II, 271.
Torre della Moletta, II, 113.
Torre Nova, I, 166; II, 240.
Tortona, I, 146, v. Dertona.
Toscana, I, 23, 25, 28, 30—52; II, 63, v. Etruria.
Toulouse (Tolosa), I, 154, 189; II, 127, 281.
Tournus, I, 124.
Tours, II, 16.
Tracia, I, 99; II, 39, 46, 236, 239, 305—306.
Tralles, II, 166, 168.
Transalpina (Galia), I, 153.
Transilvania, II, 38, 293.
Transpadana (Galia), I, 348.
Trasimenus, I, 92—93, 280.
Trebiae, I, 92.
Trento, I, 26; II, 288.
Trebizonda (Trapezunt), I, 6; II, 46.
Trèves (Trier, Augusta Treverorum), II, 281.
Trieste, II, 272, v. Tergeste.
Tripoli, II, 184.
Tripolitania, II, 40, 182, 294—295.
Troada, I, 184; II, 300.
Troesmis, II, 292.
Troia, I, 60; II, 120—121, v. Ilion.
Trondhjem, II, 287.
Tropaeum, Traiani, II, 292.
Truentum, II, 56.
Tubula Mutusca, I, 120.
Tucci, II, 272.
Tuder, I, 324; II, 56, 120, 271, v. Todi.
Tunis, I, 87.
Tunisia, I, 173.
Tupusuctu, II, 272.
Turbie (La), II, 278.
Turda, II, 293, v. Potaissa,
Turkestan, I, 340.

Turnu Severin, I, 173, v.Drobeta.
Turris Libisonis (Porto Parras) II, 272, 277.
Tuscia, II, 322, v. Etruria.
Tusculum, I, 57, 112, 213; II, 57, 187.
Tyana (Kilissa-Hissar), II, 145, 263, 302.
Tyndaris, I, 89, 131, 194, 272, 277.
Tyne, II, 281.
Tyras (Cetatea Albă), II, 292.

Ţara de Jos (a Egiptului, Delta), II, 311.

Ucubi, II, 272.
Ulpia, II, 294.
Ulpia Traiana Sarmizegetusa, II, 293.
Ulubrae, I, 116.
Umbria, I, 17, 23, 117, 121, 141, 318, 321, 328; II, 23, 51—56, 271.
Urbana, I, 328.
Urso, II, 272, 274.
Urvinum (Urbino), II, 56.
Usdis, II, 277.
Uthina, II, 272.
Utica, I, 95, 184, 230.

Vadimon (lac), I, 82, 145.
Vaison, I, 171; II, 186.
Val Bregaglia, II, 288.
Val Camonica, I, 26, 122.
Val Cecina, I, 165.
Valence, I, 169.
Valentia, I, 170, 181; II, 50, 58, 272.
Vallis Poenina, II, 287.
Vallonia, I, 46.
Val Pusteria, II, 288.
Var (munţi), I, 118, 146, 187.
Varna, II, 292, v. Odessus.
Varus (rîu), II, 271.
Veii, I, 41, 43, 50, 68, 81, 85, 136, 236, 278—279, 283, 349; II, 51.
Veleia, II, 72, 80.
Velia (colina), I, 66.
Velia (lac), I, 124.
Velitrae (Velletri), I, 23, 57, 116, 124, 347; II, 57.
Venafrum (Venafro), I, 120, 124, 167; II, 57, 70, 272.
Veneria Sicca, II, 272.
Venetia, II, 272, 319.
Venosa (Venusia), II, 56, 272.
Venta Silurum (Caerwent), II, 282.
Vercellae (Vercelli), I, 147, 154, 183; II, 50.
Verona, I, 26, 28, 117, 164; II, 38, 49, 183, 186—187, 229, 275.
Verulamium (Saint Albans), II, 282.
Vetera Castra, II, 284.
Vetulonia, I, 236; II, 51.
Vezuviu, II, 78.
Vibo, I, 143; II, 58.
Vicarello, II, 51.
Vicetia, II, 50.
Vich, II, 283.
Victimulae, I, 147.
Viena, v. Vindobona.
Vienna (Vienne), I, 169; II, 128, 279.
Villanova, I, 14—16.
Viminacium, II, 279.
Viminal, I, 63—67, 116; II, 32.
Vindelicia, II, 287.
Vindobona (Viena), II, 290—291.
Vindonissa (Windisch), II, 64, 286.
Vinxtbach, II, 285.
Virunum (Zollfeld), II, 59, 288.
Vistula, II, 287.
Volsinii, I, 42, 81, 194, 236, 243; II, 51, v. Bolsena.
Volterra (Volaterrae), I, 43, 236, 238, 308, 349; II, 134.
Voltur, I, 128.
Volturnus, I, 40; II, 57, 65.
Volubilis, I, 6; II, 297.
Vrhnica, II, 290.
Vulci, I, 236.

Wagna (Solva), II, 288.
Wienerwald, II, 288, v. Mons Cetius.
Wiesenau, II, 64.

Windisch, II, 64, v. Vindonissa.

Xanten, II, 283.
Xanthos, II, 303.

York, v. Eboracum.

Zagreb, I, 36.
Zama, I, 94, 319.
Zancle, I, 19.
Zante, I, 174.
Zaragoza, II, 164, v. Caesaraugusta.
Zeelanda, II, 38.
Zela, II, 304.
Zeugitana, II, 294.
Zilis, II, 272.
Zollfeld, v. Virunum.
Zuccabar, II, 272.

INDICE TEMATIC

Academism, I, 289, 303; II, 250.
Agrare (probleme), I, 106, 115—126, 154, 182, 230, 332—335, 345; II, 49—58, 67—70, 88.
Apollinism, II, 215.
Arhitectură și construcții, I, 161, 243; II, 32, 78, 183—194, 242.
Armată, I, 191—193; II, 30—40.
Artă, I, 48—52, 235—248; II, 172—195
Artizanat, I, 160—167, 185, 267, 310; II, 59—66.
Atomism, I, 290.

Bancheri, I, 186—193; II, 74—93.
Biblioteci, I, 224; II, 127—130.

Căi fluviale, I, 172—173; — maritime, I, 173—176; — terestre, I, 169—172.
Cavaleri, I, 95, 112—114, 188, 321, 326, 332—335.
Cens, I, 105—108, 138—139, 187.
Ceramică, I, 25, 83, 160, 167; II, 63—64.
Cinici, II, 243—246.
Colonii, I, 18, 141—146, 150, 181—182, 328—329.
Comerț, I, 18, 131, 190—193; II, 47, 52.
Corvezi, I, 169—170, 186—187.
Creștinism, II, 98—110, 149—153, 207—211, 255—269.
Cultul imperial, II, 228—235.
Cultele provinciale, II, 236—242.
Cultura pămîntului, I, 16, 43—44, 116—118; II, 49—58, 68—69.
Cursus honorum, I, 109—110.

Divinație, I, 34, 224, 307—308.
Drept civil, II, 199—204; — comercial, I, 176—180; — internațional, I, 258—259; — penal, I, 259—262; II, 196—199, 207—210; — și procedură, I, 253—257.
Dreptul și creștinismul, II, 207—210.

Economie generală, I, 43—48, 138—140, 184—190.
Epicurism, I, 288—290, 309—310; II, 237, 243.
Evrei, I, 229, 309; II, 230—231, 250—255.

Finanțe particulare, I, 187; II, 70, 74—93, 105; — publice, I, 194; II, 74—93, 106.
Frontiere, II, 38—39.

Geografie, I, 233—234; II, 154—157.

Geometrie, v. Ştiinţe.
Ginţi însemnate, I, 110—114.
Giuvaergii, v. Orfevrărie.

Industrie, I, 43—46; II, 104—114.
Inscripţia din Lemnos, I, 33—34, 36.
Instituţii şi magistraturi, I, 104—114.
Istorie, I, 210—211; II, 121—123, 137, 141—142.

Împroprietăriri, I, 140—146, 154—155, 324—325; II, 45—46, 271—273.

Jurişti, I, 205—206.

Latifundii, I, 155—156, 329; II, 295—296.
Legea rodiană, I, 179.
Legea celor XII Table, I, 9, 74—75, 137, 228, 249—253, 260.

Magie, I, 274—275; II, 258—259.
Marină, I, 83—92, 101; II, 41—48, 281, 289.
Medicină, I, 227—228; II, 25, 163—170.
Meşteşugari, v. Artizanat.
Mine, I, 32—34, 188, 200.
Monahism, II, 108, 265—266.
Monedă, I, 137, 188, 197—202, 242—248, 325; II, 76—84.
Mozaic, I, 182—183.
Mumia din Zagreb, I, 36.

Nomadism, I, 82.
Nuraghi, I, 20—21.

Orfevrărie, I, 160—163; II, 60—63.

Palafitte, I, 15.
Patriciat, I, 73, 92, 110—112, 136, 254, 282.
Păstorit, I, 87—88, 120—122, 128; II, 70—71.
Peripatetism, I, 303—304; II, 245.
Persecuţii, II, 252—254.
Pictură, II, 177—180.
Piraterie, I, 90.
Pitagorism, I, 304—309; II, 239, 250.
Plebe, I, 73, 93, 136—137, 252, 276, 320.
Poduri, I, 173, 244, II, 185—186.
Prizonieri de război, I, 185.
Provincii imperiale, II, 277—316.

Realism, I, 204—208, 237—240.
Reformele serviene, I, 105—108.
Religia etruscă, I, 45—8; — romană, I, 74—79, 239, 267—288; II, 148, 212—242.
Retorică, I, 217—223, 288; II, 138—139.
Rituri funerare, I, 17, 28—29; 267.
România, II, 317—323.

Sclavaj, I, 185—186, 257—258; II, 97—102.
Septuaginta, I, 228; II, 265.
Statui, II, 176—179.
Stoicism, I, 230, 248, 262. 289, 303, 309.

Şcoli, II, 127—129.
Ştiinţe I, 224—234; II, 154—171.

Terramare, I, 15, 117, 267
Urbanism, I, 161—162, 188—195.

CUPRINS

CARTEA III IMPERIUL ROMAN *DE JEAN COUSIN* 5

1 DE LA PRINCIPAT LA DOMINAT 6
1 Omul Destinului 7
2 Dinastii şi dinaşti 16
Iulio-Claudienii (14—68) 19
Flavienii (69—96) 21
Antoninii (96—192) 23
Imperiul roman în secolul al III-lea .. 25
De la Diocleţian la Constantin (284—337) 26
Sfîrşitul imperiului 27
Tablou genealogic al familiei Augustus 30
3 Forţele războiului 31
Armata de uscat 31
Marina 41

2 IMPERIUL ŞI BUNURILE PĂMÎNTULUI 49
1 Resurse agricole 49
2 Producţia industrială 59
3 Productivitatea 67
4 Finanţe publice şi averi particulare 74
Situaţia sub Imperiul timpuriu 76
Epoca Severilor 83
Împăraţii iliri 86
Diocleţian şi Tetrarhia 87
Perioada lui Constantin 91

5 Statutul societăţii 94
Realitatea socială a sclaviei în Imperiul tîrziu 99
Biserica şi societatea 103

3 IMPERIUL ŞI BUNURILE SPIRITULUI. I: LITERATURA 111
1 Propaganda 111

Literatura angajată 114
Horaţiu 114
Vergiliu 116
Istoria şi Titus Livius 121
Properţiu 124
Ovidiu 125
2 Şcoli şi biblioteci 127
3 Literatura după Augustus 130
Seneca 131
Petronius 136
Suetoniu 137
Fronto 137
Quintilian 138
Apuleius 139
Marţial şi Iuvenal 140
Tacit 141
Pliniu cel Tînăr 144
Ultimele secole literare 144
Grecii Imperiului 145
4 Literatura creştină 149

4. IMPERIUL ŞI BUNURILE SPIRITULUI.
II: ŞTIINŢELE, ARTELE ŞI DREPTUL 154
1 Mişcarea ştiinţifică 154
Geografii 154
Matematicienii 158
Medicii 163
Fizicienii 170
2 Mişcarea artistică 172
De la Iulio-Claudieni la secolul al III-lea 172
Secolul al III-lea 175
Arta statuară 176
Pictura 180
Mozaicul 182
Arhitectura 183
Urbanismul 188
3 Evoluţia dreptului 196
Dreptul penal 196
Dreptul civil 199
Juriştii 205
Aportul creştin 207

5 IMPERIUL ŞI ZEII 212
1 Restaurări religioase 213
2 Culte privilegiate 223
Cultul lui Marte 224
Cultul Victoriei 225
Cultul lui Augustus 228
Iulio-Claudienii 229
Flavienii 232
De la Traian la Severus 233
3 Divinităţi provinciale 236
4 Cugetarea filozofică 243
5 Problema evreiască 250

Evreii şi creştinii după Flavieni 255
6 De la evanghelia lui Augustus la evanghelia lui Iisus 258
Supravieţuiri elenice 265

6 „ROMA NU MAI ESTE LA ROMA“ 270
1 „Unitatea“ italică 270
Coloniile lui Cezar şi ale triumvirilor .. 271
Coloniile lui Augustus 272
Administraţia provincială 274
2 Provinciile imperiului 277
Occidentul 277
Sicilia, 277. — Sardinia, 277. — Provinciile alpine, 278. — Galia, 278. — Britannia, 281. — Spaniile, 282. — Germania, 285. — Retia, 287—Noricum, 288. — Dalmaţia şi Panonia, 289.—Moesia şi Dacia, 291. — Africa, 294.
Grecia şi Orientul 297
Ahaia, 297.—Creta şi Cirenaica, 298. — Ciprul, 299. — Asia, 300. Capadocia, 302.—Licia şi Pamfilia, 303. — Cilicia, 303. — Pontul şi Bitinia, 304. — Galaţia, 305.—Tracia, 305. Macedonia, 307. — Epirul şi Acarnania, 308 — Siria, 308. — Palmyra, 309. — Egiptul, 311.— Mesopotamia şi Asiria, 314.—Arabia, 315.
3 Romania 317

CONCLUZIE *de Jean COUSIN* 325

Îndreptări bibliografice 330
Tabele cronologice 350
Tabel sinoptic al împăraţilor şi papilor 384
Glosar 389
Indice de persoane, divinităţi, triburi 408
Indice de locuri 433
Indice tematic 451

REDACTOR : VICTORIA JIQUIDI
TEHNOREDACTOR : VIRGIL STRUGARIU

BUN DE TIPAR : 15 APRILIE 1985. . . .
APĂRUT 1985. COLI DE TIPAR 19. PLANȘE 6.

Tiparul executat sub comanda
nr. 53 la
Întreprinderea Poligrafică
„13 Decembrie 1918",
str. Grigore Alexandrescu nr. 89-97
București
Republica Socialistă România

Biblioteca de artă

391

Arte și civilizații

roma și destinul ei

Lucrarea impozantă realizată de R. Bloch (fost membru al Școlii franceze de la Roma și director de studii la *École Pratique des Hautes Études*) și J. Cousin (profesor la *Faculté des Lettres et des Sciences humaines* din Besançon), doi dintre cei mai de seamă specialiști în materie din veacul nostru, reușește să-i înfățișeze celui ce o deschide o armonioasă sinteză între prezentarea economico-istorică și fresca vieții cultural-spirituale, dintr-o perspectivă care atrage, convinge și cucerește. Istoria Romei nu este însă povestită, ci reconstituită într-o imagine curgătoare de ansamblu, presupunînd o medie familiaritate cu marile ei figuri și evenimente. De asemenea, civilizația romană nu este prezentată didactic, după tipicul unui manual, fie el și universitar, ci ni se dezvăluie în evoluția ei neîntreruptă, de la origini și pînă la sfîrșitul antichității, ca bază de referință a viitoarei culturi europene.

DAN SLUȘANSCHI

Vol. I și II, Lei 44